

BALTŲ KALBŲ LEKSINĖS SEMANTINĖS GRETYBĖS

(PAVELDĖTIEJI ŏ/ā KAMIENŲ KŪNO DALIŲ PAVADINIMAI)

Veikalą skiriu akademiko
VYTAUTO JUOZAPO MAŽIULIO
(1926 08 20 – 2009 04 11)
šviesiam atminimui:

σκαιοῖσι μὲν γὰρ καινὰ προσφέρων σοφὰ
δόξεις ἀχρεῖος κοὐ σοφὸς πεφυκέναι·
τῶν δ᾽ αὖ δοκούντων εἰδέναι τι ποικίλον
κρείσσων νομισθεὶς ἐν πόλει λυπρὸς φανῇ.
(Εὐριπίδου Μήδεια 298-301)

- *Autorius* -

Rolandas Kregždys

BALTŲ KALBŲ LEKSINĖS SEMANTINĖS GRETYBĖS

(PAVELDĖTIEJI *ŏ/ā* KAMIENŲ KŪNO DALIŲ PAVADINIMAI)

Monografija

LIETUVOS KULTŪROS TYRIMŲ INSTITUTAS

Rolandas Kregždys

BALTŲ KALBŲ LEKSINĖS SEMANTINĖS GRETYBĖS

(PAVELDĖTIEJI *ŏ/ā* KAMIENŲ KŪNO DALIŲ PAVADINIMAI)

Monografija

VILNIUS
2010

UDK 808.8(091)
Kr-151

Monografijos rengimą finansavo Lietuvos valstybinis mokslo ir studijų fondas, leidimą – Lietuvos mokslo taryba pagal Nacionalinės lituanistikos plėtros 2009–2015 metų programą.

The preparation of this volume was supported by the State Studies Foundation of Lithuania, publication – by the Research Council of Lithuania according to the National Development Programme of Lithuanistics for 2009–2015.

Leidinys rekomenduotas spaudai Lietuvos kultūros tyrimų instituto mokslo tarybos

Recenzentai/Reviewers:
prof. habil. dr. Aldona Paulauskienė,
Lietuvos MA tikrasis narys prof. habil. dr. Zigmas Zinkevičius

ISBN 978-9955-868-22-4

TURINYS

PRATARMĖ

Monografijoje naujai aktualizuojama baltų kalbų leksinių semantinių gretybių atsiradimo teorija, akcentinių morfologinių variantų modelių formavimasis, dviejų tos pačios kilmės vardažodinių formų reikšminių skirtybių atsiradimo priežastys, homonimijos fenomenas. Taip pat patikslintos kai kurių žodžių esamos arba pateikiamos naujos jų etimologijos.

Veikalo įvade aptariama: darbo objektas, temos aktualumas, tiriamoji medžiaga, tikslai ir uždaviniai, iškeltos mokslinės problemos, iki šiol atliktų tyrimų apžvalga, metodologinės nuostatos, tyrimo metodai, retesni terminai, mokslinis naujumas ir teorinis reikšmingumas, praktinis darbo aktualumas.

Darbą sudaro pratarmė, įvadas, 2 dalys, išvados, šaltinių ir literatūros bei sutrumpinimų sąrašai, rodyklės bei santrauka.

Pirmojoje monografijos dalyje nagrinėjama vardažodinių gretybių atsiradimo teorija. Trumpai aptariami ligšioliniai tyrimai. Atskirai apžvelgiamos gretybių vartojimo ypatybės, pastebėti nauji nomina collectiva pliuralizacijos dėsningumai, aprašoma semantinė *ŏ/ā* kamienų gretybių charakteristika: trumpai apžvelgiama tyrimo istorija, detalizuojamas sinchroninis ir diachroninis problemos aspektai. Atskirai nagrinėjamas vidinės semantinio lygmens kaitos fenomenas, reikšminė homonimija bei kiti semantinės kaitos atvejai. Taip pat aptariama akcentinė *ŏ/ā* kamienų gretybių problematika.

Antrojoje dalyje analizuojami šie, *ŏ/ā* kamienų gretybes sudarantys, daiktavardžiai: lie. *ãšara*, la. *asara* – dial. *asars*; lie. *barzdà*, la. *bȃrda* – dial. *bârds*, pr. *bordus*; lie. *burnà*, la. *pur̂ns* – dial. *pur̂na*; lie. *kaktà* – s.lie., dial. *kãktas*, la. *kakts* – dial. *kakta*; lie. *mėsà* – dial. *mėsas* (nom.sg.), la. *mìesa*, pr. *menso*; lie. *nãgas* – *nagà*, la. *nags* – dial. *naga*; lie. *pė́das* – *pėdà*, *pãdas* – dial. *padà*, la. *pę̂ds* – *pę̂da*, dial. *pâc* – *pâda*, pr. *pedan*; lie. *smãkras* – dial. *smakrà*, la. *smak(a)rs* – dial. *smakre*; lie. *sparnas* – dial. *sparnà*, la. *spȃrns* – dial. *spârna* [taip pat su šiais žodžiais siejami lie. *papar̃tis*, lie. *spar̃vas* (-*à*), Pabaltijo finų *perna*]; lie. *vė́daras* – dial. *vėdarà*, la. *vę̂ders* – dial. *vę̂dara*, pr. *weders*; lie. *žándas*, la. *zuôds* – dial. *zuôda*.

Rašydamas darbą, autorius buvo nuolat konsultuojamas jo Mokytojų † akad. prof. habil. dr. Vytauto Mažiulio ir prof. habil. dr. Bonifaco Stundžios. Vertingų pasiūlymų pateikė † prof. habil. dr. Albertas Rosinas, prof. habil. dr. Axelis Holvoetas, prof. habil. dr. Simonas Karaliūnas, prof. dr. (HP) Grasilda Blažienė, prof. habil. dr. Olegas Poliakovas, prof. habil. dr. Vitalija Maciejauskienė, † habil. dr. Saulius Ambrazas, prof. habil. dr. Benita Laumanė. Monografijos tekstą skaitė ir vertingų pastabų pateikė recenzentai akad. prof. habil. dr. Zigmas Zinkevičius ir prof. habil. dr. Aldona Paulauskienė.

LKI darbuotojos dr. Ritutė Petrokienė, dr. Violeta Meiliūnaitė, dr. Alma Ragauskaitė, dr. (HP) Ona Aleknavičienė noriai teikė informaciją apie leksikografinių šaltinių išteklius, VU Lietuvių kalbos katedros doc. dr. Daiva Sinkevičiūtė ir KU Baltų kalbotyros ir etnologijos katedros dėstytojos doc. dr. Asta Balčiūnienė, prof. dr. (HP) Dalia Pakalniškienė padėjo tobulinti veikalo tekstą ne tik įžvalgiomis pastabomis, bet ir geru žodžiu palydėdamos autoriaus pastangas tirti kalbotyros problemas.

Jiems nuoširdžiausia padėka!

ĮVADAS

Monografijos objektu pasirinkti indoeuropiečių leksikos sluoksniui priskiriami kūno dalių pavadinimai, sudarantys kurioje nors baltų (lietuvių, latvių [prūsų rašytiniuose šaltiniuose tokios neminimos]) kalboje leksines semantines ŏ/ā kamienų gretybes. Nagrinėjami pavyzdžiai atrinkti remiantis A. Sabaliausko (1990, 8–16) monografijos *Lietuvių kalbos leksika* skyriaus *Senoji indoeuropietiškoji leksika* poskyryje „Kūno dalys" nurodomais žodžiais.

Pasirinktos **temos aktualumą** nulemia išsamaus baltų kalbų morfologinių gretybių kurios nors leksinės semantinės grupės analizei skirto darbo nebuvimas. Daugiausiai darbų šia tema yra parašęs B. Stundžia[1]. Latvių kalbos gretybių teoriją plačiai išnagrinėjo G. Brundzatė-Smiltniecė[2]. Atskirus gretybių (ir *ŏ/ā* kamienų) klausimus yra sprendę K. Būga (RR II 395 tt., 653), J. Endzelynas (1922, 194; DI I 85), J. Otrębskis (1958, 325), J. Kazlauskas (1968, 125), V. Illič-Svityčius (Иллич-Свитыч 1963, 43), D. Mikulėnienė (1994_a, 17 t.), V. Lazauskaitė-Ragaišienė (2000, 174 t.), W. Smoczyńskis (2001, 110).

Dažname kalbotyros darbe leksinės semantinės gretybės yra nagrinėjamos eklektiškai, t. y. pasirenkant kokį nors siaurą problematikos aspektą. Skirtingų giminių variantų vartojimą aprašė J. Endzelynas (1951, 267 t., 271 t., 274, 424 tt.), P. Skardžius (RR I 43 tt.), J. Otrębskis (1956, 28 t.), M. Rudzytė (Rudzīte 1964, 204 t., 330 tt.), Z. Zinkevičius (1966, 214 t., 219 t., 223, 228, 241, 251 tt., 260 tt.). Sinchroninę ir diachroninę semantinę-morfologinę analizę yra atlikęs B. Stundžia (1978, 112 tt.; 1980, 83 t.; 1994, 13 tt.; Стунджя 1981). Morfonologijos problemas sprendė K. Būga (RR II 393 tt.), B. Stundžia (1988, 185 tt.; Стунджя 1981, 56 tt.), D. Mikulėnienė (1994_a, 17 t.), V. Lazauskaitė-Ragaišienė (1998, 27 t.; 2000, 174 t.; 2004, 126 tt.).

---

1 Šia tema apginta daktaro disertacija: Стунджя Б. П. Категория рода и родовая вариантность основ существительных в балтийских языках (основы на *-o/ā-* и *(i)i̯o//-ē*). Диссертация на соискание учёной степени канд. фил. наук. Вильнюс, 1981; publikuoti straipsniai: Stundžia B. Dėl baltų ŏ/ā-kamienių daiktavardžių gretybių, in: *Blt* XIV(2); 1978; idem: Baltų kalbų *ŏ/ā* ir *ii̯o/ē*-kamienių daiktavardžių gretybių klausimu, in: *IV vissavienības baltistu konference: Referātu tēzes*. Rīgā, 1980, 83 t.; Daiktavardžio kamienų bei giminių variantai baltų kalbose (Ide. ir bendroji baltų bei slavų kalbų leksika), in: *Blt* XXVII(2), 1994; 13–30.

2 Brundzāte G. Mūsdienu i-celma lietvārdu dzimtes un celma formu pārmaiņas latviešu rakstu valodā, in: *Latvijas PSR ZA vēstis,* 1975, N 2(331*);* 105–114.; idem: Lietvārda dzimtes variantu stilistiskā un semantiskā diferenciācija latviešu valodā, in: *Latvijas PSR ZA vēstis,* 1975, № 4(333); 101-109; Смилтниеце Г. Е. Изменения форм рода и основы имён существительных в латышском письменном языке. Автореф. Дис. ... канд. филол. наук. Рига, 1979; Smiltniece G. Dzimtes un celma formu svārstības ar priedēkļiem atvasinātos latviešu rakstu valodā, in: *IV vissavienības baltistu konference: Referātu tēzes*. Rīgā, 1980.

Gretybių atsiradimo priežastys plačiai apžvelgtos G. Smiltniecės (Смилтниеце 1979, 5 tt.) ir B. Stundžios disertacijose (Стунджя 1981, 39, 120 tt.), kai kurie jų aspektai – J. Kazlausko (1968, 125), J. Endzelyno (1922, 194), J. Otrębskio (1956, 28), Z. Zinkevičiaus (1966, 215) tyrinėjimuose.

Beveik visi indoeuropiečių leksikos sluoksniui priskiriami *ŏ/ā* kamienų variantai yra etimologizuoti, išskyrus kai kuriuos gimininškus jiems žodžius (Fraenkel 1962–1965, PEŽ I–IV, LEV I–II, IEW I–II, Frisk 1960–1970, Kluge 2002 ir kt.). Vis dėlto kai kurių žodžių kilmės aiškinimai yra arba labai abejotini, arba visiškai neaiškūs. Pasitaiko atvejų, kai tuo pačiu klausimu skirtingų kalbininkų daromos priešingos išvados.

Tiriamoji medžiaga rinkta iš pagrindinių lietuvių ir latvių kalbų leksikografinių sąvadų (BEŽK, DLKŽ[1-5], EH I–II, FrŽ, KSŽ, LKŽ, LKŽK, LKŽKP, Lex, LPŽ, LpŽ, LT, LTA, LTT, ME I–IV, MžU, OA, SLKŽ, SŽ, WP, ŽCh I–II, Kurschat 1968–1973, Лаучюте 1982, LVV, Siliņš 1990), *lietuvių tarminių žodynų ir dialektologinių šaltinių* (DrskŽ, DŠŽ, DūnŽ, KpŽ, KŠŽ, LKA I–III, LKŽK, LKŽKP, LzŽ, TA, ZtŽ, ZŽ), *latvių tarminių žodynų ir dialektologinių šaltinių* (EV, KV, LVDA, VV, Ancītis 1977, Balode 2000, Kagaine 1992, Laumane 1996, Reķēna 1975), *slavų kalbų tarminių žodynų* (RHJ, RHS, RHS_1, СЦРЯ, СДРЯ, SJP, СРНГ, СРЛЯ, СРЯ, SSJ, CC, USJP), *lietuvių kalbos etimologinio žodyno* (LEW, LEŽ), *latvių kalbos etimologinių žodynų* (EH, LEV, ME), *prūsų kalbos etimologinių žodynų* (PEŽ, ПЯ), *slavų kalbų etimologinių žodynų* (Bańkowski 2000, Brückner 1957, ЭСБМ, ЭССЯ, ЕСУМ, ГСБМ, Machek 1957, 1971, Фасмер I–IV), *kitų ide. kalbų etimologinių žodynų* (IEW, LIV, NDW, Boisacq 1916, Frisk I–II, Mayrhofer I–IV, Orel 1998, Puhvel 1984, Trautmann 1923, Walde 1910, 1926, Watkins 1985) ir *kitų etimologinių šaltinių* (Baldi 1999, Bartholomae 1906, Brugmann 1902, 1903, Brugmann, Delbrück 1897–1916, Būga 1908, RR I–III, Endzelīns 1943, DI I–IV, Gerullis 1922, Hilmarsson 1996, Этим., IF, Urbutis 1981, Гамкрелидзе, Иванов 1984, Иванов 1959, 1963, Kronasser 1966–1987, Kuryłowicz 1935, 1956, 1962, 1964, 1977, Lehmann 1955, Льюис, Педерсен 1954, Liukkonen 1999, Macdonell 1910, Mažiulis 1970, Мейе 1914, Pedersen 1909, 1913, Schulze 1931, Stang 1966, Sturtevant 1933, 1936, Vaillant I–V, Windekens 1976, Wackernagel 1896, 1930, Vanagas 1981).

Pagrindinis monografijos **tikslas** – atlikti sinchroninę baltų kalbų paveldėtųjų *ŏ/ā* kamienų kūno dalių pavadinimų analizę, vidinės rekonstrukcijos ir lyginamuoju istoriniu metodu ištirti jų kilmę. Keliami tokie **uždaviniai**:

1) nustatyti *ŏ/ā* kamienų vardažodžių fonetinius ir morfologinius, akcentinius ir semantinius ypatumus;

2) patikslinti jau esamus žodžių kilmės aiškinimus;

3) nustatyti, ar dialektiniai baltų kalbų duomenys yra pakankamas pagrindas rekonstruoti *ŏ/ā* kamienų gretybes prabaltų leksikos sluoksniui;

4) remiantis gautais duomenimis suformuluoti baltų *ŏ/ā* diatopinių variantų atsiradimo priežastis.

Keliama **darbo mokslinė problema** – naudojantis ne tik *Lietuvių kalbos žodyne* pateikiamais duomenimis, bet ir šio leidinio, jo papildymų bei Tarmių archyvo kartotekose (saugomose Lietuvių kalbos institute Vilniuje (P. Vileišio g. 5); plačiau žr. http: //www. ki.lt/z_s_f.htm) sukauptais gyvosios kalbos faktais patikrinti, ar pagrįstai *ŏ/ā* kamienų gretybėms priskiriamos kūno dalis reiškiančios žodžių poros: lie. *nãgas*, *nagà* ~ la. *nags*, dial. *naga*; lie. *pė́das – pėdà*, *pãdas – dial. padà* ~ la. *pę̂ds – pę̂da*, dial. *pâc – pâda*; lie. *smãkras*, dial. *smakrà* ~ la. *smak(a) rs*, dial. *smakre*; lie. *vė́daras*, dial. *vėdarà* ~ la. *vę̂ders*, dial. *vę̂dara*; la. *zuôds*, dial. *zuôda*. Kai kurios leksinės semantinės gretybės iki šiol ne tik neišnagrinėtos, bet nėra minimos *Lietuvių kalbos žodyne* bei kituose leksikografiniuose sąvaduose. Todėl problemiškomis laikytinos šios *ŏ/ā* kamienų gretybėms, reiškiančioms kūno dalis, iki šiol nepriskirtos morfologinės poros: lie. *ãšara* – dial. **ãšaras* „ašara" ← *ãšarai* „ašaros" (nom. pl., masc.) ~ la. *asara*, dial. *asar̂s*, *asar̂*; la. dial. *bârds*, *bàrda*; la. *pur̂ns, pur̂na*; lie. *kaktà*, *kãktas* ~ la. *kakts*, dial. *kakta*; lie. *mėsà*, dial. *mėsas* (nom. sg.); lie. *spar̃nas*, dial. *sparnà*. Kai kurios šių formų užfiksuotos tik *Lietuvių kalbos žodyno* kartotekoje.

Pasitaiko etimologinių žodžių aprašų, kuriuose siejami skirtingų leksinės semantinės grupės žodžiai. Todėl atskira problema įvardytinas ir žodžio kilmės nustatymas.

Darbe naudojami aprašomasis, vidinės rekonstrukcijos ir lyginamasis istorinis **tyrimo metodai** derinti su darbo **metodologinėmis nuostatomis**, kurių pagrindinė – kuo detaliau išnagrinėti kiekvieną žodį, siejant arealinio tyrimo principus ir vidinės rekonstrukcijos metodą. Tiriant žodžio semantinę raidą, remtasi V. I. Abajevo ideosemantikos koncepcija[3], klasikiniu struktūralistiniu, semantinės transformacijos[4], semantinės referencijos[5] metodais.

Monografijoje taip pat naudojamas C. S. Peirce'o reikšminių ženklų klasifikacijos metodas[6]. Vartojami šie semantiniai **terminai**: *designatas* – tai, ką nurodo

[3] Абаев В. И. Понятие идеосемантики, in: *Язык и мышление.* XI. Москва–Ленинград, 1948; idem: Язык как идеология и язык как техника: Когда семантика перерастает в идеологию, in: *Язык и мышление.* II. Ленинград, 1934; Как можно улучшить этимологические словари, in: *Международный симпозиум по проблемам этимологии, исторической лексикологии и лексикографии.* Москва, 1984; 3.

[4] Apie šį metodą plačiau žr. Jakaitienė E. Dėl priesaginių veiksmažodžių darybinių reikšmių, in: *Blt* VIII(1); 49–55.

[5] Apie šį metodą plačiau žr. Quine W. *The roots of Reference.* La Salle, 1973; Булыгина Т. В., Шмелев А. Д. *Языковая концептуализация мира.* Москва, 1997; (straipsnių rinkinį) *Новое в зарубежной лингвистике XIII. Проблемы референции.* Москва, 1982.

[6] Žr. Peirce, C. S. *Collected papers.* Cambridge, 1931–1958; idem: *Reasoning and the logic of things.*

ženklas, ką jis reiškia; *referentas* – objektas, kurį žymi ženklas [jis atitinka aktualųjį denotatą]; *denotatas* – (denotatinė reikšmė) – tai perduodamoji reikšmė apie išorinę lingvistinę aplinką, t. y. apie realų ar tariamą vaizdinį, apie kurį kalbama = diskurso visuma; aktualusis denotatas (= *referentas*) – tai diskurso visumos objektas arba situacija, apie kuriuos kalba interpretatorius, vartodamas žodį kalbos procese; *virtualusis denotatas* – tai diskurso visumos objektų ir situacijų gausa, kuri gali būti įvardyta vienokiu ar kitokiu žodžiu, posakiu [jis atitinka *ekstensionalą*]; *signifkatas* – tai informacija apie tai, kaip diskurso visuma // objektas suvokiamas kalbančiojo [tai referento dėmenis vienijanti grandinė arba referentinio objekto bruožai]; *pragmatinė reikšmė* – denotatą apibrėžianti, patikslinanti reikšmė; *konotacija* – semantinė asociacija; *integralieji požymiai* – bendri koreliuojamųjų žodžių požymiai; *leksinė semantinė paradigma* – uždaros žodžių grupės, kurių reikšmės susijusios tarpusavyje, požymių visuma; *hiponimija* – tai žodžių koreliacija pagal formaliuosius požymius; *hiperonimas* – bendrą reikšmę reiškiantis žodis; *hiponimas* – konkrečią reikšmę suponuojantis žodis; *kohiponimas* – žodžiai, turintys bendrą hiperonimą[7].

Nagrinėjant žodžių darybą, remtasi P. Skardžiaus, V. Urbučio, S. Ambrazo darbais[8]. Kirčiavimo dėsningumams aprašyti naudotasi F. de Saussure'o, L. Hjelmslevo, Chr. Stango[9], K. Būgos, J. Endzelyno, A. Girdenio, D. Mikulėnienės ir B. Stundžios[10],

---

Cambridge, 1992; Peirce, C. S. et al. *Zur semiotischen Grundlegung von Logik und Mathematik*. Stuttgart, 1976.

7 Kai kurie šių terminų lietuvių kalbotyroje vartojami nebe pirmą dešimtmetį (plg. Pikčilingis 1975, 12; Župerka 1983, 13; Jakaitienė 1988, 49).

8 Skardžius P. *Rinktiniai raštai* I–V, parengė A. Rosinas. Vilnius, 1996–1999; Urbutis V. *Žodžių darybos teorija*. Vilnius, 1978; Ambrazas S. *Daiktavardžių darybos raida*. Vilnius, 1993; idem: *Daiktavardžių darybos raida II*. Vilnius, 2000.

9 Соссюр де Ф. *Труды по языкознанию*. Москва, 1977 [598–619; 620–632]; Hjelmslev L. *Études baltiques*. Copenhague, 1932: La métatonie (1–99); Hjelmslev L. Accent, intonation, quantité, in: *Studi Baltici* VI (1936–1937); 1–57; Stang Chr. S. Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen. Oslo, 1966; Stang Chr. Slavonic accentuation. Oslo, 1966.

10 Būga K. *Aistiški studijai I*. Peterburgas, 1908; idem: *Rinktiniai raštai*. Sudarė Z. Zinkevičius. Vilnius, 1958–1961 (t. 1–3); Endzelin J. *Lettische Grammatik*. Riga, 1922; idem: *Latviešu valodas gramatika*. Rīga, 1951; *Darbu izlase* I–IV. Rīga, 1971–1982; Endzelynas J. Baltų kalbų garsai ir formos. Vilnius, 1957; Гирдянис А. Опыт морфонологической интерпретации северожемайтской аттракции ударения, in: *Blt* XVIII(2), 1982; 179–188; idem: Специфические признаки и развитие слоговых интонаций в литовских диалектах, in: *Tarptautinė baltistų konferencija. Pranešimų tezės*. Vilnius, 1985; 143–144; Mikulėnienė D. *Metatonija*. Vilnius, 1982; idem: Metatonija morfonologijos požiūriu, in: *Klb* XL (1); 45–51; Priešdėlio **pā-* raida išvestiniuose daiktavardžiuose, in: *Lietuvių kalbos tarmės ir jų tyrinėjimai. Praeitis ir dabartis*. Konferencijos tezės. Vilnius, 1992; 12–13; Linksniuojamųjų priešdėlio **pă-* vedinių kirčiavimas, in: *LKK* XXXIV; 118–129; Dėl ō-kamienių daiktavardžių raidos, in: *Lietuvių kalba: tyrėjai ir tyrimai. Konferencijos pranešimų tezės*. Vilnius, 1994; 17–18; Dėl cirkumfleksinės metatonijos dūriniuose, in: VIII tarptautinis baltistų kongresas. Vilnius, 1997; 99–100; Dėl cirkumfleksinės metatonijos lietuvių

V. Illič-Svityčiaus, V. Dybo, R. Bulatovos[11] tyrinėjimais.

Mokslinis monografijos **naujumas ir teorinis reikšmingumas** apibrėžtinas naujo požiūrio išdėstymu apie daugelį kalbotyros problemų, sprendžiamų taikant vidinės rekonstrukcijos metodą, pateikiant žodžio semantinę bei akcentologinę analizę, detalizuojant kai kuriuos naujus probleminius žodžių nagrinėjimo atvejus. Nustatytos naujos *ŏ/ā* kamienų vardažodžių poros yra labai svarbios sprendžiant iki šiol neaiškiomis laikytas morfologijos, semantikos ir akcentologijos problemas:

1) metatonija aiškinama ne kaip atsitiktinis kirčio kaitos fenomenas, bet morfonologinis kitimas, nulemtas darybinio kolektyvo formanto;

2) pateikiama nauja gretybių atsiradimo priežastis – vidinė semantinio lygmens kaita.

Formuluojami akcentinių kitimų dėsningumai gali būti svarbūs baltų kalbų akcentinių sistemų rekonstrukcijai ir dabartinių sistemų lyginimui.

Darbe taikomi įvairūs nagrinėjimo metodai leidžia plačiau ir motyvuočiau interpretuoti leksinės semantikos, akcentologijos ir morfologijos bei etimologijos problemas. Monografijoje pateikiami atskirų žodžių kilmės aiškinimai yra arba visiškai nauji, arba papildantys senuosius etimologinius aiškinimus.

Praktinį darbo aktualumą nulemia šie 4 veiksniai:

1. Išsami indoeuropiečių prokalbės sluoksniui priskiriamų *ŏ/ā* kamienų gretybes sudarančių žodžių sinchroninė ir diachroninė analizė gali būti naudinga tiriant lietuvių, latvių ir prūsų kalbų atitinkamo laikotarpio leksemas.

2. Nauji nomina collectiva pliuralizacijos dėsningumai gali būti aktualūs ne tik

---

kalbos dūriniuose, in: *Blt* XXXIII(1); 59-64; Dėl cirkumfleksinės metatonijos lietuvių ir latvių kalbose, in: *Baltistica* IX (tarptautinis baltistų kongresas). Rīga, 2000; *Cirkumfleksinė metatonija lietuvių kalbos vardažodiniuose daiktavardžiuose ir jos kilmė*. Vilnius, 2005; Stundžia B. Dėl cirkumfleksinės metatonijos išvestiniuose lietuvių kalbos daiktavardžiuose, in: *Blt* XVII(1), 1981; 58-65; idem: Daugiskaitiniai asmenvardiniai oikonimai ir jų reikšmė linksniavimo bei kirčiavimo sistemų rekonstrukcijai, in: *LKK* XXI; 185-197; Endzelyno dėsnio statistinė analizė: daiktavardis ir būdvardis, in: *Blt* XXI(2); 142-151; *Lietuvių bendrinės kalbos kirčiavimo sistema*. Vilnius, 1995; Stundžia B., Mikulėnienė D. Dūrinių kirčiavimo dėsningumai, in: *Klb* XL (1); 83-90.

11 Дыбо В. А. Акцентология и словообразование в славянском, in: *СЯ,* 1968; idem: *Славянская акцентология*. Москва, 1981; К вопросу о системе порождения акцентных типов производных имён в прабалтийском, in: *Б.-с. иссл.* 1980, 1981; Из балто-славянской акцентологии. Проблема закона Фортунатова и поправки к закону Ф. де Соссюра, in: *Б-с. иссл.* 1998-1999, 2000; 27-82; Морфонологизованные парадигматические акцентные парадигмы?, I, in: *Типология и генезис*. Москва, 2000; Дыбо В. А., Иллич-Свитыч В. М. К истории славянской системы акцентуационных парадигм, in: *СЯ,* 1963; Иллич-Свитыч В. М. К истолкованию акцентуационных соответствий в кельто-италийском и балто-славянском, in: *СЯ* XXXV, 1962; idem: *Именная акцентуация в балтийском и славянском*. Москва, 1963; Булатова Р. В., *Старосербская глагольная акцентуация*. Москва, 1975; idem: Особенности акцентуации ŏ-основ среднего рода в сербохорватском, in: *Славянское и балканское языкознание. Просодия*. Москва, 1989; 164-191.

baltų kalbų, bet ir indoeuropiečių prokalbės akcentinės sistemos analizei.

3. Aptariami semantinių kitimų tipai ir jų poveikis nagrinėjamų žodžių morfologinei bei reikšminei kaitai svarbūs semantinės homonimijos problemai spręsti.

4. Iš naujo nagrinėta *ŏ/ā* kamienų gretybių atsiradimo teorija gali būti svarbi rašant leksikografinius veikalus.

I. BALTŲ KALBŲ *ŏ/ā* KAMIENŲ LEKSINIŲ SEMANTINIŲ GRETYBIŲ TYRIMAI

I.1. Gretybių nagrinėjimo istorija

Žodžio variantiškumo atsiradimo priežasčių nustatymas ir morfologinių porų tyrimas yra labai svarbios šiuolaikinės kalbotyros užduotys. Visapusiška šio kalbos fenomeno analizė gali palengvinti kalbos funkcionalumo aspektų nustatymą (sinchroniniu ir diachroniniu aspektu).

Morfologiniai tos pačios šaknies variantai šiuolaikinėje kalbotyroje nagrinėjami dažnai. Ypač daug darbų šia tema parašyta slavistų[12]. Daugelis jų skirta sinchroninei problematikai, todėl skirtingų kamienų variantų atsiradimo priežasčių dažnai ieškoma ekstralingvistinių kitimų plotmėje, t. y. tos pačios šaknies variantai aiškinami kaip giminės kategorijos hiperkorekciniai alternantai[13]. Taip pat pasitaiko darbų, kuriuose skirtingų tos pačios šaknies kamienų formos siejamos su rašytinės kalbos inovacijomis – literatūrinio teksto naujadarais[14].

[12] Карпенко Л. Б. Особенности оформления категории рода в болгарском языке (к проблеме типологии славянских языков), in: *Исследование славянских языков в русле традиций сравнительно-исторического и сопоставительного языкознания*. Информационные материалы и тезисы докладов международной конференции (Москва, 30-31 октября 2001), Москва, 2001; 43-46; Пильгун М. А. *Из истории существительных среднего рода в русском языке*. Автореф. дис. ... докт. филол. наук. СПб., 1993; Копелиович А. Б. *Очерки по истории грамматического рода*. Владивосток, 1989; Самойлова Г. С. О роли абстрактных существительных в развитии категории среднего рода в истории русского языка, in: *Взаимодействие выразительных средств и семантика в истории древнерусского языка и русского языка*. Горький, 1987; Азарх Ю. С. *Словообразование и формообразование существительных в истории русского языка*. Москва, 1984; Захарова Е. П. Особенности разговорной речи в оформлении существительных по роду, in: *Вопросы стилистики. Функциональные стили русского языка и методы их изучения*. Саратов, 1982; Ревзина О. Г. Основные черты грамматической категории рода, in: *Славянское и балканское языкознание: Проблемы морфологии современных славянских и балканских языков*. Москва, 1976; Глинкина Л. А. О родовариантных формах существительных в древнерусском языке (По „Материалам...“ И. И. Срезневского), in: *Вопросы словообразования и лексикологии древнерусского языка*. Москва, 1974; Виноградов В. В. *Русский язык: Грамматическое учение о слове*. Москва, 1972; Блинова О. И. Заметки о морфологическом варьировании имен существительных в говорах, in: *Вопросы русского языка*. Томск, 1965; Мучник И. П. Категория рода и ее развитие в современном русском литературном языке, in: *Развитие современного русского литературного языка*. Москва, 1963; Мучник И. П. Категория рода и ее развитие в современном русском литературном языке, in: *Развитие современного русского литературного языка*. Москва, 1963; Высотский С. С. Утрата среднего рода в говорах к западу от Москвы, in: *Доклады и сообщения Ин-та русского языка АН СССР*. Москва, 1948. Вып. 1.

[13] Красильникова Е. В. Имя существительное в русской разговорной речи. Функциональный аспект. Москва, 1990.

[14] Гин Я. И. Проблемы поэтики грамматических категорий. Петрозаводск, 1996; idem: Поэтика

Labai išsamiai žodžio variantiškumo tyrimų metodologines kryptis ir pirmuosius jų atstovus aprašo S. Šigapova[15]. Ji teigia, kad vienas pirmųjų šią problemą aptarė N. Trubeckojus (Трубецкой 1960, 45). Nagrinėdamas fonologinę kalbos sistemą, jis stengėsi įrodyti, kad ta pati fonema gali būti realizuojama įvairių garsų pavidalu – visus garsus, kurių pagrindą sudaro ta pati fonema, pavadino variantais. Trubeckojaus teiginiai ilgainiui buvo pritaikyti ir morfologijos bei leksikologijos tyrėjų darbuose. Pagrindinis jų – variantiškumas – nagrinėtinas trimis aspektais: **fonologiniu, morfologiniu ir semantiniu**.

Pasak šią problemą tyrusios O. Achmanovos, pagrindinė problema, kurią būtina spręsti, nagrinėjant gretybes – **protosisteminio vieneto** (visų aukščiau minėtų aspektų) **rekonstrukcija** (Ахманова 1969, 72).

V. Vinogradovo (Виноградов 1944, 17, 34, 42) ir A. Smirnickio (Смирницкий 1954, 20, 25), pradėjusių gramatinių ir semantinių variantų analizę, darbuose pagrindinis dėmesys skiriamas sąsajų tarp formos ir reikšmės nustatymui.

Vinogradovas vienas pirmųjų dėmesį atkreipė į sintaksinės-frazeologinės jungties svarbą, identifikuojant leksinius variantus. Taigi yra išskiriami gramatiniai ir leksiniai žodžio variantai. Pastarieji dar skirstomi į morfonologinius ir etimologinius. Variantus, kurie gali būti įvardyti ekspresyviniais-morfologiniais ir ekspresyviniais-stilistiniais, aiškina kaip leksinius-frazeologinius (Виноградов ibd.).

Pasak Šigapovos, Smirnickis (Смирницкий 1954, 20, 25) struktūriniais arba leksiniais semantiniais variantais laiko tik tuos bendrašaknius žodžius, kurių semantinė raiška yra labai artima arba identiška. Šios teorijos šalininkas B. Stundžia (Стунджя 1981, 21) teigia, kad toks metodas yra labai panašus į sosiūriškąjį, mat taip geriausiai galima pabrėžti santykį tarp referento ir designato (plg. Соссюр 1977, 99 t.). Vadinasi, viena pagrindinių nagrinėjimo užduočių – atskirti formalųjį ir stilistinį variantų įvairavimą. Stilistinės kaitos aiškintinos kaip fakultatyvinės. Fonomorfologiniai variantai gali būti skirstomi į fonetinius ir morfologinius.

Būtent tokį variantų skirstymo metodą savo darbuose taiko daugelis šią problemą nagrinėjusių kalbininkų: Stundžia, L. Graudinia, K. Gorbačevičius ir kt.

Vis dėlto dažniausiai nagrinėjamas formalusis gramatinis žodžio variantiškumas (plg. Тимофеев 1986, 3 tt.). Tačiau vienas svarbiausių principų, kurių laikomasi nustatant gretybę – **semantinis formų identiškumas**.

Stundžia (Стунджя 1981, 21 t.), nagrinėjęs leksinių gretybių problemas, labai trumpai apžvelgė dvi pagrindines gretybių nagrinėjimo kryptis: struktūrinę

грамматического рода. Петрозаводск, 1992; Ионова И. А. Морфология поэтической речи. Кишинев, 1988.

15 Шигапова С. М. *Вариантность слова и проблема типологии вариантов*, in: http: //www. amursu.ru /vestnik/3/index. shtml#philol.

[pagrindiniai atstovai: Gorbačevičius, R. Rogožnikova[16]] ir struktūrinę-semantinę [Vinogradovas, N. Semeniuk, Smirnickij, V. Stepanova[17]], tačiau yra ir daugiau darbų, kuriuose ši problema yra apžvelgiama. Pirmosios krypties mokslininkams galėtume priskirti T. Lomtevą ir O. Moskalskają, antrosios – I. Raspopovą, I. Chlebnikovą, Z. Popovą[18].

Egzistuoja ir trečioji kryptis, kuriai atstovauja V. Koduchovas, I. Žilinas, M. Makovskis, N. Ovdijenko, E. Beliavskaja[19]. Jie teigia, kad leksinėms semantinėms priskirtinos ir tos gretybės, kurios skiriasi ne tik darybiniais afiksais, bet ir reikšme, t. y. šią kryptį galėtume įvardyti struktūrine-semantine.

Ketvirtosios krypties atstovai gretybes aiškina ne kaip vienos prototipinės formos variantus, bet savarankiškai atsiradusias sinonimines formas. Todėl tokį metodą galima būtų pavadinti sinoniminiu. Šios krypties atstovai yra: O. Achmanova, P. Rastorgujeva, A. Čeredničenko, L. Jevgenjeva, V. Chrakovskis, V. Koneckaja[20].

---

16 Горбачевич К. С. *Вариантность слова и языковая норма*. Ленинград, 1978; Рогожникова Р. П. *Вариантность слов в русском языке*. Москва, 1966; idem: Соотношение вариантов слов, однокоренных слов и синонимов, in: *Лексическая синонимия*. Москва, 1967*;* 151-163.

17 Виноградов В. В. О формах слова, in: *Известия АН СССР. Серия литературы и языка,* 1944, т. 3, вып. I*;* 31-44; Смирницкий А. И. К вопросу о слове (проблема „тождества слова“), in: *Труды ин-та языкознания,* 1954, т. IV; 3-49; Семенюк Н. Н. Некоторые вопросы изучения вариантности, in: *Вопросы языкознания* I, 1965; 48-55; idem: *Из истории функционально-стилистических дифференциаций немецкого литературного языка*. Москва, 1972; К типологии форм существования немецкого языка, in: *Проблемы общего и германского языкознания: Сб.науч. тр. МГУ*. Москва, 1978; 116-125; Степанова В. В. Форма слова в аспекте лексикологическом (лексико-системном), in: *Герценовские чтения* XXVI. Ленинград, 1973; 3-8.

18 Ломтев Т. П. Язык и речь, in: *Вестник Моск. ун-та* IV, 1961; Москальская О. И. Вариантность и дифференциация в лексике литературного немецкого языка, in: *Норма и социальная дифференциация языка*. Москва, 1969; Попова З. Д., Стернин И. А. *Лексическая система языка*. Воронеж, 1984; Попова З. Д. *Общее языкознание*. Воронеж, 1987; idem: *Введение в языкознание*. Воронеж, 1993; *Основы культуры речи*. Воронеж, 1994; *Модели системы языка в современной лингвистике*. Воронеж, 1996; Распопов И. П. *Спорные вопросы синтаксиса*. Ростов-на-Дону, 1981; Распопов И. П., Ломов А. М. *Основы русской грамматики*. Воронеж, 1984; Chlebnikova I. B. *Essentials of English Morphology*. Moscow, 2001.

19 Кодухов В. И. Считаете ли вы необходимым различение вариантов синтаксических единиц?, in: *ФН IV, 1961*; idem: *Методы лингвистического анализа*. Ленинград, 1963; Контекст как лингвистическое понятие, Языковые единицы и контекст. Ленинград, 1973; *Общее языкознание*. Москва, 1974; Белявская Е. Г. *Семантика слова*. Москва, 1987; Маковский М. М. *Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках: Образ мира и миры образов*. Москва, 1996; idem: *Феномен ТАБУ в традициях индоевропейцев: Сущность - формы - развитие*. Москва, 2000.

20 Евгеньева А. П. Основные вопросы лексической синонимики, in: *Очерки по синонимике русского литературного языка*. Москва-Ленинград, 1966; Храковский В. С. Проблемы классификации синтаксических актантов, in: *Материалы семинара по теоретическим проблемам синтаксиса*. Пермь, 1975; Конецкая В. П. *Социология коммуникации*. Москва, 1997.

Penktąją kryptį galima būtų įvardyti sociolektine, mat tai – trečiosios krypties struktūrinis-semantinis tipas, pasitelkiant dar ir dialektologinį, sociolektinį ir genolektinį [analizuojant kalbą pagal informanto lytį bei amžių] ir ekstralingvistinį analizių tipus. Šios krypties atstovai yra: G. Stepanovas, V. Devkinas, A. Domašnevas, A. Šveiceris[21].

Šeštosios krypties atstovai gretybes aiškina ne kaip leksinius semantinius variantus, bet dubletus (V. Filipova, L. Zaiceva).

Šiame darbe remiamasi Stundžios (Стунджя 1981, 22) atliktais tyrimais, kuris, sekdamas Gorbačevičiumi (Горбачевич 1978, 13), teigia, kad formalaus įvairavimo priežastys nustatytinos, remiantis žodžio struktūra, o ne stilistinėmis skirtybėmis, kurios traktuotinos kaip fakultatyvios. Anksčiau už Gorbačevičių panašias mintis išdėstė Achmanova ir Rogožnikova, skirsčiusios gretybes pagal fonetinį ir morfologinį neatitikimą[22]. F. Filinas dar išskiria akcentologinį neatitikimo tipą (panašiai variantus skirsto ir N. Šanskis)[23], kurį Gorbačevičius įvardija akcentologinio varianto terminu (Achmanova, Moskalskaja ir Voronovas šį tipą priskiria fonetiniam[24]).

Fonetiniai variantų neatitikimai, jei nepakinta gretybę sudarančių žodžių reikšmė, vadinami foneminiais (pagal Šanskį – fonetiniais) alternantais (pagal Filino ir Gorbačevičiaus teorijas). Šanskis dar išskiria ortopoetinį fonetinį tipą, kai garsinė kaita nėra perteikiama rašte, o Moskalskaja šiam tipui dar priskiria ir balsio sinkopavimo bei apokopavimo atvejus.

Remiantis morfosintaksiniu metodu, iškyla labai daug problemų, mat vieni gretybių teorijos kūrėjai teigia, kad gretybė turi reflektuoti ne tik leksinį, bet ir stilistinį bei sintaksinį identiškumą (A. Kuninas). Priešingos nuomonės yra Vinogradovo ir Smirnickio teorijų šalininkai – stilistinis ir emocinis-ekspresyvinis neatitikimas netrukdo bendrašaknius žodžius interpretuoti kaip gretybę. Todėl yra skiriami du

---

21 Степанов Г. В. О двух аспектах понятия языковой нормы (на испанском материале), in: Методы сравнительно-сопостовительного изучения современных романских языков. Москва, 1966; Швейцер А. Д. Вопросы социологии языка в современной американской лингвистике. Ленинград, 1971; idem: Вариантность языковой нормы в териториальном и социальном плане, in: Сборник научных трудов Моск. гос. пед. ин-та иностр. языков им. М. Тореза, 1973, 73; Девкин В. Д. Немецкая разговорная речь: Синтаксис и лексика. Москва, 1979; idem: Проблематика работ, in: Никифорова В. Г. Проф. В. Д. Девкин. Москва, 1995; 24-36; Очерки по лексикографии. Москва, 2000.

22 Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии. Москва, 1957; Рогожникова Р. П. Варианты слов в русском языке. Москва, 1966.

23 Филин Ф. П. О слове и вариантах слова, in: Морфологическая структура слова в языках разных типов. Москва-Ленинград, 1963; Шанский Н. М. Лексикология современного русского языка. 2-е изд., испр. Москва, 1972.

24 Воронов А. Л. *Варианты слов в немецком языке*. Горький, 1973; Москальская О. И. Норма и варьирование в современном немецком литературном языке, in: *ИЯШ* №6, 1967.

gretybių tipai: 1) žodžių poros, kurių reikšmė ir funkcija sutampa; 2) žodžių poros, kurių ekspresyvinė-stilistinė charakteristika skiriasi (Семенюк 1965, 50).

Baigiant morfologinių variantų tyrimų apžvalgą, būtina akcentuoti, kad bendrašakniai žodžiai, reiškiantys skirtybę pagal lytį (*de sexu* principas) ir/ar besiskiriantys reikšme, **negali būti interpretuojami kaip gretybės** (Шанская 1963, 56; Глинкина 1974, 198).

I.2. Semantinė baltų kalbų *ŏ/ā* kamienų gretybių, reiškiančių kūno dalis, charakteristika

I.2.1. Tyrimo istorija

Aprašant žodžio reikšmes ir jų galimas siejimo galimybes su kitų kalbų pavyzdžiais, šiame darbe laikomasi E. Benveniste'o (1954_a; Бенвенист 1974, 348) suformuluotų semantinės raidos nagrinėjimo principų: 1) tikslaus žodžių reikšmių aprašymo; 2) naujos reikšmės atsiradimo aplinkybių nustatymo; 3) integraliosios reikšmės rekonstrukcijos ir jos kitimo tendencijų analizės atskirose ide. kalbose. Šį metodą Benveniste'as suformulavo tuomet, kai etimologizuojant žodį itin didelis dėmesys imtas skirti semantikai (įrodžius vidinės rekonstrukcijos metodo pranašumą).

Pagrindinė semantinio nagrinėjimo paskirtis – senosios reikšmės (archisememos) rekonstrukcija, kurią būtų galima paremti formaliosios fonetinės ir morfologinės analizės rezultatais (Трубачев 1988_a, 197). Todėl pirmiausia būtina atlikti atskiros kalbos detalų žodžio reikšmių tyrimą (vidinės rekonstrukcijos metodu), ir tik nustačius integraliąją sememą, lyginti ją su giminiškų kalbų archisememiniais atitikmenimis (išorinės rekonstrukcijos metodas). Taigi atlikus lietuvių ir latvių kalbų leksinės medžiagos detalią analizę, nustatoma integralioji rytų baltų semema. Rekonstruojant šią reikšmę, remiamasi S. Ullmann'o (1951, 49 tt.) suformuluotu **motyvacijos** principu, t. y. išryškinami pagrindiniai denotatai ir jų santykis su referentu. Reikšmės, geriausiai reflektuojančios designatą, sudaro semantinį branduolį – beveik visų interpretatorių jis suvokiamas panašiai arba identiškai. Tokį reikšmės „išgryninimą" galėtume lyginti su V. Abajevo ideosemantikos koncepcija[25].

Pasak Trubačiovo, rekonstruojant protosememą būtina atsižvelgti ir į įvairius ekstralingvistinius faktorius, galėjusius nulemti semantinę kaitą ar net naujos reikšmės atsiradimą. Todėl reikia labai detaliai išnagrinėti substratinę leksiką, pirmiausiai – onomastinę medžiagą.

[25] Абаев В. И. Понятие идеосемантики, in: *Язык и мышление*. XI. Москва-Ленинград, 1948; idem: Язык как идеология и язык как техника: Когда семантика перерастает в идеологию, in: *Язык и мышление*. II. Ленинград, 1934 (dar žr. Трубачев 1976, 170 t.).

Rekonstruojant integraliąją sememą, o po to ir protosememą, remiamasi *tradiciniu* arba *klasikiniu struktūralistiniu metodu*: 1) analizuojama žodžio derivacija ir jos santykis su reikšme [išryškinami galimi *semantinės konservacijos* (t. y. archaizmų vartosenos) atvejai – plačiau žr. Ермакова 1977, 31, 33 t.]; 2) atsižvelgiama į galimus semantinius kitimus; 3) aptariamos antrinės reikšmės [nurodomi reikšminės kaitos būdai: vidinė semantinio lygmens kaita, homonimija, semantinė pakaita pagal analogiją (arba tiesiog – analogija)]; 4) referento ir denotato atitikimas pagal ideosemantinį metodą. Toks analizės būdas labai skiriasi nuo generatyvinio.

Nustatant, kuris iš *ŏ* ir *ā* variantų senesnis, paisoma vadinamo **4-tojo analogijos principo** (dėl jo plačiau žr. Kuryłowicz 1949, 15 tt.), kad senoji žodžio reikšmė gali būti reflektuojama naujos formos (istoriškai), o naujoji reikšmė – senąja lytimi: būtent tokio kitimo pavyzdys galėtų būti lie. *vėdaras* (žr. skyrių 1.4.1.).

Kadangi struktūrinis metodas skirtas leksinių porų analizei pagal opozicijų principą, juo negalima išsamiai aprašyti ir nustatyti kalbos dinamiškumo ir su juo susijusių kaitų (plg. Martinet 1982, 11), todėl nagrinėjant kai kurias problemas remiamasi generatyvinės semantikos principais.

Rekonstruojant ide. prolytės archisememą, laikomasi I. Nemeco (1980, 92) suformuluoto teiginio, kad integralioji kalbos semema turi būti nustatoma daugelio reikšmių panašumu, t. y. vienijančia denotatinio atspalvio tendencija, o ne kurios nors (ar kelių) kalbos vienos sememos traktavimu pagrindine (denotatine) pagal dabartinės vartosenos tendencijas, mat ilgainiui leksemos denotatas galėjo būti pakeistas vienu jo konotatu – suponuotinas semantinio lygmens kaitos atvejis.

Darbe taikoma struktūralistinio ir generatyvinio metodų sintezė, idant būtų išvengta R. Jakobsono (1980, 95) įvardytos heteronomijos, t. y. didesnis dėmesys teikiamas semantinio vieneto rekonstrukciniam autonomiškumui [derivacinis ir semantinis lygmenys nėra atsiejami, bet derinami], o tik po to remiamasi metaforiniais ir metoniminiais santykių nustatymo būdais.

Nagrinėdamas *ŏ/ā* kamienų gretybių semantinės raiškos ypatumus, Stundžia pastebėjo, kad kai kurių morfologinių porų reikšmės ne visuomet sutampa: ***nãgas*** „(prk.) rankos pirštas ir pan.“ ~ ***nagà*** „(kojos, rankos) nagas; kanopa“. Jis suabejojo, ar taip skiriantis reikšmėms, skirtingų kamienų formos vertintinos kaip gretybės. Remdamasis semantinio žodžio ekstensionalo skirstymu į denotatines ir konotatines sememas, teigia, kad pagrindinis argumentas nustatant gretybės egzistavimą – skirtingų kamienų formų denotatinis sutapimas (Стунджя 1981, 52).

Nagrinėjant *ŏ/ā* kamienų kūno dalių pavadinimų gretybių semantiką, išaiškėjo tokie reikšmių atsiradimo resp. kitimo būdai:

1. **morfologinis-semantinis** – kinta žodžio morfologinė struktūra dėl vieno iš

nagrinėjamų gretybės narių semantinės dominantės (integraliosios reikšmės);

2. **semantinės pakaitos** – vienam gretybės narių suteikiama kito kamieno reikšmė, kuri iki tol žodžiui nebuvo būdinga;

3. **vidinės semantinio lygmens kaitos** nulemtas kitimas – hiponiminės sememos virtimas hiperonimine dėl referento dalies sutapatinimo su atskira jo dalimi;

4. **ekstralingvistinio poveikio nulemta semantinės grupės kaita**. Šį kitimą galima aiškinti remiantis ir kognityvinės semantikos principais.

Etimologizuojant žodžius išryškėjo dar viena aktuali homonimijos problema, kai vienam leksiniam semantiniam lizdui gali būti priskiriami skirtingos kilmės ir reikšmės žodžiai.

I.2.2. Semantinė homonimija

Darbe atskirai nagrinėjama semantinės homonimijos[26] problema, mat analizuojant žodžius, daug kartų susidurta su baltų vardažodžių ir kitų ide. kalbų pavyzdžių gretinimu, nors leksemos priklauso visai skirtingiems leksiniams lizdams. Toks reikšmių ir formų painiojimas dėl panašaus žodžio skambėjimo ir morfologinės struktūros yra viena sunkiausiai leksikografų sprendžiamų problemų (Jakaitienė 2003, 70).

Homonimijos fenomenas aktualizuojamas leksikografų ir bendrosios semasiologijos problemas tiriančių lingvistų darbuose[27]. Ypač svarbu teisingai interpretuoti vienodo fonetinio pavidalo lytis, nustatant žodžių kilmę. Nustatant bendruosius reikšminius požymius, idant būtų išvengta painiojimo su polisemijos pavyzdžiais, homonimų problematika labai dažnai siejama su struktūrinių-semantinių kitų kalbų tipų analize.

Taikant vidinės analizės metodą, galima nustatyti iki šiol nepastebėtų skirtingos kilmės žodžių suplakimo į vieną leksinį lizdą atvejų, taip eliminuojant vieną jo narių iš leksikologinės ir etimologinės apyvartos. E. Jakaitienė (2003, 78) labai taikliai pastebėjo, kad „nėra nė vieno žodyno, kuriame būtų visiškai be išlygų laikomasi teorinių leksikologijos nuostatų“. Gali būti, kad dėl homonimijos į lietuvių kalbos etimologinius darbus nebuvo įtrauktas lie. *ãmas* „galia; stiprumas“. Šių reikšmių forma nėra įtraukta ir į *Lietuvių kalbos žodyną*, nors tokios sememos žodyno sudarytojams buvo žinomos (duomenys iš LKŽK). Toks žodžio vertinimas, matyt, nulemtas jo polisemijos (plg. Kregždys 2003_a, 269 tt.). Todėl sememų santykį patogiau nustatyti remiantis ne linijiniais sememų ryšiais (plg. Novak 1982,

[26] Homonimai – vienodą fonetinį pavidalą turintys ir tai pačiai kalbos daliai priklausantys žodžiai (Jakaitienė 1980, 42 tt.; LKE 248).

[27] Apie teorinius homonimijos principus, taikomus lietuvių kalbotyroje, plačiau žr. Jakaitienė 2003, 70 t.; apie homonimijos terminą lietuvių kalbotyroje – LKE 248.

165), bet pagal diferencinius požymius (Peciar 1980, 87). St. Peciaras (1980, 92) nustatė ir labai svarbų dėsningumą, kuriuo remiantis, galima atskirti homonimijos ir polisemijos atvejus, t. y. kuomet semantinis ekstensionalas turėtų būti siejamas su vienu referentu, o kada – su keliais: poliseminė seka susieta bendrų nominacinių reikšmių, homonimija – skirtingų. Nagrinėjant lie. *ãmas*, paaiškėjo, kad į LKŽ neįtrauktas ne vienas iš ekstensionalo dėmenų (pagal polisemijos principą), bet atskira leksema[28], sietina su bendrašakniais kitų ide. kalbų pavyzdžiais ir itin svarbi ide. „galios, potencijos“ archisememos nustatymui (plačiau apie šio žodžio darybinę ir semantinę raidą žr. Kregždys ibd.).

Etimologiniuose darbuose labai dažnai remiamasi „dalinės homonimijos“ arba homoformų[29] analize. Juose lyginami skirtingų vienos arba genetiškai diferentiškų [ypač nagrinėjant skolinius] kalbų šeimos žodžių elementai (morfemos), jų raida, kontaminacijos ir semantinės pakaitos problemos. Todėl dažnai pasitaiko tokio lyginimo klaidų, mat, pasak Vinogradovo, bendrinės kalbos sistema yra labai sudėtinga, kurią galima būtų įvardyti sistemų sistema. Jau vien jos vienos analizė yra pakankamai sudėtingas procesas, neminint lyginimo su kitų kalbų sistemomis, ypač nesant detalios pastarosios analizės (Виноградов 1977, 290 tt.).

Kelis tokius žodžių aiškinimo pavyzdžius pateikia K. Liukkonenas ir R. Eckertas:

1) lie. *nãgas* ~ adv. lie. dial. *išnogtiẽs* „tyčia; iš tikrųjų“ (Eckert 1971, 44);

2) lie. *nãgas* ~ Pabaltijo finų *noki* „suodžiai“ (Liukkonen 1999, 98);

3) lie. *spar̃nas* ~ Pabaltijo finų *perna* „blužnis“ (Liukkonen 1999, 103).

Apie šiuos mėginimus galima pasakyti tik tiek, kad rimtų abejonių kelia abiejų formų giminystė su slavų, o ne baltų kalbų „nagą“ ir „sparną“ reiškiančiomis formomis (dar žr. Kregždys 2003, 34).

I.2.3. Semantinės kaitos atvejai

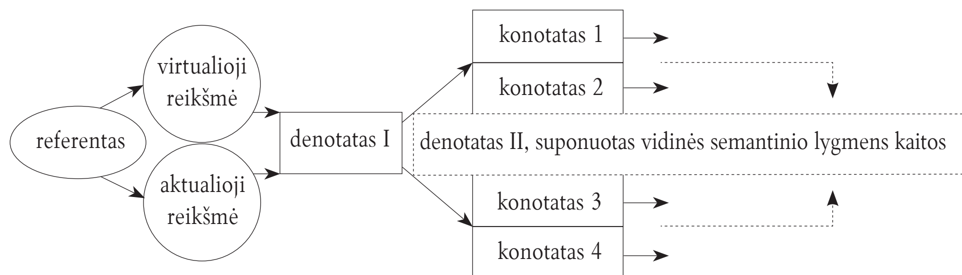
Nagrinėjant *ŏ/ā* kamienų gretybes išryškėjo labai svarbus reikšminės kaitos būdas, kuomet pirminis denotatas keičiamas antriniu, vienu žodžio konotatu. Gali būti, kad tokia kaita nulėmė morfologinio varianto atsiradimą, plg. lie. *spar̃nas* „paukščio skrendamasis organas“ – *sparnà* „t. p.“. Moteriškosios giminės lytis gali reflektuoti kolektyvo formą reikšme „plunksnos“.

Šiame darbe pasitelkiamas **vidinės semantinio lygmens kaitos** terminas nėra suvokiamas kaip universalinių sememų visuma, t. y. netaikomas generatyvinės

[28] Apie panašias tendencijas rusų kalbos leksikografiniuose darbuose plačiau užsimena Vinogradovas (Виноградов 1977, 288 tt.).

[29] Vinogradovas (Виноградов 1977, 293 t.) vartoja *netiesioginės homonimijos* terminą.

semantikos principas[30], bet vartojamas žymiai siauresne ir paprastesne (galima net įvardyti technine) žyminio[31] ir žyminio sudedamųjų dalių (vienos jų) pakaitos antriniu žyminiu prasme (plg. metonimijos tropo apibrėžimą – LS 434):

I.2.2. 1 schema: vidinė semantinio lygmens kaita.

Nustatyti šie semantinio lygmens kaitos atvejai:

1) lie. *ãšara* (pl.) „verksmas“ ← „tyras, skaidrus akių liaukų skystis; lašas; truputis“ (LKŽ I 333 t.);

2) lie. dial. *burnà* a. „kaukė“ Sv, N; b. „burna, snukis“ BB I Moz 8, 11; Žod; „veidas“ Brž, Tl, Lz (dar plg. LzŽ 42), Zt [labai retai – ZtŽ 100], Skr, Raud, Brč, Kp, Sdk; Slnt, Gršk, Mrc, Žg, Vkš, Ut (LKŽK); „snukis“ Vb, Šiln (LKŽK); „gyvulio nasrai (arklio)“ Všt (TA); c. „šeimos narys“ ← *burnà* „tuštuma tarp lūpų ir gerklės“;

3) **a**. lie. *smãkras* „veido dalis žemiau lūpų“ → „snukis“ PŽ I 648; **b.** la. *smakars* „kiaulės snukis“ Cs 416 ← la. dial. *smakars* „smakras“;

4) nomen collectivum r. bl. **spárnā* „plunksnos“ (?) [plg. „pluoštelis plunksnų skrybėlei papuošti“ (LKŽ XIII 328 tt.); **„plunksna“** Žod//Klt (LKŽKP)] → lie. dial. *sparnà* „sparnas“, la. dial. *spārna* „t. p.“[32];

5) **a**. lie. dial. *vė́daras* „puota“ Ssk ← „grobas, prikimštas tešla iš kraujo ir miltų; skilandis“ ~ dial. „senovinis šokis“ Drb, Kltn, Grd, Berž; **b**. la. dial. *vȩ̂dara/vȩ̂dȩra* „maistas“ Vnž ← „patiekalas“ Vnž (VV II 501);

6) lie. *žándas* „veidas“ Mžk, Šiln; Brš, Sml, Krp; *žañdas* „veidas“ Dglš; *žandus* (acc.pl.) „veidas“ MžK 508; *žandas* „snukis“ Akelaičio žod. 548 ← lie. *žándas* „veido dalis nuo nosies iki ausies; skruostas; apatinė šoninė veido ar snukio dalis“.

Kartais pasitaiko reikšmės kaitų, kurias galima būtų įvardyti personifikacijomis:

---

30 Žr. Телия В. Н. *Типы языковых значений: Связанное значение слова в языке*. Москва, 1981; Vajs N. O leksikografskoj definiciji (od leksikografiji do semantiki), in: *Лексикографија и лексикологија*. Београд, 1982.

31 Dėl termino žr. Jakaitienė 1988, 16 [8 išnašą].

32 Kitimas itin svarbus etimologizuojant žodį, suponuojantis nomen agentis modelio formavimosi ypatybes kitose ide. kalbose (žr. s.v. *spar̃nas*).

1) lie. *Barzdà* „tas, kuris augina barzdą", *Barzà*, *Bar̃zdas* „t. p.", *Bar̃zdainis* „t. p."; la. *bārda* „barzda" → *bārdiņa* „barzdelė" → *Bārdiņš* (pvd), *Bārzdainis* ← *bārzdainis* „barzdotas";

2) nomen proprium s.lie. *Burnÿ* (gen.) < **Burna* (Ragauskaitė 1999, 152; 2005, 118), top. pr. *Burnite* 1304, *Bornyten* 1390 (> *Bornitt*) (Gerullis 1922, 24; dar žr. ПЯ I 266; Blažienė 2005, 38);

3) nomen proprium lie. *Янъ Кокта* РИБ XXXIII 1347 (1567 m.) < *Kaktà*;

4) la. dial. *smakars* „smaližius, smaguris";

5) lie. dial. *vėdaras* „apsileidėlis, ištiža" End, *vė́daras* „aukštas, nevikrus žmogus" End, „mulkis" Sd, Brs, „apsileidėlis, ištiža" Kv, Grd, *vėdaras* „apsileidėlis, ištiža" Klt, *vėdaras* „ėdrūnas" Trgn; *Vė́daras* „ištižęs, lėtas žmogus" Ndv, *Vėdarìnis* „t. p." Stl (Butkus 1995, 439);

Kitas išryškėjęs semantinės kaitos atvejis – **semantinės grupės kaita**, kai pirminis žodžio referento denotatas pakeičiamas visiškai kitos grupės žymikliu. Todėl pakinta ir referentas:

1) lie. *burnà* „tuštuma tarp lūpų ir gerklės" – la. *purns* „snukis":

1. lie. dial. „vyžos priekis"; 2. „kirtis; smūgis" Skd, Šts, Sd; 3. „kaukė" Sv, N; 4. „nedidelis kiekis degtinės, vienu sykiu išgeriamas" Vvr, Slnt, Prk; 5. „krosnies priekyje esanti anga" (VDU tekstynas) // 1. s.la. *pur̃ns* Bl. „smailėjanti avalynės dalis (bato priekis)" (ME III 418); „avalynės ar kojinės dalis, kuria uždengiami kojos pirštai"; 2. „(bato) priekis" (EV III 153); 3. *pur̂nis* „bulvės gumbo smailiausia dalis" (KV II 270);

2) lie. *smãkras* (4) „veido dalis žemiau lūpų":

1. lie. dial. „žąslai" Tl (LKŽK), t. y. „pakinktų dalis, tvirtinama prie arklio apatinės snukio dalies"; 2. „kolė, į kurią įkišamas ratų pertrauko galas" Grg; 3. „ratų dalis" Jdr;

2) lie. *žándas* „veido dalis nuo nosies iki ausies; skruostas; apatinė šoninė veido ar snukio dalis" ~ la. *zods* „žmogaus veido apatinė dalis":

1. s.lie. (nom.pl.) *ʒunday* „žaidas (krosnies)" SD[1] 17; lie. *žándas* „anga prie krosnies; priešdas" (LKŽ XX 156); 2. „ožaičio šonai" D. Tumėno „Dailidė" 34 (*LKŽK*); 3. „arklo verstuvė" Krv (LKA I 107) ~ 1. la. dial. *zuôds* = *zûc* „kirvio ašmenys" (KV II 593); 2. „aštrus kraštas; briauna", „akmens kampas" (LVV IV 758 t.); 3. la. dial. *zuods* „šaukšto ar samčio laikoma rankoje dalis" (Kagaine 1992, 86 t.);

3) lie. *spar̃nas* „paukščių, vabzdžių skrendamasis organas" ~ la. *spā̀rns* „sparnas", la. *spārna* „t. p." (fem.):

1. lie. dial. *spar̃nas* (4) „papuošalas, lauro lapų šakos imitacija antkapyje" Jrb; 2. „jėga, pastanga" Pg, 3. „kopūsto lapas" Slk (LT 2234(84) – LKŽKP); 4. „šluotelė iš šio organo", 5. „pluoštelis plunksnų skrybėlei papuošti", 6. „skerdienos dalis; maisto produk-

tas“ [„patiekalas“ – VDU tekstynas], (kar.) „rikiuotės ar fronto šonas, flangas“ (LKŽ XIII 328 tt.) ir kt. ~ 1. la. dial. *spar̂ns*, *spâ(r)n̥c*, *spâ(r)na*, *spâ(r)n̥* „plokščios formos detalė, naudojama apsaugoti nuo purvo linginius ratus; 2. eldijos atramos laivo įtvirtinimui“ (VV II 352), *spà̄(r)ns*, (dem.) *spàr(r)nīc* „detalė, savo forma atitinkanti šią paukščio kūno dalį; eldijos atramos laivo įtvirtinimui“ (EV III 404), *spùornc* „sparno formos daiktas“ (KV II 423 t.), 3. *spùorns* „verpimo ratelio dalis“ (Balode 2000, 64), la. *spà̄rns* „verpsto dalis“ VP, Snkt, Vrk, Zvr; 4. la. *spà̄rns* „plūgo sparnas“ (Паэгле 1977, 154); 5. „prieglobstis, globa“ Manc 1631 LGL 419, 3; 6. „šonas, kraštas“ Manc 1654 LP2 384 (364), 11;

4) lie. *vė́daras* „pilvas, viduriai, žarnynas; žuvies viduriai“ ~ la. *vę̂ders* „kūno dalis, kurioje yra virškinimo organai; skrandis ir žarnynas“:

1. *vėdaraĩ* 3[a] „patiekalas“ Klm; *vė́daras* 3[a] „dešra“ Gršk ir kt.; 2. „minkšta pavalkų dalis, dedama po kamantais; pynė“ Lc; 3. „šlapias pagalys, žalia malka“ Jrb, 4. „naktis“ Rz, 5. *vėdarai* „paprastoji tuklė; Pinguicula vulgar“ Trgn; 6. *vėdaras* „senovinis šokis“ Drb, Kltn, Grd, Berž ~ 1. la. dial. *vèdre*[2] Ncg, Lks, *vèdris*[2] Kl, Lks „vingiorykštė; Filipendula ulmaria“, 2. *vę̂dara/vę̂dęra* „apvalios arba ovalo formos išlinkusi daikto dalis; išsikišusi vidinės sienos arba šieno kaugės dalis“ Vnž (VV II 501); 3. la. dial. *vę̂ders* „atskelta skalų medžio dalis, iš kurios pašalinta šerdis“ (EH II 774); 4. la. dial. *vę̂dę̀rs* = *vâdàrs* „drabužio dalis, uždengianti pilvą; apvalios arba ovalo formos išlinkusi daikto dalis“ (KV II 550 t.).

Dažnai pasitaiko **semantinės pakaitos** atvejų, kuomet keičiama ne semantinė grupė, bet tos pačios semantinės grupės referentas, pvz., kūno organas A → kūno organas B:

1) lie. *ãšara* „tyras, skaidrus akių liaukų skystis; (pl.) verksmas; kas prastas, menkas; lašas; truputis“ (LKŽ I 333 t.) → „rasa“ DLKŽČ 38;

2) lie. *burnà* „tuštuma tarp lūpų ir gerklės“ →1. „lūpa“: *Burnôs* (gen.sg.) „lūpos“ OsG 140; *burnà* „lūpos“ ŠŽ; 2. „liežuvis“: *burnà* „kalbos padargas = liežuvis“ Bb Mt XII 34; 3. „skruostas“: *Burna* „skruostas“ Žod; 4. „gerklė“: *burnà* Klvr, Sdk (LKŽK); 5. „dantis/dantys“ (VDU tekstynas) // la. *purns* „snukis“ → „nosis“ (www.ailab.lv);

3) lie. *smakras* „veido dalis žemiau lūpų“ → 1. „nasrai“, 2. skruostas“ PŽ II 34, 3. „gerklė“, 4. gurklys“ PŽ I 253 (LKŽKP); „barzda, (dem.) -elė; smakras“ ISPL 84; *smákras* „barzda“ J; *smãkras* (4) „sprandas“ Kv [PŽV] (LKŽKP) ~ la. dial. *smakrs* „gomurys“ Dnk, Rc, Bn, Bsk, Zl, Pnm, *smakre* „t. p.“ Sj;

4) lie. *sparñas* „plunksna“ Žod // Klt (LKŽKP), „nosies šnervės; Nasenflügel“ [*nóſrės ſparnaĩ* – K II 86].

5) lie. *žándas* 1. „skruostas“ Mžk, Šiln; Brš, Sml, Krp; *ʒandus* (acc.pl.) „skruostas“ MžK 508; žandas „skruostas“ Akelaičio žod. 548; „skruostas“ M; 2. *žandaĩ* „nasrai“ Čd; 3. „sėdmuo“ Vrn, Str ~ la. dial. *zûc* 1. „skruostas“, 2. „smakras“, 3. *zodi* „dantys“ (remiantis tautosakine medžiaga).

Pasitaiko ir **antrinės semantinės pakaitos atvejų**, kai antrinė žodžio reikšmė keičiama pagal referentą, kurį žymi ne pirminis, bet antrinis denotatas:

la. dial. *pur̂nis* „avalynės ar kojinės dalis, kuria uždengiami kojos pirštai" (KV II 270); *pur̂ns, pur̂nc*, dem. *pur̂nīc*, *-īna* „avalynės ar kojinės dalis, kuria uždengiami kojos pirštai; (bato) priekis" (EV III 153) → la. dial. *purns* „**priekinė kojos dalis**" (www.ailab.lv.).

Lietuvių tarmėse pasitaiko ir **semantinės neutralizacijos** pavyzdžių, kai dėl panašios morfologinės struktūros skirtingus referentus reiškiantys žodžiai įvardija tą patį denotatą. Šios kaitos yra net keletas tipų: I. *referentų, turinčių bendrą konotaciją, suponuotą archisememos*; II. *referentų, neturinčių bendros konotacijos*.

I tipo pavyzdžiai:

$$\sqrt[z]{Az_1 \leftrightarrow Bz_2\ldots \rightarrow Bz_1//Az_2\ldots}$$

I.2.2. 2 schema: bendrą konotaciją turinčių referentų semantinė neutralizacija (A, B – morfologinės formos; z – denotatas; z_1, z_2 – konotatai).

pė́da „kojos pėda" ~ *pė́das* „t. p."; *pėdaĩ* „t. p." Gr [PŽR – Jablonskio kortelė – LKŽK][33], [RAA] *pė́da/pė́das* „pėda" And; [RAK] „t. p." Ppl.

Gali būti, kad dėl šios priežasties kitose tarmėse atsirado semema „pėda", o vėliau ir „pėdsakas", traktuotinas kaip „pėdos" hiponimas. Šį procesą, matyt, galėjo nulemti formų lie. *pėdà* ir lie. *pė́das* struktūrinis panašumas ir skambesys, plg. šiaurės žemaičių telšiškių ir pietų žemaičių raseiniškių formą *pė́da* (1) (žr. s.v. *pėdà*). Tokio referentų painiojimo atvejų daugiau pateikia LKŽ (IX 736), kur nurodoma, kad Tverečiuje, Tauragnuose ir Dieveniškėse pasitaiko daugiskaitos formos *pėdaĩ* reikšme „pėdos" vartojimo atvejų. Tokios reikšmės būta ir Mažojoje Lietuvoje (R 335).

Istoriškai sememos „kojos apačia = pėda" ir „javų (kitų grūdinių kultūrų) ryšulys" kildintinos iš tos pačios protosememos „apatinė dalis; tai, kas turi pagrindą ir yra apačioje" (žr. s.v. *pãdas*) → „kojos apatinė dalis", „ant žemės dedamas ryšulys" ir traktuotinos kaip kohiponimai, todėl suponuoti vienos pirmumą kitos atžvilgiu nėra jokios būtinybės – jų raida, matyt, vyko savarankiškai iš vieno hiperonimo.

II. tipo pavyzdžiai:

$$\sqrt[z]{A_x \leftrightarrow B_z\ldots \rightarrow B_x//A_z\ldots}$$

I.2.2. 3 schema: bendros konotacijos neturinčių referentų semantinė neutralizacija.

1) *pė́das* „grendymas" ~ lie. *pãdas* „t. p.".

[33] Dabartinėse pietų žemaičių šnektose tokia reikšmė nėra žinoma (LKŽKP).

Šalia *pẽdas* „grendymas“ Troškūnuose, Nemenčinėje vartojamas *pãdas* „t. p.“ (LKA III 53), todėl jo reikšmė gali būti ir antrinė, nes lie. *pãdas* „grendymas“ morfologinės-semantinės formos paplitimo arealas žymiai platesnis (žr. s.v. *pãdas*).

2) *pãdas* „pėda“ ~ *pė́das* „t. p.“[34]

Tokio kitimo pavyzdžių galima rasti ne tik šnektose, bet ir senuosiuose bei vėlesniojo laikotarpio raštuose „padas“: *Padas* „stopa w nodʒę“ SD[5] 354, „bato padas“ 260; „pamatas“ 67; „pastato pamatai“ 265; *Pádas* (masc.) „kojos pėda“ R II 156, „batų padų oda“ R I 99, „pagrindas; kojos pėda“ 329, „bato padas“ R II 318 ~ nom. pl. *pádai* „pėdos“, instr.pl. *pádais* 1735 m. Biblia; *padu* (gen.pl.) „pėdų“ MžK 436 ~ pietų žemaičių varniškių tarmėje, besiribojančia su šiauliškiais, šiuo metu vartojamas reikšmes „kojos apačia“, „avalynės apatinė dalis“, bet šalia išlaikoma ir senoji „nutrypta, nuganyta vieta“ (DūnŽ 514).

I.3. Akcentinė baltų kalbų ŏ/ā kamienų gretybių, reiškiančių kūno dalis, charakteristika

I.3.1. Tyrimo istorija

Akcentologinį *ŏ/ā* kamienų gretybių vertinimą lietuvių kalbotyroje vienas pirmųjų mėgino pateikti K. Būga (plg. Mikulėnienė 2003, 45). Jis (Būga II 395 t.) yra pastebėjęs, kad žodžių poros (*ŏ*-kam. masc. ir *ā*-kam. fem.) reflektuoja akcentinę metatoniją: *ā* kamieno forma dažniausiai yra kirčiuojama akūtu, o *ŏ* kamieno – cirkumfleksu. Taigi galima atsargiai spėti, kad būtent kolektyvo formantas **ā* < **aH* (plg. Дегтярев 1994, 30 tt.), ilgainiui sutapęs su fleksiniu formantu -*a*, nulėmė metatoninių lyčių atsiradimą, t. y. silpnoji bazė virto stipriąja.

D. Mikulėnienė (2003, 46), remdamasi gausia Būgos surinkta bendrašaknių pavyzdžių, besiskiriančių priegaide, medžiaga, suskirsto juos į keturias grupes pagal metatonijos kilmę: 1) žodžio perėjimo iš vienos kalbos dalies į kitą; 2) žodžio kamiengalio pakitimo (perėjimo iš vieno kamieno į kitą – darybinis aspektas); 3) sufiksacijos; 4) kompozicijos.

Tačiau Būga nenagrinėjo metatonijos priežasčių (žr. 36, [ypač] 183 išnašas). To nedaro ir P. Skardžius (RR I 45), apsiribojęs vien tik paties fakto konstatavimu: [jie – *ŏ/ā* kamienų variantai] „dabar dažnai esti skiriami reikšmėmis ir kartais net priegaidėmis“.

Todėl pirmiausiai apžvelgtinos iki šiol žinomos tokių gretybių priegaidžių kaitos teorijos, kurios iki šiol yra hipotetinio lygmens. Remiantis Mikulėnienės (2005) labai išsamiu metatonijos tyrinėjimo aprašymu, vienas pirmųjų *ŏ* ir *ā* kamienų variantų

[34] Plg. *pãdas* „pėda“ ~ *pė́das* „t. p.“ Pkrt [VAK]; [RAP] Krek; [RAU] Ds, Lnkm (TA).

priegaidžių kaitą mėgino aiškinti J. Endzelynas (DI I 519). Nagrinėdamas latvių kalbos metatonijos atvejus, senesne forma laiko vyriškosios giminės (*ŏ* kamieno) lytis – suponuojama moteriškosios giminės lyčių akūtinė metatonija (DI ibd.): lie. *várna*, la. *vãrna*, s. *vrȁna* ~ lie. *var̃nas*, s. *vrân*[35]. Pasak Endzelyno, skirtumas tarp vyriškosios ir moteriškosios formų negali būti paaiškinamas nei skirtinga šaknies balsių kiekybe (F. de Saussure'o teorija), nei kirčio vietos pasikeitimu (A. Bezzenbergerio [1896, 311 tt.] hipotezė) – suponuojama metatonija. Jis taip pat teigia, kad tokių žodžių porų latvių kalboje yra labai mažai (Endzelīns 1927, 36). Šis Endzelyno teiginys nėra itin teisingas – tokią išvadą galima daryti remiantis šiame darbe nagrinėjamais latvių kalbos *ŏ/ā* kamienų gretybių pavyzdžiais, kurie beveik visi suponuoja jau minėtą Endzelyno metatoniją.

N. van Wijkas (1923, 44 tt., 135 tt.) vengė gretinti lie. *var̃nas*, s. *vrân*, mat, pasak jo, lie. *var̃nas*, *varnaĩ* yra kitos paradigmos, nei slavų baritoninės lytys. Jis taip pat abejoja vėlyvosios metatonijos nustatymo galimybėmis, kadangi baltų kalbose neegzistuojančios atitinkamos žodžių poros (Wijk 1923, 44 tt.). Tokį teiginį galima paneigti, remiantis lietuvių ir latvių kalbų duomenimis – panašius *ŏ* ir *ā* kamienų variantus reflektuoja: lie. *spar̃vas* „giliantis ir kraują čiulpiantis panašus į musę vabzdys (Tabanus); gylys (Oestrus)" ~ *spárva* 1 „bimbalas" Žg, „bąk, osa" *J* [VAŠ]; „tabanus bovinus" Prvn, „?" Kn, *Rmš* [VAK]; „?" *Lnkv*, „vabzdys; gyvulius ir žmogų puolantis vabzdys" *Mžš*, „?" *Dj, Ėr*, Rm, Grž, *Krs*, *Ps*, Skrb [RAP]; Vb [RAU]; „bimbalas" Prl [RAV] (žr. toliau) [kursyvu pateikiami toponimų trumpiniai, minimi LKŽ].

Labai įdomią ir novatorišką hipotezę pateikė L. Hjelmslevas (1932, 5 tt.; 234 tt.; plg. jos kritiką – Derksen 1996, 7) – **kiekvienas kirčiuotas skiemuo įgyja po jo einančio nekirčiuoto skiemens priegaidę** (plg. Mikulėnienė 2003, 51).

Chr. Stangas atsargiai teigia, kad lie. *várna*, la. *vãrna*, s. *vrȁna* gali reflektuoti **akūtinę metatoniją** (plg. Wijk 1923, 89; Mathiassen 1974, 223; Derksen 1996, 255, 263; PEŽ IV 225), t. y. **senesnės formos turėtų būti vyriškosios giminės[36]** lie. *var̃nas*, s. *vrân*. **Dėl metatonijos buvo pailgintas dvigarsio pirmasis dėmuo**: *guṇa* > *vr̥ddhi* (Stang 1966, 18, 155 tt.; 1970, 217). Panašiai svarsto ir S. Nikolajevas (Николаев 1989, 75, 78). Moteriškosios giminės *vr̥ddhi* laipsnį nustatė ir H. Pedersenas (1933, 55, 58) bei J. Kuryłowiczius (1956, 159)[37]. Sunkiosios bazės

35 Nors ši leksinė semantinė pora nėra gretybė (priklauso *de sexu* variantų grupei), tačiau ji labai patogi aiškinti *ŏ/ā* kamienų gretybių fonomorfologinius neatitikimus.

36 Būga (RR II 338) taip pat spėjo, kad vyriškosios giminės formos akūtas, jei tokio pat kirčio yra moteriškosios giminės lytis, yra antrinis, suponuotas analogijos (plg. Skardžius I 45).

37 J. Kuryłowiczius (1958, 211), nors ir taikė morų teoriją, o metatoniją aiškino kirčio perkėlimu

rekonstrukciją sukritikavo T. Mathiassenas (1974, 224), mat leksinė pora lie. *vil̃kas* (masc.)/*vìlkė* (fem.) yra silpnojo laipsnio, nors jų priegaidė skiriasi.

Apie išskirtinį ā kamieno vardažodžių vaidmenį formuojantis akcentinei paradigmai yra užsiminęs B. Dardenas (1982, 106), kuris, deja, apsiribojo Illič-Svityčiaus teorijos dėl *ŏ* kamieno žodžių oksitoninės paradigmos atsiradimo aplinkybių slavų kalbose kritika ir per daug į šį svarbų dalyką nesigilino. Jis taip pat užsimena, kad daug sunkiau dėl pavyzdžių stokos paneigti Illič-Svityčiaus teiginį apie ide. ā-kam. baritoninės paradigmos virtimą slavų oksitonine.

Pasitaiko šios problemos visai naujų aiškinimų. O. Poljakovas (1995, 153) r. *воро́на* junginio -*оро́*- kirčiavimą aiškina prolytės oksitoneze, o vyriškosios giminės formos *во́рон* – žodžio galo redukcija. Gaila, kad šios hipotezės autorius ignoruoja tokius rusų kalbos pavyzdžius kaip r. *соро́мъ*//*со́ромъ* „gėda“ (Даль IV 275), suponuojančius tokio spėjimo klaidingumą (dar žr. Kregždys 2009, 138).

Pastaruoju metu skirtingos akcentuacijos tos pačios šaknies pavyzdžių akcentinė prolytė rekonstruojama analizuojant bendrašaknius darinius (Stundžia 1981_a, 58 tt.; Mikulėnienė 1992, 1994).

I.3.2. Nomina collectiva formanto *-*ā* įtaka *ŏ*/*ā* kamienų variantų, reiškiančių kūno dalis, akcentinei raidai

Sulyginus lie. *var̃nas*/*várna*, lie. *spar̃vas*/*spárva* būtų galima atsargiai spėti, kad skirtingos akcentuacijos priežasčių reikėtų ieškoti žodžių struktūroje – lytys skiriasi morfologiškai (apie žodžio struktūros įtaką akcentinės paradigmos susiformavimui yra užsiminęs Illič-Svityčius – Иллич-Свитыч 1962, 70). Mažiulis (1970, 70 – dar žr. 47 išnašą) šios poros akūtinį [abu nariai: *várnas, várna*] variantą aiškina baltoslaviškuoju *vr̥ddhi* šaknies laipsniu, t. y. bl.-sl. *(*u̯*)-*ōr*-(*nō*) = bl.-sl. **vārnā* (neva reflektuojančio radicialinio dvigarsio balsinio elemento kiekybinę kaitą), tačiau s.-kr. *вра̂н*, slov. *vrân*, č. *vran* [su -*ă*- (!!!)] (žr. Иллич-Свитыч 1963, 113; dėl čekų trumpojo skiemens kokybės dar žr. Stang 1966_a, 21) suponuoja tokios hipotezės nepagrįstumą, mat remiantis tokiu aiškinimu, turėtų būti rekonstruojama lytys s.-kr., slov. **vrán*, neegzistuojančios šių kalbų vartosenoje.

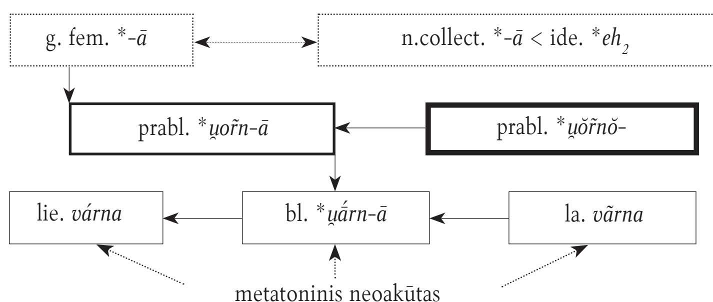
Išnagrinėjus 11 *ŏ*/*ā* kamienų vardažodinių porų, reiškiančių kūno dalis, paaiškėjo, kad visų jų ā kamieno formų kilmė sietina su kolektyvu (nomen collectivum): bl. **ašarā́* (žr. s.v. *ãšara*), bl. **barzdā́* (žr. s.v. *barzdà*), bl. **purnā́*/*burnā́* (žr. s.v. *burnà*),

iš vieno ilgojo balsio į kitą, tačiau jo nustatytas santykis prasl. voc.sg. **vor̃no* : nom.sg. **vórna* (plg. Otrębski 1958, 134) labai panašus į Hjelmslevo hipotezę.

bl. *kaktā́ (žr. s.v. kaktà), bl. *mensā (žr. s.v. burnà), bl. *nagā (žr. s.v. nãgas), bl. *padā (žr. s.v. pãdas), bl. *smakrā́ (žr. s.v. smãkras), bl. *sparnā (žr. s.v. spar̃nas), bl. *vēderā (žr. s.v. vė́daras), bl. *žandā́ (žr. s.v. žándas).

Nors lie. var̃nas/várna, lie. spar̃vas/spárva negalima priskirti nomina collectiva darybinio modelio žodžiams (jų kilmė iki šiol nėra nustatyta)[38], tačiau tai nėra kliūtis moteriškosios giminės formos akcentinį neatitikimą vyriškajai aiškinti kolektyvo darybinio formanto *-ā (< ide. *eh_2[39]) įtaka, kuris šaknį sustiprina (daugelis ā kamieno variantų semantiškai atitinka kolektyvo darybinį tipą), t. y. istoriškai silpnosios bazės var̃nas 4 (plg. Иллич-Свитыч 1963, 113; PEŽ IV 225; Derksen 1996, 255) virsta stipriąja lytimi várna 1 (< bl. *vārnā (plačiau žr. Blažek 1998, 20)), mat yra žinoma, kad „rytų baltų kalbose išlikusios kolektyvinės reikšmės formos su *-ā stabarėjo ir susiliejo su MG [moteriškosios giminės – R. K.] formomis" (Valeckienė 1984, 205). Vadinasi, galima daryti prielaidą apie kolektyvo formanto *-ā įtaką ne tik kolektyvinės reikšmės žodžiams (t. y. ide. [ar vėlesnio laikotarpio] kuopinės darybos lytims), bet ir senosioms moteriškosios lyties formoms, kurios „susiliejo" į vieną gramatinę kategoriją su nomina collectiva.

Toks spėjimas vienija dviejų metatoniją tyrinėjusių mokslininkų teorijas – L. Hjelmslevo (regresyvinės asimiliacijos įtaka) ir Chr. Stango (morfonologinio šaknies statuso kitimas dėl pirmojo dvigarsio dėmens pailgėjimo). Todėl galima daryti išvadą, kad moteriškosios giminės forma, kurios referento lytiškumas nėra išreikštas vizualiai [plg. lie. šárka „varnų šeimos paukštis su ilga uodega ir baltomis plunksnomis sparnuose (Pica pica)" (DLKŽ[5]) ŏ/ā kamienų gretybės nesuponuoja, mat vyriškosios giminės forma neegzistuoja] – giminės kategorija nėra motyvuota (LKG 62), darybiškai traktuotina kaip antrinė:

I.3.2. 1 schema: n.collect. formanto *-ā metatoninis poveikis

[38] V. Mažiulis (PEŽ IV 225) rekonstruoja interj. bl.-sl. *var „kvar" sufiksų *-na-/*-nā- vedinius. Mathiassenas (1974, 221 t.), pripažindamas neaiškią „varnos" pavadinimo kilmę, atstato bl.-sl. *vārnā (f.fem.) [plg. Blažek 1998, 20; Hinze 1985, 141 t.], *vărnas (masc.).

[39] A. Meillet'as (Мейе 1951, 56) neatsižvelgė į galūnės ilgumą ir suponuoja buvus schwa indogermanicum – lie. várna yra **ide. *ə po sonanto rodiklis**.

Kolektyvo formanto *-*ā* įtaką šaknies „sustiprinimui“ galima būtų vertinti kaip morfonologinį procesą, kai žodžio galūnė nulėmė šaknies balsio pailgėjimą: *R̆* + -*ā* > *R̄*-*ā* (atitiktų Hjelmslevo hipotezę), t. y. įvykus savotiškam galūnės ir šaknies balsio kokybės supanašėjimui, pakito ne tik šaknies balsio kokybė[40], bet pasikeitė ir prozodinis šaknies skiemens statusas – vyksta priegaidės kaita: cirkumfleksas virsta akūtu.

Toks dėsningumas labai artimas Hjelmslevo suformuluotam metatonijos baltų prokalbėje taisyklei: kiekvienas kirčiuotas skiemuo įgyja po jo einančio nekirčiuoto skiemens priegaidę – tik žodžius „įgyja po jo einančio nekirčiuoto skiemens priegaidę“ reikėtų keisti į *šaknies skiemuo, veikiamas kolektyvo formanto akūtinio kirčio, virsta antriniu baltų akūtu lietuvių, latvių kalboje – laužtine priegaide* (apie latvių laužtinės priegaidės atsiradimą [ir ligšiolinius tyrinėjimus] plačiau žr. Stundžia 1985, 142 tt.; Young 1994, 101 tt.). Taigi baritoninės paradigmos [kurią reflektuoja *ŏ* kamieno formos] šaknyje kirčiuojamų žodžių akūtas [ā kamieno variantai] gali būti aiškinamas ne pagal **Hirto** dėsnį (apie jį plačiau žr. Karaliūnas 1968, 91 tt.; Collinge 1985, 81 tt.), bet morfonologinį kitimą – **suponuotinas antrinis baltų kalbų akūtas**[41].

Kad toks variantų akcentinis neatitikimas nėra sietinas su kirčio atitraukimu, galima paremti pietų aukštaičių tarmėse [kirtis neatitraukimas] *ā* ir *ŏ* kamienų lyčių vartosena – gretybių nariai skiriasi ne tik kamiengaliais, bet ir šaknies priegaide[42]. Pasak Mikulėnienės (1994, 18), akūtas ir pastovaus kirčiavimo paradigma būdinga *ā* kamieno daiktavardžiams, *ŏ* kamieno įprastesnis kilnojamasis kirtis, dažniausiai – cirkumfleksas. Šnektose, kuriose kirtis atitraukiamas, šakninis kirtis nebūtinai turi būti aiškinamas kirčio atitraukimu, bet **analogija**. Galima įžvelgti skirtingų akcentinių formų atsiradimą tose šnektose, kur vartojamos ar vartotos *ŏ*/*ā* kamienų gretybės,

---

40 Plg. Endzelyno (DI I 231) mintį, kad lietuvių kalboje tautosilabiniai *ar, al, er, el* esant tvirtapradžiam junginiui pereina į *ār, āl, ēr, ēl*. Tas pats pasakytina ir apie latvių žemaičių bei dalies kuršių dialektus, kur *ar, er* > *ār, ēr*.

41 Taikyti Hirto dėsnį šiame darbe nagrinėjamiems moteriškosios giminės šaknyje akūtu kirčiuojamiems žodžiams negalima, mat atlikus sinchroninę ir diachroninę analizę paaiškėjo, kad jų bazės yra silpnosios, o Hirto dėsnis paremtas pirminiais ide. ilgumais. Todėl A. Vaillanto (I 244 t.), juo sekusio F. Kortlandto bei pastarojo hipotezės pagrįstumą įrodinėjančio S. Youngo (1994, 106) **[**neva latvių laužtinė resp. lietuvių (žemaičių [pajūrio – itin svarbaus žemaičių šnektų ploto, kur atitrauktinis kirtis reflektuoja paveldėtą kirčiuojamos morfemos fonologinę kokybę, nors kituose šios dialektinės zonos arealuose įvyko akcentinė unifikacija (žr. Vitkauskas 1960, 61 tt.)]) atitrauktinis akūtas (apie jį plačiau žr. Grinaveckis 1973, 64) reflektuoja ide. laringalus**]** spėjimas nėra patikimas.

42 V. Lazauskaitė-Ragaišienė (2000, 174) teigia, kad pietinėse aukštaičių tarmėse „užrašytos su pakitusia *šaknies* priegaide“ ā kamienės formos turėtų būti interpretuojamos kaip antrinės, mat galūninis formų kirčiavimas šioje arealinėje zonoje labai dažnai nulemtas slavų kalbų įtakos (Lazauskaitė 1998, 28).

t. y. akcentinių paradigmų susiformavimui įtakos turėjusį analogijos veikimą iš dalies patvirtina ir nustatytos *ŏ/ā* gretybės, kurios suponuoja vyriškosios giminės lyties akcentinės kaitos poveikį moteriškajai, plg. [RAA] *pė́da/pė́das* „pėda“ And; [RAK] „pėda“ Ppl.

Panašų dėsningumą galima nustatyti ir analizuojant formos *pãdas* (2 [4 – pl.]) dviejų akcentinių paradigmų atsiradimą. Galima iškelti dvi hipotezes. Remiantis lietuvių tarmių duomenimis (žr. s.v. lie. *pėdà, pė́das, pãdas*), pagrįstai galima spėti, kad visuotinio kirčio atitraukimo zonoje esančiose šnektose vartojamų 4 kirčiuotės lyčių atsiradimui įtakos galėjo turėti forma *pė́das* „pėda“, kuri yra **3 kirčiuotės** (žr. s.v. *pė́das*). Antrinę šios kirčiuotės kilmę galima patvirtinti remiantis Gintaruose vartojama 2-osios kirčiuotės forma *pãdai* „klojimo asla“. Todėl galima spėti, kad dėl analogijos 2 kirčiuotės formos pakeistos daugiskaitos 4-osios modeliu. Tokį spėjimą galima argumentuoti tik 2 kirčiuotės vartojimu tose lietuvių šnektose, kuriose kirtis apskritai neatitraukiamas. Paradoksalu, kad visuotinio kirčio atitraukimo zonoje analogijos suponuotas veiksnys galėjo taip stipriai pakeisti nagrinėjamo žodžio akcentinį modelį. Vadinasi, galima daryti išvadą, kad panevėžiškiai kažkada vartojo 2-osios akcentinės paradigmos formą **pãdai* (žr. s.v. *pãdas*).

Jau minėta, kad *ŏ/ā* kamienų variantų akcentinis neatitikimas nėra vien tik rytų baltų kalbų inovacija. Panašias tendencijas galima atsekti ir slavų kalbose (žr. 1.3.2. 1 lentelę), todėl jų, matyt, nevertėtų vadinti „baltiškomis alternacijomis“ (plg. Venckutė 1983, 125).

Lietuvių kalbos pavyzdžiai	Latvių kalbos pavyzdžiai	Serbų ir kroatų kalbų pavyzdžiai[43]
barzdà, acc. *bar̃zdą*	*bãrda*	*бр̏ада;* dial. *bárda*
lie. *mėsà*	*mìesa*	*mêso* (neutr.) ~ *mésa* (pl. neutr.); dial. *mésa*
nãgas, *nagà*	*nags*, dial. *naga*	*нȍкат*, (masc. gen.sg.) *нȍкта; nòga* (fem. gen. *nógā;* acc. *nȍgu*, pl. *nȍge*); *nogȁ*, *nȍgu*, *nȍge* (dialektuose be kirčio atitraukimo); *нòга*, *нȍгу*, *нȍге*

1.3.2. 1 lentelė: *ŏ/ā* kamienų baltų ir slavų kalbų pavyzdžių akcentinis diferentiškumas

Sprendžiant *ŏ/ā* kamienų gretybių **akcentinių** paradigmų atsiradimo problemas, būtina aptarti ir leksinio sluoksnio nustatymo galimybes, mat Stundžia (1994, 20) yra iškėlęs hipotezę, kad egzistuoja dvi pagrindinės gretybių grupės: 1) abiejų

43 Serbų ir kroatų šnektose, kuriose išlaikomas galūnės ilgumas, žodžio šaknis kirčiuojama akūtu, kuriose ilgumas neutralizuojamas – ne: s. b.k. *дòбра* ~ dial. *дȍбрā* (Trna) (Ивић 1994, 32).

kamienų formos paveldėtos iš ide. prokalbės – **jiems būdingas šakninis kirtis**; 2) tik vienas iš kamienų siekia ide. prokalbės laikus – **kuri nors forma kirčiuojama galūnėje**.

Toks leksemų skirstymas atitinka ir aukščiau pateiktą kolektyvo formanto įtaką sustiprinti šaknį, tačiau būtina atsižvelgti į labai svarbų gyvosios kalbos dėsningumą viename kalbiniame areale vartoti dvi moteriškosios giminės lytis – kirčiuojamą šaknyje ir galūnėje. Pailiustruoti tokį vartojimą labai patogi jau minėta *ŏ/ā* kamienų variantų pora: lie. *sparvà* 4 ~ *spárva* 1.

LKŽ pateikiami dviejų akcentinių paradigmų (1 ir 4) sukirčiuoti pavyzdžiai. LKŽK, LKŽKP duomenys sukaupti iš platesnio tarminio ploto. Šiuos pavyzdžius būtina lyginti, kad juos nagrinėjant būtų apžvelgti visi svarbūs faktai. Remiantis LKŽK ir LKŽKP medžiaga, galima konstatuoti, kad gyvojoje lietuvių kalboje vartojami tik moteriškosios giminės vardažodžiai, pažįstami beveik visoje Lietuvoje[44]:

sparvà 4 „vapsva" *Vr*, ŽN [PŽV]; „vabzdys" *Mšk*, *Pc*, *Grz* „didelė vapsva" Dvd [VAŠ]; „t. p." Liep, Gršk [VAK]; „bąk, tabanus" *Dj*, *Pmp* [RAP]; „toks vabzdys" Slm, Skp, Šmn, „?" *Pnd* [RAK]; Šr [RAŠ]; *Sl* [RAA]; „gylys" *Vb*, Pnml [RAU];

spárva 1 „bimbalas" Žg[45], „bąk, osa" *J* [VAŠ]; „tabanus bovinus" Prvn, „?" Kn, *Rmš* [VAK]; „?" *Lnkv*, „vabzdys; gyvulius ir žmogų puolantis vabzdys" *Mžš*, „?" *Dj*, *Ėr*, Rm, Grž, *Krs*, *Ps*, Skrb [RAP]; Vb [RAU]; „bimbalas" Prl [RAV].

Taigi palyginus šiuos pavyzdžius, matyti, kad LKŽ praleisti patys svarbiausi akcentinės paradigmos nustatymui duomenys – Vb [RAU]; Prl [RAV] (žr. toliau).

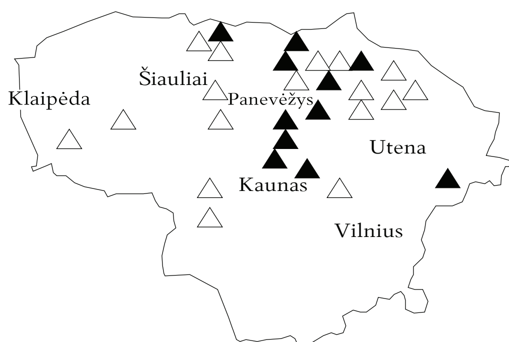
Būga (RR II 388), remdamasis skirtinga lietuvių ir latvių vardažodžių (žr. toliau) akcentine verte, priskiria juos metatoninių žodžių grupei. Vėlesniojo laikotarpio lietuvių raštuose dažniausiai pateikiamos kirčiuotos galūnės formos: *sparwà* „eine Art Bremsen" MŽ I 252; MŽ II 110; [*ſparwà, -õs* fem. – [pietų Lietuvoje „gylys; wapſà"] K; *Sparvā, ôs* fem. „eine Bremse" R I 138.

Taip pat galima rasti sukirčiuotą žodžio šaknį – A. Juška pateikia baritoninės paradigmos lytis (JLD 8798; J). K. Jaunius ir A. Leskynas nurodo oksitoninės paradigmos *sparvá* (Iš K. Jauniaus pal Metr. kun. Sem; Leskien B 347) (*LKŽK*), plg. *sparßà* ~ *sparvà* (gen.*-õs*, acc. *spar̃vą*) „grosse Bremse" (Gerullis, Stang 1933, 89).

Remiantis LKŽK ir LKŽKP medžiaga, galima nustatyti baritoninės ir oksitoninės paradigmų apytikres arealines ribas. Pirmosios kirčiuotės vardažodžiai paplitę plačiai. Savo vartojimo arealu jie prilygsta ketvirtosios kirčiuotės žodžiams, kai kur (pvz., Vabalninke) vartojamos abi formos:

44 Kursyvu pateikiamas toponimo trumpinys, nurodomas LKŽ.

45 Formos iš Žagarės kirčiuotė LKŽ nenurodoma, LKŽKP ši lytis apibūdinta 1-ąja kirčiuote.

1.3.2. 1 žemėlapis: lie. *sparvà* 4 (baltas trikampis), *spárva* 1 (juodas trikampis) vartojimo arealai.

Nustatant skirtingų akcentinių paradigmų atsiradimo aplinkybes, pirmiausiai reikėtų aptarti semantinio faktoriaus įtaką (žr. toliau), mat spėjama, kad kirčio kaitą galėjo nulemti tos pačios morfologinės struktūros vartojimas skirtingomis reikšmėmis (plg. Stundžia 1981_a, 59).

Taigi tik sugretinus skirtingų tarmių faktus, galima būtų spręsti, kuris šių veiksnių suponavo pirmosios kirčiuotės lyčių atsiradimą:

Tarmė/Patarmės	1 a.p.	4 a.p.	Semantinės neutralizacijos pavyzdžiai	Galimi kirčio atitraukimo pavyzdžiai
Aukštaičiai: kauniškiai	+	+	+	
šiauliškiai	+	+	+	+
panevėžiškiai	+	+	+	
kupiškėnai		+	+	
širvintiškiai		+		
anykštėnai	+	+		
uteniškiai	+	+		
vilniškiai	+			
Žemaičiai: telšiškiai			+	+
varniškiai	+	+		

1.3.2. 2 lentelė: lie. *sparvà/spárva* akcentinė ir semantinė sklaida lietuvių kalbos dialektuose

Remiantis šiais duomenimis, galima teigti, kad nė viena iš aukščiau minėtų akcentinių paradigmos kaitos priežasčių nepasitvirtino.

Galima būtų iškelti dar vieną hipotezę (remiantis gretybės *de sexu* antrine kilme) – baltų prokalbėje egzistavusią prolytę veikė kolektyvo formų stabarėjimas ir sutapimas su moteriškosios giminės lytimis (plg. Valeckienė 1984, 205) (tai matyti, sulyginus lietuvių ir latvių kalbų pavyzdžius), t. y. rekonstruotina forma **spárvā* „sparvos" < **spar̃v -ā́*.

Remiantis vyriškosios giminės nežymėtumu (plg. СГГЯ III 138; Mažiulis 1970, 77), galima daryti preliminarinę išvadą apie jos pirmumą[46]. Todėl galima būtų suponuoti antrinę moteriškosios giminės akcentuaciją, t. y. lie. *var̃nas* (masc.), *várna* (fem.) < **varnā́* (Grinaveckis 1961, 121)[47].

Pagal modelį lie. *var̃nas // várna*, galima būtų rekonstruoti tokį „sparvos" akcentinį ir darybinį modelį:

bl. **spar̃vă-* (laikytinas itin dideliu archaizmu) < ide. **spŏrvŏ-* . Priegaidės kitimo kryptis vyko šia kryptimi:

1. *VR̃* ↔ *VR̃ă* (masc.);
2. *V́Rā* ← *VR̃* + *-ā* (fem.).

Nagrinėjant baltų akcentinės prolytės rekonstrukcijos problemą, ypač vertinga latvių pavyzdžių analizė, mat Būga (RR II 388), pateikęs latvių formas *spãrs* [iš I. Cyrulio (Par drustẽniašu izluãksni RKr XV 51-103) ir P. Schmidto darbų], *spãrvs* ir dial. *spar̂vs* [iš A. Bylenšteino latvių kalbos gramatikos antrojo tomo], kildina jas iš la. *spā̀rvs*, kuri nurodoma be žvaigždutės (!), vadinasi, paliudytos formos (ji nurodoma ir LEV ibd). Taigi žinome net kelias sukirčiuotas formas: 1) drustėnų šnektos, kuri yra ties sėliškosios ir latgališkosios patarmių susidūrimo riba (žr. Rudzīte 1993, 369 [žemėlapį][48]; 2) kuršiškosios patarmės, kurioje laužtinė priegaidė yra sutaptinė, t. y.

[46] Endzelynas teigė, kad moteriškoji forma atsirado iš vyriškosios: la. *spãre, spàre, spãrs, spãrv(i)s, sparv(i)s* < la. *spãrvs* < *spar̃vs*, o ē kamieno forma yra vėlyvesnė ir vartota paraleliai su la. *spãrs* (LEV ibd.).

[47] Grinaveckis rekonstruoja ilgojo vokalizmo šaknį [remiamasi Endzelynu (1957, 22)]. Galbūt norėta suponuoti ide. ilgumą – tai būtų nepatikima, nes vyriškosios giminės atitikmuo yra trumpojo vokalizmo, apie tai byloja ir pavyzdžiai iš slavų kalbų (žr. toliau), ar išryškinti antrinį pailginimą. Apie antrinę diftongo *-ā-* ilgumo kilmę yra užsiminęs Būga (RR I 440) – suponuojama akūtinė metatonija, plg. lie. dial. *spar̃va, -ōs* Jnš – aukštaičių tarmių ilgieji skiemenys, atitraukus į juos kirtį, gauna cirkumflekso kilmės priegaidę (Zinkevičius 1966, 41).
Mažiulis dėl lie. *várna* akūtiškumo yra išdėstęs dvi visiškai skirtingas hipotezes. Pirmoji patvirtina baritoninės prolytės egzistavimo galimybę, mat, pasak Mažiulio (1970, 70), tai gali būti baltoslaviškojo *vr̥ddhi* laipsnis, kildintinas iš ide. **ōR* (ilgumas laringalinės kilmės). Antrąja šio spėjimo atsisakoma ir rekonstruojama silpnoji bl.-sl. **var̃nas*, o bl.-sl. **várna* traktuojama kaip metatoniška (akūtinė metatonija) (PEŽ IV 225).

[48] Žinoma, kad latvių aukštaičių dialektiniame areale tęstinė priegaidė labai dažnai pakeičiama krintančiąja ir v.v., t. y. ~ ↔ \; o krintančiosios virtimas tęstine – vienas pagrindinių požymių, leidžiančių atskirti sėliškąsias nuo nesėliškųjų [juose krintančioji dažnai pakeičiama laužtine] (plačiau žr. Андронов 1996, 203).

Bylenšteino nurodoma dial. *spar̂vs* gali būti aiškinama ir kaip akūtinė, ir kaip cirkumfleksinė forma (plg. LVDA II žemėlapis), nors tos pačios patarmės *spãrvs* turėtų suponuoti akūtinę šaknį – tęstinė priegaidė šiame tarminiame plote yra autentiška (LVDA ibd.), plg. la. dial. *spãrve* Brt.

Nepaisant formalaus tęstinės priegaidės istoriškumo šioje patarmėje ji nėra sutaptinė, o moteriškosios giminės formos vartosena gali būti raktas atskleisti ne tik akūtinės formos atsiradimo priežastis, bet ir nustatyti baltų prolytės akcentinę paradigmą. Nors Būga rekonstruoja cirkumfleksinę prolytę, tačiau nepateikdamas argumentų, palieka problemą neišspręstą.

R. Derksenas (1996, 140), remdamasis Būgos sprendimu priskirti „sparvą" reiškiančius vardažodžius metatoniniams vediniams, atmeta teiginį, kad rekonstruotina silpnosios šaknies **sparvà*, todėl atstato baritoninę prolytę. Vienas argumentų, suponuojančių Būgos teiginio klaidingumą – jo nurodomas la. dial. *spar̂vs*, vedamas iš *spā̀rvs* (RR ibd.). Iš tiesų Derksenas teisus, kvestionuodamas tokį teiginį, nes ši forma gali reflektuoti ir *spãrvs* (dėl latvių priegaidžių sutapimo patarmėse plačiau žr. Rudzīte 1993, 109). Konstatuotina, kad griežtai atmesdamas Būgos spėjimą („must be rejected"), Derksenas ignoruoja svarbų faktą – Bylenšteino tarmėje [plg. jo nurodomus iš Būgos veikalo paimtus du pavyzdžius su šaknies *-ãr-*, *-ar̂-*], kaip ir visoje pietų Kuržemėje, krintančioji priegaidė pakeičiama laužtine (DI II 514). Šio kitimo nereikėtų painioti su kitose Kuržemės šnektose paplitusiu reiškiniu, kai kylančioji priegaidė pakeičiama laužtine (dėl šio kitimo žr. Андронов 1996, 203). Analizuodamas la.dial. *spãrvs* (Bylenšteino pavyzdys), Derksenas pateikia prieštaringus teiginius, kuomet nurodo, kad Bylenšteino pateikiami pavyzdžiai su kylančiąja priegaide atitinka latvių viduriniosios tarmės pavyzdžius su krintančiąja, plg. la. *ruõta* (Biel. Gr.) : *rùota* (Derksen 1996, 263). Taigi tie motyvai, kuriais remdamasis, Derksenas suponuoja senąją baritoninę prolytę, liudija silpnosios šaknies egzistavimą, o ne priešingai.

Nepaisant visai pamatuoto Derkseno skepsio, būtų galima iškelti dar vieną hipotezę apie vyriškosios giminės formos tęstinės priegaidės kilmę. Iki šiol niekas neatkreipė į dėmesio į tą faktą, kad abi žinomos kirčiuotos kuršiškosios formos yra skirtingos giminės. Tikėtina, kad šiame tarminiame plote buvo vartojama leksinė semantinė ŏ/ā kamienų gretybė[49]. Būtent dėl šios priežasties vyriškosios giminės lytis la. dial. *spãrvs*, veikiama moteriškosios la. dial. *spãrve* Brt, pagal analogiją galėjo įgyti naująjį kirtį [tas pats pasakytina ir apie moteriškosios giminės lytį la. dial. *spàre*, kurios krintančioji priegaidė galėjo atsirasti dėl to paties analogijos veikimo, plg. vyriškosios giminės *spā̀rvs*). Remiantis lietuvių pavyzdžių akcentine analize, rekonstruota cirkumfleksine prolyte ir kolektyvo formos įtaka akcentinei žodžio raidai, galima pritarti Būgos spėjimui.

49 Be šių, latvių kalboje vartojami ir kitų kamienų vediniai: *spārv(i)s, sparv(i)s* (LEV II 256 t.).

Vertindami la. dial. *spar̂vs*, galima spėti įvykus akūtinę metatoniją dėl latvių aukštaičių dialektinėje zonoje įprastos kaitos (nesėliškose tarmėse) \ → ∧ (Андронов ibd.). Vadinasi, šis pavyzdys labiau tinka Būgos spėjimui argumentuoti, nei Derkseno. Kitas svarus argumentas cirkumfleksinės latvių prolytės rekonstravimui yra lietuvių moteriškosios giminės pavyzdžių antrinis akūtas. Panašią akcentinę raidą galime supo-nuoti ir latvių kalbos pavyzdžiams: šalia la. *spàrvs* (masc.) (kurį patvirtina ir drustėnų šnektos pavyzdys) galėjo būti vartojamos metatoninės akūtinės šaknies moteriškosios giminės la. *spãre* (fem.), t. y. ši forma atitinka antrinę lie. *spárva*.

Toks akcentologinis „sparvą" reiškiančių žodžių įvertinimas leidžia nustatyti, bent jau apytikriai, morfologinių porų atsiradimo laikotarpį – dviejų giminių formos pradėjo formuotis tada, kai galūnių akūtiškumas buvo išlaikomas tiek lietuvių, tiek ir dabartinių latvių kalbiniame areale, galbūt rytų baltų prokalbės laikotarpiu, o gal ir prabaltiškais laikais. Pagrindinis tokio spėjimo argumentas – fleksinio formanto poveikis šaknies akcentinės vertės kaitai, sietinas su laringalinio ilgumo formanto poveikiu, t. y. **-ā* < **-eh*$_2$ (plg. Beekes 1995, 186).

Remiantis lietuvių ir latvių kalbų duomenimis, galima rekonstruoti cirkumf-leksinę vyriškosios giminės prolytę prabl. **spar̃vă-* „gylys", šalia kurios vartota ir moteriškosios giminės forma prabl. **sparv-ā́* > ? prabl. **spā́rvā* „gyliai" (collect.) → lie. *spárva*, la. *spãrve*.

Taigi remiantis šio žodžio analize, šakninio ir galūninio kirčiavimo moteriškosios giminės formos ne visada gali būti rimtas argumentas priskirti gretybę kuriam nors leksiniam sluoksniui [pagal chronologinį kriterijų]. Sprendžiant šią problemą, būtina atsižvelgti ne tik į akcentinius vardažodžio ypatumus, bet ir semantinę raidą.

Iškelta hipotezė apie kolektyvo formanto poveikį šakniai[50] ir akcentinei kaitai patogi aiškinti ir **latvių laužtinės priegaidės** atsiradimą *ā* kamieno formų lytyse, nors vyriškosios giminės žodžiai beveik visuomet reflektuoja ne tik latvių ir kitų baltų, bet ir ide. cirkumfleksinę prolytę.

Spėtina, kad panašaus fonomorfologinio kitimo būta ir prūsų kalboje, plg. pr. *galwo* „bato galva" E 504 < v.bl. **gálvā*, kurio akūtą Mažiulis (PEŽ I 322) aiškina kaip senąjį [tiesa, vengiama aptarti akūtinių diftongų [taip pat ir dvigarsių] nustatymo kriterijus Elbingo žodynėlyje (plačiau žr. Mažiulis 2004, 14)], mat rašytiniuose šaltiniuose nėra nurodomos lytys **golwo* resp. **goalwo* (apie cirkumfleksinį dvigarsių pirmojo dėmens pailginimą plačiau žr. Būga III 108; Mažiulis 1970, 13 t.). Toks aiškinimas abejonių nekelia, tačiau sl. **gal̃vā* > s.sl. *glava* (PEŽ ibd.) traktavimas kaip neocirkumfleksinio

50 Jeigu šaknies pagrindą sudarė trumpasis balsis arba dvigarsis, kolektyvo formanto veikiamas, jis pailgėdavo: *bā̀rda, bā̀(r)da* (EV I 154 t.), kai la. *bā̀rda* < *bàrdā* (plg. DI I 231; LEV I 108; Holzer 2000, 289).

resp. metatoninio kitimo reflekso diskutuotinas. Spėjimo autorius, remdamasis rytų baltų akūtinių šaknų [plg. laužtinės priegaidės la. *gal̂va* (!!!), neva suponuojantį sunkiąją bazę – dėl tokio teiginio verifikavimo būtinybės plg. lie. *dervà* (**4 a.p**.) ~ la. *dar̂va* < bl. **dervā́* (dar žr. Иллич-Свитыч 1964, 19] ir prūsų grafine leksemos raiška, nekreipia dėmesio į slavų kalbų pavyzdžius, kurie galbūt reflektuoja archajiškesnę akcentinę [cirkumfleksinę (nemetatoninę resp. paveldėtąją (!!!)] prolytę sl. **gal̃vā*: s.-kr. *glāvȁ, glâvu, glâve* [be kirčio atrakcijos], *гла́ва, гла̂ву, гла̂ве* [akcentinės atrakcijos suponuoti pavyzdžiai], r. *голова́ ~ го́лову*... (žr. Иллич-Свитыч 1963, 151), įvardijamų **c** a.p. (Olander 2001, 12) [šiai akcentinei paradigmai priskiriamiems žodžiams būdinga cirkumfleksinė šaknis bei neoakūto metatoniniai variantai tam tikrose pozicijose (plačiau žr. Булатова 1975, 12 [labai abstrakčiai, neatsižvelgdamas į radicialinio skiemens vokalinio elemento kokybinės kaitos raidą resp. diachroninį aspektą, serbų ir kroatų kalbų akcentinių modelių kitimus mėgina aptarti V. Rinkevičius (2009, 71)]. Cirkumfleksinė resp. silpnosios bazės lytis rekonstruotina ir remiantis Mažiulio mėginimu sieti bl.-sl. **galvā* (< subst. bl.-sl. **galu* „išsikišimas“ + *-ā*) su adj. bl.-sl. **galu-* „išsikišęs“, suponavusiu s.sl. *golъ* „apnuogintas, plikas“ – **b** a.p. forma (Olander ibd.) [šiai a.p. taip pat būdingos neoakūto refleksijos (Булатова 1975, 11)].

Tas pats akcentinio kitimo dėsningumas įžvelgtinas ir pr. *goro* „fuerstant [? žertuvė]“ E 42 fonetinėje raiškoje, kurio šakninį *-o-* Mažiulis aiškina kaip **-ă-* (nereflektuojantį cirkumfleksinio pailginimo resp. skiemuo traktuotinas kaip nekirčiuotas), todėl, „kad čia yra matyt pr. *goro*//lie. *gãras* (= la. *gars*) – subst. gretybė“ ↔ todėl „pr. (E) *goro* yra pr. (E) **gărā* (o ne **gārā* ar pan.)“ (PEŽ I 390). Toks Mažiulio aiškinimas labai abejotinas, mat remiantis gretybės rekonstrukcija, atstatytina lytis pr. **gārā* [su sekundariniu **-ār-*], t. y. galima spėti šio žodžio fonetinę raišką Elbingo žodynėlyje esant užfiksuotą autentišką. Vadinasi, suponuotinas kolektyvo formanto **-ā́* regresyvininės asimiliacijos poveikis resp. antrinis **-ār-* < **-ăr-* [plg. Prūsijos vokiečių kalbos dialektams būdingą *ā* → *ō* (plačiau žr. Ziesemer 1924, 114)]. Abejotinas ir Mažiulio mėginimas rekonstruoti šio žodžio sememą *„žertuvė“ (PEŽ ibd.), mat vienas pagrindinių [formaliųjų] kriterijų nustatant gretybės egzistavimą – semantinis morfologinių variantų identiškumas, t. y. remiantis adv. pr. *garrewingi* „karštai“ III 121_8 [$75_{18\text{-}19}$], kurį hipotezės autorius vertina kaip pr. *goro* *„žertuvė“ leksinės semantinės gretybės nario (g.masc.) refleksiją, negali būti ŏ kamieno alternantas, mat neatitinka jų reikšmė (dėl jo plačiau PEŽ I 328; dar žr. Kregždys 2008_a, 88, 91).

Vadinasi, galima atsargiai spėti, kad latvių laužtinė priegaidė nebūtinai turėtų būti aiškinama kaip kilnojamojo kirčio paradigmos sunkiosios bazės rodiklis (plg. Endzelynas 1957, 12), bet antrinio resp. metatoninio akūto raiškos priemonė, suponavusi sekundarinį kirčiuoto skiemens vokalinio elemento pailginimą. Slavų kalbose šis procesas [dėl

kolektyvo formanto *-*ā́* įtakos šaknies struktūrinių elementų fonomorfologinei kaitai plg. 1.3.2.1 schemą] buvo apribotas morfologinės kaitos (žr. toliau), nevykusios baltų kalbose. Todėl šioje kalbų grupėje vartojami leksinių semantinių ŏ/ā kamienų gretybių identiškų akcentinių paradigmų pavyzdžiai: s.-kr. *врâн, врâна*, slov. *vrân*, r. *вóрон, вóрона* (žr. Иллич-Свитыч 1963, 113) ↔ s.-kr. *вра̏на*, r. *ворóна* (Endzelynas ibd.; PEŽ IV 225). Taigi slavų kalbos dėl šios ypatybės, matyt, traktuotinos kaip išlaikiusios archajiškesnę akcentinę sistemą. Tokią baltų ir slavų kalbų akcentinę diferenciaciją [bl. RF ≠ sl. rF] turbūt galima aiškinti skirtinga fleksinio formanto *-*ā́* raida: 1) baltų kalbose ši galūnė ilgainiui sutapo su g.fem. formantu -*a* (žr. aukščiau) resp. iki Leskyno dėsnio veikimo išlaikė savo fonomorfologines ypatybes [ilgumą; dominacinį poveikį šaknies balsio resp. dvigarsio kokybei]; 2) slavų kalbose *-*ā́* (collect.) susietas su: 2a. g.fem. gramatine kategorija (plg. s.sl. *vesna* „pavasaris“ (dėl jo raidos plačiau žr. PEŽ I 173 t.)); 2b. g. neutr. formantu *-$ə_2$ (> -*o* [= -*ъ* (nekirčiuotoje pozicijoje)] (žr. Mažiulis 1970, 84 tt., 150, 306 t.), t. y. slavų kalbose skirtingų tos pačios leksinės semantinės grupės leksemų diferentišką kirčiavimą nulėmė nevienoda fleksinio formanto*-*ā́* morfologizacija (plg. s.sl. *męs**o*** [< *-$ə_2$] „mėsa“ (Фасмер III 30) ↔ r. dial. *мяс**á*** „lašiniai, mėsa“ [< *-*ā́* resp. *-$eə_2$] (žr. s.v. lie. *mėsà*). Toks vardažodžių morfologinis semantinis diferencijavimas nulėmė fleksinio *-*ā́* dominacinio poveikio neutralizaciją [-*ă* ↔ -*ā* ⇨ -*ā̆* → *A*]. Tik įvykus tokiam fonomorfologiniam kitimui, matyt, galėjo rastis analogijos veikimo suponuoti inovaciniai procesai, nulėmę ne tik jau minėtų s.-kr. *врâна* ↔ s.-kr. *вра̏на*, bet ir g. masc. formų, kurių kirčiavimui įtakos turėjo *-$eə_2$, skirtingų akcentinių paradigmų atsiradimą (plačiau žr. Kregždys 2009, 138).

Jei tokia hipotezė dėl latvių laužtinės priegaidės kilmės teisinga, ja kirčiuojamos g.fem. lyties (ŏ/ā kamienų gretybės varianto) vartojimas trijų priegaidžių zonoje turėtų būti vertinamas kaip vienas esminių argumentų nustatant senosios gretybės egzistavimo galimybę. Jei ŏ/ā kamienų gretybės moteriškosios giminės forma reflektuoja silpnąją bazę, tokia lytis vertintina kaip vėlyva, matyt, pradėta vartoti tuomet, kai kolektyvo darybinė kategorija kalbos sistemoje jau neegzistavo, t. y. *-*ā́* jau buvo sutapusi su moteriškosios giminės -*a* (plg. la. *mìesa* „mėsa“ – žr. s.v. lie. *mėsà*) [apie kolektyvo formanto *-*ā́* įtaka kitų reikšminių lizdų ide. leksikos sluoksniui priskiriamų leksemų šaknų akcentinei galiai resp. struktūrinei kaitai [rF → RF] dar žr. Крегждис 2010, 222 [ypač 12 išnašą]].

I.3.3. Nomina collectiva pliuralizacijos ir akcentinės kaitos sąsajos

Stundžia (1981_b, 185 tt.), išnagrinėjęs *ŏ* ir *ā* kamienų variantų daugiskaitos formų akcentuaciją ir galūnėje kirčiuojamus pluralia tantum *(i̯)ŏ* kamieno lietuvių kalbos toponimus, padarė išvadą: „lietuvių kalboje (ir bent rytų baltuose) kontrastavo du

daiktavardžio (greičiausiai ir viso vardažodžio) daugiskaitos variantai: paprastoji ir kuopinė daugiskaita“ (Stundžia 1981_b, 195).

Todėl dviskiemenių akūtinės šaknies *ŏ* kamieno daiktavardžių polinkis į oksitonezę pietų aukštaičių tarmėse [pasižyminčiose archajiškumu – Дыбо, Иллич-Свитыч 1963, 78] siejamas su kuopinės daugiskaitos kirčiavimo išlaikymu (Mikulėnienė 1994, 18; 1996, 152) – sutapus paprastosios ir kuopinės daugiskaitos formoms su *-aĩ* (Stundžia 1994, 21).

Labai svarbu, kad vienas pagrindinių šių porų skiriamųjų bruožų – semantinis atspalvis: galūninio kirčio forma su *-(i)aĩ* (nom.pl.) žymi **neskaidomą visumą** (Stundžia 1981_b, 195; plg. dar Ambrazas 1992, 36 t.).

Vis dėlto vienos problemos Stundžia neišaiškino. Nors hipotezės autorius (panašią teoriją anksčiau buvo išdėstęs J. Otrębskis (1956, 28)) teigia, kad dviejų daugiskaitos formų nustatymas „turi didelę aiškinamąją galią“ nustatant baltų galūninio (ir atvirkščiai – šakninio) kirčio neatitikimą, lyginant baltų, senovės graikų ir indų kalbų pavyzdžius, tačiau lie. *dū́mai* „degančio daikto kylančios dujos su ne visai sudegusiomis dalelėmis“ (DLKŽ[5]), lie. *var̃tai* „tvoros ar gardo įeinamoji ar įvažiuojamoji anga, užkeliama sąvaromis; varstoma, kilnojama tvoros dalis; didelės durys; anga, pro kurią įeinama; angelė bitėms išlįsti“ (LKŽ XIX 315; DLKŽ[5]; LKA I 177), reflektuojantys **kuopinę reikšmę**, yra kirčiuojami antepenultimoje. Todėl jų akcentinė paradigma lieka neaiški[51].

Stundžios hipotezė labai svarbi ide. prokalbės kolektyvo darinių vertinimui, tačiau būtina atkreipti dėmesį į jau minėtą Hjelmslevo nustatytą regresyvinę formanto įtaką šaknies akcentinei galiai. Be to, daugelio Stundžios nurodomų pavyzdžių [(šeimos įvardijimas) *Burbaĩ, Kabelkaĩ*...] oksitonezė gali būti aiškinama analogijos veiksniu, t. y. *Burbaĩ* ↔ lie. *namaĩ*, lie. *vaikaĩ* ir pan. Itin abejotinas teiginys, neva lie.dial. *lietuviaĩ* „lietuvių tauta etc.“ ↔ „lie. *lietùviai* (žymi skaičiuojamą žmonių grupę)“ (Stundžia 1981_b, 195). Tokiu aiškinimu patikėti labai sunku, mat jis yra kazuistinis: 1) lie. dial. *lietuviaĩ* pirmiausiai reiktų išnagrinėti darybiškai – gali būti, kad ši forma reflektuoja lie. dial. *lietuvỹs, -ẽ* $3^{a,b}$ Vlk, Rš, Mrp, Kdn, Krč, Arm, Šil, Gs, Plv, Dv, Brž (LKŽ) – i̯ŏ-kam. (**!!!**) (dar žr. Būga III 79, 842), o ne kuopinę daugiskaitą; 2) tautinių grupių įvardijimas oksitoninėmis formomis gali reikšti ne kuopą, o **pejoratyvinę reikšmę**,

[51] Jau seniai nesurandama priežasčių, dėl kurių skirtingose ide. kalbose egzistuoja skirtingų akcentinių modelių tų pačių šaknų lytys: s.i. *dhūmá-ḥ* (masc.), gr. ϑυμός ir lie. *dū́mai*, la. *dũmi*, r. (gen.) *ды́ма*, s.-kr. *ди̏м*, (gen.) *ди̏ма* (DI II 595) – iki šiol neatitikimas aiškinamas Hirto dėsniu (plg. Derksen 1996, 25). Spėtina, kad tam įtakos galėjo turėti šių žodžių daryba bei semantika. Iš pateiktų pavyzdžių galima rekonstruoti kolektyvinę integraliąją sememą „garai, kylantys į dangų“, kuri tiesiogiai reflektuojama baltų kalbose, t. y. ide. **dhūmó-n* (neutr.) „dūmelis“ > **dhūmā́* „dūmai“ > prabalt. **dhūma-i* (pronominalinės kilmės *-i*), taip iš galūninio kirčiavimo virto baritonais.

kurią, matyt, nulėmė jau minėtas analogijos veiksnys: lie. *vókiečiai* 1 „Vidurio Europos tauta, kalbanti viena vakarų germanų kalbų“ DŽ1, B VI 164 (Ktč), DP457, NdŽ, Plšk ↔ lie.dial. *vokieč**iaĩ*** 3[a] „t. p.“ Trak, Vžn, Ppl, Vl, Akn; „Vokietijos okupacinė valdžia“ Snt, Grnk, Sb, Pls, Alz, Dgl, Pl, Škn, Ob, Sb, Vdn, LKT 260 (Pin), Kvr, Kpr, Gdr, Dgp, Žl, Akn, Prn; „Vokietijos kariuomenė“ Č, Mšk, Dsm, Kp [plg. *Iš vienos pusės lenkai, iš kitos vokiečiaĩ – nelaiminga toj Lietuva* Gdr; *Prie vokiečiaĩs dar ir kavojom girnas, bijojom, kad neatimt* Žb; *Prie vokiečių̃ nebebuvo malūnų, nieko, taigi visam kam maldavo [namie]* Kp; *Kap užej[o] vokiečiaĩ, girnas atėmė, an lenciūgo sumovė, spyną uždėjo* Sn; *Prie vokiečių̃ nebuvo tos avalynės, tai su klumpėm ėjau* Grz; *Nuo vokiečių̃ neišbėgsim, daugel nukentėsim* JD 223] (LKŽ XIX 908 t.) [tapati konotacija būdinga – bent jau Kauno apylinkėse –, nors neakcentuojama LKŽ, ir lie. *lénkai* 1, lie. dial. *lenkaĩ* 3 Gs „tauta, gyvenanti Lenkijoje“ DŽ, SD 272, LL 161, Kos 229; „kraštas, kur gyvena lenkai“ R, DP 456, K II 3] ⇦ ? I. lie. *veln**iaĩ*** ~ lie. *vélnias* 3 „(mit.) žemės ir požemio dievaitis, kipšas, pinčiukas“ KB II 54, K, FrnW, RŽ, DŽ, NdŽ, LE XXXIII 334, Aln, Dgč, Trgn, Aps, Šmn, Švnč, Grv, Kv, Lk, PnmŽ, Kp, J, LMD (Klt) ir kt.; „religijose – piktoji dvasia, nelabasis“ KlG21, R, MŽ, MŽ15, P, N, I, M, Šts, Rk, Sd ir kt.; „(prk.) blogas, nedoras žmogus, bjaurybė, nenaudėlis“ Stak, Jrb, Kvr, Als, End, Krš ir kt.; „(prk.) nepagarbus bet kokio neįvardijamo asmens, daikto, veiksmo, ypatybės pavadinimas“ J.Bil, Akm, Šlvn ir kt.; „(prk.) rodo pažymimuoju žodžiu reiškiamo asmens, gyvūno, daikto, veiksmo ir pan. neigiamą ypatybę“ Ns 1832, 6, Krs, Brš, Pg ir kt.; „toks keiksmas“ K.Donel, R.Gran, OG 221, Kp, Snt, Švnč, Lp ir kt. (LKŽ XVIII 644 tt.) (apie vokiečio resp. prūso tapatinimą su velniu plačiau žr. Крегждис 2009, 301; dėl santykio su lenkų tautybės atstovais plg. *Šitie vietiniai kur yra lenkai, tai jie vis tiek tokie kap sako – savo vélnio nesimeta* Pns (LKŽ XVIII 645); II. lie. *vilk**aĩ*** ~ *vil̃kas* 4 „(zool.) panašus į šunį plėšrus miško žvėris (Canis lupus)“ SD1194, SD 399, H, R, D.Pošk, Sut, K II 51, 360, LsB 163, RtŽ, J, LL 278, L, Rtr, Š, DŽ, NdŽ, KŽ, LTE XII 251, Blv, Aln ir kt. (apie šio žodžio sememų pejoratyvinį atspalvį ir santykį su lie. *vélnias* plačiau žr. LKŽ XIX 380 tt.) ir pan.

Nagrinėjant *ŏ/ā* kamienų gretybes, išryškėjo tam tikra baltų kalbų inovacinė tendencija keisti daugiskaitos vardininko oksitoninį kirčiavimą baritoniniu, t. y. galima atsargiai spėti, kad tam įtakos turėjo **semantinis vyriškosios giminės „nežymėtumo“ faktorius**, būdingas ne tik vyriškosios giminės lytims, bet ir **kolektyvo formai**, apibūdintinai šia semantine ypatybe: lie. dial. *nãgai* „pirštų nagai“ Btk [PŽR], *nãgai* „t. p.“ Km [RAU] (LKŽKP), *nãgai* „rankos“ Btg [VAŠ] (LKŽK), *nãgai* Sk [VAŠ] (TA); *tì nãgais* „godžiai“ Kkt [VAK], „labai greitai; bematant“ Trgn, Užp [RAU], Bjr [RAV][52] ↔ *nagà* „raginė antauga žmogaus, gyvulio ar paukščio piršto gale“

[52] Ypač įdomų faktą iš savo gimtosios Kuktiškių šnektos užrašiusi E. Valiulytė: (illat.) *nãgan* „ran-

Ds, Ktk, Km, Kp, Švnč, Gs, Dglš, Pkr ~ ***nãga*** Jnšk [RAP]; lie. *smãkrai* „veido dalis žemiau lūpų; smakras“ Užv [galimas kirčio atitraukimo atvejis], *smãkras* **2** „smakras“ Dmš [kirtis neatitraukiamas] ↔ ***smõkra*** „t. p.“ (nom. sg.) Užb$_1$ [PA], Pd [RAK], (instr. pl.) *spárnáis* „paukščio skrendamasis organas“ DP 419$_2$, *spàrnai* „ratelio ritės sparnas“ BzF 174 ↔ lie. (dial.) *sparnà* „paukščio skrendamasis organas“ ~ ****spā́rnā*** (Mikulėnienė 1994, 125); *vė́darai* 1 „viduriai, pilvas, žarnynas“ Nm [VAK] (LKŽK) ↔ ***vė́dara*** „patiekalas“ Šlč (LKŽK)[53].

Šiai hipotezei pagrįsti patogi seno veiksmažodinio abstrakto lie. *bùtas* moteriškosios giminės formos akcentinė analizė. Iki šiol kažkodėl ignoruojami labai svarbūs gyvosios kalbos faktai – ir Fraenkelis (LEW 68), ir Mažiulis (PEŽ I 167), ir kiti, šį žodį nagrinėję, kalbininkai (plg. Trautmann 1923, 41 t.; Ambrazas 1993, 217, 231)[54] neatkreipė dėmesio į vieną itin svarbų Jablonskio nurodomą faktą – lie. dial. ***būta*** „visas matomas gyvenimas su triobomis ir lauku prie triobų“ (Jablonskio žodynas – LKŽK). Tokios formos egzistavimas ne tik paneigia Būgos išsakytą mintį apie klaidingą formos lie. *bùta* [reikėtų taisyti į *bū́ta*, kadangi po Saussure'o dėsnio veikimo lytis *bùta* negali egzistuoti] kirčiavimą (žr. išnašą 56) – remiamasi, matyt, įprastesniu galūniniu šios formos kirčiavimu [*butà*: Kv, Rt, Pln, ŽK, Slnt, Šts – LKŽK], bet kaip tik leidžia teigti ją esant senesnę, nei plačiau paplitusios lie. *butà* – šakninio kirčiavimo lytis užfiksuota ne tik kirčio atitraukimo zonoje (Kv, Rt, Pln, ŽK, Slnt, Šts), bet ir kauniškių Seredžiaus šnektoje: *búta* „namas“ Leskien B 542 (pagal J 157.3) (LKŽK)[55]. Daryti tokią prielaidą galima pasirėmus žodžio semantika – kolektyvine reikšme[56], plg. *buta* „kiemas, kaimas“ DB 28, *butà* „ūkis“ Daukanto Bittiü 1848, *butà, bùtos* (gen.sg.) „ūkis, gyvenimas (trobesiai, žemė), duba“ [vietovė nenurodyta], *buta* „kambarys, pastatas, giwenimas, butas“ SD[5] 269 ↔ *„gyvenamieji namai su kiemais ir visais kitais statiniais“[57].

kon“ (LKŽK). Pagal Būgos hipotezę apie iliatyvo svarbą nustatant akcentinę prolytę, senesnė turėtų būti šakninio kirčiavimo lytis.

53 Sieti baritonezės formavimąsi su kirčio atitraukimo tendencijomis negalima, mat daugelis nurodytų pavyzdžių yra iš šnektų, kuriose kirtis neatitraukiamas. Vadinasi, galima atsargiai spėti, kad šios lytys yra senos ir galėjo būti vartojamos šalia ketvirtosios kirčiuotės paradigmų variantų.

54 Būgai (RR II 701, 723), matyt, moteriškosios giminės formos iš gyvosios kalbos vartosenos apskritai nebuvo žinomos, kadangi mini tik išnykusią formą *bùta*, kurios kirčio vietą interpretuoja kaip klaidingai pažymėtą.

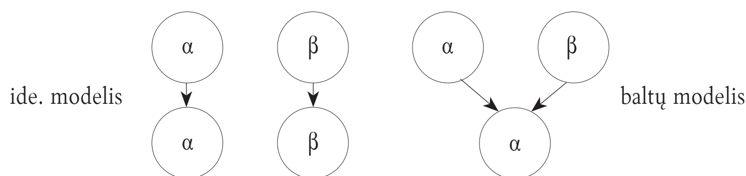
55 Kiti šakninio kirčiavimo pavyzdžiai užfiksuoti iš kirtį atitraukiančių šnektų ir jų atstovų darbų: *bùta* „familiaris“ Dauk. Žod. 16[b]; ŽK, „ūkis“ Kln (*LKŽK*).

56 Gali būti, kad išnykusios kolektyvo formos semantiką galimą įžvelgti ir vyriškosios giminės vienaskaitoje – *bùtas* „gyventojai“ K I 997.

57 Galūninio kirčiavimo formų reikšmės nesuponuoja kolektyvinės sememos, todėl galima įtarti jas esant daug vėlyvesnes, nei kirčiuojamas šaknyje [kolektyvo semantika]: *buta* „przybytek – šventykla“ DP 353$_{23}$ ~ *bùtas* DP 411$_{31}$ (plg. Otrębski 1965, 238), *buta* „trobesys“ S. Dauk. Ugnes

Gali kilti pagrįstas klausimas, kodėl lietuvių kalbos senuosiuose ir vėlesniojo laikotarpio raštuose bei gyvojoje kalboje nėra užfiksuota šio žodžio galūninio vyriškosios giminės daugiskaitos formos kirčiavimo pavyzdžių. Vienas galimų atsakymų į šį itin komplikuotą klausimą galėtų būti antrinė kolektyvo formacija, suponuota išnykusios lie. *nùmas,* ***numa*** = *nãmas* „namas“ [LKŽK kortelėje nenurodytas nei jos autorius, nei vietovė], *numa, num* „troba“ SJG (Ф) 425 [Būgos kortelė], *nãmė, -mės* Švnč (LKŽK)[58].

Vadinasi, senoji ide. žymėtoji **kolektyvo forma** (išskiriama oksitoneze), baltų prokalbėje buvusi savarankiška kategorija, dėl *semantinio neapibrėžtumo* sutapatinta su vyriškosios giminės formomis, virto nežymėtąja lytimi:

I.3.3. 1 schema: kolektyvo formos genezė ide. ir baltų prokalbėse (α – nežymėtasis narys = g. masculinum; β – žymėtasis narys = n. collectivum).

Vien semantinio faktoriaus neapibrėžtumo sutapimu baltų kalbose neapsiribota. Dėl fleksinių formatų tapatumo įvyko dar vienas kitimas, nulėmęs antrinį galūninį kirčiavimą, t. y. neatitikimus tarp galūninio ir šakninio nom.pl. formų galima paaiškinti tuo, kad vyriškoji giminė, skirtingai nuo moteriškosios, yra nežymėtoji (plg. СГГЯ III 138; Mažiulis 1970, 77). Vadinasi, deklinacinėje sistemoje ji nesiskiria nuo kitos nežymėtosios kolektyvo kategorijos, pasižyminčios „linksniavimo ir akcentuacinių paradigmų opozicijos neutralizacija“ (Stundžia 1981_b, 192 – ypač akivaizdus n. collectiva semantinis nežymėtumas pavyzdžių, pateikiamų 2.4.1. paragrafe – 193 psl.).

Kolektyvo ir moteriškosios giminės formų tapatumas pirmiausiai sietinas su darybinių formantų **-ā́* (< ide. **eh_2*) ir *-ā* (g. fem.) panašumu. Tik taip galima paaiškinti tokių formų kaip pr. *wartin* (**fem**.) III 119_1 [73_{25}] (PEŽ IV 226 t.), kildinamo iš **vartā* (kolektyvas), atsiradimą, kuris semantiškai yra nomen acti, t. y. ji nėra sena, bet suponuota analogijos.

Kadangi prūsų kalbos medžiaga spręsti šį klausimą nėra itin patogi dėl ne visiškai aiškaus formų morfologinio statuso (plg. Mažiulis 2004, 40), kolektyvo ir moteriškosios giminės formų sutapimo argumentavimui pasitelktini rytų baltų ir slavų kalbų duomenys.

Kning. 1849, *Buta, ôs* fem. „kambarys“ N 339, „pastatas, kambarys“ SD 169, *Buta* fem. „namas, lūšna, palapinė, kambarys“ Žod (LKŽK) (dar žr. Ambrazas 1993, 216). Gali būti, kad ši forma suponuota s.lie. *numà* „namas“.

58 Ši leksinė semantinė gretybė nagrinėtina atskirai [kažkodėl G. Hanssonas (1993, 53 tt.), vienas paskutiniųjų nagrinėjęs lie. *nãmas* etimologiją, jos net nemini] (plg. Būga II 282; LEW 482 t.).

Lietuvių kalboje žodis daugiskaitos nominatyve kirčiuojamas tik šaknyje[59]: *var̃tai* (2) (pl.) „tvoros ar gardo įeinamoji ar įvažiuojamoji anga, užkeliama sąvaromis" (LKŽ XVIII 315), lie. dial. *var̃tai* „angelė bitėms išlysti" = „laka" 183 (LKA I 177), plg. archajinio (akcentiškai) Tverečiaus dialekto pavyzdį: **var̃tai* 2 (nom.pl. *vãrte^{a}i* – Otrębski 43, 200, 219) (plg. Николаев 1989, 49) ~ la. *vàrti* „vartai" (ME IV 510; LEV II 492 t.) < bl.-sl. **vartā* „vartai" (PEŽ IV 227).

Lietuvių kalboje taip pat vartojama vyriškosios giminės lytis lie. dial. *var̃tas* (2) „vartai; kartelė, skala apmatams pririšti arba nytims užnerti" (LKŽ XVIII 320), kuri dėl savo semantikos, matyt, yra antrinė (reikšminės grupės kaita) – akivaizdus singuliarizacijos veiksnys: lie. *skalà* 4 „skeltinis plonas, plokščias pagaliukas prakurti ar žibinti; paplokščia lazdelė kalti prie sienos, kad tinklas laikytųsi; skeltinis pagaliukas kam nors pinti ir pan." (DLKŽ[5]), t. y. „plona pušinė ar beržinė skeltė, vartojama labai įvairiems reikalams" (plg. LE XXVII 531 t.) ↔ lie. *kartẽlė* „ilgas plonas nugenėto medžio kamienas; šatra" (DLKŽ[5])[60].

Kolektyvo semantiką išlaikė ir slavų kalbų atitikmenys: s.sl. *врата* „vartai; πύλη", r. ***воро́та*** „plačios durys įvažiavimui = vartai; anga sienoje, tvoroje ir pan." (Даль I 245), s.-kr. *вра́та* „vartai" [< **vrātȁ* (pl.) ↔ **vrâto* (sg.) (žr. Stang 1966$_a$, 7)], ukr. *воро́та* „t. p.", blr. *воро́ты* „t. p." ir kt.

Tiesa, kai kurie dialektiniai kirčiavimo variantai lyg ir neatitinka šio dėsnio veikimo ribų: r. dial. *ворота́* „namų lauko durys; varteliai; tokie tinklai; plati įlanka; siauras perėjimas iš vienos pelkės į kitą; siauri lygumos ruožai kalnuose, per kuriuos teka upės" (СРНГ V 118). Illič-Svityčius (Иллич-Свитыч 1963, 122) spėja, kad dvejopa slavų akcentinė paradigma nėra sena – oksitoninės lytys atsirado vėliau dėl neaiškių priežasčių. Senąją baritoninę paradigmą, pasak jo, reflektuoja slov. *várta* [su ilguoju šaknies balsiu]. Todėl rekonstruoja prolytę **vórtā* (Иллич-Свитыч 1963, 123), šalia kurios egzistavo ir *sl. **vortá*[61], plg. prasl. **vôrtъ*, **vort`a* „vartas" (Дыбо, Замятина, Николаев 1990, 148).

Abejoti slavų pavyzdžių kolektyvine kilme nėra jokio pagrindo, tačiau oksitoninę formą galima vertinti ir kaip analogijos su sl. *domá* „namai" [durys – viena namo sudedamoji dalis] nulemtas veiksnys, plg. r. dial. sememą „**namų lauko durys**".

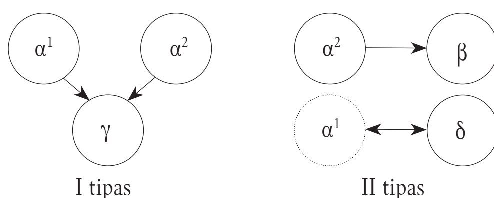
59 Plg. Trautmanno nurodomą lytį **vartaĩ* [juo rėmėsi Fickas (III[4] 394), Vasmeris (Фасмер I 354 t.)], kurios autentiškumą griežtai neigė Būga (RR III 820; II 719).

60 Fraenkelis (LEW 1204) nurodo vienintelį moteriškosios giminės vedinį lie. dial. *varčià* 4 „vartų stulpas; durų staktos lenta", kuris, matyt, suponuotas lie. *pėdžià* „vertikalus ramstis senoviniame klojime stogui laikyti; žardo šulas ar šiaip koks ramstis ir kt." (LKŽ IX 742). Daryti tokią prielaidą verčia LKŽ nurodomi keli paraleliai vartojamų formų semantiniai-akcentiniai variantai: *varčià* „vartų stulpas, šulas, **pėdžia**" On (XVIII 132) ~ *pėdžià* „vertikalus ramstis senoviniame klojime stogui laikyti" On (IX 742); *varčià* „durų stakta, rėmas" Dv ~ *pėdžià* „žardo šulas ar šiaip koks ramstis" Dv.

61 Prolytės oksitonezę patvirtina ir vedinys r. dial. *воротéу, -туá* (masc.) „durys" (СРНГ V 119).

Analogijos veikimą galimą paremti ir antrine galūnėje kirčiuojamos formos kilme, mat pirminę ide. formos baritonezę patvirtina ir germanų kalbų pavyzdžiai (remiantis Grimmo-Vernerio dėsniu): ags. *weorð, worð* „namų tvora, kiemas".

Taigi galima suponuoti du kolektyvo transformacijos (gramatikalizacijos) tipus: **I**. kolektyvo formos sutapimas su vyriškosios giminės daugiskaitos nom. pl. (kirčiuojama šaknis), nulemtas abiejų formų semantinio neapibrėžtumo [nežymėtumo]; **II**. kolektyvo transformacija į moteriškąją giminę, nulemta morfologinio abiejų formų panašumo [analogijos veikimas]. Dėl naujojo galūnėje kirčiuojamo moteriškosios giminės koreliato, vyriškosios giminės daugiskaitos nominatyvas kirčiuojamas galūnėje:

I.3.3. 2 schema: kolektyvo formos transformaciniai modeliai (α – nežymėtasis narys: α^1 – genus masculinum; α^2 – nomen collectivum; β – žymėtasis narys = genus femininum; γ –šakninio kirčiavimo reliktai (g.masc.), δ – galūnėje kirčiuojamos vyriškosios giminės lytys).

Iš šios schemos matyti, kad tie žodžiai, kuriems neatsirado moteriškosios giminės koreliato (kolektyvo forma nevirto g. fem.), daugiskaitos nominatyve kirčiuojami tik šaknyje, plg. lie. *dū́mai*, la. *dũmi* ~ s.i. *dhūmáḥ*, gr. ϑῦμός. Vadinasi, ši forma dėl šakninio kirčiavimo aiškintina kaip **antrinės** pirmojo baltų kolektyvo kaitos refleksija, kuomet senasis ide. kolektyvas sutapo su g. masculinum dėl **semantinio nežymėtumo**.

Darbe nagrinėjamos *ŏ/ā* kamienų gretybės suponuoja antrojo tipo kolektyvo transformaciją:

1) lie. *nãgas*, *nagaĩ* 4 – *nagà*;

2) lie. *pãdas* 2, *padaĩ* 4 – *padà*;

3) lie. *pė́das*, *pėdaĩ* 3 – *pėdà*;

4) lie. *smãkras*, *smakraĩ* 4 – *smakrà*;

5) lie. *spar̃nas, sparnaĩ* (4) [*spárnas* (1) ← pralie. **spā́rna* fem. < n.collectivum] – lie. dial. *sparnà*;

6) lie. *vė́daras* $3^{a,b}$ [*vė́darai* 1 Nm ← *vė́dara* Šlč (LKŽK)] – *vėdarà* LKA (I 86).

Apibendrinant galima daryti tokias išvadas:

1. Baltų kalbose senasis kolektyvinių darinių galūninis kirčiavimo modelis pakeistas šakniniu.

2. Baltų kolektyvinės kilmės galūninio kirčiavimo pavyzdžiai negali būti siejami su ide. prokalbės modeliu, mat jį suponavo fleksinių formantų sutapimas. Taigi jis traktuotinas kaip antrinis.

Remiantis šiomis išvadomis galima įvardyti tam tikrą dėsningumą:

Jei šalia ide. laikų leksikai priskiriamos vyriškosios giminės formos, kildintinos iš kolektyvinės daugiskaitos, neatsirado moteriškosios giminės koreliatas, daugiskaitos g. masculinum nominatyvas kirčiuojamas šaknyje. Jei kolektyvinės formos reliktas transformavosi į moteriškosios giminės lytį – tikėtina vyriškosios giminės lyties daugiskaitos nominatyvo oksitonezė.

*Todėl galima daryti išvadą, kad vyriškosios giminės daugiskaitos nominatyvo oksitonezei rastis įtakos turėjo ne kolektyvo formantas *-ā́, bet vėlyva jo transformacija į moteriškosios giminės formą. Todėl tokia kaita laikytina vėlyva, nesietina su ide. laikotarpiu.*

I.3.4. Akcentinių paradigmų kaita, implikuota semantinių kaitų

Visai kitos kilmės yra **semantinės kaitos** nulemtų gretybių akcentinės inovacijos, kai dėl reikšmės pasikeitimo žodis imamas kirčiuoti jam nebūdinga paradigma, t. y. suponuotinas vėlyvas antrinis galūninis arba šakninis kirčiavimas. Iš nagrinėtų gretybių tokias semantines-akcentines kaitas reflektuoja šios poros:

1) *pė́dai* : *pėdaĩ*

Skirtinga akcentuaciją *pė́dai : pėdaĩ* (M. Lietuva)[62] „pėdsakai“, kuri iki šiol interpretuojama kaip kuopinė daugiskaita (< collect.) iš lie. *pėdà* „letena; kojos įminta žymė“, *pėdos* – aritmetinė daugiskaita (Ostrowski 2001, 230), galima aiškinti tuo, kad dėl semantinės neutralizacijos (ypač akivaizdžios rytų aukštaičių vilniškių plote – painiojamos lytys *pẽdas/pãdas* „gremdymas“, o *pė́das* – su *pėdà*) atsirado galūninio kirčiavimo forma, kuri antrinė, nes galėjo būti supainioti du skirtingi modeliai: nomen abstractum „pagrindas; žemė“ ↔ nomen acti „javų ryšulys“ ir nomen agentis „apatinė kojos dalis“ ↔ nomen acti „pėdsakas“, kuris morfologiškai sietinas su nomen agentis dariniais, bet semantiškai – su nomen abstractum lytimis.

Vadinasi, Ruigio pateikiama forma *Pẽdai* „pėdsakai“, reflektuojanti aritmetinę daugiskaitą (plg. Stundžia 1981_b, 192), dėl analogijos su lie. *pė́dos* (nom.pl.) pra-

[62] Mažosios Lietuvos raštijos atstovų darbuose dažniau nei „(javų) pėdo“, vartojama reikšmė „pėdos atspaudas; pėdsakas“: *Pėdas* „kojos pėdsakas“ OsG 50; *Pedas* „t. p.“ Q; *pė́das* „t. p.“ K I 158^b. Tiesa, iš Katniavos kilusio P. Ruigio Lietuvių-vokiečių kalbos žodyne pagrečiui pateikiamos dvi sememos: *Pẽdas, ẽdo* „javų pėdas; kojos pėdsakas“ R I 104 ~ *Kójû Pẽdas*, *do* R I 156, nors antrojoje žodyno dalyje nurodoma tik viena „pėdsako“ reikšmė: *Pẽdas* „Fußstapfe; pėdsakas“ (nom. sg.) R II 35, 88, 158. F. Kuršaitis nurodo ir „(javų) pėdo“ reikšmę: *pė́das, -aĩ* K II 54. Vadinasi, semema „javų pėdas“ Mažojoje Lietuvoje yra nykstamoji (ji minima ir Bretkūno (!)).

dėtas kirčiuoti šaknyje. Daryti tokią prielaidą leidžia lietuvių tarmėse pasitaikantis itin dažnas nomen acti *pė́das* „pėdsakas“ sutapatinimas su nomen agentis lie. *pėdà* [aktyvaus objekto „koja“ viena iš dalių][63].

Kad toks spėjimas yra patikimas, plg. Jablonskio pastebėtą pietų žemaičių raseiniškių plote (Gr) formos *pė́da* „kojų pėdos“ vartojimą šalia *pėdaĩ* „t. p.“, nors dabartinėse pietų žemaičių šnektose tokia reikšmė nėra žinoma.

Gali būti, kad dėl šios priežasties kitose tarmėse atsirado semema „pėda“, o vėliau ir „pėdsakas“, traktuotinas kaip „pėdos“ hiponimas. Šį procesą, matyt, galėjo nulemti formų lie. *pėdà* ir lie. *pė́das* struktūrinis panašumas ir skambesys, plg. šiaurės žemaičių telšiškių ir pietų žemaičių raseiniškių formą *pė́da* (1) (žr. s.v. *pėda*). Tokio referentų painiojimo atvejų daugiau pateikiama LKŽ, kur nurodoma, kad Tverečiuje, Tauragnuose ir Dieveniškėse pasitaiko daugiskaitos formos *pėdaĩ* reikšme „pėdos“ vartojimo atvejų (IX 736). Tokios reikšmės būta ir Mažojoje Lietuvoje (R 335).

2) *pãdai* : *padaĩ*

Tai yra antrojo tipo semantinės neutralizacijos pavyzdys (žr. 1.2.3 skyrių). Dėl formos *pãdas* (2, 4) „pagrindas; apačia“ dviejų akcentinių paradigmų atsiradimo galima iškelti dvi hipotezes. Remiantis lietuvių tarmių duomenimis, pagrįstai galima spėti, kad visuotinio kirčio atitraukimo zonoje esančiose šnektose vartojamų 4 kirčiuotės lyčių atsiradimui įtakos turėjo 3 kirčiuotės forma *pė́das* „pėda“.

Antrinę šios kirčiuotės kilmę galima patvirtinti remiantis Gintaruose vartojama 2-osios kirčiuotės forma *pãdai* „klojimo asla“. Todėl galima spėti, kad dėl analogijos 2 kirčiuotės formos pakeistos 4-osios modeliu. Tokį spėjimą galima argumentuoti tik 2 kirčiuotės vartojimu tose lietuvių šnektose, kuriose kirtis apskritai neatitraukiamas. Taigi visuotinio kirčio atitraukimo zonoje analogijos suponuotas veiksnys nulėmė nagrinėjamo žodžio akcentinio modelio kaitą.

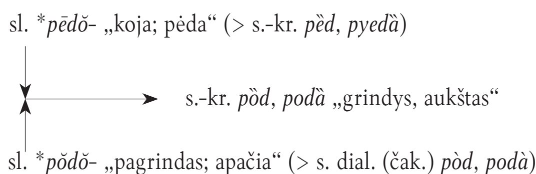
I.3.5. Akcentinių paradigmų kaita, implikuota analogijos

Šiam tipui priskirtinos lytys, kurių akcentinį kitimą nulėmė morfologinis-akcentinis išlyginimas. Matyt, vienas tokių pavyzdžių yra LKŽK užfiksuota vyriškosios giminės forma *ãšarai* (nom.pl. masc.) Dkš [VAK] (žr. II.1 skyrių).

Panašių semantinių kitimų pėdsakų galima aptikti ir slavų kalbose. Gali būti, kad tokios formos, lyginamos su lie. *pãdas* „kojos apačia“, – *ŏ* ir *ē* laipsnių šaknys sl. **pēdŏ-* „koja; pėda“ // sl. **pŏdŏ-* „pagrindas; apačia“. Pastaroji lytis reiškia tą patį

63 Dėl šios priežasties ir dėl žymiai platesnio galūninio kirčiavimo formos vartojimo arealo atmestinas Lazauskaitės teiginys, kad acc.pl. *pėdùs* Zt (ZtŽ 469) lytis sietina su paradigmos išlyginimu, mat šioje šnektoje ypač stiprus slavų kalbų poveikis [oksitonezei] (Lazauskaitė 1998, 28).

pasyviosios klasės objektą „apačią, pagrindą; grindis“, nors neabejotinai anksčiau būta sememos „pėda; koja“, plg. adjektyvinių sufiksų vedinius s.sl. *pěš*, slov. *pę̂šji* ir kt. (Trautmann 1923, 209). Vadinasi, galima spėti slavų kalbose įvykusią **semantinę neutralizaciją** apibendrinant pasyviosios klasės sememą „pagrindas“ ir aktyviosios klasės formoms, reiškusioms „pėdą“. Taip senasis cirkumfleksinis darinys galėjo pagal analogiją su s.-kr. dial. *pȅd, pyedȁ* virsti į *pȍd, podȁ*, plg. čak. *pòd podà* „medinis grindinys“, nereflektuojančios akūtinio ȍ, kituose serbų ir kroatų dialektuose atitinkančias poras *pȍd pòda* „lygus statybinės konstrukcijos pagrindas“ (RHJ 849), Vuk *pȍd pȍda* Leskien Untersuch. 8 (pavyzdys iš Būgos kortelės – LKŽK). Kitaip sunku būtų paaiškinti, kodėl šaknyje esantis trumpasis *-o-* turėtų būti akūtinis, kai baltų kalbose jam atliepia cirkumfleksinis pailgintasis *-a-*, kuris pralietuvių laikotarpyje sietinas su kylančiąja-krintančiąja priegaide (Скляренко 1990, 49):

I.3.5. 1 schema: sl. **pēdŏ-* // **pŏdŏ-* akcentinės paradigmos kaita, implikuota analogijos

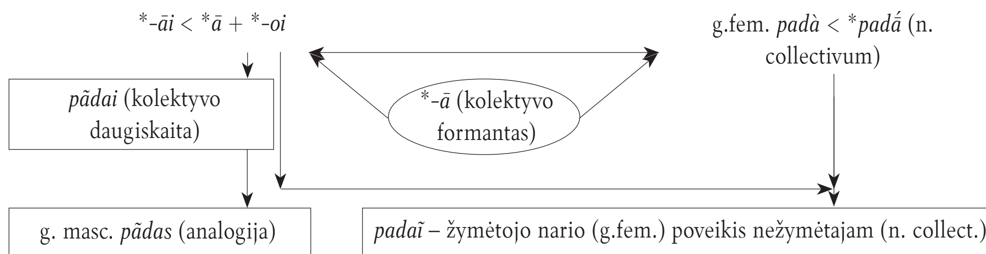
Tradicinės indoeuropeistikos atstovai šio žodžio šakninį ė /ē/ kildina iš ide. *vr̥dhhi* laipsnio **ē*, t. y. suponuojama senoji ide. lytis **pēd-* (IEW 790), tačiau kitų balsio ilgumas siejamas su Winterio dėsniu (Kortlandto (1985, 120 t.) interpretacija), kuris perfrazuojant apibrėžiamas taip: „Baltų ir slavų kalbų protoide. kilmės trumpojo balsio ir skardžiojo priebalsio sandūroje balsis pailgėjo išlaikant priebalsio skardumą, o toks pat junginys su dusliuoju išvirto į trumpojo balsio ir skardžiojo priebalsio samplaiką; pailgintasis balsis dar ir kirčiuojamas **akūtine priegaide**“.

Modelis *VR̃* > *V́R* suponuoja ne tik akcentinę morfemos kaitą, bet ir fonologinio statuso pasikeitimą – trumpoji virsta ilgąja. Žodyje, kurio šaknies pagrindą sudaro balsis, o ne diftongas, balsis pailginamas.

Apie kolektyvinės kilmės lie. *pėdà* yra užsiminęs Mažiulis (1970, 180), kuris, deja, neaiškina skirtingų pluralio akcentinių modelių, kurie tokiems dariniams labai dažnai būdingi, plg. pr. *slayo* „rogės, šlajos“ E 307 < **ślajā* (n. collect.). Šio žodžio atitikmenys lietuvių kalbos dialektuose reflektuoja skirtingus akcentinius modelius: lie. *šlãjai* : *šlajaĩ* (PEŽ IV 126 t.).

Sutrumpėjus kolektyvinei **-ā́*, **padā́* išvirto į užfiksuotą *padà*. Įvykus vienaskaitos g.masc. akcentinei kaitai, šis procesas apėmė ir daugiskaitos paradigmą, kuri, pripažįstant kolektyvinių darinių egzistavimą, buvo dvejopa:

1. *padā́i < *padā (n.collect.) + pronominalinės kilmės *-ai (< ide. -oi)[64] > pãdai;
2. *padaĩ < *pada- + pronominalinės kilmės *-ai (plg. Mažiulis 1970, 170 tt.).

I.3.5. 2 schema: kolektyvo ir paprastosios daugiskaitos rekonstrukcinis modelis

Visai kitaip traktuotinas fleksinis formantas -*ė*, kuris nekeičia šaknies akcentinės galios, t. y. ji lieka silpna: lie. *pẽdė* „ramstis“, pl. *pẽdės* Slnt, bet *pė́džios* 1 Kv (Derksen 1996, 55) < *peǯia* „ramstis“ 127 KSŽ 533, t. y. fleksinis -*ia* < *-*iā*, savo akcentinės savybėmis visiškai atitinka fleksinį -*a* < -**ā* – suponuoja akūtinę metatoniją.

Priešingai, iš seno vyriškosios giminės daugiskaitos nominatyve, matyt, dominavo oksitonezė, kuri galėjo būti morfologinio sulyginimo atsiradimo priežastis kai kuriose tarmėse, kur pradėta painioti artimos semantinės konotacijos sememas „pėda“, „padas“. Taip galėjo atsirasti dvejopos kirčiavimo paradigmos tą patį referentą reiškiančios lytys: *pãdai* : *padaĩ*, t. y. ne visada šių modelių atsiradimo laikotarpis turi būti siejamas su kolektyvinės struktūros leksemų pluralizacija – tokio sutapimo priežasčių galima ieškoti semantinės kaitos ir analogijos veiksnių suponuotose kitimuose.

I.4. Baltų kalbų gretybių atsiradimo teorijos

Aptardamas gretybių atsiradimo priežastis, Stundžia (Стунджя 1981, 35) vienu svarbiausių motyvų teigia esant nuolatinį kalbos kitimą, kurį nulemia tiek vidiniai, tiek išoriniai faktoriai (dar plg. Горбачевич 1978, 8 t., 23 tt.; Семенюк 1965, 55 ir kt.). Išskiriami trys pagrindiniai gretybių atsiradimą nulėmę faktoriai: 1) gretybė susiformavo ne vienu metu, t. y. vienas variantų poros narių yra vėlyvesnis (plg. Семенюк 1965, 52); 2) dėl analogijos; 3) dėl kalbos sisteminės kaitos, suponavusios naujos struktūros vienetų atsiradimą (Горбачевич 1978, 24; Семенюк 1965, 55).

64 Dėl pronominalinės kilmės *-*ai* kilmės ir galimo dvejopo galūnės interpretavimo plačiau žr.: Zinkevičius 1980, 105, 210 t.; Rosinas 1988, 183 tt.; Valeckienė 1984, 208 tt., 220 t.; Ambrazas 2000, 48.

Vis dėlto reikia iš karto pabrėžti, kad Stundžios disertacija skirta labai plačiam leksikos sluoksniui aptarti – nagrinėjami ne tik seniausieji, ide. prokalbei priskirtini, vardažodžiai, bet ir baltų-slavų, ir atskirų baltų kalbų leksiniai semantiniai vienetai, taip pat gausus vedinių ir darinių būrys. Todėl tokia formuluotė apie kalbos kitimą gali būti motyvuota. Šiame darbe nagrinėjami žodžiai yra seniausiojo leksinio sluoksnio, todėl minėtos interpretacijos nagrinėtinos iš naujo, pasitelkus vardažodžių analizę, atliktą pagal vidinės, o po to ir istorinės rekonstrukcijos metodus.

Neatlikus detalios pavyzdžių analizės, neįmanoma nustatyti, kuris variantas yra senesnis. Tik preciziškas duomenų bazės sukaupimas ir vertinimas gali nulemti ne tik atskiro varianto darybinę ir etimologinę analizę, bet ir gretybės atsiradimo priežasčių nustatymą. Todėl rašant monografiją remtasi ne tik pagrindiniu leksikografiniu lietuvių kalbos šaltiniu – Lietuvių kalbos žodynu (I-XX), bet ir šio fundamentalaus leidinio kartoteka (LKŽK) bei kartotekos papildymais (LKŽKP), Lietuvių kalbos instituto Tarmių archyvo kartoteka (TA), Būgos etimologinio žodyno kartoteka (BEŽK) (saugoma LKI Leksikografijos skyriuje). Vertinant latvių kalbos medžiagą, be fundamentaliųjų šios kalbos leksikografinių sąvadų (ME, EH, taip pat tarmių aprašų), remiamasi labai gausiomis senųjų raštų ir folkloro rinkinių duomenų bazėmis, publikuojamomis interneto svetainėje *www.ailab.lv*.

Palyginus LKŽ ir LKŽK, LKŽKP, TA, BEŽK duomenis, paaiškėjo, kad kai kurių žodžių sememų skaičius, nurodomas LKŽ, yra pernelyg sumažintas, o kai kurios apskritai neįtrauktos (plg. lie. *ãmas* „galia; fizinė potencija“ – Kregždys 2003_a). Todėl monografijoje ypač dažnai pasitelkiami tiesioginių šaltinių duomenys.

Remiantis minėtais šaltiniais stengtasi nustatyti ne tik gretybių atsiradimo priežastis ir nykimo tendencijas, bet taip pat į *ŏ/ā* kamienų variantų sąrašą įtraukti naujas leksines semantines poras (kurių morfologinis variantas nepateikiamas LKŽ):

1) lie. *ãšara* „tyras, skaidrus akių liaukų skystis; (pl.) verksmas; kas prastas, menkas; lašas; truputis“ – dial. **ãšaras* „ašara“ ← *ãšarai* „ašaros“ (nom.pl., masc.) Dkš ~ la. dial. *asar̂s*, *asara*, *asar̂* (VV I 50);

2) la. dial. *bârds*, *bàrda* „veido apatinės dalies plaukuotumas“ (VV I 77);

3) lie. *kaktà* „galvos užpakalinė dalis“ ~ *kãktas*, *-o* „t. p.“ Trak // la. *kakts* – dial. *kakta* Vnd 58 „dviejų sienų susikirtimo vieta – kampas; taip anksčiau buvo vadinamas priemenėje esantis kampas į kairę nuo įėjimo, (lauko) durų; akių, lūpų, burnos kraštas [plg. *Azzi kaktinsch* „augen winkel“ (Fennell 1998, 38)]; miškinga vietovė“ (ME II 139);

4) lie. *mėsà*, dial. *mėsas* (nom.sg.);

5) la. *pur̂na* – dial. *pur̂n(s)* „snukis“ (VV II 219);

6) lie. *spar̃nas* „paukščio skrendamasis organas“ ~ lie. dial. *sparnà* „t. p.“ (Grinaveckienė 1994, 118)[65].

ŏ/ā kamienų gretybių atsiradimo priežastys iki šiol interpretuojamos įvairiai [jos plačiai apžvelgiamos Stundžios disertacijoje (Стунджя 1981, 38 tt.)]:

1. Dėl bevardės giminės nykimo ir formų sutapimo su moteriškosios giminės lytimis – J. Kazlausko (1968, 125) hipotezė. Illič-Svityčius (Иллич-Свитыч 1963, 38) tokias moteriškosios giminės formas traktuoja kaip reliktines (morfologiškai nepakitusias) bevardės giminės formas. Endzelynas (1951, 268) sukritikavo panašią hipotezę, žinomą iš Bezzenbergerio BGLS 94 tt. ir Fraenkelio KZ LVIII 277 darbų, mat prūsų ir slavų kalbų bevardės giminės formas lietuvių ir latvių kalbose atitinka vyriškosios giminės formos.

2. Dėl abiejų kamienų tam tikrų fleksinių formų homonimijos (Endzelin 1922, 194; 1951, 268; Zinkevičius 1966, 215).

3. Dėl sekundarinės daugiskaitos formos (oksitoninės *-aĩ* nedalomos visumos [kolektyvinės reikšmės]) jungimo tiek prie *ŏ*, tiek prie *ā* kamienų formų (Otrębski 1956, 28).

Aptardamas visas šias gretybių atsiradimo priežastis, Stundžia (1978, 118) padarė išvadą apie paveldėtų „didžiai archajiškų“ formų vartojimo galimybę. Taip pat remiamasi teiginiu, kad moteriškosios giminės atsiradimas sietinas su kolektyvo lyčių **semantiniu konkretėjimu**, nulėmusiu skaičių opozicijos atsiradimą. Taip buvo morfologizuota masculinum ~ femininum opozicija (Stundžia 1978, 118 t.).

1.4.1. Galimi *ŏ/ā* kamienų gretybių, reiškiančių kūno dalis, atsiradimo būdai

Išnagrinėjus naujas gretybes, neaptartas Stundžios, paaiškėjo, kad jų atsiradimo būdai taip pat įvairūs. Iškelta hipotezė apie senųjų kolektyvo formų konkretėjimą yra itin vertinga ir motyvuota, kuria remiantis galima paaiškinti daugelio šiame darbe nagrinėjamų porų atsiradimo priežastis.

Išanalizavus kai kurias poras, paaiškėjo, kad ne visada galima remtis vien tik vidinės rekonstrukcijos metodu, mat kai kurių vardažodžių reikšmių neįmanoma identifikuoti, nesiremiant ekstralingvistiniais faktais. Vienas pagrindinių argumentų rekonstruoti tokias gretybes, nežinomas bendrinėje kalboje, yra Pisanio (Пизани 1956, 112 tt.) išdėstytas arealinės lingvistikos kalbinių faktų vertinimo būdas: kalbinis reiškinys ar faktas, egzistuojantis marginaliniuose ar vienas nuo kito nutolusiuose arealuose, yra senesnis nei tas, kuris paplitęs centriniame ar ištisiniame areale.

65 Iki šiol kaip gretybė (įvardijama kaip problemiška) nagrinėjama tik la. *spar̀ns* – s.la. *spārna* (plg. Stundžia 1994, 17).

Vienas tokių pavyzdžių – lie. *vė́daras*, dial. *vėdarà* „kepta kruopų ar bulvių dešra“. Ši gretybė (analogijos veikimas nesuponuoja šią formą esant seną – žr. toliau), remiantis bendrašaknių ide. atitikmenų etimologine analize, latvių reliktinėmis formomis ir lietuvių bei latvių hidronimine medžiaga, kildintina iš nomen collectivum „vandenys“, baltų kalbose patyrusio singuliarizaciją, t. y. dėl semantinio nežymėtumo ir įvairių semantinių kaitų senoji forma virto vyriškosios giminės kitos semantinės grupės lytimi: **vēdara* > *vė́daras* 3[a,b] „pilvas, skrandis, žarna“, la. dial. *vȩ̂dar̂s*/*vȩ̂dȩr̂s* (*vȩ̂der̂s*), *vȩ̂dȩr̂* // *vȩ̂dara* /*vȩ̂dȩra* „apvalios arba ovalo formos išlinkusi daikto dalis; išsikišusi vidinės sienos arba šieno kaugės dalis; maistas, valgis, patiekalas“.

Apibendrinant galima suponuoti šiuos *ŏ*/*ā* kamienų formų atsiradimo modelius:

I. **Nomina collectiva ~ g. masculinum** [abi formos vartotos greta jau ide. prokalbėje]:

a) lie. dial. *mę̇sà* „**mėsos gabalas**“ Trk [ŠŽT] (< **mensa*- „t. p.“, plg. s.lie. *męsa* „**mėsos gabalai**“ PŽ I 592, 598; *su mesu* (**masc**. abl.) SA 133_2; *kokie mejsa* (pl. nom., **masc**.) NS; *palti* ***miessu*** (Lasickis 1969, 40); lie. dial. *su mésù* (**masc**. abl.) (Blt, Rmšk – LTT 14)) ~ *mę̇sà* (4) „mėsa“ Klp, Prk [VŽ], Plt, Pln [ŠŽK], Skd [ŠŽT], Kv, Krš, Lkv [PŽV], Skdv [PŽR] – r. *мясо* „mėsa“ (neutr. sg.), dial. *мясá* (neutr. pl.) „t. p.“ (ЭССЯ XIX 8) // (nom. sg., fem.) *любовая мяса* „mėsa be lašinių“ (Кузнецова 1991, 116) – gr. μηρόι „einzelne Schenkelstücke“ (sg. μηρός „šlaunis; šlaunies sanarys“) // gr. μῆρα „deren Gesamtheit“ (Stundžia 1992, 154);

b) lie. *smãkras* „veido dalis žemiau lūpų“ // dial. *smakrà* „t. p.“, la. *smakrs* „gomurys“, dial. la. *smakars* „kiaulės snukis“ Cs // dial. *smakre* „smakras, gomurys“ [< ? **smakrā*] – alb. *mjekër* (fem.), (pl.) *mjekra* „smakras, barzda“ < praalb. **smekrā* (Orel 1998, 269), air. *smech* „smakras, žandas“ (fem.) < **smekā* < ide. *-*ā* (Pedersen 1909, 86; Льюис, Педерсен 51) < ide. nomen abstractum [← adj.] (tai ir g. neutr.) **smok̂-rŏ*- „smakras“ ← *„tai, kas atsikišę“ = *adj. „t. p.“ ~ ide. n. collect. **smok̂-rā* „barzda“ ← *adj. „tai, kas atsikišę“ (semantinė poliarizacija) > bl. **smakrā́* *„žandikauliai“.

II. **Nomina collectiva → g. masculinum** [būtina sąlyga – semantinis neapibrėžtumas = nežymėtoji forma] (singuliarizacija):

a) la. *bārda* „apatinės veido dalies plaukuotumas (vyrų)“ [< prabl. **barzdā*- „barzda“] ~ dial. *bàrda*, *bā̀(r)da* „barzda; ilgi šeriai (plunksnos) gyvūno kūno dalies apačioje arba prie snukio“ (EV I 154 t.) → la. dial. *bârds*, -*a* „veido apatinės dalies plaukuotumas; augalų (samanų, kerpių) darinys, savo forma panašus į žmogaus veido plaukuotąją dalį; odos raukšlė (klostė) paukščių (dažniausiai vištinių šeimos) kaklo apačioje“ (VV I 77);

b) la. *purna* (fem.) *„burna“ [< bl. **purnā́* „lūpos“ ↔ „kiaurymė veide, besibaigianti lūpomis“] → *pur̂n(s)* „snukis“ (VV II 219) → la. *pur̂ns*, *pur̃ns*, *pur̂na* „t. p.“,

puȓns, puȓnc, dem. *puȓnīc*, *-īna* „į priekį atsikišusi gyvulio galvos dalis, kurioje yra nosis; avalynės ar kojinės dalis, kuria uždengiami kojos pirštai; (bato) priekis“ (EV III 153) – *puȓns* (C, PS, Jnp, Crg, Kl, Prl, Nrt, Lbn, Mrn, Vln, Rzn, Pre), *puȓns*[2] (Līn., L.-S.), *puȓna* (Vlm., Apk.), *puȓna*[2] (Karls.), *purnis* (Glück., Manz. Lettus), *puȓnis* (Lks, Dgd), *puȓns* (Bl.) „snukis; smailėjanti avalynės dalis (bato priekis)“ (ME III 418);

c) la. *vedera* „srovė, srautas; (vandens) sūkurys“ Brt, „gausi tėkmė“ [Hugenberger – Mag. IV 2, 154] (ME IV 520) – pr. *Wedere* 1344 (See M 2, 35), *Wedir* 1374 LI, 46; *Wedern* 1419 131 S. III – lie. (r.) *Vedera* up., *Vedìr-balė* up. ~ lie. *Vėdãrė* up., pv. Lk ir kt. ~ lie. *vė́daras* „pilvas, viduriai, žarnynas; žuvies viduriai“ – la. dial. *vȩ̂daȓs*/*vȩ̂dȩȓs* (*vȩ̂deȓs*), *vȩ̂dȩȓ*//*vȩ̂dara*/*vȩ̂dȩra* „apvalios arba ovalo formos išlinkusi daikto dalis; išsikišusi vidinės sienos arba šieno kaugės dalis; maistas, valgis, patiekalas“ Vnž (VV II 501).

III. **Nomina collectiva ← g. masculinum**:

a) lie. *kaktà* „veido dalis viršum akių“ ~ la. dial. *kakta* „kakta“ [bl. dial. **kaktā* „kampai; guzai“ > *„kampuotas organas“] // s.la. *kakts* „vietovė (dažniausiai atoki); užkampis“, la. dial. *kakts* „atoki, nuošali vieta, užkampis; nedidelė vietovė“, „jūros įlanka; atoki, nuošali vieta, užkampis“ [plg. top. *Melekkakts*] < la. *kakts* „kampas“ ~ lie. *kãktas* „nedidelė erdvė namo gale“, dial. „ežero įlanka“;

b) lie. *nagà* „raginė antauga žmogaus, gyvulio ar paukščio piršto gale“ **Ds**, Ktk, Km, Kp, Švnč, **Gs**, Dglš, Pkr // lie. *nãgas* „t. p.“ Drb, Jnš, Jrb, Lkv, Dv, **Gs**, Nm, Ob, Rd, Krž, Mrj, Nj, Lnk, Šd, Krok, **Ds**, Dkšt, Vr – la. *nags* „(rankos, kojos) piršto nagas; (prk.) pirštas, ranka, koja; jėga, galia, miklumas, gebėjimas; kanopa; kepurės snapelis; katarakta; vanago nagai; pirštinė nukirptais pirštų galais“ (ME II 687 tt.) ~ *nags*, *naga* „ranka, pirštas“ (VV II 4) – pr. *nagutis* E 117 „nagas (piršto)“ // pr. *nage* „kojos pėda“ E 145 [< pr. **nagā* „t. p.“] – s.sl. *nogъtь*, le. *nogieć*, s.-kr. *nokat* [< **nagh*] „piršto, kojos nagas“ (Machek 1971, 394), s.r. *ногъть* „nagas (piršto, kojos) (СДРЯ 428), s.sl. *ногъть* „ὄνυξ ; piršto (rankos, kojos) nagas“ (CC 383) > blt. *ногъть* „nagas (piršto, kojos); gyvūno letenos nagas; aštrus metalinis kabliukas“ (ГСБМ XXI 41) ~ r. *ногá*, ukr. *ногá*, bulg. *ногá*, blt. *ногá* < bl.-sl. **nagŏ-* „lenktas raginis atsikišimas (kojos, rankos) piršto gale“ [plg. prabl. **nag-as* „(kojos, rankos) piršto nagas“ < ide. **onogh-* „t. p.“ (IEW 780; Steinbergs 1996-1997, 26)] → **nagā* „kanopa = didžiulis atsikišęs nagas gyvulio kojos apačioje“;

IV. **Nomina collectiva → g. femininum** [būtina sąlyga – semantinis apibrėžtumas] (singuliarizacija):

a) bl. dial. **kaktā* „kampai; guzai“ > *„kampuotas organas“: la. *kakta* „dviejų sienų susikirtimo vieta – kampas; taip anksčiau buvo vadinamas priemenėje esantis

kampas į kairę nuo įėjimo, (lauko) durų ~ lie. *Varnẽs kaktà* (LKŽ V 96 t.), dar plg. toponimą *Cacten* 140, 156 (Žiemgala) ~ la. *Kakti* (gyvenvietė prie Bauskės) ~ lie. nomen proprium 1567 m. *Янъ Кокта* РИБ XXXIII 1347 < *Kaktà*;

b) bl.-sl. **nagā* „nagai“ [> *„objektas, turintis daug nagų“ [semantinio lygmens kaitos atvejis] > bl.-sl. „ranka“ ↔ sl. „koja“] > v.-r. bl. **nagā* „kanopa“: lie. *nagà* „kanopa“, la. *naga* „ranka“, pr. *nage* „kojos pėda“ E 145;

c) bl. **purnā́*, **burnā́* „lūpos“ ↔ „kiaurymė veide, besibaigianti lūpomis“ [< ide. **br̥-*/**pr̥-* „purkšti (lūpomis)“] → lie. *burnà* „Mund“ (plg. Holzer 2000, 289), la. *purna* (fem.) *„t. p.“;

V. **Analogijos veikimas**:

a) lie. dial. **ãšaras* „ašara“ ~ dial. *ãšarai* „ašaros“ (nom.pl., masc.) Dkš [VAK], plg. lie. *veȓksmas* „verkimas, ašarojimas“;

b) la. dial. *bârds*, *bârd* „veido apatinės dalies plaukuotumas; **augalų (samanų, kerpių) darinys**, savo forma panašus į žmogaus veido plaukuotąją dalį; odos raukšlė (klostė) paukščių (dažniausiai vištinių šeimos) kaklo apačioje“ (VV I 77) [plg. la. dial. *bār(z)ds* (Сталтмане 1981, 65)] – la. dial. *bârda* (VV ibd.), plg. la. *ķerpis* „kerpė“ (**masc**.) [A. Holvoetas mano (asmeninė informacija), kad šios gretybės atsiradimą reikėtų sieti su lybių kalbos įtaka];

c) la. dial. *puȓna*, ***puȓn(s)*** „snukis“ (VV II 219), plg. la. *veĩds* „veidas“ (LEV II 500);

d) lie. *vėdarà* „avies skrandyje keptas trintų bulvių **valgis**“, *vė́dara* „patiekalas“, *vėdarà* „kepta kruopų ar bulvių dešra“ – la. dial. *vę̂dara/vę̂dęra* „apvalios arba ovalo formos išlinkusi daikto dalis; išsikišusi vidinės sienos arba šieno kaugės dalis; maistas, **valgis**, **patiekalas**“, plg. lie. *dešrà* „maisto produktas – į žarną prikimšta mėsa“ ~ lie. *bulvių dešrà* „**vėdaras**“; la. *desa* „dešra“, *putraimu desa* „kruopinė (kraujinė) dešra; **vėdarai**“.

Lyginant šiuos modelius, išryškėja, kad morfologinių porų variantai nėra lygiaverčiai. Vieni porų nariai siekia ide. prokalbės laikus, kiti – rytų baltų prokalbės, atskirų baltų kalbų ankstyvąjį ir net vėlyvąjį laikotarpį. Apibendrinant galima nagrinėtas poras sugrupuoti į keturis pagrindinius chronologinius sluoksnius:

I. ide. prokalbės laikotarpio leksinės semantinės gretybės:

1) pralie. **mensa-* „t. p.“, plg. s.lie. *męsa* „**mėsos gabalai**“ < ide. **mĕnsŏ* „mėsos gabalas“ (neutr.) ~ s.lie. *mensa* „mėsa“, dial. *męsà* „t. p.“ < ide. **mē(m)s-ā*;

2) lie. *smãkras* „smakras, barzda“ < ide. nomen abstractum [← adj.] (tai ir g. neutr.) **smok̂-rŏ-* „smakras“ ← *„tai, kas atsikišę“ = *adj. „t. p.“ ~ lie. *smakrà* „smakras, barzda“ < **smakrā́* *„žandikauliai“ < ide. n. collect. **smok̂-rā* „barzda“ ← *adj. „tai, kas atsikišę“;

3) lie. *spaȓnas* „paukščių, vabzdžių skrendamasis organas“ ~ lie. dial. *sparnà* „t. p.“ –

la. *spà(r)ns* „sparnas“ ~ s.la. *spārna* „t. p.“ (fem.), dial. *spâ(r)na* „t. p.“ (VV II 352) < r. bl. **sparnă*-„plunksna, sparnas“ ~ **spárnā* „plunksnos“ < ide. **spŏrnŏ*- „plunksna, sparnas“ // **spŏrnā* „plunksnos“ (> toch. A *ṣpārāñ* „kažkoks paukštis“);

II. baltų-slavų prokalbės laikotarpio leksinės semantinės gretybės:

1) **a.** bl.-sl. **bŭr-nā́* > pralie. **burnā́* > 1. lie. *burnà*; 2. lie. dial. *bùrna*; [bl.-sl. **bŭr-nā́* > prasl. **bŭrnā́* >] bulg. *бръна*;

b. bl.-sl. **pŭr-nā́* > prabl. **pūrnā́* > 1.la. *pur̂na*; [bl.-sl. **pŭr-nā́* > prasl. **pъrna* > sl. **porna* >] slov. *perna*;

2) bl.-sl. **nagŏ*- „(rankos, kojos) piršto galo raginė plokštelė“ → bl.-sl. **nogh-ā́* > **nagā* „nagai“ [> collect.. **nagā́* „t. p.“ > „kanopa, koja“] > lie. *nãgas* „raginė antauga žmogaus, gyvulio ar paukščio piršto gale“ ~ *nagà* „t. p.“ – la. *nags* „ranka, pirštas“ // dial. *naga* „t. p.“ – s.sl. *nogъtь* „nagas“, r. *ногá* „koja“;

3) **a.** lie. *pãdas* „krosnies pagrindas“ // *padà* „apačia; pagrindas“ Rsn (TA) – la. *pâc* „pėda; kojinės dalis, aptempianti pėdą; pėdos įspaudas (žemėje, sniege); baltos dėmės (pvz. musmirės kepurėlės); mechanizmo detalė“ // dial. *pâda* „t. p.“ [< bl. n. collect. **padā* „pėdų įspaudai ant žemės“ < **pŏdăn* [pasyviosios klasės obj.] „pėdos įspaudas“] – sl. **podȕ* „grindys“, s.sl. *nóда* (gen.sg.), s.-kr. *pȍda*, čak. gen.sg. *podà*, ukr. *подá*, s. *pȍd pȍda*, čak. *pòd/podà*; čak. *pòd/podà* „medinis grindinys“, *pȍd/pòda*, Vuk *pȍd/pȍda* < bl.-sl. **păda-s*/**pădā́* < ide. **pĕ̆d-*/**pŏ̆d-* „koja“ ir ide. **podo-s* (tematinis vedinys) ← ide. K kam. **pod-s* „koja“;

b. lie. *pėdà* // *pė́das* „kojos įspaudas; pėdsakas“ K I 477, II 200[a]; [PŽR] *pė́dos* // *pėdaĩ* „pėdsakas“ Gr; [RAA] – *pė́da* // *pė́das* „pėda“ And; [RAK] – *pė́da* // *pė́das* „pėda“ Ppl; la. *pę̂ds* // *pę̂da* reikšme „pėdsakas“ (Al, Manc. Lettus Haselwurz; Manc. Post I 132; BW31794; Al), la. *pę̂ds* ir *pâc* bei *pę̂da* = *pâda* „pėda; kojinės dalis, aptempianti pėdą; pėdos įspaudas (žemėje, sniege); baltos dėmės (pvz. musmirės kepurėlės); mechanizmo detalė“ (KV I 113) – s.sl. *pěš*, slov. *pę̂šji* ir kt., s.-kr. dial. *pȅd, pyedȁ* „grindys, apačia“ [< sl. **pēdŏ*- „koja; pėda“] < bl.-sl. **pēdŏ*/**pēdā* „pėda“ < ide. **pĕ̆d-*, *pŏ̆d-* (masc.) „koja“; *pedo-m* „grindys, vieta“; *pedó-, pĕ̆dā́* „pėdsakas“ (IEW 790);

III. rytų baltų prokalbės laikotarpio leksinės semantinės gretybės:

1) 1.lie. dial. *kãktas*, *-o* „galvos užpakalinė dalis“ ↔ „kakta“; 2. *kaktas* „kakta“ Ns 1857, 4, 55 ↔ lie. *kaktà* „veido dalis viršum akių“; 3. la. *kakts* ~ *kakta* „dviejų sienų susikirtimo vieta – kampas; taip anksčiau buvo vadinamas priemenėje esantis kampas į kairę nuo įėjimo, (lauko) durų; akių, lūpų, burnos kraštas [plg. *Azzi kaktinsch* „augen winkel“ (Fennell 1998, 38)]; miškinga vietovė“;

2) lie. *vė́daras* „grobas, prikimštas tešla iš kraujo ir miltų; skilandis“ // *vėdarà* „avies skrandyje keptas trintų bulvių **valgis**“, *vė́dara* „patiekalas“, *vėdarà* „kepta

kruopų ar bulvių dešra“ – la. dial. *vę̂dara/vę̂dęra* „apvalios arba ovalo formos išlinkusi daikto dalis; išsikišusi vidinės sienos arba šieno kaugės dalis; maistas, **valgis**, **patiekalas**“;

3) r. bl. **žăñdŏ-* „žandikaulis“ = „organas po skruostu, besibaigiantis smakru“ > r. bl. **žandā́* „žandikauliai“ (n. collectivum) > r. bl. **žā́ndā* „žandikauliai“ → la. dial. *zuôds* (masc.) „žandas“, *zuôda/zuôde* (fem.) „t. p.“ (LVDA 200);

IV. atskirų baltų kalbų inovacinius *ŏ* arba *ā* kamienų variantus:

1) **a**. lie. dial. *ã̃šarai* (nom.pl. masc.) „ašaros“ Dkš, matyt, atsirado pagal analogiją su lie. *veřksmas*, (pl.) *verksmaĩ*;

b. la. dial. *asar̂(s)* „ašara“ (VV I 50) atsiradimas sietinas su vėlyvu analogijos veikimu pagal la. *asara* sememas „prakaitas“ – la. *sviedri* (pl., **masc**.), „džiaugsmas“ – la. *prieks* (**masc**.), „vargas“ – la. *vārgs* (**masc**.) ir kt.

2) la. dial. *bârds* // *bârda* „veido apatinės dalies plaukuotumas; augalų (samanų, kerpių) darinys, savo forma panašus į žmogaus veido plaukuotąją dalį; odos raukšlė (klostė) paukščių (dažniausiai vištinių šeimos) kaklo apačioje“ (VV I 77) – ŏ kamieno lytis suponuota la. *ķerpis* „kerpė“ (**masc**.);

3) la. dial. *pur̂na* // ***pur̂n(s)*** „snukis“ (VV II 219) pagal la. *veĩds* „veidas“.

II. BALTŲ KALBŲ *ŏ/ā* KAMIENŲ LEKSINĖS SEMANTINĖS GRETYBĖS, REIŠKIANČIOS KŪNO DALIS[66]

II.1. Lie. *ãšara* // **ãšaras* „ašara“ ← dial. *ãšarai* „ašaros“ (nom.pl., masc.) – la. *asara* // dial. *asar(s)*

Lietuvių kalbos vardažodis *ãšara* LKŽ apibūdinamas viena akcentine paradigma – 1-ąja kirčiuote ir penkiomis reikšmėmis: 1) „tyras, skaidrus akių liaukų skystis“ SD 139; 2) (pl.) „verksmas“ NS 1404; Lnkv, Kn, Ėr, Gs, Jnš, Sdk, Šts, Vl; 3) „kas prastas, menkas“ Kl; 4) (prk.) „lašas“ Lš, Gs; 5) „truputis“ Prng, Gs, Lš, Nmč (I 333 t.). Nurodoma tik moteriškosios giminės lytis!

Vis dėlto kai kurie senųjų raštų ir gyvosios kalbos faktai liko neaptarti, o keli ir nepaminėti (remiantis LKŽK, LKŽKP). Pirmiausiai vertėtų apžvelgti **morfologinę** žodžio struktūrą, jos interpretavimo galimybes:

I. Iki šiol nėra aiškūs formų, besiskiriančių sufikso fonetine išraiška, veldinio statuso nustatymo kriterijai, plg. S. Chylinskio vartotą formą *aszeromis* 78, 110 su šaknies *-er-* vietoj įprasto *-ar-* (Stang 1966, 33)[67], dar plg. *aßeroje* 221_{59} bei lie. dial. *ašera* RD 59, 93.

Skardžius (RR I 303) lie. *ãšara* interpretuoja kaip sufikso *-ara* vedinį [ši priesaga yra labai sena, dažnai vartota sudarant hidronimus (plg. Pėteraitis 1992, 142)]. E. Hampas (1970, 32) s.lie. *aszeromis* yra linkęs aiškinti kaip antrinio suff. (labai produktyvaus) *-er-* vedinį vietoj senojo *ãšara* su suff. *-ar-*. Stangas (ibd.) šią priesagų vokalizmo kaitą įvardija kaip sunkiai paaiškinamą ir sieja su kirčiuoto ir nekirčiuoto skiemenų sąveika.

Kitaip šią problemą sprendžia J. Otrębskis (1958, 216), lie. *ãšara* aiškinęs kaip vėlyvesnį perdirbinį iš s.lie. *ašera* arba alternatyvią formą. Pasak jo, formos *ašera* išnykimą nulėmė žodžio kirčiavimas inicialėje. Remiantis tokia interpretacija, formą su *-er-* reikėtų vertinti kaip itin archajišką. Toks Otrębskio spėjimas būtų visiškai įtikinantis, jei jis būtų pagrįstas morfologine žodžio analize.

Čia pravartu pasitekti prūsų kalbos pavyzdžius, reflektuojančius panašias *-ar-//-er-* dubletines poras: pr. *antars* „antras, kitas“ III 27_{12} [23_{10}] ir kt., *anters* „t. p.“ I 5_5 [5_4] ir kt. < ide. **ant**e**ro-/*ant**o**ro-* „kitas (iš dviejų)“ (plačiau žr. PEŽ I 84); pr. *maiters* „nenaudėlis, šelmis“ GrG 99 < pr. **mait**a**ras* „t. p.“ //

[66] Visi latvių kalbos tekstiniai pavyzdžiai, išskyrus leksikografinius šaltinius, cituojami, remiantis www.ailab.lv duomenų baze [šioje interneto svetainėje žr. ir minimų šaltinių trumpinių reikšmes].

[67] Lie. *ašera* neminima Būgos, Skardžiaus. Šios formos nenagrinėja ir Fraenkelis (LEW 18), S. Ambrazas (1993, 2000).

*_maiteras_ „t. p.“ (PEŽ III 100), t. y. suponuotini suff. bl. *_-ara-_//*_-era-_ [< ide. *_-ero-_//*_-oro-_] alternantai. Ši problema yra ganėtinai menkai tirta, nors lietuvių kalboje suff. _-er-_//_-or-_ įvairavimą reflektuoja ne vieno ide. prokalbės leksikos sluoksniui priskiriamo žodžio morfologinė struktūra: lie. _ẽžeras_ ↔ _aže-ras, ažaras_ [dėl šios lyties plačiau žr. LEŽ 149] „See“, pr. _assaran_ „t. p.“ E 60 [dar plg. hidr. pr. _Azara_, _Preydazare, Ringazer_ (Gerullis 1922, 11, 134, 142)] < bl.-sl. *_eźera(n)_ < *_eź-_ [< ide. *_egh-_] + suff. *_-ero-_ (plg. PEŽ I 104; ПЯ I 131; LEŽ ibd.) [suff. ide. *_-ero-_ darybinė bei semantinių funkcijų interpretacija iki šiol yra problemiška (plačiau žr. Семереньи 1980, 214): A. Meillet’as (Мейе 1914, 286) teigia, kad jis vartotas tik nomina adjectiva, o T. Burrow’as (Барроу 1976, 140) – ir nomina agentia, P. Skardžius (RR I 298) – ir nomina instrumenti, abstracta bei concretica daryboje (dar žr. Brugmann, Delbrück I 347)], t. y. suponuojamas formos *_eźero-_ archajiškumas. Vis dėlto, remiantis minėtais baltų pavyzdžiais su sufiksiniu _-ar-_ (žr. aukščiau), galima spėti, kad šalia bl.-sl. *_eźero-_, kurio _-e-_ V. Georgijevas aiškina kaip ypatingai seną sandhi refleksiją (Георгиев 1969, 48), egzistavo ir bl. *_eźoro-_, kuri, matyt, veikiant regresyvinei asimiliacijai [t. y. _e...o_ → _o...o_], suponavo bl. *_oźoro-_ [šios lyties, kaip ir bl.-sl. *_eźero-_, kilmė iki šiol nėra aiški, o pateikti etimologiniai svarstymai labai abejotini (plg. PEŽ ibd.; 101 [s.v. pr. _asy_]).

Remiantis šiais argumentais, matyt, vertėtų rekonstruoti bl. *_aśero-_/*_aśoro-_ „ašara“, todėl Chilinskio paminėta lytis _ašera_ traktuotina kaip archaizmas. Jei toks spėjimas teisingas, s.lie. _aszeromis_ reflektuoja ide. *_ak̂-ru-_ „ašara“, kurio sufikso *_-er-_ vokalinio elemento stoką Burrow’as (Барроу ibd.) aiškina absorbcija dėl nekirčiuotumo bei įžvelgia genetinį ryšį su heteroklitiniu darybiniu tipu.

Aiškinant lie. _ãšara_ darybą [ypač šios leksemos santykį su kitų ide. kalbų atitikmenimis], įprasta teigti (IEW 23, 179; LEW 18 ir kt.), kad jo morfeminė sudėtis yra inovacinė, mat indų ir iranėnų bei graikų kalbų „ašarą“ reiškiantys žodžiai suponuoja atematinio sufikso prolytę (žr. toliau). Tiesa, neatsižvelgiama ne tik į Burrow’o spėjimą apie antrinę ide. *_ak̂-ru-_ kilmę, bet ir baltų bei slavų heteroklitinio darybinio tipo pavyzdžius, reflektuojančius tematinio sufikso atitikmenis: bl. _vasarā_ „vasara“ [> r.bl. _vasarā_ „t. p.“] < bl. *_vaserā_ „pavasaris – vasara“ (plg. lie. dial. _pavãseris_ „pavasaris“) < bl. *veserā < bl.-sl. *_veser_ ~ (heter.) sl. *_vesn-_ „pavasaris – vasara“ > sl. *_vesnā_ „t. p.“ < ide. *_u̯esr̥_/*_u̯esn-_ „t. p.“ (plačiau žr. PEŽ I 173 t.); lie. _aušrà_ „Morgenröte“ – formanto *_-r/n-_ ide. *_(a)u̯(e)s-_ „šildančiai šviesti“ vedinys (plg. PEŽ I 174), nors šalia egzistavo ir bl. *_auś(e/a)rā_ „aušra“ > lie. dial. _aušarà_ Dv, Aru 26 (Vln) (plg. Skardžius I 299; LKŽ) [ji neminima LEW].

Vadinasi, galima rekonstruoti tokią baltų „ašaros“ pavadinimų morfologinės struktūros raidą: lie. *ãšara*, la. *asara* < r.bl. **aśerā* < ide. **ak̂-er-ā* „ašara“ (kitaip IEW 23, 179) ↔ ide. dial. **(d)ak̂ru-* „t. p.“ (IEW ibd) > s.i. *áśru* „ašara“ ir kt. (žr. toliau).

Taigi galima atsargiai spėti, kad baltų „ašaros“ pavadinimai reflektuoja itin archajišką morfologinę struktūrą, todėl negali būti aiškinami kaip inovaciniai.

II. Aptariant vardažodžio giminės kategoriją, būtina paminėti LKŽK nurodomą vyriškosios giminės vartojimo faktą: lie. dial. *ãšarai* „ašaros“ (nom. pl., masc.) Dkš [VAK], kuri gali reflektuoti lie. **ãšaras* „ašara“ (masc.). Vyriškosios formos vartosena ir latvių kalboje (žr. toliau) suponuoja rytų baltų leksinę semantinę gretybę, tačiau ją būtina įvertinti istoriškai. Gali būti, kad jos atsiradimas sietinas su analogijos veiksniu, plg. lie. *veȓksmas*, (pl.) *verksmaĩ* ↔ lie. dial. *ãšara* „verksmas“ (KSŽ 9; (pl.) KpŽ 75; ZŽ I 63).

Vis dėlto vyriškosios giminės formos vėlyvumo konstatavimui trukdo tokios pat giminės vardažodžio vartojimas latvių Vainižų šnektoje – la. dial. *asaȓ(s)* „ašara“. Ši lytis vartojama, kaip ir Daukšiuose, greta moteriškosios giminės žodžio. Vadinasi, galime atsargiai spėti, kad baltų (bent jau rytų) kalbose rekonstruotina *ŏ/ā* kamienų gretybė. Neaišku, ar tai senas kalbinis veldinys, ar naujadaras. Suponuoti ekstralingvistinį (skolinimosi) faktorių nėra pagrindo, kadangi forma vartojama vakarų aukštaičių kauniškių arealinėje zonoje, o ne Latvijos pasienyje.

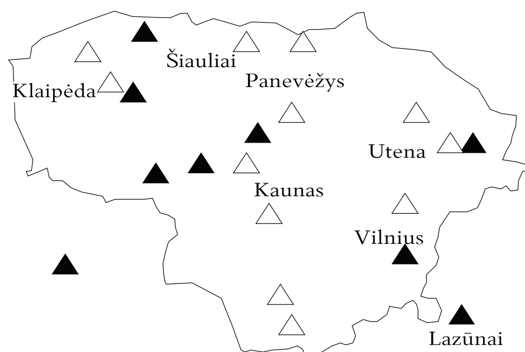
Gali būti, kad latvių vyriškosios giminės forma atsirado dėl finų kalbų įtakos. Archajiško darinio konstatavimui trukdo pernelyg menkas gretybės vartojimo arealas, nors tarmių priklausymas skirtingoms geografinėms sritims (nėra greta viena kitos) yra pakankamai rimtas argumentas daryti tokią hipotezę. Taip pat įmanoma, kad vyriškosios giminės atitikmenys atsirado skirtingose dialektinėse zonose dėl tų pačių priežasčių – atsitiktinio semantinio ir morfologinio požymio „suartėjimo“, kai semema „verksmas“ (matyt, antrinis – žr. toliau) nulėmė giminės kategorijos kaitą – latvių kalbos vyriškosios giminės formos atisiradimas galėtų būti siejamas su sememomis: „prakaitas“ – la. *sviedri* (pl., **masc**.), „džiaugsmas“ – la. *prieks* (**masc**.), „vargas“ – la. *vārgs* (**masc**.) ir kt., traktuotinomis kaip la. dial. *asaȓ(s)* kohiponimai.

III. Lietuvos paribio Zietelos šnektoje vartojama ne tik *ā*, bet *ē* kamieno forma *ašarẽ* 3b „ašara“ (ZtŽ 63).

Aptariant žodžio **akcentinę** paradigmą, pabrėžtina, kad senuosiuose ir vėlesniojo laikotarpio lietuvių raštuose dažniausiai kirčiuojama žodžio inicialė, t. y. suponuotina šakninio kirčiavimo paradigma: *áßarų* DP 235_{11}, *áßaromis* 145_{18}, 367_{28}, 481_{15}, 583_{43}, *âßaromis* 207_{11}, *áßarų* 127_{21}, 205_{6}, 216_{6}, 216_{15}, 311_{30}, *âßarų* 51_{11}; *ſu âßaromis* 232_{35}; (gen.pl.) *áßarų* DK 20_{16}; *ászaromis* R II 360; K I III[a]: *jì*

ãſzaroje ſutir̃psſta; *jì ãſzaromis plúſta*; [Ledezmos katekizmas] (gen.pl.) *áßaru* 51_{18} (Zinkevičius 1975, 32); *ászaru* P 287, V 251, *'aszaru* V 249, *'aszaras* VIII 680, IX 499 (Buch 1961, 45).

Rečiau kirčiuojama žodžio finalė: *aſzarà* „ašara" K II 227_{b} [nors daugiskaitoje kirčiuojama šaknis – gen.pl. *ãſzarū*, dat. *ãſzaromis*, *ãszaros*, *-rų* II 85], *ászara*, ***-rôs*** (fem.) R II 351, *aszarà* „ašara" Leskien B 447, *karczi**un** aszar**u*** SA 53, 7 (*LKŽK*). Pastarąjį akcentinį modelį Skardžius (1935, 95) nustatė buvus Mažojoje Lietuvoje. Jis teigia, kad čia kirtis yra nukeliamas (Skardžius V 131). Vadinasi, lyg ir suponuojamas vėlyvesnis galūninis kirčiavimas. Vis dėlto taip kirčiuojama ne tik Mažojoje Lietuvoje. 3^{b} kirčiuotė būdinga ir šiaurės rytų dūnininkams (DūnŽ 33). Daugiau galūninio kirčiavimo pavyzdžių galima rasti LKŽK: *ašarà* Skr [VAK], Prng [RAV], *ašarà*, *-õs* „lašas" Lz [PŠ]; LKŽKP: *ašarà* Smal [VAK], Bb [VAŠ]; Kls [RAV] (dar plg. Būga II 144); TA: *ašarà* Pdv [ŠŽT].

II.1. 1 žemėlapis: lie. *ãšara* (baltas trikampis), lie. *ašarà* (juodas trikampis) paplitimo arealas

Dabartinės lietuvių kalbos žodynuose „ašarą" reiškiantys vardažodžiai kirčiuojami pirmąja kirčiuote (DLKŽ[1-5]). Stundžia (1995, 46 t.) šį žodį priskiria stipriųjų kamienų vardažodžių klasei, kurių akcentinį modelį paprastai nulemia baigmenų akcentinės savybės, t. y. „daiktavardis, kurio baigmuo atitinka arba bent primena stiprinančiąją pokirtinę priesagą, gauna pastovų antepenultimos kirtį". V. Dybo (Дыбо 1981, 15) lie. *ãšara* priskiria pirmajai baltų akcentinei paradigmai, atitinkančiai ide. baritonus.

Vadinasi, galima atsargiai spėti, kad šalia senojo „ašaros" šakninio kirčiavimo modelio lietuvių kalbos (ar rytų baltų) prokalbėje ima rastis galūninio kirčiavimo forma, galbūt suponuota n. collectivum formanto *-ā́, plg. žodžio etimologinę raidą (žr. toliau).

Kitas šios problemos sprendimo būdas itin komplikuotas ir susijęs su ide. prolytės akcentinio modelio nustatymu (žr. nagrinėjimo pabaigoje). Įmanoma, kad galūnėje kirčiuojamos lytys reflektuoja senąjį oksitoninį modelį. Vadinasi, galima atsargiai spėti, kad dialektiniai ir senuosiuose bei vėlesniojo laikotarpio raštuose vartojami galūninio kirčiavimo pavyzdžiai iš tiesų reflektuoja senąją akcentinę paradigmą. Vienas svarbiausių tokio spėjimo argumentų – kirtis šiame dialektiniame areale nėra atitraukiamas. Galūninio kirčiavimo formos išlikimas ir šiaurės žemaičių šnektoje (Pdv) [visuotinio kirčio atitraukimo zona] tik patvirtina akcentinės paradigmos senumą.

Semantinė žodžio sklaida daug paprastesnė. Senuosiuose ir vėlesniojo laikotarpio raštuose dažniausiai pasitaikanti semema yra „akiduobių liaukų išskiriamas skystis", plg. *Aszara* „t. p." PŽ I 546; (acc.pl.) *Aſcharas* BB II Moz XXII 29; *ászaromis, ákys ászaroja* R II 360; (instr.pl.) *aſcharamis* WP $10a_{11}$ ~ (gen.pl.) *aſcharų* 38_{10}, $266_{21\text{-}22}$, 294_{10}; 90_{32} = $121a_{7}$; *paklote mana aſcharomis mana ſumirkiſiu* Mž 513_{16} [Urbas nurodo reikšmę „skaidrus akių liaukų skystis" – Mž 41]; (gen.sg.) *aſzaras* ŽCh I 256_{27}, (acc.sg.) *aſzara* 114_{1}, nors pasitaiko ir metaforinės reikšmės junginių: *Tu pœnni jůs Aſcharu Důnà, Ir girdai jůs diddè kupkà Aſcharomis pripiltà* 80_{6} [J. Rėzos psalmynas] (Žulys 1967, 27).

Nagrinėjamo vardažodžio konotatais gali būti įvardytos sememos „nedidelis skysčio lašelis" ar „nedidelis kažko kiekis (nebūtinai skysčio)" (plg. [LT] 2080): *Suvalgėm klevo lapą ir išgėrėm gaidžio ašarą*. 1936, Klvr. LTR 973 (52/21); 1108. *Pragerk nors gaidžio ašarą*. 1952, Dv. LTR 2919 (364).

Lietuvių dialektuose pasitaikanti semema „lašas" (LzŽ 25), DLKŽ nurodoma kaip perkeltinės reikšmės. Iš tiesų su tokia nuomone sutikti sunku, kadangi ašara, ištekėjusi iš akiduobių liaukų ir nutekėjusi skruostu, dažniausiai nulaša (šios sememos senumą reflektuoja senųjų latvių raštų pavyzdžiai – žr. toliau).

Visai kitaip reikėtų vertinti sememą „rasa", DLKŽČ 38 įvardijamą integraliąja, kadangi tokia reikšme šis žodis, matyt, galėtų būti vartojamas tik perkeltine prasme – ji nėra užfiksuota LKŽK. Todėl ši reikšmė neturėtų būti pateikiama kaip savarankiška. „Rasa" priklauso kitai leksinei semantinei paradigmai, nors reikia pripažinti, kad tarp šių vardažodžių iš tiesų galima įžvelgti integralųjį požymį „skysčio lašas".

Be šių aktualiojo denotato reikšmių, dar išskirtinos ir konotatinės sememos, kurios dažnai vartojamos tautosakos kūriniuose [pastarosios išplečia leksemos konotaciją]: „vargas; nelaimė": [LT] 1540. *Kur dvaras, ten ašaros*. 1960–1961, Eiš. LTR 3439 (468); 4007. *Sava ašara sūri, o svetima tik šlapia*. 1958, Srd. LTR 3157 (433); 1541. *Visi dvarai ašaromis mazgoti*. 1958, Srd. LTR 3157 (172),

633. *Ašaros veikiausiai nudžiūsta* MžŽ, p. 13, 1851. *Auksas ašarose mirksta, kraujuose braido*. 1962, Vrn. LTR 3503 (131); „apgaulė; dviveidiškumas“: 3788. *Verkia šunio ašarom*. 1958, Ldvn. LTR 3075 (108); 3789. *Neraudok sausoms ašaroms*. LKŽ I 270; „verksmas, raudojimas“[68]: 163. *Mažam ašaros nereikia pirkt*. Ut. LMD I 714 (201), 1378. *Našlaičių ašaros akmenį praskelia*. VD 1911, p. 41, 1697. *Ašarom į dangų neįsiprašysi*. Mrj. LTR 824 (22).

VDU tekstyno pavyzdžiai iš dalies patvirtina šių sememų vartojimą dabartinėje lietuvių kalboje, nors kai kurios jų jau pamirštos. Reikšmė „akiduobių liaukų išskiriamas skystis“ vartojama dažniausiai: *Akies kamputyje įšalusi ašara neišriedėjo* <...>; *Vlado aky spingtelėjo ašara; ašara „geležinio Vlado“ aky*?!; *Manęs neapgaus retkarčiais sužvilganti ašara budelio akyje.*; <...> *pensininkui akis suvilgo ašara*; <...> *vaiko ašara dėl nuskriaustos katytės* <...>; <...> *kiekvienas žodis išgrynintas, dažnai ir graudžia ašara apšlakstytas* <...>; <...> *mano džiaugsmo ašara labai greitai nudžiūvo* <...>.

Daug rečiau vartojama reikšmė „lašas; nedidelis bet kokio skysčio kiekis“: <...> *nė lašo, nė tokio didumo kaip ašara* <...>, plg. „ašara“ – „truputis, lašas“ SŽ 27.

Ne tokia dažna ir „vargo, nelaimės“ metaforinė raiška: - *Tu vargeli, ašara mano*! <...>.

Nerasta nė vieno reikšmės „apgaulė; dviveidiškumas“ pavyzdžio. Taip pat šis žodis nevartojamas „rasai“ ar „lašui“ reikšti. Vis dėlto nepaisant senųjų reikšmių praradimo, randasi naujos. Ypač dažnai „ašara“ vartojama norint pabrėžti tyrumą, skaidrumą, švarą (drabužių, gėrimo [degtinės] ir pan.): *Kaip ašara skaidri, kaip kraujas raudona* <...>, <...> *skaidrus lyg ašara skystis* <...>, <...> *švarus lyg ašara sodietis* <...>, <...> *trilitrinį stiklainį jo varytos naminės, tyros kaip ašara* <...>, plg. *skaidrus kaip ašara* (LpŽ 32). Įdomu, kad šia reikšme nagrinėjamas žodis įgyja naują konotacinį atspalvį. Netgi galima konstatuoti naujo signifikato atsiradimą – „blaivumas“: <...> *blaivus kaip ašara* <...>.

Be seniai vartojamų aktualiojo denotato aukščiau išvardytų dėmenų („akių liaukų skysčio lašas, (prk.) verksmas, (prk.) truputis; lašas“ – DLKŽ[3] 43), lietuvių kalboje ima rastis iki šiol nežinotos naujos reikšmės: „perlas“: *Dievo ašara ... Istorikai liudija, kad žmonės perlus rinko ir puošėsi jais tikėdami, jog, be kitų savybių, suteiks sveikatos, gyvybingumo, amžinos jaunystės* <...>; „sakai“: <...> *užkrosnis pilnas medžio ašara kvepiančių malkų* <...>.

Pastarasis pavyzdys ypač įdomus. Tikėtina, kad tokia reikšmė nėra nauja [atitinka abiejų žodžių signifikatinė vertė, plg. sememą „tekantis skystis“], nors, žinoma, galima teigti, kad tai – metaforinė reikšmė. Tokia yra šio pavyzdžio semantinė vertė: <...> *ašara – kartusis sielos skystis* <...>.

---

[68] Pastarajai reikšmei reikšti vėlesniojo laikotarpio raštuose ir tarmėse vartoti veiksmažodiniai priesaginiai vediniai: *ãßarawimas* „Tränen“ K II 227, plg. *ãšarójimas/ašarãvimas* „t. p.“ Grž.

Kaip visai naujas kalbinis reiškinys, matyt, traktuotina „ašaros" personifikacija. Tokio kalbinio reiškinio pavyzdžių galima rasti ne vieną: *Jonas Tvirbutas...aiškindavo, kad nelaimėlė Ašara (globėjas taip vadindavo tavo motušę Auką) paklaiko išsigandusi jūros* <...>; *Ašara atitoko švelniai plekšnojama per veidą*. <...>.

Toks vardas iki šiol lietuviams nebuvo žinomas (LVKŽ 81 t.), nors tarmėse vartojama pravardė *Ašarė̃lė* „tas, kuris nuolat verkšlena" arba „perindavo viščiukus maišelyje" (Butkus 1995, 150).

Atskirą semantinę grupę sudaro augalų pavadinimai, kurių pavadinimas „ašarėlė ir pan." traktuotina kaip ekstralingvistinė, kadangi šie žodžiai negali būti koreliuojami pagal hiponimijos principą ir sudaro uždarą grupę – leksinę semantinę paradigmą: *ašarė̃l(ė)s* „Fuchsia" Nair [RAP] (TA).

Panaši semantinė analizė taikytina ir latvių kalbos pavyzdžiams. Senuosiuose latvių raštuose nustatyti reikšminės diferenciacijos požymių nepavyko. Aktualusis daiktavardžio denotatas yra „tekantis akių liaukų skystis" [LGL 1685 – www.ailab.lv]: 455, 8: *NAhz mielais JEſu! nahz / no Sirds mehs tewis gaidam//Kas mehs ar Aſſarahm ſcheit appakſch Kruſtu waidam* <...>; 394, 19: *Mann buhs gauſt ar Aſſarahm//Kad es redſu ſkreyam//JEſu Aſſins aumuļam//Tahs pee Kruſta lehyam* <...>; 352, 13: *Mähs Sirds in Azzis pazeļļam//Uhs tewi Deews ar Aſſaram//Jn luhdſam Grähku=Pammeſchann//Jn Sohdib atlaiſt arridſan.//Koh tu teem śohlys ſchehligi//Kas tewi peeśauz tizzigi//tikkuſchi//Eekſch Wahrdâ Chriſti tawa Dähl//Kas muhß preekſch tewim aisſtaw wehl* <...>; 369, 27: *Laid es tad ſcheitan zeeſchohs//Lai śehjas Aſſaras;//Tur Debbeſśihs es śmeeſchohs//Tur pļauſchohs Lihksmibas;//Es Chriſtum atſihſtu* <...>.

„Ašaros; ašarojimo" sememos išskiriamos ir Fyrekerio žodyne: *Assaras* (pl.) „die Zähren, Thränen" (Fennell 1997, 15) ~ *assaras tez pa waiga galleem* „ašaros teka per skruostus žemyn"; dar plg. priešdėlinius vedinius: *Ap=asśaratees* „apsiašarojęs, apsipylęs ašaromis", *Ap=asśarajees* „pilnomis ašarų akimis" (Fennell 1998, 24); *gauschas Asśaras beŗŗoht* „lieti karčias ašaras" (Fennell 1998, 54). Tokie pat integralieji požymiai nurodomi ir Miūlenbacho žodyne (ME I 142).

Literatūrinės latvių kalbos žodyne la. *asara* apibūdinamas kaip „bespalvis, sūrus skystis, išskiriamas akiduobių liaukų; (pl.) raudojimas, rauda" (LVV I 323 t.). Semantiniai diferenciniai šio žodžio požymiai nėra būdingi ir latvių dialektams (plg. EV I 99; VV I 50), dar plg. la. dial. *osara* „ašara" Akn (Ancītis 1977, 165; dar plg. 48-62), la. dial. *osora* „t. p." Kl (KV I 113), plg. kai kuriuos pavyzdžius iš latvių folkloro rinkinių: [ptr] *Grybātu rauduot, bet tryukst osoru*. 1940 2588; *Sej ar osorom, pļaun ar pricu*. 400 3238; *Osaras bierst koa pupas*. 1268 217; *Osoras bērst kai pupas*. 640 1648; *Osoras bērst kai pupas*. 1252 66; *Tev jou **o**saras birst kā vacu laiku pupas*. 1731 6443; *Bōriņam vysod acs ar osorom*. 548 2430.

Latvių tautosakoje bei beletristikos (rašytojų klasikų) kūriniuose dažniausiai vartojama semema yra „tekantis akių liaukų skystis“:

[dn] *Ne kà mani balti vaigi|Asarâs nomirkuši 15687, Lai es mirku asarâs|Kà ielejs ūdeni* 23287; [ptr] ***Asaras*** *birst kā Bincānu suņam uz baltas putras skatoties*. 1657 63; *Ja* ***asaras*** *lej, lai redz tik rasa, bet atbildi dod vienmēr smaidiem*. 220 2699; [psk] <*...**asaras** kā lielas lietus lāses par vaigiem bira...*> **(***Velna māte krāsnī iebāzta***.** 1. A.-1121. Bergmanis Bārtā LP, VI, 27, 4.); <*...To redzēdama; tā sērās aizsegusi savu vaigu ar priekšautu un raudājusi rūgtas* ***asaras****...*> (*Saule, Mēness un Vaŗavīksne*. 16. Ozols Saukā. LP, V, 110, 39, I.); [klk] <*...ar lielām lūgšanām, ar* ***asarām*** *Kļavkalni pieņēma...*> (Apsīšu Jēkabs *Bagāti Radi*); *Un miers, salds, ilgi nebaudīts miers kā debess viesis nolaidās man krūtīs un* ***asaras****, kādas raud tik mierā un laimē...*> (Apsīšu Jēkabs *Laimes spoks*).

Ji konotaciškai susijusi su labai dažnai vartojamomis sememomis „vargas“, „sunkumas“, „kančia“:

[ptr] *Kas ar* ***asarām*** *sēs, tas ar gavilēm pļaus*. 1200 1826; ***Asaru*** *maizē sviests ar gaļu negaršo*. 1600 7736; *Manas* ***asaras*** *zemē nelīs*. 23 510 (Mano skausmas [vargas] nebus beprasmis – R. K.); [dn] ***Asariņu*** *upe tek|Gar atraitnes nama durvu...*> 27836*; Vedat, tautas, pūru manu,|Pa ūdeni ne-vedat:| Pūriņâ daudz asaras,|Grimst ūdeņa dubenâ*. 16711.

Kartais pastarojo reikšmė gali būti interpretuojama ir kaip denotatinė semema „tekantis akių liaukų skystis“:

[ptr] *Klusas sāpes vientulībā izspiež* ***asaras***. 1798 2896; [dn] *Nedomāji tu, Jāniti (NN)|Ka pārvedi māmuļiti:|Tēvam sievu gan pārvedi,|Tu māminu nedabusi;|Kad prasisi cimdu, zeķu,|Tad* ***asaras*** *noslaucisi.* 19645; [klk] <*...un dievs, kas* ***asaras*** *skaita...*> (A. Deglavs Rīga II pirmā puse *vienpadsmitā nodaļa)*; <*...pasaules priekiem ir žēlabas un* ***asaras****...*> (Brāļi Kaudzītes Mērnieku laiki (pirmā daļa V)).

Taip pat vartojama ir „džiaugsmo“ reikšmė:

[ptr] ***Asaras*** *kā zirņi birst, smieklus nevar novaldīt*. 220 319; [psk] *Viņi raudāja trīs dieniņas, trīs naksniņas prieka* ***asaras****...*> (Neuzminamā mīkla. l. A. 851. A. Lerhis - Pušktitis Džūkstē - Pienavā. LP, II, 18, 11.); <*...sieva nevar vairs nociesties: krīt šim ap kaklu un raud, stāstīdama, prieka* ***asaras****...*> (Derības par sievas uzticību. 2. A. 460. Kārlis Saliņš Jaun-Rozē. LP, V, 315 (139)).

Remiantis kai kuriais pavyzdžiais, „ašaros“ konotacinėms sememoms priskirtina ir „atgailos“ reikšmė: [ptr] *Tur jau pat akmeņam asaras birst*. 1341 23974.

Referento nustatymui svarbūs pavyzdžiai, kuriais apibūdinami įvardijamo objekto formalieji požymiai, svarbūs ir žodžio konotacijai – „ašara“ suvokiama kaip „apvalus ar pailgas objektas“: [ptr] ***Asaras*** *kā pupas birst*. 1451 1819; ***Asaras*** *kā zirņi birst, smieklus*

nevar novaldīt. 220 319; [psk] <...*No kaula spiedušās burzgulas kā* ***asaras****...*> (*Veļi māžojas*. 73. Vilis Ozoliņš Vestienā. LP, VII, I, 442, 1.); bei „skysto pavidalo objektas", plg. sememą „prakaitas": [ptr] *Sviedri ir darba asaras*. 1650 4122; dar plg. „ašaros" lyginimą su „beržo sula": [ptr] *Tek asaras kā bērzam sulas pavasarī*. 828 3524.

Išskirtinas ir „apraudojimo" [religinis motyvas] designatinis dėmuo: [psk] <... *saimniece pirmās asaras labās krustmeitas dēļ jau bija izraudājusi...*> (*Veļi kapsētā*. 1. Miļunu Pēcis Pesteliškos pie Žeimes, Kauņas guberņā. Jkr. IV. LP, VII, I, 52, 1.).

Religine motyvacija paremtas ir našlaičių ašarų sutapatinimas su „dangaus ašaromis – lietumi": [ptr] *Bārīša asaras debesīs kāpj.* 17 8580.

Semema „lietaus lašas" nėra labai dažna: *Lietus līja* <...> *Ar lietiņa asaram...*> 18145, nors pasitaiko, kad žodis vartojamas tiesiog „lietaus lašų" (neperkeltine) reikšme: [klk] *Tos aiznes vēji, | Tos aiznes upe, | -Pār visiem, visiem | Lietus asaras riežas*. (Rainis *Putniņš, lapas un lietus*).

Prie tos pačios konotacinės grupės priskirtina ir „rasos" semema: *Uldīts brēc bez apstājas, | Asaras tam rit kā rasa...*> (Ulda Griba Saulīte slimnīcā *Devītā diena*).

Retai „ašara" gali reikšti „pyktį", „įniršį": [ptr] *Strīdies līdz asarām, bet nedari*. 739 9707; „rūpestį": [ptr] *Pēc prīcas asaras iznōk*. 548 2289, [klk]: <...*ka es esmu Tevi apkaitinājusi, jo es mirkstu vies asarās...*> (A. Deglavs *Rīga I* (otrā daļa*))*; „apgaulę": [ptr] *Sieviešu asaras lētas; sieviešu smiekli dārgi*. 1668 2217; „liūdesį": [ptr] *Tu nebēdātu, kad es asaru krūzītē neslīktu*. 1552 5199; *Prieki un asaras vienā kulītē*. 1699 4901; „jaudulį": [psk] *Ja, kā tad gan ne? Man vienīga māsa pasaulē tik daiļa, tik daiļa, ar zelta matiem un tai katru dienu jāvalda asaras pie niknas pamātes*. (Baltā un melnā līgava. A. 9. A. 403 A. Lerhis-Puškaitis Džūkstē. LP, IV, 4, 1.); „dėkingumą": [klk] <...*pateicības asaras! Vai šīs asaras nav tās, kuras dieva eņģelis klusām salasa*. (Apsīšu Jēkabs *Iz Tautas Bilžu Galerijas* III: *Tiesas mājā*).

Reikšme „ašara" taip pat gali būti reiškiamas „mažmožis; nesvarbus dalykas": [klk] *Kur vienam spožais zibens, tur otram tik žēlas asaras!* (A. Deglavs *Rīga* II (pirmā puse *9 nodaļa)).*

Kaip ir lietuviai (VDU tekstyno pavyzdys), latviai vartoja „perlo" reikšmę, bet galima įžvelgti šiokių tokių skirtumų – lietuvių referentas žymi „apvalios formos nedidelį objektą", o latvių – „itin vertingą (prabangų) daiktą": [ptr] *Bāreņu asaras - zelta pērles*. 1601 535.

Viename Rainio eilėraščio posme pavartotos net trys čia minėtos sememos – „lietaus lašas", „perlas", „vargas" (našlaičių ašaros): [klk] *Debess asaras ir lietus lāsas, | Jūras asaras it dārgas pērles, | Zemes asaras ir - bārenītes* (Rainis *Asaras*).

Apibendrinant, galima daryti išvadą, kad latvių kalboje „ašarą" reiškiančių žodžių integralioji reikšmė yra „tekantis nedidelio kiekio skysto pavidalo objektas".

Vadinasi, nustatant „ašaros“ bendrabaltiškąją integraliąją reikšmę, reikėtų išskirti tokias pagrindines ekstensionalo reikšmes: 1) akiduobėse esančių liaukų išskiriamas skystis; 2) lašas; nedidelis bet kokio skysčio kiekis; 3) rauda; 4) vargas, nelaimė. Visos jos suponuoja integraliąją reikšmę „tekantis labai mažo kiekio skystis“.

Etimologizuojant žodį, kyla daugybė problemų dėl prolytės formos nustatymo. Neaišku, ar „ašaros“ pavadinimas yra adjektyvinės, ar substantyvinės kilmės. Kita vertus, nevienodai traktuojama vardažodžio morfeminė struktūra. W. Smoczyńkis (2001, 116 t.; LEŽ 26) rekonstruoja senąją baltų bevardės giminės formą **ašru* (< prabl. **dašru* [LEŽ (ibd.) ši prolytė jau nebeminima]), kurią ilgainiui pakeitė priesagos -*ara* vedinys. Tiesa, šiam teiginiui pagrįsti nepateikiami jokie įrodymai. Baltų kalbų areale nėra užfiksuota šios šaknies ŭ kamieno forma.

Ide. **áḱ̂ru*- lizdui priskiriami vardažodžiai ide. dialektuose realizuojami kaip bevardės giminės lytys. Spėjama, kad šis ide. substantyvas galėjo iš seno būti neapofoninio *ŭ* kamieno, nors s.i. *áśru* „ašara“ tokiomis savybėmis nepasižymi, mat T. Jelizarenkova (Елизаренкова 1982, 143) nurodo, kad s.i. sufikso -*u*- žodžiai negali būti apibūdinami „vientisa formaliąja ir morfologine charakteristika“, t. y. sudaromos tiek nomina substantiva, tiek adjectiva visų trijų giminių, skirtingų šaknies laipsnių ir kirčiavimo paradigmų lytys. T. Burrow’as (Барроу 1976, 149) teigia, kad su sufiksu -*u* (kartu su suff. -*r*-) tik kartais daromi bevardės giminės daiktavardžiai: s.i. *áśru* „ašara“.

Nesutariama ir dėl ide. prolytės rekonstrukcijos. Be ide. **áḱ̂ru*-, rekonstruojama prolytė ide. **dáḱ̂ru*- su konsonantine iniciale, šalia kurios egzistavo ir metatezinė **dáḱ̂ur*- (IEW 23). J. Puhvelas (1984, 393) pradžios priebalsį vadina *d*-mobile[69] [-*ru*-/-*ur*- kaita: gr. δάκρυ – arm. *artawsr* < *artasur* < **draḱ̂ur* „ašara“ (Eckert 1969$_a$, 311)], plg. skirtingos darybos keltų, germanų ir baltų pavyzdžius: air. *dér* „ašara“, n.air. *deór*, korn. (pl.) *dagrow*, s.bret. *dacr-lon*, v.bret. (pl.) *dazrou*, n.bret. (pl.) *daerou*, *daelou* [~ sg. *daeraouenn, daelaouenn*), s.angl. *téar*, s.v.a. *zahar*; su *dr*-: v.v.a. *traher*, arm. *artaus-r*, (pl.) *artasu-k‘* [*art*- < *dr*-]; su vokaline žodžio pradžia: lie. *ãšara*, s.i. *áśru* (Pedersen 1909, 124)[70].

Pasak Puhvelo (1984, 392), beveik visi ide. „ašarą“ reiškiantys vardažodžiai gali būti vedami iš:

1) ide. **dáḱ̂ru*- [< **draḱ̂-ru*-] > gr. δάκρυ, s.lo. *lacruma* > lo. *lacrima*[71], s.air. *dēr*, go. *tagr*, s.v.a. *zakar*;

[69] Pasak G. Meringerio, ide. „ašarą“ reiškiantiems vardažodžiams būdinga prefiksacija, t. y. ide. * *daḱ̂ru*- < *d*- + *aḱ̂ru*- (Макаев 1970, 270). Tokios pat nuomonės yra J. Wackernagelis (1896, 263).

[70] Tačiau ne visų ide. pavyzdžių inicialinį *d*- galima sieti su prokalbės laikais, mat lo. *dacruma* > *lacruma* dėl sabinų kalbos fonetinių ypatybių (Тронский 1953, 121; 1960, 130).

[71] Lo. *u* > *ü* > *i* prieš lūpinį (Фортунатов 1922, 86).

2) ide. *_drak̂ur-_ > arm. _artawsr_; *_drak̂nu-_ > s.v.a. _trahan_;

3) ide. *_ak̂ru_ > ved. _áśru_ (neutr.), av. _asrū-_ (neutr.) (Mayrhofer I 61), toch. A _ākär_ (pl. A _ākrunt_, B _akrūna_) (žr. Hilmarsson 1996, 10 t.), lie. _ašarà_ [Hampas *_ák̂ru-_ kilmę aiškina klaidingu sandhi].

Su lie. _ãšara_ siejami ir het. _isḫaḫru-_ (nom.-acc. sg. arba pl.), _esḫaḫru-_ (neutr.) „ašara, verksmas“, _esḫaḫruwa-_ „verkti“ (Puhvel 1984, 390; Danka 1986, 317), kurių interpretacija sudėtinga dėl šalia het. _isḫaḫru-_ [< *sh_1ah_1ru-] vartotos formos _ēsḫalnu_ ~ het. _ēsḫar_ „nelaimių sąrašai“ (Puhvel 1984, 392).

Remdamasis Oettingeriu (Oettinger 1979, 367), kad het. _isḫaḫru-_ < *sh_1_ak̂ru_ (s-mobile + _[_h_1_]ak̂ru_, kurio _h_ < _k_), Puhvelas abejoja, kad *h_1_ak̂ru-_ būtų antrinis darinys iš *_dak̂ru_ (pastarojo vokalizmas _-a-_ iki šiol nėra paaiškintas[72]). Todėl teigia, kad prahet. *_(s-)_h_1_ak̂ru-_ egzistavusi šalia *_(d-)_h_1_ak̂ru_, retkarčiais *h_1 > *_r_ → arm. _artawsr_ < *_drak̂ur_, s.v.a. _trahan_ < *_drak̂nu-_.

Puhvelas (1984, 393) spėja, kad galima atsekti semantines paraleles tarp prahet. *h_1_ak̂ru-_ ir ide. *_ak̂ri-/ak̂ro-_ „aštrus, kartus, aitrus, kandus“ > s.i. _áśri_ „kraštas, pakraštys, briauna“, gr. _ἄκρις_ „viršūnė“, lo. _ācer_, lie. _ašrùs_, s.sl. _ostrŭ_ „aštrus“.

Pasak Hampo (1970, 31), ide. *_dák̂ru-/drak̂ur-_ vestini iš praide. *_drak̂ru(-r)_ → *_ák̂ru-_ (dėl sandhi). Jis teigia, kad lietuvių kalboje lauktina u kamieno forma, nors ir nėra išlikusi, bet neišnyko be pėdsakų. Šio žodžio artimas giminaitis yra adj. lie. _aš(t)rùs_. Pritardamas Otrębskiui, kad lie. _ãšara_ kildintina iš *_ašurà_, rekonstruoja nomen collectivum formą *_ašurā́_ < *_ašruā́_ (morfotaktinė metatezė) (Hamp ibd.). Tokiu spėjimu sunku patikėti, mat jis asocijuojamas tik su žodžio morfeminės struktūros sąlyginiu panašumu. Daugiausiai keblumų kyla dėl semantinės vardažodžių interpretacijos. Nagrinėjimo pradžioje minėta, kad priesaga yra labai sena ir dažnai vartota sudaryti hidronimus, be to, _-ara/-ora_ priesaginiai vediniai dažnai sietini (ypač vandenvardžių pavadinimai) su vandens tėkmės judrumu, greitumu (Pėteraitis 1992, 142). Vis dėlto ir juos mėginama eliminuoti iš „ašaros“ leksinio semantinio lizdo, plg. hidr. lie. _Ašarénа_ up. Kdn, kurį A. Vanagas (1981, 49, 101) kažkodėl veda iš *_Ešerėna_ arba *_Ešerinė_, nors akivaizdu, kad pamatinė šio vandenvardžio lytis gali būti lie. dial. _ašarẽ_ „ašara“ (plg. ZtŽ 63) [dėl darybinio modelio atitikimo, plg. lie. dial _lapénas_ „lapės patinas“ Svk < lie. _lãpė_ + suff. *_-nŏ-_ (daugiau pavyzdžių žr. Skardžius I 239); dėl n.loci sememos lygintinas su lie. _trakėnai_ „vieta, kur medžiai išdegę; trakas“ R I 162, M I 296 (Skardžius ibd.), t. y. galima rekonstruoti reikšmę *„skaidraus//švaraus [t. y. nedrumzlino, tyro] vandens telkinys“] ~ hidr. _Ãšarų Pakal̃nė_ plk. Švn (LVŽ 195).

72 Makajevas (Макаев 1970, 144 t.) teigia, kad šis /a/ yra labai senas resp. paveldėtas: _a_ < ide. *_a_ < praide. *_a_, t. y. *h_2_e_ (pagal laringalinę teoriją).
Sememai „gaidžio pasmakrės pakabučiai“ artima „skiauterė“: _Gaidźio Barzdà_ „skiauterė“ MŽ II 281 = R II 211.

Dažniau lie. *ãšara* vartojama sudarant toponimus: lie. *Ašaréna* ar., mš. Pld, *Ãšaras* ar. Pp, *Ašarẽlė* a. Svn, pkln. Plm ir kt. (daugiau pavyzdžių žr. LVŽ ibd.).

Būdvardžio *aštrùs* denotatyvinė reikšmė „smailas = tas (tuo), kuris (kuriuo) duriama“ neturi nieko bendra su „skysčio tekėjimu“. Todėl verta pritarti Mažiulio teiginiui, kad adj. lie. *aštrùs*, -i sietinas su: 1. lie. *akstìs* (*akštìs*) „smailus daiktas; iešmas“, la. *aksts* „t. p.“, r. *ость* „t. p.“, go. *ahs* „varpa“ ir kt.; 2. lie. *ãšmenys* „Schneide“, s.i. *aśman*-.

Visi jie vestini iš bl.-sl. **ak(k̂)*- „durti, badyti“ < ide. **ak*- „durti, smogti, badyti“ (PEŽ I 64, 289).

Vadinasi, nėra jokio pagrindo rekonstruoti ŭ kamieno prabaltų formą, reiškiančią „ašara“ – būdvardis *aštrùs* nėra pastarojo giminaitis.

Teigiama, kad kai kuriuose ide. dialektuose „ašarą“ reiškiantys žodžiai sudaryti iš „kraują“ reiškiančių pavadinimų. Tokie esą lie. *ãšarà*, la. *asara*, s.i. *áśram*, av. *asrū*-, het. *ešḫaḫru*- (Гамкрелидзе, Иванов 1984, 816). Šiam spėjimui prieštarauja semantinė lie. *ãšarà* analizė – lietuvių kalboje nėra užfiksuota nagrinėjamo vardažodžio reikšmė, kaip nors susijusi su „kraujo“ pavadinimu. Be to, tam prieštarauja ir hetitų žodžio, kuriuo remiantis, matyt, daroma ši prielaida, etimologija. Pasak Oettingerio, het. *ešḫaḫru-/išḫaḫru*- vestinas iš prahet. **išḫakru*, kurio *ḫ* kildintinas iš s-mobile (Oettinger ibd.; Melchert 1994, 155, 170; LEV I 77).

Daug patikimesnis būtų nuosaikesnis baltų „ašaros“ pavadinimo etimologizavimas, kad jau ide. prokalbėje ar jos skilimo į dialektus metu galėjo būti vartojamos formos su suff. *-e(o)r*-, t. y. rekonstruotinas ide. **ak̂-e(o)r*- „ašara“ (plg. LEV ibd.) (žr. aukščiau).

Išvados:

1. S. lie. *aszeromis*... (Chylinskio Biblija) suff. *-er*- suponuoja prolytę **aśero*-, t. y. traktuotina kaip archaizmas.

2. Lietuvių kalbos plote nuo seno buvo vartojamos dviejų akcentinių paradigmų formos: lie. *ašarà* (< **ašarā́*) ir lie. *ãšara*.

3. LKŽK užfiksuotas vyriškosios giminės „ašaros“ pavadinimas *ãšarai* (nom. pl. masc.) Dkš, la. dial. *asar̂(s)* „ašara“ (VV I 50) nesuponuoja baltų kalbose buvus senąją *ŏ/ā* kamienų žodžių gretybę. Vyriškosios giminės formų atsiradimas sietinas su vėlyvu analogijos veikimu atskirai kiekvienoje rytų baltų kalboje.

4. Nėra jokio pagrindo rekonstruoti *ŭ* kamieno prabaltų formą, reiškiančią „ašara“, kadangi būdvardis *aštrùs* nėra pastarojo giminaitis.

5. Rekonstruotina rytų baltų integralioji semema „tekantis labai mažo kiekio skystis“.

6. Baltų vardažodžiai, reiškiantys „ašarą“, kildintini iš ide. **ak̂-e(o)r*- „ašara“.

II.2. Lie. *barzdà* – la. *bàrda* // dial. *bârds* – pr. *bordus*

Remiantis LKŽ nurodomomis reikšmėmis, lie. *barzdà* senuosiuose ir vėlesniojo laikotarpio lietuvių raštuose vartota 4-iomis reikšmėmis: 1) „apatinės veido dalies plaukai“ SD[5] 19, J; 2) „pradalgio pakraščiuose palikusi aukštesnė žolė“ K I 675; 3) „gaidžio pasmakrės pakabučiai“ R 211; 4) „kablys, užkarpa“ R 276 (I 673 t.)[73].

LKŽK taip pat minimos ir kitos, LKŽ apskritai nenurodomos, nors ir artimos kai kurioms sememoms [žymi to paties referento sudedamąsias dalis], pateikiamoms iš tarmių, reikšmės: „dalgio ašmenys prie kaklelio“ Dkšt (LKŽ) ~ *barzdà* „dalgio kriauna, atverčiama prieš pradedant pjauti žolę“ MŽ[2] 292; *Strẽlà su Barzdà* „strėlės antgalis“ R II 276 = *Strėlõs barzdà* K II 107 (LKŽK).

Taigi senuosiuose ir vėlesniojo laikotarpio lietuvių raštuose „barzdos“ pirminė reikšmė galėtų būti apibrėžta semema „apatinės veido dalies plaukai“ R I 13; R II 52, 219; SD[5] 19; MŽ[2] 27; BzF 99; K I 167, 675; M 28; Jrk 62; Leskien B 214; ISPL 84; BsP I 99, šalia kurios vartota semantinės pakaitos suponuota reikšmė „(gaidžio) skiauterė“ MŽ II 281, R II 211 bei kelios semantinės grupės kaitą reflektuojančios sememos: „dalgio kriauna, atverčiama prieš pradedant pjauti žolę“ MŽ[2] 292; „strėlės antgalis“ R II 276; K II 107.

Žymiai daugiau reikšmių nurodoma iš šnektų. Semema „apatinės veido dalies plaukai“[74] vartojama ne tik kai kuriose lietuvių patarmėse, bet ir periferinėse šnektose: Grg [ŠŽK], Jnš [VAŠ], Dkš, Gs, Plv [VAK], Ėr, Grž, Pn, Rm [RAP], Kp [RAK] // Lz [PŠ]. Reikšmė „arklio čiurnio plaukų kuokštas“ minima iš pietų aukštaičių ploto (Alv).

LKŽ taip pat pateikiama reikšmė „smakras“ Vvr [ŠŽK] (LKŽ I 673 t.), kurią galima aiškinti semantinės pakaitos fenomenu. Nors žodyne nurodomas tik vienas tokios semantinės kaitos atvejis iš šiaurės žemaičių kretingiškių ploto, tačiau remiantis LKŽK, LKŽKP duomenimis, dialektinis arealas papildytinas šiais tarminiais plotais: [PŽV – DūnŽ 43], Jrb [VAK], Sv [RAA], Dg, Vrn [PA], Lz [PŠ]. Naujausiuose tarmių leksikografiniuose sąvaduose tokia semema minima RAV plote (DŠŽ 53; KŠŽ 18).

Šalia kūno dalių pavadinimus įvardijančių sememų, tarmėse itin dažnai vartojamos semantinės grupės kaitą reflektuojančios reikšmės, kurių LKŽ priskaičiuota 9, o viena pateikta hiperonimizuota – „kas panašu į barzdą“ Arm [PŠ], Pn [RAP]:

---

73 Reikšme „apatinės veido dalies plaukai“ žodis vartotas ir kitų autorių [taip pat papildytinas ir jau minėtų veikalų žodžio vartojimo indeksas]: *barſdą* (acc.sg.) BB Ez 5,1; *Barʒdà, -ôs* MŽ[2] 27; *barzdà* BzF 99; *Barzdà, -ôs* f. „barzda“ R I 13 = R II 52, 219; *barzdà* K I 167; *bárzda* „barzda“ M 28; *barzà, -às* Jrk 62; *barzdà* Leskien B 214; *Bârzda, barzdēlė* ISPL 84; *barzda* ZCh 183_9, 184_7 ir kt.; *barza* BsP I 99//*barze* MPDP 149; *barza* SG II 59 (LKŽK, LKŽKP).

74 LKŽ minimi šios reikšmės personifikacijos atvejai: „žmogus su barzda“ Ėr, Grg (LKŽ ibd.).

1) „mažutės šaknys; daigai“ Kl [ŠŽK], Trkn [ŠŽT], Grz [VAŠ], Gs [VAK], Ėr, Srv [RAP], Jž [RAU] ~ „daigas“ Šrk [ŠŽT], „pati smulkiausia medžio šaknelė“ Lln [RAU], „nedidelės šaknys“ Plt [ŠŽK]; „pirmosios javo šaknys“ Šp [RAU] (*LKŽK, LKŽKP*); 2) „nupjautos su žeme samanos; kupstai“ Užp [RAU]; 3) „pradalgio pakraščiuose palikusi aukštesnė žolė“ K I 675 ~ „pradalgės nelygumas, karčiai“ Drsk [PA] (*LKŽK*); 4) „kapojus (akselį) pjaunant, likę nenupjauti šiaudai ir nubyrėję po mašina“ Mlg [RAV] ~ „šieno kuokštas“ Mln [RAP] (*LKŽK*).

Kitos penkios reikšmės sudaro įrankių pavadinimų semantinę grupę: 1) „rakto galvutė“ Sg [VŽ], Akm [ŠŽT]; 2) „kirvio išpjova“ Upn [VAŠ] ~ „kirvio dalis = išpjova, kuria traukiamos vinys“ Zp [VAK], „kirvis“ Pls [PŠ] (*LKŽK, LKŽKP*) – pastaroji reikšmė suponuoja vidinės semantinio lygmens kaitos veikimą: „kirvio dalis“ → „kirvis“; 3) „kablys, užkarpa“ Vkš [ŠŽT]; 4) „dalgio ašmenys prie kaklelio“ Dkšt [RAV] ~ „dalgio ašmenys“ Dkšt [RAV] (*LKŽK*) – reflektuojama vidinė semantinio lygmens kaita: „dalgio ašmenų dalis“ → „dalgio ašmenys“; 5) „ant daržinės durų užleidžiama šiaudais pinta uždanga“ Žr [ŠŽT].

Vis dėlto vienos reikšmės LKŽ sudarytojai į žodyną neįtraukė – lie. *barzdà* „stogo galas žemiau susikirtimo su siena“ Auk [PA] (LKŽKP). Šios reikšmės konotacija labai artima sememai „smakras“, t. y. „atsikišimas“ (žr. s.v. lie. *smãkras*).

Taigi „barzda“ gali reikšti ne tik kūno dalį, bet ir bet kokį išsikišimą daikto krašte, apatinėje dalyje – „rakto galvutė; kirvis ir jo dalys“. Gana dažnai vartojama reikšmė – „augalo šaknys“. Šios sememos atsiradimą nesunku paaiškinti – panaši abiejų objektų struktūra, t. y. abiem būdingi tie patys integralieji požymiai: tankumas, išsikišimas daikto ar kūno dalies apatinėje dalyje.

Daug keblesnis sememų „dalgio ašmenys“ ir „pradalgės nelygumas, karčiai“ – pastaroji, matyt, suponuota pirmosios – aiškinimas. Galbūt sememos „pradalgės nelygumas, karčiai“ atsiradimą nulėmė tie patys faktoriai, kaip ir ankščiau minėtų sememų, tačiau tokiam spėjimui paremti reikėtų pasitelkti signifikato dėmenis: „nukaręs“, „styrantis“, „esantis apatinėje (veido) dalyje“, „aštrus“, „duriantis“. Galbūt paskutinieji du dėmenys suponavo sememą „dalgis“, nors šis įrankis yra skirtas pjauti, o ne durti ar badyti. Atsargiai galima spėti, kad semema „dalgis“ nėra paveldėta, bet suponuota ekstralingvistinių faktorių: sl. *bârdu* „didžiulis peilis (kirtiklis) javams kirsti“ (Agrell 1915, 35). Įmanoma, kad tam įtakos galėjo turėti slavų kalbose vartojamos panašiai skambančių kaip ir lie. *barzdà*, bet skirtingą reikšmę turinčių vardažodžių reikšmės: r. *борозда* „bet kokia juosta, rėžis; suarta vaga“ (Даль I 116), le. *brózda* „vaga“ ir kt., t. y. nupjauta grūdinių kultūrų juosta (pradalgė) galėjo būti sutapatinta su įrankiu, kuriuo atliekamas pjovimo veiksmas. Tiesa, galima suponuoti įvykus vidinę semantinio lygmens kaitą, t. y. kai vietoj daikto dalies pavadinimo, pavadinamas tos dalies

turėtojas, plg. senuosiuose raštuose užfiksuotą reikšmę „dalgio kriauna, atverčiama prieš pradedant pjauti žolę“ (MŽ² 292), kuri suponuota integralaus požymio „tai, kas atsikišę“, dar plg. *barzdà, pabarzdẽ, pabarzdỹs* „plačiojo dalgio galas“ (LKA I 114).

Abejotina, kad iš slavų kalbų būtų pasiskolinta ir „kirvio“ semema, mat ji būdinga tik pietų slavų kalbiniam arealui: s.-kr. dial. *бра̀да* „kirvis“. Ji, matyt, radosi skyrium nuo slaviškojo arealo savarankiškai, mat kirvio forma atitinka ankščiau minėtus signifikatinius dėmenis „nukaręs“, t. y. pagrindinė kertamoji įrankio dalis yra jo apačioje ir „aštrus“[75]. Semema „stogo galas žemiau susikirtimo su siena“ yra integraliųjų požymių „kažkas atsikišę“, „esantis apatinėje dalyje“ tąsa.

Iki šiol lietuvių dialektuose vartojama, vėlesniojo laikotarpio raštuose užfiksuota, semema „(gaidžio) skiauterė“, matyt, suponuota reikšmės „gaidžio pasmakrės pakabučiai“ (ZtŽ 77).

Lietuvių tautosakoje (medžiaga pateikiama iš LT) įprasta reikšmė – „apžėlusi žmogaus apatinė veido dalis“: *Per barzdą varvėjo, dantys neregėjo* PP 404; 3434; *Barzda dar nežėlė, o jau senius mokina*. MžŽ, p. 287; 3095. *Per barzdą varvėjo – dantys neregėjo*. DDŽ, p. 166; 2193. *Barzda švento Jono – dantys kaip šėtono*. TTŽ 1911, p. 45; 1154. *Reta barzda kaip karaliaus giria*. MžŽ, p. 206; 2192. *Barzdelė kaip Jėzaus, o akys kaip velnio*. 1925-1926, Slč [RAP]. LTR 68 (283); 3993. *Ant svetimos barzdos gerai skustis*. 1957, Mrc [PA]. LTR 3017 (121), šalia kurios vartojama ir „gyvulio apatinės snukio dalies šerių kuokšto“ semema: 519. *Barzda kaip ožio, o protelio nė jokio*. 1958, Srd [VAK]. LTR 3157 (839); 3392. *Ragu dangų rėžia, barzda žemę šluoja*. Šl [VAŠ]. LMD I 215 (230); 1156. *Pasišiaušęs kaip ožio barzda*. 1958, Vb [RAU]. LTR 3151 (106).

Lyginant šiuos pavyzdžius išryškėja tam tikra personifikacinė tendencija – „barzda“ suvokiama kaip tam tikras amžiaus cenzas, t. y. siejama su labai senu žmogumi: 223. *Prie barzdos reik ir lazdos*. LST, p. 205, nors gali reikšti brandą, t. y. „augęs vyras“, „protingas žmogus“: *Barzda kaip ožio, o protelio nė jokio*. Srd [VAK] (LT 519).

Žodžio konotacijai nustatyti svarbūs ir šie pavyzdžiai: 1273. *Geriau po seno barzda, nekaip po jauno lazda*. 1953, Erž [PŽR] KrvP II, p. 225; *1275. *Užu seno po barzdos, užu jauno po botagu*. 1939, Užp [RAU]. LTR 2068 (43); *Geriau po seno barzda nekaip po jauno lazda*. Erž, Trg [PŽR] (PP 149), išskirtini konotatai „protingas žmogus“, „geras žmogus“, „doras žmogus“, suponuojantys personifikacijas, plg. nomen proprium lie. *Barzda/Barzdà* (Maciejauskienė 1993, 44, 60, 88; Salys 1983, 45).

Sisteminiame lietuvių kalbos žodyne lie. *barzdà* priskirtas prie plaukuotumą reiškiančių žodžių: *kasà, gárbana, brùvė* ir kt. (SLKŽ 232).

---

[75] Plg. germ. **bardō* „kirvis“, s.sl. *bradы*, slov. *brâdva* (Мейе 1951, 54).

Barzdos reikšminės kaitos ypatumus dabartinėje lietuvių kalboje galima aiškinti remiantis VDU tekstyno medžiaga. Čia pateikiamos senosios reikšmės, šalia kurių ima rastis naujų, iki šiol jokiuose žodynuose neminimų: „bet koks daikto dalies pasišiaušimas“, plg. *Taip atsiranda „**barzda**“ – valo susigarankščiavimas <...>*.

Tokioms reikšmėms atsirasti, matyt, įtakos turėjo nagrinėjamos kūno dalies fizinės savybės: tankumas, susivėlimas ir pan.

Iš senųjų reikšmių tekstyne dažniausiai pasitaiko semema „apatinės veido dalies plaukai“: *Tai buvo aukštas, tiesus, truputį žilstelėjusia barzda karininkas <...>*; *Ant barzda apšepusio veido krito gelsva saulės šviesa <...>*.

Akcentuotina, kad vis dar vartojamos senosios reikšmės „gaidžio pasmakrės pakabučiai“[76]: *<...> vos tiktai išgirs vienas kitą giedant, burzduliuojant, tuoj viską į šoną ir raudonuoja kurkino **barzda**, o mūsų gaidys krypt galvą į šoną, mirkt mirkt baltomis akimis ir bėgte prieš kurkiną <...>*; „smakras“: *Donelaitis buvęs vidutinio ūgio ir ne per stipraus sudėjimo, stipraus žvilgsnio, aukšta kakta, skusta **barzda** <...>*.

Taip pat galima rasti pavyzdžių, kuriuose aiškiai skiriamos sememos „smakras“ ir „barzda“: *<...> ir tavo plaukuose švelniai nardantis su vakarop vėl prasikalusia **barzda smakras** <...>*, nors ir pasitaiko pavienių atvejų, kai „barzda“ gali reikšti „veidą“: *Karbuto **barzda** nuropojo šypsnys, panašus į riebų vikšrą jos rankutėje <...>*.

Šį pavyzdį patogiausia aiškinti vidinės semantinio lygmens kaitos veikimu: „veide esantis kūno organas“ → „veidas“.

Kartais žodis vartojamas perkeltine „tankumo“ reikšme: *O pats ar esi nusiteikęs šią vasarą pagerinti bebaigiantį „**barzda**“ užželti vokiečio Jurgeno Šulto pasaulio rekordą <...>*.

Vis dėlto dauguma sememų atitinka DLKŽ pateikiamas reikšmes: „apatinės veido dalies plaukai; žmogus su barzda; smakras; įvairaus pobūdžio atsikišimas daikto apačioje (mažutės šaknys; rakto galvutė; kirvio išpjova; gaidžio pasmakrės pakabučiai ir pan.) (DLKŽ³ 74).

Remiantis VDU tekstyno medžiaga ir lietuvių dialektiniais pavyzdžiais, aiškėja, kad labai dažnai „barzda“ suvokiama ne kaip „plaukų ar šerių kuokštas“, bet kaip „apatinė veido dalis – smakras“ (ZtŽ 77; LzŽ 33), t. y. galima konstatuoti vidinės semantinio lygmens kaitos nulemtos vartosenos įsigalėjimo faktą, kuris išplėtė denotatinę žodžio struktūrą. Tokia semema nėra būdinga seniesiems ir vėlesniojo laikotarpio raštams. Be to, tarmėse vietoj žodžio *pasmakrẽ, -ỹs* dažnai vartojami vediniai: *pàbarzdĩs˙* Kv [PŽV]; *pabarzdẽ* Alkn, Gržš, Pkrt [VAK], Nv [RAŠ], Grst [RAU], Grv, Pns [PŠ]; *pabarzdỹs* Kzt [RAV] (TA).

Kita vertus, tekstyne galima rasti itin archajiškų reikšmių reliktų, siejamų su ide. semantine šio žodžio sklaida: *Spalį su pasišiaušusia nebraukto lino **barzda** apdainavo*

[76] Ši semema iki šiol vartojama paribio dialektinėje zonoje (ZtŽ 77).

Kristijonas Donelaitis savo kalendoriniuose „Metuose“, nors galima teigti čia esant metaforiškai pavartotą denotatinį dėmenį „plaukų kuokštas“ (žr.toliau).

Tekstyne labai daug personifikacijos pavyzdžių: *Daktaras **Barzda,** 1954 metais sugrįžęs į Vilnių, paėmė žemėlapį <...>; <...> kun. V. **Barzda** įkūrė ir Lietuvos valdžia padeda išlaikyti senelių prieglaudą* ir kt. (plg. ZŽ I 115).

Taigi remiantis aptartu žodžio ekstensionalu ir LKŽ pateikiama hiperonimine semema „kas panašu į barzdą“, galima suponuoti integraliąją reikšmę „apatinės veido dalies plaukai“ (žr. II.2. 1 schemą).

Senuosiuose latvių raštuose la. *barda* dažniausiai reiškia „apžėlusią žmogaus apatinę veido dalį“: *Kattru tas eekſchan wiſśu śawu Meeſśu/vnd wiſśeems sa-//weems Lohzekļeems :/:Licka notetzeht baggatige/Ka Aaroņa Sal-//we darriya/Kattra eekſchan sawahms Drehbems vnd **Bahrdu**/kad; tas par auxtu Baſnizas=Kungu tappa czälltz/pa kohpam notetzeya.* (Manc 1631 LGL 355); 24: *Schkeet tu/ka Deews tö-//wis ſchälohß tawa śirrma Ghallwa/tawa śirrma **Bahrda** dehļ?* (Manc 1654 LP1 492); *Kattre tas exkan ſouwe meſe/vnde wuſ-//ſems ſouwems loceklems/Leck teckt ſemmen baggatige/Ka Aarons; Galwe darry/Kattre exkan tam drebe vnde **Barde**/Ka tas; wens auxt macetais tappe czeltz/warren auglige tetczey...>* (Ps 1615, 159).

Folkloro rinkiniuose – ypač stebuklinėse pasakose – dažnai pasitaiko semema „apžėlusi gyvūno apatinė žvėries snukio dalis; smakras“: <...> *lapsa uztrūkās, nezinādama, kur sprukt, ko darīt. Neko darīt, lēca taisni caur uguni un apsvilināja **bārdu**, kājas un asti* <...> [Lapsa ar pīpi. K. Ansons Dobeles Vētras Bičuļos, A. Bīlenšteina kr., H. Bīlenšteina „Tiermärchen“ Nr. 17. LP, VI. 58, 1. AŠ, II, 12c.]; *Kādam saimniekam bija šādi gājēji: vilks Mežēns...Mežēnam nodega no karstā akmeņa visa **bārda**, un purns tam vēl šodien izskatās rūsens, apsvilis* <...> [Vecais suns par bērna glābēju. A. 101. 100. P. Štaueris Iecavā. LP, II, 7. AŠ, II, 25c.].

Remiantis latvių tautosakos rinkiniuose sukaupta medžiaga, galima tvirtinti, kad dažniausiai „barzda“ įvardijama semema yra „apžėlusi žmogaus apatinė veido dalis“: [prt]: *Gara **bārda**, īss padoms*. 796 12375; ***Bārda** ir augusi, bet prāts vēl nav pieņēmies*. 1655 472.

Ši reikšmė dažniausia ir latvių dainose: *Jaņu tēvam gara **bārda**|Ka aitam villainīte;|Jaņu māte saskaitas,|Teicas veci plucināt* (16292) ir kt.

Nagrinėjamu žodžiu gali būti apibrėžtas ir žmogaus amžiaus cenzas, t. y. suponuotinos sememos „augęs vyras“, „gerbtinas žmogus“[77]: [ptr] *Labāk dzīvot zem veca*

[77] Atskirai aptartina antroponiminė „barzdą“ reiškiančių vardažodžio raiška, kadangi apeliatyvinės ir pravardinės kilmės lytys itin produktyvios ne tik baltų kalbose, bet taip pat vartojamos ir kaimynų slavų vardyne. Lietuvių kalboje vartojamos įvairios šios šaknies pravardės: *Barzdà* „tas, kuris augina barzdą“, *Barzà*, *Bar̃zdas* „t. p.“, *Bar̃zdainis* „t. p.“ ir kt. (plačiau žr. Butkus 1995, 164; Salys 1983, 45; Zinkevičius 2008, 569, 617). Latvių kalbos pirmąjį komponentą *bārd-* turinčių

vīra ***bārda****, nekā zem jauna pātagas*. 1177 5777; *Labāk apakš veca vīra* ***bārdas****, nekā apakš jauna pātagas. 1141 732; Labāk sievai zem veca vīra* ***bārdas****, nekā zem jauna vīra tupelēm*. 556 13886 (dar plg. Kokare 1980, 271), t. y. šis kūno organas suvokiamas kaip tam tikras garbės atributas: ***Bārdu*** *piešūt nava viegla lieta*. 1225 40065; *Kam pašam* ***barda****, tam* ***bardu*** *nepiešūsi*. 527 46550.

Latvių klasikų darbuose taip pat dažniausiai vartojama reikšmė „apžėlusi apatinė veido dalis“: *Šis bija vecs zēns <...> Ģīmis bija tam jau stipri grumbains, pakausis labi papliks un mati un vaigu* ***bārda*** *īsti iesirmi. Lai varētu izrādities jaunāks, bija visas citas ģīmja daļas, izņemot vaigu* ***bārdu****, nodzinis tik gludi, ka* ***bārdas*** *līduma vietas vēl bija stipri zilganas...>* (Apsīšu Jēkabs *Iegātnis*).

Latvių prietarų rinkinyje minima ir hiperoniminė semema „šeriai“: 4805. *Cūkām, kuras kuiļus neņem, jādod vīrieša* ***bārda***./K. Jansons, Plāņi./, tačiau daug dažniau pasitaiko „apžėlusios veido dalies“ semema: 4806. *Kad cūku grib atturēt no vadāšanās, tad maizē jāieliek vīrieša* ***bārda*** *un jādod cūkai apēst*. /J. Avots, Sece./; 15045 ir kt.

Keletas latvių tautosakos pavyzdžių suponuoja neįprastos reikšmės vardažodžio vartoseną, plg. seną iššutusių kūno vietų gydymo būdą, kai prie pažeistos vietos siūloma pridėti eglės barzdos [galbūt tai lie. *bar̃zdė* „tokia samana; Barbula“ (LKŽ I 674) semantinis atitikmuo?]: [prt] 29644. *Pret kāju izsutumu lieto vilka mēļu lapas, arī egļu* ***bārdas***. /E.Vēvere, Ļaudona./.

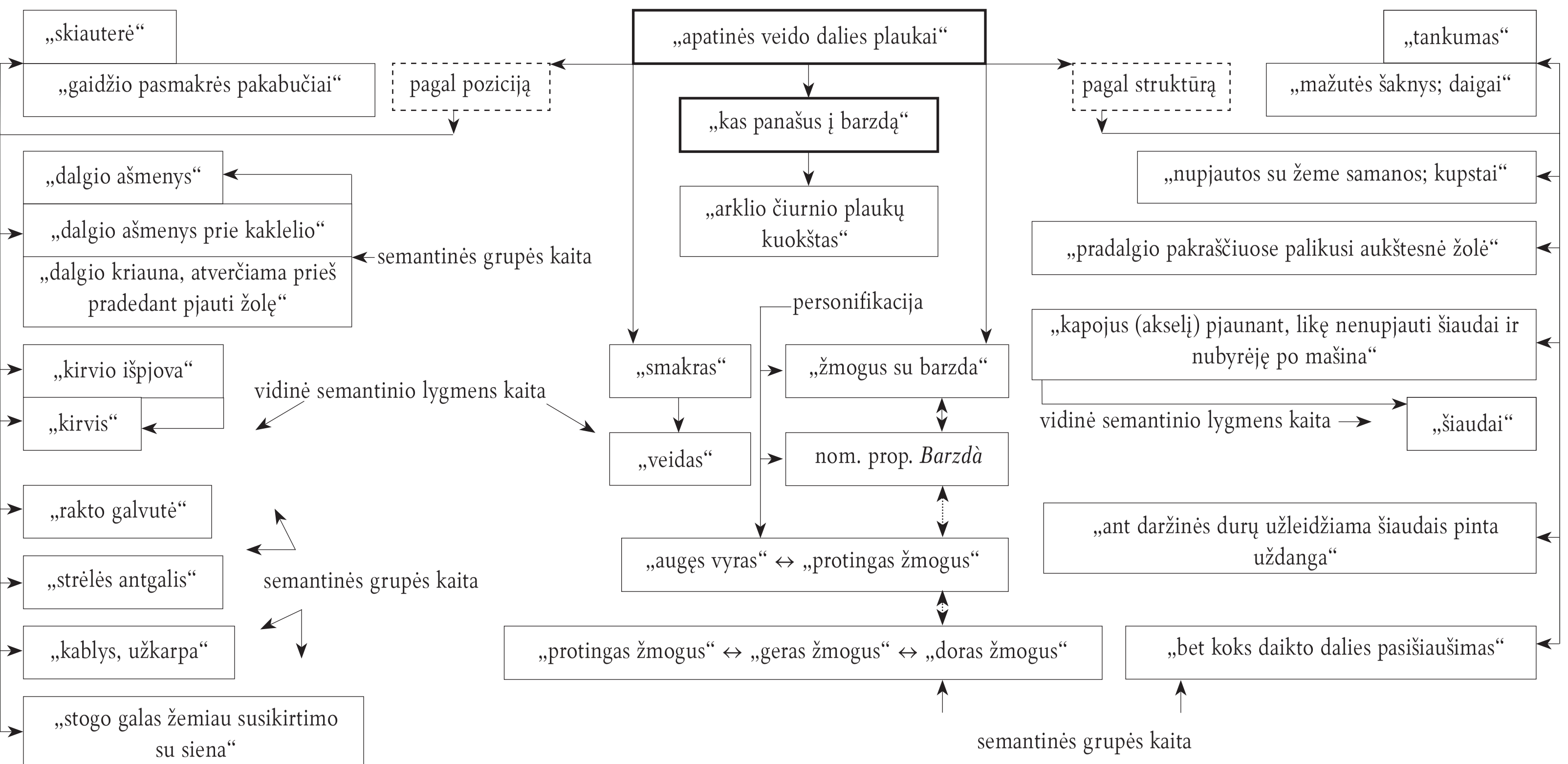
Kitas pavyzdys ypač svarbus, nes gali reflektuoti lietuvių kalboje išnykusią (rekonstruotiną tik pagal hidronimus) sememą „tankumas“: [ptr] ***Bārda*** *kā mežs, izdirsties nekur nevar*. 23 1574.

Latvių kalbos dialektuose dažniausiai pasitaiko šios reikšmės: 1) „veido apatinės dalies plaukuotumas“, 2) „šeriai“, 3) „odos ataugos paukščių pasmakrėje“, 4) „tai, kas panašu į žmogaus apatinės veido dalies plaukuotąją dalį“, plg. la. dial. *bârds*, *-a* „veido apatinės dalies plaukuotumas; augalų (samanų, kerpių) darinys, savo forma panašus į žmogaus veido plaukuotąją dalį; odos raukšlė (klostė) paukščių (dažniausiai vištinių šeimos) kaklo apačioje“ (VV I 77), *bùorzda* „barzda; ilgas arklio šerių kuokštas prie kojų; ilgas šerių kuokštas gyvulio apatinėje kūno dalyje“ (KV I 167 t.); *bàrda*, *bà(r)da* „barzda; ilgi šeriai (plunksnos) gyvūno kūno dalies apačioje arba prie snukio“ (EV I 154 t.).

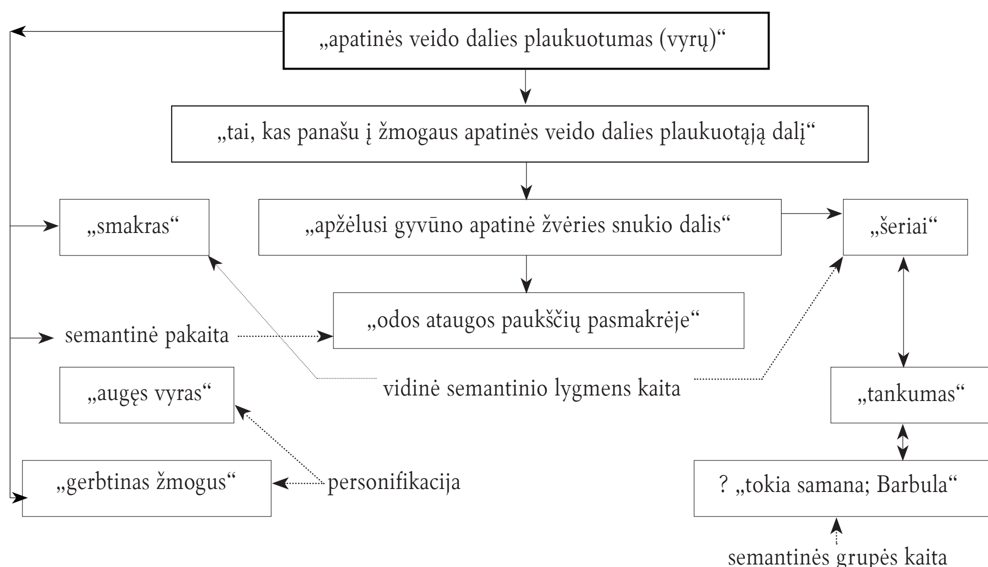
Vadinasi, galima konstatuoti, kad la. *bārda* integralioji reikšmė yra „apatinės veido dalies plaukuotumas (vyrų)“. Tokia reikšmė pateikiama ir latvių literatūrinės kalbos žodyne (LVV II 38).

---

asmenvardžių, išvirtusių į pavardes, kilmė sietina su apeliacijos procesu, mat jos neturi pejoratyvinio atspalvio, būdingo atitinkamiems lietuvių pavyzdžiams: la. *bārda* „barzda“ → *bārdiņa* „barzdelė“ → *Bārdiņš* (pavardė), *Bārzdainis* ← *bārzdainis* „barzdotas“. Gudų kalboje vartojama pavardė *Барздуха* (Бірыла 1969, 42), kurios kilmę galėtume sieti su atitinkamais baltų kalbos vardažodžiais, mat akivaizdūs šių žodžių darybos panašumai.

II.2. 1 schema: lie. *barzdà* semantinis ekstensionalas

II.2. 2 schema: la. *bȁrda* semantinis ekstensionalas

Taigi apibendrinant semantinės analizės rezultatus, galima suponuoti rytų baltų integraliąją sememą „apatinės veido dalies plaukai“ (plg. II.2. 2 schemą).

Baigiant reikšminės žodžio sklaidos analizę, minėtinas panašus į rytų baltų kalbų semantinės kaitos faktas moderniosiose ide. kalbose – adjektyvinės kilmės šaknies *barb-at-* (< lo. *barba* „barzda“) substantyvai romanų kalbose gali reikšti ne kūno dalį, bet tos dalies turėtoją (personifikacija): rum. *bărbat* „vyras“ (Десницкая 1984, 205).

Nagrinėjant rytų baltų pavyzdžius, pirmiausiai dėmesys atkreiptinas į tam tikrus šaknies **fonetinės struktūros** neatitikimus. Kai kuriuose lietuvių rašytiniuose šaltiniuose užfiksuotos formos be šakninio *-d-*: *barza* SG II 59, *barzà* Jrk 62, *barze* MPDP 149.

Dėl jau minėtos šaknies konsonantinės sudėties neatitikimo kyla nemažai problemų. Ne visada teisingai įvertinamas šio kitimo lingvistinis arealas. Pasak Z. Zinkevičiaus (LKI III 210), lie. dial. *barza* vietoj *barzda* tarimas yra kalbinė ypatybė, būdinga tik pakraštinėms pietryčių žemaičių šnektoms, „aiškiai orientuojančios mus į Viduklės-Nemakščių apylinkes“. Tokią mintį paneigia čia pateikti senųjų ir vėlesniojo laikotarpio raštų bei šiaurės rytų dūnininkų žodyno pavyzdžiai (DūnŽ 43).

Tiesa, ankstesniame savo veikale Zinkevičius (1966, 179) tokio fonetinio ribas apibrėžia kitaip: „dalis pietų žemaičių ir artimesni jų kaimynai aukštaičiai netaria *d* tarp *z* ir balsio“.

Kad būtų nustatytos tikslesnės nagrinėjamo varianto paplitimo arealinės ribos, pasitelktina TA sukaupta medžiaga. Forma be šakninio *-d- barzà* vartojama vakarų aukštaičių kauniškių (Vdž, Vlkš) ir pietų žemaičių patarmėse (Erž, Krž – *barzà*, Vdk,

J-E, Pgr [PŽR]; Šauk [PŽV][78]), dar plg. LKT 102. LKŽK užfiksuota, kad tokios formos vartojamos Jurbarke (Grdž [VAK] – Zinkevičius 1966, 179) ir Skirsnemunėje (plg. Kregždys 2006, 165).

Zinkevičius (1966, 180) taip pat užsimena, kad lie. dial. *barzà* vartojamas ir rytiniame lietuvių kalbos ploto pakraštyje – Lazūnuose. Vadinasi, forma be *-d-* vartojama ne tik pakraštinėse pietryčių žemaičių šnektose, bet ir pietų žemaičių raseiniškių dialektinėje zonoje bei su ja besiribojančiame vakarų aukštaičių pakraštyje, taip pat vakarų aukštaičių kauniškių, rytų aukštaičių vilniškių paribio Lazūnų šnektoje. Fonetiškai toks reiškinys, matyt, apibūdintinas kaip progresyvinės asimiliacijos nulemtas kitimas, plg. lie. dial. *lazà* = lie. *lazdà* (daugiau pavyzdžių žr. Zinkevičius 1966, 180).

Kai kuriose lietuvių šnektose vartojama forma *bazdà* „barzda“ Blb [VAK]; Vlkn, Mcl [PA] (*TA*), kurios šaknies priebalsis *-r-* absorbuotas. Toks kitimo atvejis nėra aptartas Zinkevičiaus (1966, 182). Galbūt tai – artikuliacijos [neištariamas vibrantas *r*] suponuotas reiškinys, paplitęs keliose šnektose (dar plg. Kregždys 2004, 17).

Latvių dialektuose aptinkamos formos be sonanto *-r-*: *bàda*, (dem.) *badīna* (EV I 154 t.). Galbūt tokį kitimą galėjo suponuoti vaikų kalbos pavyzdžiai (lalvortai) dėl dažnai neištariamo vibracinio /r/.

Tačiau svarbiausias rytų baltų kalbas skiriantis bruožas – priebalsio -z- nebuvimas kai kuriuose latvių kalbos pavyzdžiuose, t. y. šalia la. *bàrda* „barzda“ šnektose vartojama ir la. dial. *bãrzda*, kurio *-z-* aiškinamas dvejopai: 1) dėl skolinių iš slavų kalbų įtakos: r. *борозда* „vaga“; 2) prabaltiškasis (DI I 251)[79].

Todėl nagrinėjant prabaltų prolytės rekonstravimo galimybes, aptariami du šios problemos sprendimo būdai, kurie, deja, nėra paminėti Fraenkelio (LEW 36):

1. prabl. **bardā-* „barzda“ (fem.) (Trautmann 1923, 27; ПЯ I 241; РЕŽ I 151). Remiantis bl. **bardā-*, lie. *barzdà* resp. la. dial. *bārzda* [< **bardā*] traktuojami kaip antriniai, atsiradę dėl kontaminacijos su žodžiu, panašiu į sl. **borzda* „vaga“ (plg. ЭССЯ II 220);

2. prabl. **barzdā-* „t. p.“ (LEV I 108). Tokios formos rekonstrukcija suponuoja ir ide. prolytės korekciją: vietoj iki šiol visuotinai pripažįstamos ide. **bhar-dhā* rekonstruotina **bhars-dhā*, iš kurios iki šiol buvo vedami slavų „vagą“ reiškiantys žodžiai (ЭССЯ ibd.).

---

[78] P. Jonikas (1939, 28) nurodo, kad Pagramančio tarmėje konsonantinis junginys *zd* virsta į *z* visuose žodžiuose, ne tik nagrinėjamame *barzà*.

[79] Formos su *-z-* aptinkamos ne tik latvių tautosakos rinkiniuose – *es pagūlu zem bārzdiņas* BW 9480 (DI I 346), bet ir vardyne: la. *Baltbārzds*, *Bārzdainis*, kuriuos Staltmanė (Сталтмане 1981, 90) veda iš la. *balts* + *bārda*, t. y. suponuojama vėlyva šakninio frikatyvinio kilmė. Toks spėjimas nėra teisingas, mat nemaža latvių toponimų Kuržemėje reflektuoja la. dial. *barzda*: *Barsdigeij, Barzdop, Barzdopsęz., Barsding, Barsde* (Plāķis 1936, 116 [a], 213 [2], 214 [15, 19], 216 [26.α], 289 [26α]). Akcentuotina, kad la. *balts* + *bārda* jokios frikatyvizacijos, apie kurią užsimena Staltmanė, nesuponuoja, plg. top. la. *Baltbardis, Baltbards* (Plāķis op.cit. 130 [19α], 179 [28a.α, gα]).

Antrasis prolytės nustatymo būdas nėra dažnas. Lietuvių ir latvių kalbų morfologinius neatitikimus yra linkstama traktuoti kaip latvių paribio šnektų su Lietuva skolinius. Taip suponuojamas formų su šakniniu *-z-* vėlyvumas (Steinbergs 1996-1997, 24). Žinoma, toks problemos sprendimo būdas būtų įtikinamesnis, jei latvių kalboje šios formos būtų vartojamos tik paribio dialektuose, tačiau tokios struktūros žodžiai vartojami ir per 3-4 šnektas nutolusiose tarmėse – Kalupės šnektą nuo Lietuvos pasienio skiria 4 kitos šnektos, dar plg. top. la. *Labbārzde* pv. Iec [Vidžemėje (!!!)] (Endzelīns 1961, 243). Be to, sieti šiuos pakitimus vien tik su lietuvių kalbos įtaka nėra korektiška dėl jau minėtų galimų sėlių kalbos pavyzdžių su *-z-*, užfiksuotų latvių folklore.

Remiantis pirmąja hipoteze, *-z-* traktuotinas kaip įterptinis, t. y. *-d-* > *-zd-* (inovacinis): sl. **bor̃zda* „vaga" < sl. **borda* (ЭССЯ II 198; Варбот 1984, 216), plg. jau minėtą Endzelyno spėjimą apie galimą slaviškųjų formų įtaką, t. y. suponuojamas kontaminuotos lyties vartojimas, plg. rekonstruojamą sl. *borzda* „vaga" (ЭССЯ ibd.). Spėjama, kad sl. *bor̃zda* (< **borg(i)da*) dar bendraslavų prokalbėje suponavo verb. sl. **borzditi*, iš kurio vestini s.sl. *brazdьna* ir *brazda* (suff. **-nŏ-*, **-nā-*) (Откупщиков 1963, 94).

Remiantis 79 išnašoje nurodytais pavyzdžiais, galima teigti, kad latvių lytys su *-z-* nėra jau tokios retos, galbūt net dažnesnės, nei formos be šio garso. Latvių folkloro pavyzdžiuose, pateikiamuose interneto svetainėje www.ailab.lv, pavyko rasti šimtus žodžių su *-z-* šaknyje. Sprendžiant pagal formų fonetinius pakitimus, šie pavyzdžiai nėra iš vieno dialektinio arealo, susijusio su Lietuvos šnektomis (plg. Kregždys 2004, 18 t.).

Tokią prielaidą suponuoja aptariamų vardažodžių leksinių semantinių paradigmų diferentiškumas, plg. s.sl. *brazda* „vaga", bulg. *браздá* „t. p.", s.-kr. *бра́зда* „vaga", dial. „griovys, pilnas vandens", slov. *brázda* „vaga, raukšlė", le. *brózda* „vaga", r. *борозда* „arklio išvagota eilė" < prasl. **borzda* (Brückner 1957, 42). Toks skirtingų semantinių paradigmų pavyzdžių suplakimas į vieną yra labai abejotinas[80]. Sunku patikėti, kad panašus kontaminacijos procesas, neva egzistavęs baltų kalbose, būtų veikęs ir germanų dialektuose, kuriuose taip pat vartojamos lytys su šakniniu spirantu – s.v.a. *burst* „šeriai" savo semantine verte daug artimesnis „barzdą" reiškiantiems rytų baltų pavyzdžiams, nei kitos reikšminės paradigmos slavų žodžiams.

[80] Suponuoti, kad semema „vaga" kažkaip susijusi su nagrinėjamos kūno dalies išvaizda, negalima, kadangi slavų kalbose iš šios šaknies pasidaryti žodžiai išlaiko savo denotatinę vertę: s.-kr. (čak.) *brazgȍtina* „randas", slov. *brazgotina* „t. p." < s.sl. *brazda* < prasl. *borzda* (fonetinė kaita *-zd-* > *-zg-*) (Куркина 1982, 182; 1992, 178) – suponuotinas denotatas „tai, kad įrėžta; išvagota", kuris visiškai nesusijęs su lie. *barzdà* konotatu „aštrus", mat tai, kas aštru, nebūtinai turi „pjauti".

Ši hipotezė taip pat nėra labai patikima, mat neatsižvelgiama į kitų ide. kalbų žodžių sandarą: s.i. *bhr̥ṣṭíṣ* „ašmenys, kraštas“, s.isl. ir s.v.a. *burst* „šeriai“, s.angl. *byrst* „šeriai“. Todėl nepripažinti ide. **bhars-dhā* egzistavimo galimybės (ЭССЯ II 220) yra sunku. Tiesa, iki šiol šakninis germanų -*s*- ignoruojamas, rekonstruojant pragerm. **barda*- (Kluge 1975, 54).

Karulis (LEV ibd.), remdamasis kitu Endzelyno ir Vasmerio spėjimu, nurodo, kad šaknies -*zd*- kilmė gali siekti daug ankstesnius, netgi ide. prokalbės laikus (DI I 251). Toks spėjimas visai galimas, kadangi lietuvių kalboje nevartojamos formos be šakninio -z-, priešingai, kai kuriuose dialektuose pasitaiko šakninio -*d*-, -*r*- nunykimas, bet niekada -*z*- (žr. aukščiau aptartus lietuvių kalbos dialektizmus *barzà*, *bazdà*). Vadinasi, rekonstruoti lie. **bardā* (PEŽ I 151) nėra jokio pagrindo. Taip pat negalima paneigti galimybės, kad forma su -z- egzistavo prūsų kalboje (žr. toliau). Toporovas (ПЯ I 242) užsimena, kad nomen proprium pr. *Barsde* gali reflektuoti šaknį pr. **barsd*-, plg. *Claus Barsde* (Trautmann 1925, 160; dar žr. Kregždys 2006, 164).

Su baltų „barzdos“ pavadinimais iki šiol lyginami Pabaltijo finų atitikmenys suo. *parta* „barzda“, *pard* „t. p.“, vep. *bard* „t. p.“ (Sabaliauskas 1966, 6; 1990, 9; ПЯ I 242 [žr. literatūrą]) yra svarus argumentas peržiūrėti ligšiolines jų skolinimosi iš baltų kalbų galimybes. Kai kuriuose finų kalbų dialektuose pasitaikantys „barzdos“ pavadinimai traktuotini ne kaip baltizmai, kaip tai buvo įprasta daryti iki šiol, bet germanizmai (galbūt ir slavizmai) (plačiau apie tai žr. Kregždys 2004, 23 t.), dar plg. latvių germanizuotus toponimus [matyt, hibridus]: *Beesbart* ↔ *Beesbard* (Plāķis 1936, 122 [20α], 175 [21α], 241 [23a.α], 244 [23a]), *Bal̃bârd* ↔ *Balbarte* (Plāķis op.cit. 261 [1], 70 [27a.α]).

Remiantis šiais argumentais, galima atsargiai spėti, kad būtent lietuvių „barzdą“ reiškiantys vardažodžiai išlaikė senesnę fonetinę struktūrą, todėl slaviškosios kontaminacijos veiksnys taikytinas latvių kalbos pavyzdžiams, o pastarosios kalbos formos su -*z*- traktuotini kaip archaizmai (plg. Nilsson 1998, 124).

Mažiau ginčijamasi dėl prūsų vardažodžio *bordus* „barzda“ E 101 šaknies vokalizmo kilmės. Stangas (1966, 25) užsimena, kad /o/ vietoj /a/ šiame žodyje yra dažna užrašymo ypatybė, būdinga Elbingo žodynėliui, nors tokio reiškinio priežasčių nedetalizuoja, o remiasi Endzelyno (DI IV 33) neutralia problemos traktuote, kad tai tėra atsitiktinis užrašymas „bez jebkādas rēgulas“, ir Trautmanno (1910, 109) teiginiu, kad kitimą suponavo lūpinių ir gomurinių priebalsių artikuliacijos ypatybės. Vadinasi, daroma išvada, kad tai yra prūsų kalbos arba vakarų baltų kalbų ypatybė. A. Breidakas (Брейдак 1992, 174 t.) tokį aiškinimą vadina nepagrįstu ir siūlo pritarti Kazlausko (Казлаускас 1962, 21) minčiai, kad šis /o/ yra archajiškesnis, pamedėnų tarmės reliktinis balsis. Mažiulis (PEŽ I 150 t.) pagrįstai teigia, kad pr. *bordus* reflektuoja

cirkumfleksinį *b-ār-dus < *bărdus [dėl grafinio cirkumfleksinių balsių resp. balsinio dvigarsių dėmens žymėjimo plačiau žr. Mažiulis 1970, 13].

Iš **morfologinių** problemų iki šiol lieka aktualios darybinio tipo nustatymas, mat, pasak Meillet'o (Мейе 1951, 278), sl. *brada* „barzda" (r. *борода*, le. *broda*), lie. *barzdà* negalima priskirti kažkokiam konkrečiam darybiniam tipui. Šią problemą patogiausia spręsti atlikus žodžio etimologinės raidos analizę (žr. toliau). Ne visiškai aiškios ir skirtingų kamienų atsiradimo priežastys. Dėl *ē* kamieno formos lie. *barze* MPDP 149 pasakytina, kad ji nėra vienintelė *ē* kamieno lytis, mat tokio kamieno žodis vartotas ir latvių: *Barde* „barzda" Ps 1615, 159. Priežasčių, dėl kurių atsirado minėtos formos, matyt, reikėtų ieškoti atskirų rytų baltų kalbų sistemose[81].

Kitas svarbus morfologinis faktas – vyriškosios giminės la. dial. *bârds*, vartojamas šalia moteriškosios giminės *bârda* „veido apatinės dalies plaukuotumas; augalų (samanų, kerpių) darinys, savo forma panašus į žmogaus veido plaukuotąją dalį; odos raukšlė (klostė) paukščių (dažniausiai vištinių šeimos) kaklo apačioje" (VV I 77), plg. la. dial. *bār(z)ds* (Сталтмане 1981, 65). Vyriškosios giminės forma, matyt, antrinė dėl analogijos su la. *ķerpis* „kerpė" (**masc**.), plg. sememą „augalų (samanų, kerpių) darinys, savo forma panašus į žmogaus veido plaukuotąją dalį" arba dėl finų kalbų įtakos. Taigi remiantis šiais pavyzdžiais, galima atsargiai spėti, kad rytų baltų kalbų areale nebuvo vartojama sena *ŏ/ā* kamienų, reiškiančių „barzdą", vardažodžių gretybė.

Prūsų kalbos rašto paminkluose užfiksuota ŭ kamieno forma *bordus* „barzda" E 101 savo morfologine struktūra labai skiriasi nuo rytų baltų pavyzdžių. Toporovas (ПЯ I 240 tt.) ir Mažiulis (PEŽ I 151) šio kamieno atsiradimo priežasčių ieško žodžių išdėstymo žodyne tvarkoje arba kitų veido dalis reiškiančių vardažodžių daryboje, t. y. kitimus paremia analogijos principu (plg. pr. *scalus* „smakras"). Pastaruoju metu abejojama prūsų žodžio tiesioginio siejimo su bl. **barzdā* „barzda" būtinybe, mat giminės kategorija (masc.) verčia šį vardažodį traktuoti kaip patyrusį vokiečių kalbos morfologinę įtaką, plg. vok. *Bart* (masc.) „barzda" (Nilsson 1998, 123)[82], o A. Kaukienė (1999, 21) siūlo traktuoti šią problemą kaip ypač daraus u kamieno savotišką „invaziją" į prūsų kalbos gramatinę sistemą, t. y. pr. *bordus* traktavimas gali būti siejamas su pačios prūsų kalbos vidiniais, o ne ekstralingvistiniais procesais, kaip siūlo Nilssonas.

Akcentinė bendrinės lietuvių kalbos žodžio *barzdà* norma – ketvirtosios kirčiuotės silpnojo kamieno lytis (DLKŽ[5]) (dėl žodžio kamieno akcentinės galios nustatymo žr. Mikulėnienė 1994, 122). Nors tokia pat akcentinė žodžio paradigma

[81] La. dial. *bārda* „? tokia samana; Barbula" galima giminystė su lie. *bar̃zdė* „t. p." (LKŽ I 674) suponuoja svarbų morfologinį kitimą – kamiengalio kaitą: *ā* kam. > *ē* kam. A. Rosinas autoriui nurodė [asmeninė informacija], kad s.la. *Barde* skaitytinas [bārda], mat, pasak jo, pirmuosiuose latvių tekstuose (C, UP, Ps) grafema *e* žodžio gale galėjo žymėti ne tik redukuotą balsį [e], bet ir [a], [u], [i], plg. *Mese* [miesa].

[82] Ši idėja nėra nauja. Panašią hipotezę anksčiau yra išdėstęs W. Schmalstiegas (1972, 161).

pateikiama ir LKŽ, senuosiuose raštuose ir lietuvių kalbos dialektuose nagrinėjamo vardažodžio akcentinė paradigma įvairuoja:

1. galūninio kirčiavimo pavyzdžiai (vėlesniojo laikotarpio raštai): *Barzdà, -ôs* R I 13, II 52, 211, 219; *Barzdà* MŽ II 281; *Barʒdà, -ôs*, f. MŽ[2] 27; *barzdà* MŽ[2] 292; *Barzdà* (instr.sg.) R II 276 = *barzdà* K II 107; *barzdà* BzF 99; K I 167, 675; *barzà, -às* Jrk 62; *barzdà* Leskien B 214; *barzd´ôs* (gen.sg.) P 230, *barzd´ôms* (instr.pl.) V 444 (Buch 1961, 41);

2. šakninio kirčiavimo (vėlesniojo laikotarpio raštai): *bárzda* M 28; *Bârzda* ISPL 84;

3. galūninio kirčiavimo (dialektinė medžiaga): *barzdà* Sg [VŽ], Šrk [ŠŽT], Jrb, Zp [VAK], Mln, Rd [RAP], Kp [RAK], Sv [RAA], Lln [RAU], Dkšt [RAV], Vs, Drsk, Auk, Dg, Vrn [PA], Lz, Pls [PŠ]; *bazdà* Plt [ŠŽK], Blb [VAK], Vlkn, Mcl [PA];

4. šakninio kirčiavimo (dialektinė medžiaga): *bárzda* Eig [*bā́rzda* (žymimas pailgėjimas)], Lk [ŠŽT]; Sk, Škt [VAŠ]; *bárzda* Krkl$_1$, Pln [ŠŽK], Šll [PŽV], Slč, Karč [RAP], **Šp** [RAU]; *bar̃zda* Vgr, Trš [ŠŽT], Sk, Kdn [VAŠ], Kriauš, G-A [RAP], Pnd [RAK], And, Ldk [RAA], Drš, Užb [RAU]; *bar̃zd* Ps, NmR, Žml, Gst, Gžn, Med, Nair, Pbr, Rg [RAP], *bar̃zdv* [iron., retai] Mžš [RAP].

Remiantis pateikta medžiaga, galima daryti preliminarią išvadą, kad vėlesniojo laikotarpio raštuose dominavusį galūninį kirčiavimą dialektuose ima keisti šakninis. Kai kurie minėtų pavyzdžių yra atitrauktinio kirčio, plg. žemaičių šnektose pasitaikančią formą su viduriniąja priegaide *bárzà* Krž [PŽR] (*TA*) (dar žr. Zinkevičius 1966, 40 t.) bei ypač svarbų pamatinio žodžio šaknies penultimos akūtiškumui resp. sunkiosios bazės nustatymui pajūrio žemaičių *bárzda* [apie šios dialektinės zonos pavyzdžių išskirtinę svarbą nustatant prolytės akcentinę vertę plačiau žr. 41 išnašą].

Visų išvardytų pavyzdžių šakninį kirtį galima būtų aiškinti kirčio atitraukimu – visi jie yra iš akcentiškai atrakcinės zonos, išskyrus vieną pavyzdį – rytų aukštaičių uteniškių *bárzda* **Šp** [RAU], kur kirtis nėra atitraukimas.

Lyginant baltų pavyzdžius su slavų kalbų atitikmenimis, paaiškėja, kad atitrauktinis kirtis būdingas ne tik nagrinėtiems baltų pavyzdžiams, bet ir pietų slavų kai kuriems dialektams: s.-kr. (štok.) *bárda* „barzda“ ~ neatitrauktinio kirčio (čak.) *bradȁ* (Grinaveckis 1973, 102; dar plg. DI II 602).

Apibendrinant galima pritarti Illič-Svityčiaus (Иллич-Свитыч 1963, 103), taip pat ir Dybo (Дыбо 1981, 24, 195), nuomonei, kad lie. *barzdà* priskirtina mobiliajai akcentinei paradigmai – rekonstruojama bl.-sl. **bordá* [plg. akcentiškai labai svarbią serbų dialektinę formą čak. *brādà* (Torbiörnsson 1903, 3), kuri gali reflektuoti senąją oksitonezę slavų prokalbėje, plg. prasl. *bardǻ*, acc.sg. *bãrdǫ* – Георгиев 1968, 31[83]]) ir

[83] Pasak Wijko (1918, 69), kirtis atitrauktas iš galūnės į šaknį akuzatyve r. *bórodu*, s. *brâdu*. Apie tokio proceso priežastis plačiau žr. DI II 602.

ide. prolytės oksitonezę[84]. Vadinasi, pajūrio žemaičių *bárzda*, reflektuojanti sunkiąją bazę, gali būti traktuojama kaip rytų baltų inovacija, nulemta kolektyvo formanto *-*ā́* asimiliacinio poveikio – suponuotina fonomorfologinė kaita [rF → RF].

Indoeuropeistinės problematikos branduolį sudaro prolytės rekonstrukcija. Egzistuoja net keturios pagrindinės „barzdą“ reiškiančių žodžių kilmės teorijos:

I. Pagal Marki hipotezę, ide. **bhardhā* yra inovacinė „barzdos“ reikšme, pakeitusi bendraindoeuropietiškąjį **smonk̂ru* „barzda“, lyginama su s.i. *bhr̥ṣṭíṣ* „ašmenys“ (fem.), lo. *far* „duona, miltai“, go. *barizeis* „hordeum sativum; miežis“, s.isl. *barr* „grūdai; miežiai“ ir kt. Spėjama, kad šis žemdirbystės terminas buvo pasiskolintas vakarų ide. dialektinės zonos gyventojų iš semitų dar iki kraustymosi į Europą. Tokios hipotezės šalininkai ide. **bhardhā* aiškina kaip dūrinį: pirmasis dėmuo **bhar-* interpretuojamas kaip senasis „miežio“ pavadinimas (hordeum sativum – Marki spėjimas), indoeuropiečių pasiskolintas iš s.hebr. *bar* „beicuotas grūdas“ ~ arab. *burr* „javai“, pietų arab. *bor*, *barr* „grūdai, javai“ (Откупщиков 1963, 89; dar žr. Мейе 1914, 143). Taip pat daroma išvada, kad šis grūdų pavadinimas galėjo būti pasiskolintas vėlyvuoju ide. prokalbės laikotarpiu (skilimo į dialektus pradžioje), o ne suskilus jai į dialektus (Иванов 1985, 162 t.).

II. Remiantis borealinės lingvistikos atstovų tyrinėjimais, ide. **bhardhā* sememą „barzda“ reikėtų interpretuoti kaip antrinę vietoj senesnės „augalo pavadinimo“ reikšmės, plg. borealinę lytį **bard-* „krūmynas“: gruz. *bard-* „t. p.“ ir kt. (Климов 1988, 153).

III. Pasak Porzigo (Порциг 1964, 302), ide. **bhardhā* iš pradžių reiškė „šeriais apaugusi veido dalis (kūno dalis [gyvulių]); šeriai“, prokalbėje funkcionavęs kaip nomen collectivum, vėliau pakeitęs ide. **sme(o)k̂-rŏ-*. Porzigas remiasi hipoteze, kad ide. **bhar-* suponuoja sememą „aštrus“ (plg. Откупщиков 1963, 89).

IV. Remiantis tradicine prolytės kilmės teorija, teigiama, kad ide. **bhardhā* yra senasis veldinys (IEW 110; LEW 36) < ide. **bhar-* „išsikišęs į priekį; šerys; smailuma; akuotas“ < verb. ide. **bher-* „trinti; pjauti; rėžti; mušti, smogti; skelti, skaldyti“ (LEV I 108). Daugiausiai šios teorijos šalininkai nesutaria dėl šaknies *-a-* fonetinės interpretacijos, mat spėjama, kad jis toks pat senas kaip balsių triada /e,i,u/, t. y. priskirtinas ide. balsių sistemai, o tai neatitinka laringalinės teorijos pagrindų (Макаев 1970, 144). Todėl Kuryłowiczius (Курилович 1962, 431) mėgina spręsti problemą, pasitelkdamas laringalus: *a* < *əo*. Vadinasi, turėtume rekonstruoti ide. **bhárdhā*, acc. **bhárdhām* (Torbiörnsson 1901, 56), nors rekonstruojamos baltų ir slavų prolytės oksitonezė paneigia tokią galimybę, t. y. šios formos suponuoja ide. **bhordhā́* (Иллич-Свитыч 1963, 103).

[84] Lie. *barzdà* mobiliajai paradigmai pirmasis priskyrė R. Gauthiot (1903, 92).

Vadinasi, daug patikimesnė yra pasiskolinto žodžio hipotezė – nereikia rekonstruoti protoide. *a (plg. Макаев 1970, 145). Be to, tuomet nekyla keblumų ir dėl suff. ide. *-*do*-, *-*da*-, besikaitaliojusio su suff. ide. *-*to*-, *-*ta*-, interpretacijos (plg. Откупщиков ibd.).

Pasiskolinto žodžio šalininkai dažnai remiasi slavų kalboje reflektuojama protosemema „augalas", plg. r. *борода* „barzda" rusų kalbos dialektuose gali reikšti:

1. „apylanka šienaujant arba kertant rugius (ir kitus grūdinius augalus) (Pskovo sritis);

2. „butaforinis rytų slavų „barzdai" skirto ritualo svarbiausias atributas (susijęs su javų kirtimu) – dirbtinė, iš šiaudų padaryta, barzda";

3. „paskutinis javų, rugių pėdas" (Терновская 1977, 80 tt.; dar plg. AOC 81).

Tokį spėjimą bandoma paremti ir baltų mitologine medžiaga[85].

Rekonstruojant ide. prolytės giminės kategoriją, matyt, reikėtų atsižvelgti į specifinę formos kilmę. Galima atsargiai spėti, kad dėl skolinio fleksinio formanto -*ā* ide. prokalbėje žodis funkcionavo kaip **nomen collectivum**, kuris dialektinėse zonose virto atitinkamai į g. fem. – rytų baltų ir visi slavų kalbų pavyzdžiai reflektuoja moteriškosios giminės lytis: prasl. **borda* > s.sl. *brada* (fem.), bulg. *брадá* „pasmakrė, barzda", s.-kr. *бра́да* „barzda", *бра̀да* „kirvis", slov. *bráda* „pasmakrė (be plaukų,

[85] Prūsų mitologijoje trijų pagrindinių dievų, aprašomų S. Grunau „Prūsijos kronikoje", skiriamasis bruožas, pasak V. Ivanovo (Иванов 1985, 163) – barzduotumas//barzdos neturėjimas: <...> bebarzdis buvo Patrimpas, o barzdotas – Perkūnas (funkciškai atitinkantis kitus ide. su griausmu (žaibu) susijusius dievus: Indrą, Torą <...>, t. y. jis suponuoja barzdos kaip amžiaus (senatvės) požymio svarbą. Pasak jo, naujasis barzdos pavadinimas galėjo atsirasti tuose ide. dialektuose, kur buvo įprasta barzdą skustis (senovės lietuviai, vakarų slavai, romėnai) (Иванов ibd.). Tokiu aiškinimu nevertėtų pernelyg pasikliauti, mat barzdotas buvo ne tik Patulas [senyvo amžiaus požemio dievybė], bet ir pusamžis Perkūnas (plačiau žr. Kregždys 2008, 83 t.). Taigi vien barzdos turėjimas resp. neturėjimas tikrai nebuvo pagrindinis požymis, skiriantis skirtingų sferų dievus.
Tačiau ne tik dievai, bet ir žmonės galėjo būti skirstomi pagal požymį „barzdotas/bebarzdis", t. y. ne tik „jaunas", bet ir „nusiskutęs". Čia minėtinas ritualinis barzdos gaminimas, kadangi ide. lyties **bhardhā* pirminė reikšmė sietina būtent su agrarinėmis baltų ir slavų apeigomis, susijusiomis su ritualiniu barzdos gaminimu pagerbti dievą **Veles-Volos** arba kitai mitologinei būtybei [„gyvastingas (= nemirtingas) senis"] (Иванов ibd.). Ritualo metu žmogui (? = žyniui) buvo pridedama iš tam tikrų varpinių augalų padaryta barzda. Apeigos priklausė žemdirbių ritualų ciklui, paplitusiam toje dialektinėje zonoje, kur barzdas skusdavosi. Spėjama, kad dirbtinės barzdos gaminimas buvo bendraindoeuropietiškas, plg. s.i. *śmaśru* < **śm-an* „oda" + -*śr*- „puošti" (Иванов ibd.). Rusų posakis *завить (Велесу) бороду* sietinas su papročiu (beveik visame slavų areale), kuomet javapjūtės pabaigoje paskutinysis javų pėdas nebuvo nukertamas, bet surišamas prie žemės ir papuošiamas gėlėmis. Teigiama, kad tai – antropomorfinė metafora, pagrįsta pirminiu „smakro" apibūdinimu: truputį siaurėjantis ir apžėlęs plaukais (Трубачёв 1988, 314). Visos šios hipotezės būtų labiau įtikinamos, jei panašaus ritualo pėdsakų būtų randama baltų gyvenamose teritorijose. Iki šiol manoma, kad paskutinis nukirstų rugių (javų) pėdelis galėjo simbolizuoti moteriškąsias dievybes (Greimas 1990, 479, 484 t.), tačiau remiantis naujausiais tyrinėjimais (Крегждис 2009, 304 t.; 2010, 211 tt.), tokios hipotezės koreguotinos iš esmės.

be barzdos)“, a.luž. *broda* „barzda, pasmakrė“, ž.luž. *broda* „barzda; ūsai; pasmakrė; žandikaulis“, polab. *brűda* „smakras“ (Torbiörnsson 1903, 3) < bl.-sl. **bardā*-, nors tam mėgino prieštarauti Agrellis (1915, 35). Germanų kalbose žodis vartotas g. neutrum forma: germ. **barda*- > s.skand. *barđ* (neutr.) „barzda, apsiuvas, apvadas, kraštas, briauna“ (NDW 52).

Taip pat nėra nustatyta konkreti prolytės integralioji semema. Dažniausiai ji siejama su verb. ide. **bhar*- „kyšoti, būti išsikišusiam“ (IEW 110; ЭССЯ III 134 tt.) → „šeriai“ (Порциг 1964, 302; Гамкрелидзе, Иванов 1984, 69; Куркина 1992, 58, 202). Kiek kitokią protosememą nustato K. Herej-Szymańska (2000, 178): prasl. **borda* „apatinės veido dalies plaukuotumas; pagurklis“ < ide. **bhar-dhā* „apatinės veido dalies plaukuotumas“. Abu šiuos mėginimus galima apibrėžti viena pagrindine semema „tai, kas atsikišę apatinėje veido dalyje“ [slavų kalbų pavyzdžius žr. Куркина op.cit. 143 t.]. Visos kitos reikšmės sudaro žodžio ekstensionalą ir traktuotinos kaip konotacinės.

Išvados:

1. Lie. *barzdà* yra archajiškesnės fonetinės struktūros, nei atitinkamos latvių formos be šakninio priebalsio -*z*-. Slaviškosios kontaminacijos veiksnys taikytinas latvių kalbos pavyzdžiams, o formos su -*z*- traktuotinos kaip archaizmai.

2. Su baltų „barzdos“ pavadinimais iki šiol lyginami Pabaltijo finų atitikmenys suo. *parta* „barzda“, *pard* „t. p.“, vep. *bard* „t. p.“ traktuotini ne kaip baltizmai, kaip tai buvo įprasta daryti iki šiol, bet germanizmai (galbūt ir slavizmai).

3. Latvių kalbos šnektose vartojama *ŏ/ā* kamienų „barzdą“ reiškiančių vardažodžių gretybė – la. dial. *bârds* ~ *bârda* „veido apatinės dalies plaukuotumas; augalų (samanų, kerpių) darinys, savo forma panašus į žmogaus veido plaukuotąją dalį; odos raukšlė (klostė) paukščių (dažniausiai vištinių šeimos) kaklo apačioje“ (VV I 77) yra latvių kalbos inovacija dėl vėlyvos vyriškosios giminės kilmės, t. y. įžvelgtinas analogijos veikimas dėl la. *ķerpis* „kerpė“ (**masc**.) arba finų kalbų įtakos.

4. Rekonstruotina rytų baltų integralioji semema „apatinės veido dalies plaukai“.

II.3. Lie. *burnà* – la. *pur̂ns* // dial. *pur̂na*

Lie. *burnà* „tuštuma tarp lūpų ir gerklės“ (LKŽ I 1193 tt.) interpretavimas yra sudėtingas dėl skirtingos inicialės rytų baltų kalbose vartojamų formų – la. *pur̂ns, pur̂na* „snukis“ pradžios *p*- nėra taip lengvai paaiškinamas, kaip tai mėginta daryti iki šiol [žr. toliau] – lietuvių kalbos plote nėra užfiksuota nė viena forma su inicialiniu *p*-, išskyrus Miežinio žodyne minimą lie. dial. *purnis* „snukis; kiaulės knyslė“, aiškinamą kaip latvizmą (LEW 66).

Nepaisant ne visiškai aiškaus giminystės ryšio tarp šių leksinių porų, reikia aptarti kiekvienos baltų kalbos „burnos“ pavadinimų vartoseną, o tik po to spręsti, ar jie gali būti priskirti vienam leksiniam lizdui, t. y. ar rekonstruotina *ŏ/ā* kamienų gretybė. Taip pat svarbu išsiaiškinti vyriškosios, žinomos iš vėlesniojo laikotarpio raštų (U), ir moteriškosios giminės formų atsiradimo aplinkybes latvių kalbos šnektose.

Darybiškai lie. *burnà* galima būtų interpretuoti kaip nomen acti, plg. NAct lie. *prusnà* „gyvulio snukis, burna, lūpos“ (Ambrazas 1993, 94), tačiau nustatyti veiksmo rezultato pavadinimo pamatinį veiksmažodį nėra lengva. Ši problema susijusi su žodžio semantine analize, todėl ji aptartina, išnagrinėjus „burnos“ reikšmes.

Kitas spręstinas klausimas – akcentinės paradigmos įvairavimas, mat LKŽ nurodoma, kad lietuvių kalbos plote vartojamos tos pačios reikšmės dviejų akcentinių paradigmų lytys *burnà* (3), *bùrna* (1), plg. *Bedantė burnà* K ~ *Bùrna kartais džiūn* Krt, t. y. abi formos nėra išskirtos į atskirus semantinius lizdus, nors kai kurių šių akcentinių variantų reiškiami referentai priklauso skirtingoms semantinėms grupėms (apie tai žr. toliau).

Remiantis TA, LKŽK medžiaga galima konstatuoti, kad lietuvių kalbos tarmėse vartojamos dviejų akcentinių paradigmų moteriškosios giminės formos – vyriškosios giminės lyčių nepavyko rasti jokiame šaltinyje, t. y. lietuvių kalbos plote *ŏ/ā* kamienų gretybė nėra užfiksuota[86]:

a) *burnà* 3: forma vartojama *šiaurės* (Slnt, Vvr, Tl, Sd – LKŽK) ir *pietų žemaičių* (Kv [TA]); plg. DūnŽ 474); *vakarų* (Dml, Všt – TA; Žg, NLž, Skr, Raud, Gršk, Mrj, Plv, Sn, Pr – LKŽK; dar plg. ZŽ I 195), *rytų* (G-Š, Karč, Graž, Žml, Rob, Verk, Bl, Vžns, Blč – TA; Brž, Kp, Sdk, Vb, Sv, Ut, Šiln, Sdk, Tvr, Vj, Dglš, Dbk, Srv – LKŽK; dar plg. KpŽ 253; DŠŽ 77; KŠŽ 28) ir *pietų aukštaičių* (Brč, Mrc, Žil, Dbč – LKŽK) bei *periferinių šnektų* (Lz (dar plg. LzŽ 42), Zt (dar plg. ZtŽ 100), Dmš – TA) plotuose. Nėra duomenų, kad kilnojamojo kirčio forma būtų vartojama vakarų žemaičių plote.

b) *bùrna* 1: pastovaus kirčio lytys žinomos iš *vakarų* (Birb, Skč, Rsn – TA), *šiaurės* (Tv, Lk – TA; Vvr, Plt, Vž, Tl, Grg – LKŽK) bei *pietų žemaičių* (Kv – TA); *vakarų*

[86] Kai kurie pavyzdžiai, matyt, traktuotini kaip atitrauktinio kirčio formos (abejoti šių duomenų patikimumu nėra pagrindo – tokius pavyzdžius nurodo Būga: *bur̃na, -os* Kp (LKŽK)): *bur̃na*, vartojama šalia *bùrna* Sk. Daugiausiai tokių lyčių užfiksuota rytų aukštaičių plote, išskyrus jau minėtą vakarų aukštaičių šiauliškių pavyzdį bei LKŽ nurodomą pavyzdį iš LzP (*Gaudavo ir likerio po bur̃ną* – Prg): *bur̃nv* Rm (TA), *bur̃n(a)* G-Š, UP, Šmn, And (TA); *bŏr̃nos* (gen.sg.) Pkr (Baranowski 1920, 143), *bur̃na, -os* Tvr (LKŽK), *bur̃na, -os* Kp (LKŽK). Tokia lytis vartota ir pietų žemaičių varniškių plote: lie. dial. *bur̃na* Krš (Vitkauskas 1960, 73). Tiesa, gali būti, kad kai kurie pavyzdžiai tiesiog neteisingai sukirčiuoti [pagal Saussure'o dėsnį, tokių lyčių radicialinis kirtis turėjo būti perkeltas į finalę (!!!)], plg. Andrioniškyje vartojama ir *bùrna*, ir *bur̃na* (TA), Tverečiuje *burnà* (Otrębski 1934, 4, 25) ir *bur̃na* (LKŽK), plg. pavyzdį iš LKŽ: *Regi, kokia burnà – sarmata su geru svietu sueiti* Tvr.

(Nor, Bsg, Sk – *TA*; Gs – LKŽK), *rytų* (Kriauš, Brk, Med, Karč, Sdb, Graž, Jonišk, Kvr, Drš, And, Sb, Vžns, Lnkm – TA) ir *pietų aukštaičių* (Žsl, Žgr – TA) šnektų.

Stundžia (1981_a, 59 t.) pastebėjo, kad „<...> kai kur žemaičiuose skiriama nom. sg. *burnà* 3 „рот" ir *bùrna* 1 „maukas", vėliau tą pačią mintį pakartojo Girdenis (ŽCh II 43 [93 išnaša]) ir Derksenas (1996, 49): lie. dial. (žem.) *burnà* (3) „kūno organas" ~ *bùrna* (1) „maukas" (Vvr)".

Pritarti tokiam spėjimui nėra lengva[87], mat tai gali būti vienos šnektos ypatybė – palyginus kai kuriuos denotatų mišimo pavyzdžius kituose patarmės plotuose, akcentinių paradigmų variantai nėra užfiksuoti: *burnà* „kirtis"/„kūno organas" Sd (LKŽK); arba, priešingai, vartojama tik vienos akcentinės paradigmos lytis: *bùrna* (1) „kūno organas" Tv, Lk (TA), dar plg. kupiškėno J. Šlapelio nurodomą poliseminę formą *burnà* „burna; lūpos; snukis; veidas; **gurkšnis** (alkoholinio gėrimo – R. K.)" ŠŽ (LKŽK).

Daugiausiai perkeltinės reikšmės pavyzdžių užfiksuota LKŽK [TA labai retai nurodoma žodžio reikšmė, išskyrus tuos atvejus, kai ji neatitinka LKŽ pirmosios sememos]: *burnà* „kaukė" Sv (LKŽK), „vyžos priekis" Žil, NLž (LKŽK):

II.3. 1 lentelė: lie. *burnà*/*bùrna* vartosena dialektuose:

Tarmė Patarmės	1 a. p.		3 a. p.		Perkeltinė reikšmė**
	TA	LKŽK	TA	LKŽK	LKŽK
Žemaičiai: Vakarų	+				
Šiaurės: kretingiškiai	+	+		+	+
telšiškiai	+			+	±
Pietų: varniškiai	$+^{1}$		$+^{1}$, $α^{1,2}$		
Aukštaičiai: šiauliškiai	$+^{1,3}$		$+^{1}$	$+^{1,3}$	±
kauniškiai			+α	+	
Rytų: panevėžiškiai	$+^{1,2,3}$		$+^{1,2}$	$+^{2,3}$	
kupiškėnai	+	+		+	
anykštėnai	$+^{3}$			+	+
uteniškiai	+		$+^{3}α$	+	
vilniškiai	+	+	α		
Pietų	+		+	+	+
Periferinės šnektos			+		

** ženklas ± reiškia, kad vienoje šnektoje semantinis neatitikimas fiksuojamas, kitoje – ne; α - duomenys iš tarmės žodyno; skaičiai prie ženklų reiškia kirčio atitraukimo zoną; skaitmenys prie + žymi kirčio atitraukimo zoną (1 – visuotino, 2 – sąlyginio I-ojo laipsnio, 3 – sąlyginio II-ojo laipsnio) (plg. Zinkevičius 1966, 447).

Iš lentelėje pateiktų duomenų matyti, kad vakarų žemaičiai vartoja tik pirmosios kirčiuotės formas, o vakarų aukštaičiai kauniškiai – tik trečiosios. Lyginant duomenis

[87] Jo negalima paremti senųjų raštų duomenimis – visi pavyzdžiai reiškia kūno organą, nors kai kurie jų suponuoja šakninį kirčiavimą: *burna* „burna" ŽCh I 171_{26}, (gen. sg.) *burnas* „t. p." 56_{2}, 59_{17}, (dat. sg.) *burna* „t. p." 86_{41}...

pagal kirčio atitraukimo zonas, negalima suponuoti antrinės pirmosios kirčiuotės lyties, nors kirčio neatitraukiantys kauniškiai tokios formos nevartoja, plg. kirčio atitraukimo atvejus žemaičių raštuose ir šnektose: (gen. sg.) *bórnós* „burna“ DA 48; *bõrnà* Kv (TA). Šnektose, kur kirtis niekuomet neatitraukiamas, pasitaiko paraleliai vartojamų 1 a. p. ir 3 a. p. formų – rytų aukštaičių vilniškių ir pietų aukštaičių šnektose. Pirmosios akcentinės paradigmos lyčių pasitaiko ir rytų aukštaičių uteniškių kirčio neatitraukiančiose šnektose.

Būga (RR III 72) galūninio kirčiavimo lytį lie. *burnà* traktuoja kaip senąją, o lie. *bùrna* (Valančiaus kūriniuose; Žiwate; Krt) kaip inovacinį dėl acc.sg. *bùrną*[88]. Remiantis Būgos teiginiu, kilnojamosios paradigmos pavyzdžiai pirmojo laipsnio kirčio atitraukimo zonoje turėtų būti traktuojami kaip archajiškos formos, išlaikytos greta naujojo atitrauktinio kirčio arba analogijos suponuotų lyčių.

Daukšos *Postilėje* vartojamas trečiosios kirčiuotės pavyzdys: (nom.) *burná* DP 77_{42}, 106_{32}, 266_{46}, 568_{47}; (acc.) *búrną* 55_{36}, 118_{21}, 568_{44}; (gen.pl.) *burnų́* 169_{46}; (acc. pl.) *búrnas* 343_{41}, *bûrnas* 533_{2} (dar plg. Skardžius V 122, Kudzinowski I 117). Tokia pat akcentinė paradigma nustatoma ir remiantis Donelaičio „Metų“ poema: *burn´ôs* (gen.sg.) V 179, I 70; *b´urnas* (acc. pl.) V 654 (Buch 1961, 41).

Mobilioji paradigma nustatytina ir remiantis kitais senųjų ir vėlesniojo laikotarpio raštų pavyzdžiais: *Burnà*, *nôs* R II 252, I 19; *burnà* Bb Mt XII 34; L. Rėzos psalmyne minima *Burnà* 78_{37} (Žulys 1967, 27); *burnà* Leskien B 305; K II 71.

Tik kilnojamosios paradigmos formų būta Mažosios Lietuvos tarmėse: *burnôs* (gen.sg.) „burna“ MŽ I 16; *Burnôs* (gen.sg.) „burna, lūpos“ OsG 140; *Burnôs* (gen. sg.) 63_{22} OA 45; *burnôs* (gen.sg.) „burna“ MŽ I 16. T. Buch rado galūninio kirčiavimo vienaskaitos kilmininką ir D. Kleino gramatikoje: *Burn´ôs* V 179 (Buch 1998, 178).

Stundžia (1981_{a}, 59) teigia, kad *Ziwate* užfiksuota (gen.sg.) *burnas* (6 k.: 56_{2}, 59_{17}, 115_{28}, 184_{16}, 210_{8}, 218_{26} – žr. ŽCh II 92) suponuoja šį žodį buvus baritoną ~ (gen.sg.) *gałwos* ŽCh (14 k.: 26_{11}-327_{5}). Tą pačią mintį vėliau pakartojo ir Girdenis (ŽCh II 43). Toks spėjimas, matyt, paremtas pamario žemaičių šnektose vartojamos, penultimoje akūtu kirčiuojamos lyties egzistavimu (plg. *bùrnos* Vvr – Stundžia ibd.). Tačiau šiame plote vartojamos ir 3 a.p. formos (žr. II.3.1 lentelę). Be to, Stundžios ir Girdenio pastabos apie skirtingos akcentuacijos atsiradimą dėl semantinio faktoriaus [„kūno organas“ ≠ „maukas“] bei kirčio atitraukimo gali būti sekundarinio akcentinio modelio susiformavimo priežastys (plg. ŽCh II ibd.).

[88] Plg. Būgos (RR II 185) kritiką dėl Kuršaičio mėginimo (KGr § 616) priskirti lie. *burnà* „mergõs“ (I a) tipo žodžiams, nors, pasak Būgos, ir pats Kuršaitis žinojo acc.sg. formą *bùrną*.
Derksenas (1996, 49) neatmeta galimybės, kad Żiwato forma *bùrna* (1) gali būti senojo akcentinio modelio reliktas. Šią problemą svarstė ir Būga – LKŽK Būgos kortelėje yra nagrinėjama Hirto (Hirt Akz. 96) hipotezė, kad *burnà* > **bùrna*, *burnõs*. Būga taip pat pateikia antrosios kirčiuotės *buȓna*, acc. *bùrną*; *burnà* (2) Slnt.

Spręsti šią problemą ne itin patogūs ir Girdenio (1972, 66 tt.) suformuluoti vardažodžio sufiksinio kirčiavimo dėsningumai, pvz., „Akūtinė priesaga iš pradžių yra gavus kirtį tada ir tik tada, kai šaknis buvo ne akūtinė ir kai tarp kirčiuotojo skiemens ir priesagos nebuvo tarpinių nekirčiuotų skiemenų“ (Girdenis op.cit. 68). Žemaičių šnektose vartojami sufiksiniai vediniai, remiantis šiuo dėsningumu, suponuoja cirkumfleksinę šaknį: adj. lie. dial. *burnìnis, -ė* „su paveikslu (apie kortas)“ (DūnŽ 57) [remiantis J. Balčikonio aiškinimu, šios lyties kamienas silpnas resp. cirkumfleksinis – plačiau žr. Stundžia 1995, 74] ~ adj. lie. dial. *burnìnis, -ė* „skirtas burnai (veidui) prausti“ Grg [ŠŽK – iš tos pačios dialektinės zonos kaip ir *Ziwato* kūrėjas (!!!) (plačiau žr. ŽCh II 11)], „burnos ertmėje daromas“ Jn (Šll – LKŽ), adj. lie. dial. *burnìngas* „burnotas, apskritos burnos, riebaus veido“ Kb [PA – archajiškumu pasižyminti dialektinė zona (žr. Stundžia 1981_a, 61)].

Taigi apibendrinant, galima spėti senąjį „burnos“ akcentinį modelį buvus kilnojamosios paradigmos (3 kirčiuotė)[89] ir rekonstruoti pralie. **burnā́* > *burnà* (plg. Holzer 2000, 289).

Tačiau tokia formuluotė gali pasirodyti per drąsi ir nemotyvuota. Patikrinti ją galima Stundžios (1981_a, 60) suformuluotu – remiantis A. Girdenio (1972, 66 tt.) hipoteze – svarbiu akcentiniu dėsningumu, kad rytų aukštaičių uteniškių šnektose „cirkumfleksinę metatoniją paprastai manifestuoja tik tie išvestiniai daiktavardžiai, kurių pamatinis žodis yra (ar yra buvęs) kilnojamosios paradigmos daiktavardis (3 a.p.)“ ir „analogiškus daiktavardžius su pirmosios kirčiuotės pamatiniu žodžiu linkstama darytis be metatonijos“. Taip pat minėtina, kad pamatinio žodžio priegaidę išlaiko ir pietų aukštaičiai (Stundžia 1981_a, 61).

Prefiksinių vedinių analizė labai svarbi ir todėl, kad „<...> pakitus akcentinei pamatinio žodžio paradigmai, vedinys atspindi archajiškesnę akcentuaciją“ (Mikulėnienė 1994, 125).

Prieš pradedant arealinę tokių vedinių analizę, būtina nustatyti lietuvių kalbos plote vartojamus akcentinius tipus: 1) pastovaus kirčiavimo akūtinis *pabùrnis*, *-ė* 1; 2) cirkumfleksinis *pabur̃nis*, *-ė* 2; 3) kilnojamojo kirčio *paburnẽ* 3 ir 3^b (LKŽ IX 23 t.).

Taigi pirmiausiai aptartina F. Kuršaičio nurodoma forma *pabur̃nis* „apavo priekinė dalis“ K [tokią pat lytį nurodo Leskienas – Leskien B 305, Bezzenbergeris – BzF XXXI 312], interpretuojama kaip cirkumfleksinės priegaidžių kaitos pavyzdys (Mikulėnienė 1994, 125). Labai svarbu akcentuoti šio žodžio prefiksinio kirčiavimo

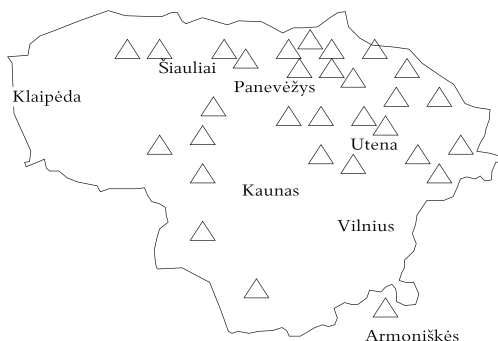
89 Lietuvių periferinėje Pelesos šnektoje yra užfiksuota ir ketvirtoji šio žodžio kirčiuotė, šalia kurios vartojama ir trečiosios akcentinės paradigmos lytis (duomenys iš TA): *burnàs* (acc.pl.), *bùrnas* (acc.pl.). Ketvirtosios paradigmos formą nurodo ir F. Kuršaitis (KB II 76; KG 177). Tokios lyties įsitvirtinimui bendrinėje kalboje pasipriešino J. Jablonskis (JLKV 22), teikęs tik trečiosios kirčiuotės formą (dar žr. Vidžiūnas 1997, 49, 74).

formos nebuvimą, mat manoma, kad Kuršaičio žodyne taip kirčiuojami cirkumfleksinę arba trumpą šaknį turintys derivatai (Mikulėnienė 1994, 122). Jei Mikulėnienės (1994, 126) spėjimas dėl cirkumfleksinės metatonijos yra teisingas, galima atsargiai šią formą vesti iš kilnojamosios paradigmos *paburnẽ* 3^b ir sieti cirkumflekso atsiradimą su kirčio slinktimi į vidurinį žodžio skiemenį.

Toks svarstymas iš tikrųjų būtų naudingas, jei cirkumfleksinės šaknies *pabur̃nis*, *-ė* 2 būtų vartojamas vakarų aukštaičių ir žemaičių tarmėse, kur cirkumfleksinė priegaidžių kaita labiau įsigalėjusi (Lyberis 1972, 43 tt.), o rytų (uteniškiai ir, vilniškiai) ir pietų aukštaičiai pažinotų tik pastovaus kirčiavimo lytį *pabùrnis*, *-ė* 1.

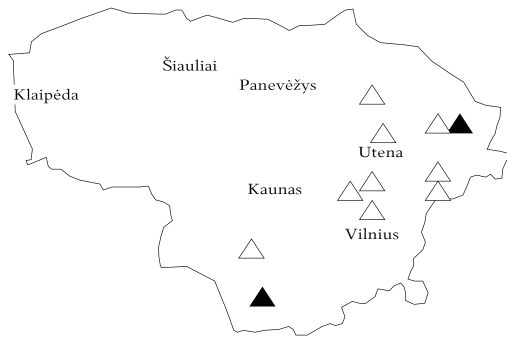
Iš LKŽK, LKŽKP, TA sukauptų duomenų matyti, kad pastovaus kirčiavimo lytis *pabùrnis* 1, *-ė* vartojama šiuose tarminiuose plotuose: [ŠŽT] Kr, [PŽR] Erž, [VAŠ] Bkn, Bsg, Kž, [VAK] Vl, Plk, [RAP] Pstr, Brž, Ps, Rm, Krč, Trp, Vel, Všk, Lnkv, Sdb, Iš, Krk_1, [RAK] Svn, Kp, Antš, [RAŠ] Ukm, [RAA] Žl, Sb, [RAU] Trgn, Dbk, Ut, Užp, Vb, Ds (dar plg. Būga II 412), Ob, Čd [RAV] Švnčn, Dglš, [PA] Srj, [PŠ] Arm.

Cirkumfleksinė forma *pabur̃nis*, *-ė* 2 vartojama ne tik šnektose, kuriose cirkumfleksas yra žymėtasis priegaidžių priešpriešos narys (Girdenis 1985, 144), taip suponuojant darinio ir pamatinio žodžio priešpriešą (Kuryłowicz 1958, 405): [VAK] Kkt ~ [RAK] Šmn, [RAU] Slk, Mlt, Ut, Vdn, [RAV] Upt, Švnč, Str. Kilnojamojo kirčio forma *paburnẽ* 3 vartojama uteniškių (Slk) ir pietų aukštaičių (Lp) šnektose. Taigi aukščiau pateikti žodžio akcentinės raidos aiškinimo būdai nėra taikytini nustatant pamatinio kamieno akcentinę galią.

II.3. 1 žemėlapis: lie. *pabùrnis*, *-ė* 1 paplitimas šnektose

Remiantis šiais žemėlapiais, galima daryti preliminarią išvadą apie cirkumfleksinės formos kildinimo iš kilnojamojo kirčio *paburnẽ* 3 galimybę rytų aukštaičių uteniškių plote, tačiau silpnosios šaknies lyties vartojimas ir vilniškių šnektose, kuriose nėra užfiksuota kilnojamosios paradigmos formų, nesuponuoja ją esant vėlyvesnę už

II.3. 2 žemėlapis: lie. *pabur̃nis*, *-ė* 2 (baltas trikampis), *paburnẽ 3ᵇ* (juodas trikampis) paplitimas šnektose.

akūtinę *pabùrnis*, *-ė* 1. Tiesa, pietų aukštaičių Leipalingio šnektoje vartojamos formos *paburnẽ/pabùrnė* „geresnis pašaras gyvuliui" kirčio slinkimo į žodžio vidurį nesuponuoja.

Bendrašakniai dūriniai reflektuoja tik cirkumfleksines lytis: *plačiabur̃nis* 2 „plataus veido žmogus" Sv [RAA], Ds [RAU], *plačiabur̃nė* „plepi boba" Vrn [PA], *baltabur̃nis, -ė* Ig [VAK], Čb [RAŠ], Ds [RAU], Vrn [PA] (*LKŽK*), *plačiabur̃nis* Pun [VAK] (*LKŽKP*). Iš LKŽ pateikiamų faktų galima remtis tik adj. lie. *baltabur̃nis*, *-ė* „baltaveidis" (smob.) (2) Ds (LKŽ I 606). Visi kiti pavyzdžiai arba yra iš kito tarminio ploto (*baltabùrnis*, -ė (1) „baltaveidis; gyvulys su baltu snukiu, balta burna" Vb, Igl; *plačiabur̃nis*, -ė adj. (smob.) (2) „plepys" Arm), arba jų vartojimo geografija visiškai nenurodoma (*plačbur̃nis*, *-ė* adj. (smob.) (2) – LKŽ X 47).

To paties negalima tvirtinti apie veiksmažodžius denominatyvus: *bur̃nyti, -ija, -ijo* (intr.) „burnoti, burniuoti, murmėti" Gs, Alkn [VAK] (LKŽ I 1195), verb. lie. *bur̃nyti* „burnoti, murmėti" Sn, Alkn [VAK] (Skardžius I 535) ~ verb. lie. *bùrnytis* „ginčytis" Šil [VAK] (LKŽKP).

Taigi nė vienas aukščiau išvardytų prolytės akcentinio statuso resp. bazės kokybės nustatymo būdų nėra informatyvus – visi jie suponuoja dvejopą faktų vertinimą. Todėl akcentinės paradigmos paveldėtąjį modelį patogiau rekonstruoti, remiantis slavų kalbų atitikmenų analize (žr. toliau).

Be formaliosios akcentinės analizės, būtina atkreipti dėmesį ir į skirtingų reikšmių paplitimą bei sąsajų su diferentinėmis akcentinėmis paradigmomis nustatymą, mat jau minėta, kad ir semantinis faktorius galėjo nulemti dviejų skirtingo kirčiavimo formų atsiradimą (plg. Stundžia 1981_a, 59; Mikulėnienė 1994, 125). Reikšmės įtaką žodžio akcentinei prolytei nustatyti patogiausia remtis tos pačios šnektos pavyzdžiais: *pabùrnis*, -ė „valgis" Ut ~ *pabur̃nis* „vyžos, naginės pado dalis po pirštais" Ut, *pabùrnis*,

-ė „valgis“ J ~ *pabùrnis* „vyžos priešakys“ J, *pabùrnis* „pažandė, pasmakrė; apynasrio dalis“ 1 Ds ~ *pabùrnis* „vyžos ar naginės užlenkimas pirštams“ Ds ~ *pabùrnis* „pažandė, pasmakrė; apynasrio dalis“ 1 Ds[90]. Remiantis šiais pavyzdžiais, tokios įtakos patvirtinti negalima, išskyrus pirmąjį, kuris gali būti atsitiktinis.

Remiantis šia analize, sunku pritarti Derksenui (1996, 49) dėl lie. *bùrna* pirmosios paradigmos archajiškumo. Daug patikimiau spėti akcentinę prolytę buvus kilnojamosios paradigmos. Vadinasi, galima atsargiai rekonstruoti silpnosios bazės oksitoninę akcentinę prolytę: **bŭr-nā́* > pralie. **bùrnā* (žr. toliau).

Semantinė žodžio analizė iki šiol nėra atlikta išsamiai, todėl dažnai iškeliamos ne visada lengvai įrodomos hipotezės – ypač tai akivaizdu nustatant ide. prolytės protosememą ir lietuvių leksemos giminaičius kitose ide. kalbose.

LKŽ (I 1193) pirmąja reikšme nurodoma semema „tuštuma tarp lūpų ir gerklės“. Ji nustatyta remiantis senųjų ir vėlesniojo laikotarpio raštų pavyzdžiais (SD 58; R). Praplečiant nuorodų sąrašą, būtinai reikėtų paminėti, kad ši reikšmė minima jau Bretkūno: *Burną* (acc.sg.) „burna“ BB II Moz IV, 11, I Moz 8, 11; ypač BNT Mt $15_{11,17\text{-}18}$: kas per *burną* [*naſrus*] *iſcheiti*; Milkaus: *burnôs* (gen.sg.) „t. p.“ MŽ I 16; Ostermejerio: *Burnôs* (gen.sg.) „t. p.“ OsG 140. Tokią reikšmę galima nustatyti Žiwato tekste: *burna* 171_{26}, $207_{3\text{-}4}$ ir kt. (ŽCh I; ŽCh II 92) ir Wolfenbüttelio Postilėje: *burna* $118a_{33}$ (nom.sg.), *burnu* $25_{28\text{-}29}$, $106a_{19}$ (acc.sg.).

Iš senųjų lietuvių raštų žinoma semema „veidas“ SD 310 (LKŽ; dar plg. DŠŽ 77; KpŽ 253; ZŽ I 195; KŠŽ 28)[91], kuri, matyt, yra antrinė, atsiradusi dėl „burnos“ vietos veide, t. y. savotiškas vidinės semantinio lygmens kaitos pavyzdys, kai objekto dalimi įvardijamas visas objektas (plg. Кобозева 2000, 40). Šia semema apibrėžiama ne tik žmogaus galvoje esanti kūno dalis, bet ir gyvulio ar paukščio snukis ar snapas, šalia kurios pasitaiko ir reikšmė „bitės organas“ – J. Kriščiūnas *Bitininkystė* 48. Tokio vartojimo pėdsakų galima rasti jau Bretkūno Biblijos vertime: *Burnoie* [paraštėje *nasrůsą*] (loc.sg.) „burna, snukis [balandžio snape – R. K.]“ BB I Moz 8,

[90] Kokių nors ypatingų semantinių skirtybių akūtinės ir cirkumfleksinės šaknies pavyzdžiai nereflektuoja:
pabùrnis, -ė „valgis“ Vl [VAK], Trgn, Dbk, Ut [RAU], Všk [RAP], „ėdalas“ Dglš [RAV – LKŽKP], „maistas“ Kž [VAŠ], Plk [VAK], Krk_1, Všk [RAP], Svn [RAK], Švnčn [RAV], „nelauktai gautas skanėstas“ Kr [ŠŽT], „skanėstas, mėgiamas valgis“ Erž [PŽR], „geras valgis, maitinimasis“ Arm [PŠ], „avižos; šienas arkliui“ Srj [PA] ~ *pabur̃nis* „valgis, maistas“ Kkt [VAK], Slk, Mlt, Vdn [RAU]; „ėdalas karvei“ Str [RAV];
pabùrnė „vyžos priešakys“ Bkn [VAŠ], Vl [VAK], Iš, Brž, Rm, Krč, Trp, Sdb, Vel, Pstr, Ps [RAP], Žl, Sb [RAA], Ukm [RAŠ], Kp, Antš [RAK], Užp, Vb, Ds, Ob, Čd [RAU] ~ *pabur̃nis* „t. p.“ K, Leskien B 305, Šmn [RAK], Ut [RAU], *pabur̃nė* „bato, naginės priešakys“ Upt [RAV].

[91] Plg. adj. lie. *burnótas* „didelės burnos, veido“ R I 19; St. Dabuš. Pask. M. II 45; Mlt; Lnkv; Lš (LKŽK); Drsk, Lz, Mrj (LKŽKP).

11 bei Sutkevičiaus Žodininke: *Burna* „veidas, snukis". „Veido" reikšmė ypač dažna tarmėse: *burnà* „veidas" Brž, Tl, Lz (dar plg. LzŽ 42), Zt [labai retai – ZtŽ 100], Skr, Raud, Brč, Kp, Sdk; Slnt, Gršk, Mrc, Žg, Vkš, Ut (LKŽK), *burnà* „snukis" Vb, Šiln (LKŽK), *burnà* „gyvulio nasrai (arklio)" Všt (TA).

Su semema „veidas" labai glaudžiai susijusi metoniminė reikšmė „šeimos narys" Pr (LKŽ; dar plg. KpŽ 253; ZŽ I 195).

LKŽ taip pat minimos reikšmės: *burnà* „kirtis; smūgis" Skd, Šts, Sd; *burnà* „kaukė" Sv, N. Pastaroji reikšmė, matyt, tiesiogiai sietina su semema „veidas", t. y. „veido uždanga, vaizduojanti kokį gyvulį ar paukštį" (DLKŽ[5]), naudojama per šventes [tokia pat semema vartojama ir slovakų – žr. toliau]. Semema „kirtis; smūgis", matyt, yra suponuota reikšmės „dantis/dantys" ir jos konotacija „atkąsti ↔ atkirsti maisto dalį" (žr. toliau VDU tekstyno medžiagą).

Šeštąja reikšme LKŽ nurodoma „ko nors priešakinė dalis (arpo, vyžos, laivelio ir pan.)" ~ lie. dial. *burnà* „vyžos priekis" NLž, Žil (LKŽK), atsiradusi, matyt, dėl referentų panašumo. Paskutinioji semema „tarpas tarp sudėtinio rato dalių" žinoma iš Bezzenbergerio darbų (BzF 104).

LKŽ sudarytojai praleido kelias reikšmes, žinomas iš senųjų ir vėlesniojo laikotarpio raštų bei tarmių: 1) „lūpa": *Burnôs* (gen.sg.) „lūpos" OsG 140; *burnà* „lūpos" ŠŽ; 2) „liežuvis": *burnà* „kalbos padargas = liežuvis" Bb Mt XII 34 [minėtina, kad senuosiuose raštuose sememos „burna" ir „liežuvis" ne visada painiojamos: BNT Lk 1_{64} *atſivere burna ir lieƷuvis*]; 3) „skruostas": *Burna* „skruostas" Žod; 4) „gerklė": *burnà* Klvr, Sdk (LKŽK).

Taigi iš pateiktos analizės matyti, kad lietuvių senuosiuose ir vėlesniojo laikotarpio raštuose bei tarmėse „burna" siejama su referentais „kūno dalis esanti veide po nosimi" ir „kūno dalys, esančios pačioje burnoje: liežuvis; gerklė ir pan.". Taigi galima daryti išvadą, kad nagrinėjamasis žodis siejamas su „kalbėjimu" ir jo padargais, plg. denominatyvus: lie. *burnóti* „plepėti, piktai kalbėti, keikti, piktažodžiauti; murmėti, bartis, rūgoti", *bur̃nyti* „burnoti, murmėti" (Skardžius I 504, 535).

Kitas semantinis denotatas galėtų būti susietas su virškinamojo trakto dalimis ir net jų funkcija virškinti maistą[92]. Pirmiausiai minėtina semema „gerklė", kuri dažnai tapatinama su „gurkšniu = burnele", t. y. alkoholinio gėrimo gurkšniu, nors Skardžius (RR I 576) ją aiškina kaip „taurė, stikliukas" – ne visai teisingai interpretuojamas „gurkšnis". Ši reikšmė LKŽ įvardijama kaip „nedidelis kiekis degtinės, vienu sykiu išgeriamas". Galima tik papildyti, kad tokia semema vartojama Veiviržėnuose, Kretingoje, Salantuose, Priekulėje.

[92] Plg. darinių sememas: *pabùrnis* „avižos, šienas arkliui" Srj; „ėdalas" Dglš; „nelauktai gautas skanėstas" Kr; „šienas arkliui" Srj; *pabur̃nis* (2) „karvės padėtas ėdalas; ėdalas karvei" Str (LKŽKP).

Nustatant žodžio integraliąją reikšmę, galima atsargiai spėti, kad „burna“ pirmiausiai žymi „ertmę veide“[93] ir tik po to „toje ertmėje esančius organus“. Vadinasi, semantinis šio vardažodžio denotatas yra „skylė veide“[94], atitinkantis referentą „kūno organas, esantis po nosimi“. Kiti semantiniai vienetai įvardytini kaip konotatai, turintys tą patį hiperonimą. Tokį spėjimą galima paremti iš pirmo žvilgsnio tolimosios referencijos konotatu „vyžos priekis“, kuris, matyt, LKŽ ne visai teisingai interpretuojamas. Ši semema nesuponuoja „ko nors priešakinė dalis“, bet „daikto dalis, šalia kurios yra **ertmė** (skylė), panaši į žmogaus ar gyvulio burną“, plg. prefiksinį vedinį lie. *pabùrnis* „priešakinė bato (vyžos) dalis“ (Ds – Stundžia 1981_a, 59), t. y. „tai, kas yra po burna = po ertme, skyle“.

Daugelis šių sememų vartojamos iki šiol. VDU tekstyne dažniausiai galima aptikti reikšmę „tuštuma tarp lūpų ir gerklės“: *Žodis* ***burna*** *vartojamas bet kokiai kiaurymei įvardinti* <...>, šalia kurios pasitaiko ir „žmogaus veido ar gyvulio snukio“ semema: *Ką darysi: džiūstanti* ***burna*** *ir lūpos tikrai kamuoja - nors imk ir bučiuokis be perstojo!; Gydant galvijus nuo snukio ir nagų ligos* ***burna*** *praplaunama švariu vandeniu* <...>.

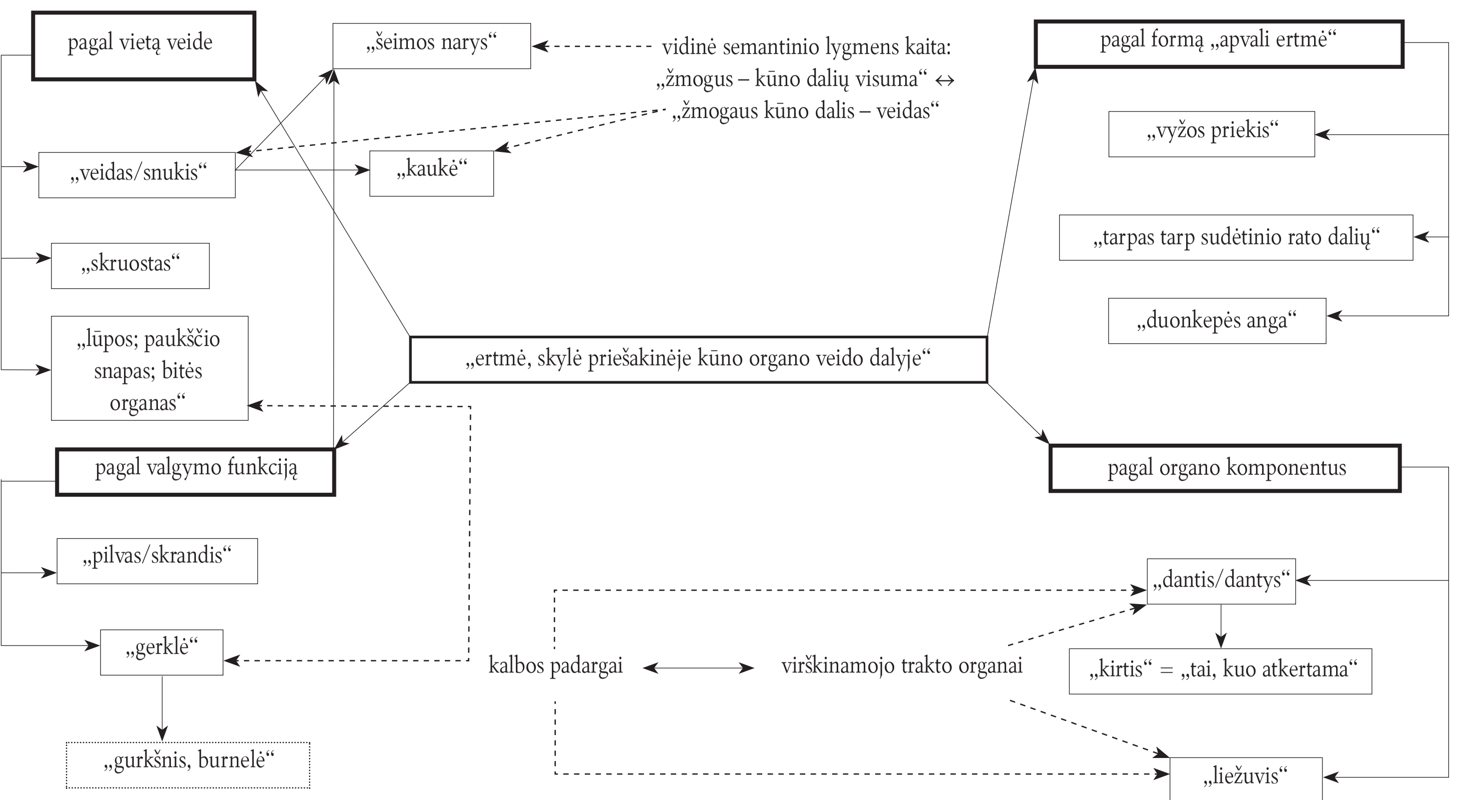
Gana dažnai „burna“ suvokiama kaip kramtymo organas – painiojami referentai „dantis/-ys“ ir „burna – vieta, kur yra dantys“: *Nukandęs* ***burna*** *dengusią juostą, į pagalbą pasikvietė nepažįstamus žmones* <...>.

Dažnokai reikšme „burna“ įvardijamas referentas „lūpos“: *Ant jo besišypsančių lūpų nusileido jos* ***burna****, jie pasisveikino švelniu bučiniu* <...>.

---

[93] Plg. duomenis iš lietuvių tautosakos rinkinių: 279. Serga vaitoja -- nuo burnos kąsnis neatstoja. 1935, Pnd. LTR 714 (10); 375. Burna tai nedurna: kai ką prikiši, tuoj ir išsižioja. 1945, Kp. LTR 2993 (501); 376. Burna nedurna: kai neši, ir žiojasi. 1957, An. LTR 3067 (28); 377. Jo burna nedurna: duodama žiojas. Ut. LMD I 714 (166); 385. Kas burnon, tas ne iš burnos. 1935. LTR 3585 (38); 413. Ko širdis pilna, tas iš burnos plūst. Plg. TD VII, p. 151; 578. Pasičėdyk burną košei valgyti. VD 1912, p. 14; 669. Kieno burna karti, tam ir medus nesaldus. DAA, p. 41; 736. Bepigu kiaulei: nei burną prausi, nei kojas ausi. 1930, Pn. LTR 1039 (2883); 982. Duona burną išgadino. LT III, p. 460; 983. Gardi duonaburną gadina. 1934, Ut. LTR 469 (282); 1039. Ką vasarą koja paspiri, tą žiemą į burną paimi. VD 1911, p. 23; 1769. Žodis iš burnos – kūns be galvos. TD VII, p. 152; 1932. Ne kiekviena burna putrai srėbti. MžŽ, p. 226; *2055. Sausas šaukštas burną plėšia. 1959, Dkšt. LTR 3537 (183); 2438. Ir ten kepti karveliai nelekia burnon. VLCh II, p. 452; 2849. Iš tos pačios burnos ir šiltas, ir šaltas. DAA, p. 40; 2926. Iš savo burnos – ant savo galvos. 1961, Šd. LTR 3622 (68); *3178. Keikestis pro burną išeit, pro nosį atlenda. LST, p. 357; 3179. Keiksmas pro burną išeina, pro nosį pareina. VM, p. 42; 3533. Burna, nebūk durna, mokėk loti – būsi soti. TTŽ 1914, p. 12; 3635. Svetima burna – ne daržas, neuždarysi. 1934-1935, Mrj. LTR 873 (256/27); 3636. Ant svetimos burnelės neuždėsi skarelės. 1934-1935, Igl. LTR 873 (29/13); 3637. Šnekančiam burną neužimsi. TTŽ 1912, p. 72; 3638. Burnos niekam neužimsi. 1959, Rm. LTR 3454 (70); *3639. Negali žmonėms burną užkimšt. LST, p. 309; 4668. Balsas, iš burnos išėjęs, nebesugrįžta. VPŽ, p. 8; 4707. Keptas karvelis neatlėks pats į burną. LST, p. 121; 4817. Ankstybasis burną šluosto, o vėlybasis – akis. 1910. LMD I 240 (12); *4878. Kai neturėsi ko burnon paimt, ant lentynos dantis padėsi. 1936, Vrn. LTR 3767 (6) (LT).

[94] Kaukienė (1994, 29) nustato denotatą „plyšys“.

II.3. 1 schema: lie. *burnà* semantinis ekstensionalas

Kai kurie pavyzdžiai reflektuoja niekur iki šiol neužfiksuotą sememą „pilvas“ ar „skrandis“: *Kuo storesnė riekė, tuo sotesnė* ***burna***.

Iki šiol vartojama ir reikšmė „šeimos narys“: *Čia būta mano lūpų ir akių | Čia mano rankų klaidžiota; Jos meiliai žiūri į lopšį, kur klykia nauja* ***burna*** (Just. Marcinkevičius); *Dabar viena* ***burna*** *bus mažiau – daugiau pinigų liks kitiems; Glausčiausi pas vaikus, bet kam jiems dar viena* ***burna***.

Vienas pavyzdys sietinas su LKŽ neišskirta „ertmės/skylės“ semema: <...> *virtuvėje tebežiojėja didžiulė duonkepio* ***burna*** <...>, t. y. suponuotina reikšmė „krosnies priekyje esanti anga“.

Remiantis šia analize, galima rekonstruoti integraliąją sememą „**ertmė, skylė priešakinėje kūno organo veido dalyje**“[95] (žr. II.3. 1 schemą).

Tokios reikšmės rekonstrukciją iš dalies galima pagrįsti ir kai kuriais lietuvių kalbos bendrašakniais žodžiais: (galūnės vediniai) adj. lie. *burnius* „turintis didelę burną“ SD[1] 34 (Ambrazas 2000, 132), nors taip pat žinomas ir adj. lie. *burnùs* „didžiagalvis“ (dėl jo plačiau žr. Mikulėnienė 1982, 15). Su šiais adjektyvais, matyt, sietinos ir lietuvių pavardės: *Burnáitis*, *Burnalis* (LPŽ I 358 t.), su kuriomis mėginama sieti s.lie. *Burnÿ* (gen.) < **Burna* (Ragauskaitė 1999, 152; 2005, 118)[96].

Daug sudėtingesnis prūsų kalbos faktų traktavimas, mat šaknis **bur-n-*, kuri galėtų būti siejama su lie. *burnà*, reflektuojama tik toponimų: pr. *Burnite* 1304, *Bornyten* 1390 (> *Bornitt*) (Gerullis 1922, 24; dar žr. Przybytek 1993, 38; Blažienė 2005, 38), kuriuos Toporovas (ПЯ I 266) atsargiai sieja su toponimais: lie. *Burnių* km., *Burniškių* km., *Burnėnų* vk., *Burneikių* km.; la. *Buřnele* pļ. (Endzelīns 1956, 148).

Dėl fonetinių ir semantinių neatitikimų lyginti lietuvių „burnos“ pavadinimus su latvių kalbos pavyzdžiais nėra lengvas uždavinys.

Jau minėta, kad skiriasi šių žodžių pradžios priebalsis: la. *puȓns*, *puřns*, *puȓna* „snukis“ – lie. *burnà*. Endzelynas (DI I 85) tokį neatitikimą aiškino kaip itin dažną ir nereikšmingą sporadinę kaitą, t. y. suponuojama atsitiktinė konsonantinė arba analogijos faktoriaus nulemta kaita pagal la. *puȓslas* „arklio lūpos; snukio vieta, kur yra nosis; snukis“, o V. Kiparskis spėjo buvus finų kalbos įtaką (Kiparsky 1968, 73 tt.; plg. LEV II 91; Sabaliauskas 1994, 52).

Būga (RR I 448) mano čia esant skardžiųjų ir dusliųjų priebalsių kaitą. Toks problemos sprendimas iš tiesų galėtų būti priimtinas, jei šio reiškinio arealas apsiribotų tik latvių kalba ar tik rytinių baltų tarmėmis, tačiau dusliuoju priebalsiu prasideda ne tik latvių, bet ir kai kurių slavų kalbų bei hetitų kalbos pavyzdžiai. Be to, Nepokupnas (1983, 14 t.) konstatuoja, kad kaita la. *p-* < **b-* anlaute labai reta.

---

95 Ši semema labai artima air. *bern(a)* „plyšys akmenyje; skylė“, *bernach* „įtrūkęs, suskilęs“, s.v.a. *bora* „skylė“ (Poljakov 1995, 104).

96 Plg. nomen proprium la. *Purniņš* < la. *purns* „snukis“ (Сталтмане 1981, 96).

Akcentuotina, kad nė viename latvių kalbos dialekte nėra vartojama forma su pradžios *b*-, išskyrus du toponimikos pavyzdžius (plg. la. *Bur̃nele* pv. Iec; *Burnevičiene//Bur̃navičiene*[2] Pnm (Endzelīns 1956, 148)): la. dial. *pur̂na*, *pur̂n(s)* „snukis“ (VV II 219); *pur̂nis* „snukis (gyvulio); veidas; avalynės ar kojinės dalis, kuria uždengiami kojos pirštai; (bato) priekis; bulvės gumbo smailiausia dalis“ (KV II 270); *pur̂ns, pur̂nc*, dem. *pur̂nīc*, *-īna* „į priekį atsikišusi gyvulio galvos dalis, kurioje yra nosis; avalynės ar kojinės dalis, kuria uždengiami kojos pirštai; (bato) priekis“ (EV III 153) – *pur̂ns* C, PS, Jnp, Crg, Kl, Prl, Nrt, Lbn, Mrn, Vln, Rzn, Pre, *pur̂ns*[2] Līn., L.-S., *pur̂na* Vlm., Apk., *pur̂na*[2] (Karls.), *purnis* (Glück., Manz. Lettus), *pur̂nis* Lks, Dgd, *pur̃ns* (Bl.) „snukis; smailėjanti avalynės dalis (bato priekis)“ (ME III 418).

Vadinasi, galima spėti, kad rytų baltų „burnos“ pavadinimų pradžios priebalsinis neatitikimas siekia daug senesnius laikus nei rytų baltų ar baltų prokalbė, t. y. sporadinė kaita ar analogijos veikimas nėra patikimi dėl daug platesnio formų su *p*- paplitimo arealo. Jo priežastys, matyt, nulemtos skirtingos žodžių kilmės (žr. toliau). J. Viburytė (2007, 58 tt.), mėginusi aprašyti baltų ir slavų „burnos“ pavadinimų genetines sąsajas ir vėl iškėlusi žodžio konsonantinio neatitikimo klausimą, nesiremia naujausiais tyrimais (plg. Kregždys 2003, 34; 2005, 12, 19, 25), kuriuose ši problema išaiškinta, taip ir neįvardija patikimų diferentinės inicialės atsiradimo priežasčių.

Remiantis vyriškosios giminės formų vartojimu šalia moteriškosios giminės lyčių latvių dialektuose, galima suponuoti *ŏ/ā* kamienų gretybės vartoseną Vainižų šnektoje.

Pateikti pavyzdžiai reflektuoja šiuos la. *pur̂ns/pur̂na* denotatus: 1. „(žmogaus) veidas/(gyvulio) snukis“; 2. „veidas; avalynės ar kojinės dalis, kuria uždengiami kojos pirštai; (bato) priekis“, kurie žymi referentus „veidas“, „priešakinė avalynės dalis“.

Tačiau šių duomenų neužtenka apibrėžti semantinį vardažodžio ekstensionalą ir integraliąją jo reikšmę. Todėl pasitelktini tautosakos duomenys, kuriais remiantis, reikšmių sąrašą galima papildyti dar keliais denotatais:

1. semema „veidas/snukis“: JT 1685; Atk 13:2 – „liūto snukis“: *Un tas Swehrs/ ko es redſeju/ bija lihdſ weenam Pardeļam/un wiņņa Kahjas it ka` Lahtścha // un winna Mutte it ka Lauwa* ***Purnis*** */ un tas Puhķis dewe tam śawu Spehku/ un śawu Goh- // da=Krehślu/ un leelu Warru*; [dn] „šuns snukis“: 18519 *Šâi sētâ labi suņi, | Cauni dzina sētiņâ; | Otras sētas suņu* ***purni*** *| Pēdas vieni nosūkstija*; [ptr]: *Ausis kā lāčam,* ***purns*** *kā cūkai*. 508 2086 – „kiaulės snukis“. *Puisis no laukim* ***purns*** *ar taukiem*. 508 2402 – „žmogaus veidas“: Vaikinas iš kaimo – riebus veidelis. *Raibs kā āpša* ***purns***. 1079 1828 – „barsuko snukis“.

2. semema „nosis“: [prt] 12940. *Kartākslis ir kāds govju slimības nosaukums. Kad govs negremo, stipri elso,* ***purns*** *sauss un karsts, tad saka, ka viņai kartākslis deg.* /K. Lielozols, Nīca./;

3. semema „priekinė kojos dalis“: [prt] 13365. *Ja ejot nodauza labās kājas* ***purnu,*** *tad satikšot kādu pazīstamu sievieti, un kad kreisās tad vīrieti.* /A. Strode, Rudzēti./ – „dešinės kojos dalis“;

4. semema „avalynės priekinė dalis“: [prt] 21541. *Bērns, kam naktspamašas, ceļas, iet, kāpj. Noliek pie gultas slapju palagu vai maisu, tad ārā kāpjot atmostas. Pieliek pie gultas kāju apavus, tā ka vienam* ***purns*** *stāv uz durvju, otram uz pagultes pusi. Ar pīlēģi, kas Jāņu vakarā piesiets pie gultas staba, sit trīs reizas krustiem pa muguru, sauc slimnieku vārdā un saka, lai slimība izzūd.* /Rašmane, Saldus./; 22308. *Kam pastalai pirmais* ***purns*** *noplīst, tas par saimnieku tiks, kam papēdis - par kalnu.* /K. Jansons, Plāņi./ – „naginės priekis“.

Taigi semantinis ekstensionalas papildytinas sememomis „nosis“ [plg. Ergemės šnektoje vartojamą reikšmę „į priekį atsikišusi gyvulio galvos dalis, kurioje yra nosis“] ir „priekinė kojos dalis“, kuri labai artima reikšmei „avalynės ar kojinės dalis, kuria uždengiami kojos pirštai; (bato) priekis“.

Iš čia pateiktų latvių kalbos pavyzdžių galima daryti ir kai kurias rytų baltų pavyzdžių semantinės raiškos išvadas:

1. Kitaip negu lietuvių integralioji semema „ertmė, skylė priešakinėje kūno organo veido dalyje“, latvių pagrindinė reikšmė įvardytina „veidas/snukis“, t. y. lietuvių ir latvių kalbų „burnos“ referentai yra skirtingi.

2. Latvių kalboje nefiksuojama semema „dantis/dantys“ patvirtina jos antrinę kilmę lietuvių kalboje (žr. II.3. 1 schemą).

3. Latvių kalboje neužfiksuota vidinės semantinio lygmens kaitos atvejų.

Remiantis šiais rezultatais, galima peržiūrėti ligšiolinius nagrinėjamo žodžio kilmės aiškinimus.

Trautmannas (1923, 40) rekonstruoja moteriškosios giminės baltų ir slavų prolytę **būrnā-* „burna“, iš kurios veda la. *pur̂ns* (masc.), *purna* (fem.), patyrusį kito žodžio įtaką, bulg. *бърна* „lūpa“ (pagal Mladenov – IF 35, 134) ir arm. *beran* „burna“ (pagal Bezzenberger BB 21, 315). Tokią pat hipotezę Miūlenbacho žodyne pateikia ir Endzelynas (ME I 354).

Fraenkelis (LEW 66 t.) papildo giminiškų žodžių būrį: air. *bern(a)* „plyšys, įtrūkimas; anga“, adj. *bernach* „įplyšęs, įtrūkęs“, lo. *forare* „(pra)gręžti“ ir s.v.a. *bora* „skylė, anga“, *borōn* „gręžti“.

S. Karaliūnas (1970, 205), plačiausiai apžvelgęs lie. *burnà* etimologiją po LEW, be giminiškų žodžių išvardijimo, imasi spręsti fonetikos ir morfologijos problemas. Dėl žodžio pradžios priebalsio skirtumo tarp lietuvių ir latvių pavyzdžių pritaria Endzelynui (žr. aukščiau) – galimas analogijos veikimas (la. *pùrpas*[2] „lūpos“, la. *pur̃slas* „snukis, nosis, nasrai, gerklė“ – apie tai plačiau žr. ME ibd.), todėl veda rytų baltų

pavyzdžius iš verb. bl. **bur-* „trinti, glamžyti“ (< ide. **bṛ-H-* „t. p.“). Šiuos žodžius sieja su la. *bur̂nît* (praes. *bur̂nu*) „spausti, slėgti, glamžyti, plėšyti; atšipusiu peiliu pjaustyti = draskyti – R. K.“ (ME I 354), „(su)purtyti, stumdyti“, deverbatyvu *burņa* „kas nuolat glamžo“ (EH I 255). Toliau šios formos lyginamos su „turinio planu artimais“ la. *bur̂zît* (praes. *bur̂zu*) ir *bur̂zêt*[2] „trinti, (su)glamžyti“ (ME I 356), deverbatyvais *bur̃za/bur̂za* „trintis; sambrūzdis; slėgimas; rausimas(is) (ME I 355).

Šaknies nulinio apofonijos laipsnio forma la. *bir̂zt* „(su)gurinti, (su)smulkinti; (su) griūti“ (ME I 300) vedama iš ide. **bṛ-H-* > bl. **bir-*: lie. *bir̃žti* „daryti brėžį su koja dirvoje, kad sėjėjas matytų, kaip plačiai sėti; biržyti“ (LKŽ I 852), su kuriuo lyginamas ir *guņa* laipsnio la. *ber̂zt* „(į-, nu-)trinti“ (ME I 280) (Karaliūnas 1970, 206).

Toliau bl. **bir-/*bur-* identifikuojami su gr. φάρω „skeliu, trinu“, φαρόω „ariu“ ir r. *борона́* „akėčios“ (< **bor-n-ā*) – paneigiamas Fraenkelio mėginimas lyginti juos su lo. *forāre* „gręžti“, s.v.a. *boron* „t. p.“, mat šie yra subst. ide. **bhorā* vediniai[97], o bl. **burnā* „burna, snukis“ traktuojamas kaip priesagos *-n-* vedinys iš bl. **bur-* „trinti, kramtyti“. Sememų „kramtyti“ ir „trinti“ ryšys grindžiamas visai kitos morfologinės struktūros žodžiais (Karaliūnas ibd.).

Panašiai lie. *burnà* nagrinėja ir Kaukienė (1994, 134). Ji šį žodį veda iš ide. **bher-/*bhor-/*bhṛ-* „(aštriu įrankiu) kirsti, smogti; pjauti, rėžti“. Remdamasi šiomis protosememomis, suponuoja šias leksines semantines grupes (Kaukienė 1994, 29):

1) „dirbti žemę“: lie. *bãras*, gr. φάρος „arklas“ ~ germ. **borōn*, lo. *forāre* „gręžti“;

2) „grasinti, bartis“: lie. *bar̃nis*, s.air. *bare*, val. *bar* „pyktis“, slov. *brañ* „draudimas“.

Vis dėlto iš karto reikia pabrėžti, kad svarstymas, paremtas netiesioginiais argumentais ir visiškai kitos leksinės semantinės grupės pavyzdžiais (Karaliūnas formos bl. **bur-* protosememą nustato ir pagal lie. *žiáuna* „žandikaulis“ ir kt. (!!!)), nėra itin patikimas. Todėl nėra jokio pagrindo sieti nagrinėjamą žodį su semema „draskymas ir pan.“, mat iš aukščiau pateiktos apžvalgos aiškiausiai matyti, kad „kramtymo“ reikšmė yra antrinė dėl sekundarinės sememos „dantis/dantys“, atsiradusios dėl referentų substitucijos, kurią suponavo pozicinis šių organų artumas [„dantys“ yra „burnos“ komponentai]. Todėl Karaliūno pateiktų latvių kalbos pavyzdžių priskyrimas tai pačiai semantinei grupei nėra motyvuotas svarbiausiu – semantiniu argumentu. Vadinasi, galima spėti, kad la. *bur̂nît* „spausti, slėgti, glamžyti, plėšyti; atšipusiu peiliu pjaustyti“ ir kt. priklauso kitai semantinei grupei nei lie. *burnà*, plg. pastarojo konotatus „marmūzė“ (emoc.; menk.), „blerbėtuvai“ (dial.; menk.; šnek.) (Barauskaitė 1982, 144), kurie sietini su semema „lūpa/-os“ [kalbėjimo procesu !], o ne kokiu nors draskymą, plėšymą, trynimą reiškiančiu procesu ar objektu.

[97] Būga (RR II 548) neabejoja semantiniu ryšiu tarp lie. *burnà* ir lo. *forāre* „(pra)gręžti; padaryti skylę“, s.v.a. *borōn* „gręžti“.

Remiantis tokiu nagrinėjimu, galima teigti, kad nėra jokių patikimų faktų, suponuojančių lie. *burnà* siejimą su lie. *bãras* „ariamosios dirvos dalis“ (IEW 135)[98], kurį Būga (RR II 294) vedė iš verb. lie. *beȓti* „pilti smulkius, birius daiktus; vėtyti; sėti“ (DLKŽ[5]) – tokį lie. *bãras* kilmės aiškinimą pateikia ir Otrębskis (1965, 33), t. y. negalima šio žodžio vesti iš ide. **bher-* „pjauti; smulkinti“ (IEW 133).

Toliau tęsiant žodžio pradžios priebalsių *b-* ↔ *p-* diferentiškumo priežasčių analizę rytų baltų kalbų plote, minėtini panašios fonetinės struktūros bendrašakniai kitų ide. kalbų pavyzdžiai: slov. *perna*, *pera* „lūpa“ ir het. *puri* „t. p.“ [pirmasis bulg. *бърна* „lūpa“ su slovakų *perna* „t. p.“ sulygino Machekas (Machek V. Zum Wortschatz des Litauischen, in: *ZfslPh* XXIX (1961) 2, 356 – plačiau žr. Непокупный 1975, 142)] ir galbūt Pabaltijo finų skolinys *perna* „blužnis“ (dėl šio žodžio kilmės plačiau žr. Kregždys 2003, 34). Machekas (1957, 362 t.) juos sieja su la. *purna* „snukis“. Remiantis tokiu lyginimu, rekonstruojama prasl. **pъrna*, kuris laikomas savarankiška lytimi, gretintina su prasl. **bъrna* > bulg. dial. *бърна* „lūpa“, *брѣна* (fem.) „lūpa, nukarusi lūpa“, maked. *брна* (fem.) „žiedas, įveriamas į kuilio knyslę; gyvūno lūpa“, slovk. *brna* „žvėries karnavalo kaukė“, s.-kr. *bȑnjica* „antsnukis“ (ЭССЯ III 130; Трубачёв 1963, 190; Мартынов 1978, 12).

Iškyla nauja problema – kaip paaiškinti prasl. **bъrna* < ide. **bhr̥n-*, t. y. bulg. *bŭrna* (plg. Poljakov 1995, 104), jei lie. *burnà* turėtų būti kildinama iš ide. **bhr̥̄n-* arba **bhōr-n* (ЭССЯ ibd.)[99]. Į tokį neatitikimą dėmesio neatkreipė Trautmannas (1923, 40), rekonstravęs bl.-sl. *būrnā-* „burna“ (fem.): bulg. *бърна* „lūpa“, jam pritarė ir Sławskis (1970, 504). Panašiai teigia ir Boryśas (1992, 130): prasl. **br̥na* „lūpa“ > lie. *burnà* „burna; lūpos; veidas“.

Taigi pirmiausiai plačiau nagrinėtina slavų medžiaga. Remiantis van Wijko (Ван Вейк 1957, 90) aiškinimu, galima teigti, kad forma bulg. *брѣна* yra senesnė, nei *бърна*, mat sl. *-ѣр-* galėtų būti kildinamas iš ide. **r̥*, jei prieš jį būtų labioveliaras (Beekes 1995, 136), t. y. šis *-ѣр-* < prasl. **r̥* < bl.-sl. **ur*, ide. **r̥*. Remdamiesi tokia hipoteze, susidurtume su skirtinga bazių kiekybe baltų ir slavų kalbose – liktų nepaaiškintas lie. *bùrną* (acc.sg.) akūtas. Apie slavų prolytės akūtiškumą ar, priešingai – cirkumflektiškumą pasakyti ką konkretaus labai sunku, mat s.-kr. *bȑnjica* yra sufiksinis vedinys, kurio akcentuacijai įtakos galėjo turėti priesaga. Jei suponuotume, kad baltų akūto istoriškumą patvirtina serbų ir kroatų akūtas, tuomet turėtume rekonstruoti la-

98 Todėl nepatikimu laikytinas ir siejimas su norv.-dan. *Bor*, ags. *bor* (*byres*), v.v.a. *bor*, n.v.a. *Bohr(er)*, s.skand. *bora* = ags. *borian*, s.saks. *borōn*, s.v.a. *borōn* ~ lo. *forāre* „gręžti“, gr. φαρόω „arti“, av. *barənenti* „susipjaustyti, (pra)gręžti“, kurie lyginami su semema „skylė“: lie. *burnà*, arm. *beran* „burna“, s.air. *berna* „praraja“ (NDW I 94).

99 Ide. **bhōr-n* rekonstrukcija ne visai atitinka ide. ablauto sistemą slavų kalbose (plg. Бернштейн 1974, 30 tt.).

ringalinę prolytę prasl. *b$\mathring{r}$H-n- (plg. Beekes 1995, 145), tačiau kaip tuomet turėtume aiškinti bulg. *бърна* vietoj lauktinos *бръна*. Labiau tikėtina, kad slavų prolytė buvusi silpnosios bazės *burnā > prasl. *bъrna. Dėl baltiškosios ir slaviškosios medžiagos neatitikimo galima būtų suponuoti antrinę akūtinę formą.

Remiantis 1.3.1 skyriuje minėtais Būgos pastebėtais metatonijos požymiais tarp ŏ ir ā kamienų lyčių bei žinomu dėsningumu, kad laužtinė latvių priegaidė (ir g. masc. !!!) suponuoja kilnojamojo kirčio paradigmą, galima spėti, kad latvių moteriškosios giminės forma yra pirminė, o vyriškoji atsiradusi vėliau, t. y. rekonstruotina kolektyvinės reikšmės bl. *purnā́ „lūpos ↔ kiaurymė veide, besibaigianti lūpomis" (plg. lie. *burnā́* > *burnà* „Mund" – Holzer 2000, 289). Kolektyvinės formos rekonstrukciją galima paremti alb. *buzë* (fem.) „lūpa, kraštas, krantas ir pan.", kurį N. Jolkas vedė iš *bur-zë < ide. *b$\mathring{r}$di̯ā < ide. *bher- „skaldyti, aižyti" (Десницкая 1984, 308 t.)[100]. Taip pat minėtina, kad ide. *-eh_2 > alb. -*ë* vienaskaitoje tik nekirčiuotoje pozicijoje (Meyer 1892, 83).

Latvių *pur̂ns* (masc.) atsiradimą, matyt, galėjo suponuoti la. *veĩds* „veidas" (pagal analogiją), nors Karulis teigia pastarąjį esant naują žodį, į kalbos vartoseną įvestą A. Kronvaldo (LEV II 500). Todėl galima atsargiai spėti, kad nėra jokio pagrindo rekonstruoti *ŏ/ā* kamienų gretybės rytų baltų prokalbei – vyriškosios giminės forma yra vėlyva, t. y. traktuotina kaip latvių kalbos dialektinė inovacija.

3. Beveik neįmanoma sunkiosios (arba laringalinės) bazės prolytės rekonstrukcija slavų kalboms.

Taigi remiantis šiomis išvadomis, galima suponuoti tokią „burnos" etimologinę raidą: bl.-sl. *bur-/*pur- „purkšti" (plg. onomatopėjinės kilmės[101]) [bl.-sl. *pur- < ide. *pr/p(u)r „purkšti", kurią Mažiulis (PEŽ III 362) įvardija onomatopėja (universaline); dėl tokios kilmės vardažodžių darybos dar žr. Urbutis 1969, 51; 1981, 41)], plg. *pur̃pti* „brinkti; knarkti; knarkiant miegoti"; *bur̃bti/bir̃bti* „knarkti, šnypšti; riaumoti ir pan." (< *„prunkšti lūpomis"); verb. lie. *burnóti* „judinti lūpas" M 39, *burnåti* „pliurpti lūpomis" Bezzenberger LF 104 (*LKŽK*) + suff. *-nā-:

bl.-sl. *bŭr-nā́ > pralie. *burnā́ > 1. lie. *burnà*; 2. lie. dial. *bùrna*;

bl.-sl. *bŭr-nā́ > prasl. *bŭrnā́ > bulg. *бръна*;

bl.-sl. *pŭr-nā́ > prabl. *purnā́ > 1.la. *pur̂na* → *pur̂ns* (dėl analogijos);

bl.-sl. *pŭr-nā́ > prasl. *pъrna > sl. *porna > slov. *perna*[102].

---

[100] Visai kitaip šį žodį etimologizuoja Orelas (1998, 43 t.), siejantis jį su lie. *budễ* „pintis; medžio grybas; galąstuvas" ir rekonstruojantis praalb. *budjā, nors semantinis albanų ir lietuvių pavyzdžių neatitikimas verčia abejoti Orelo ir pripažinti Jolko etimologiją.

[101] Plg. onomatopėjinį lie. *var̃nas/várna* < interj. bl.-sl. *var „kvar" + suff. *-na-/*-nā- (PEŽ IV 225).

[102] Apie tokį kitimą ir jo priežastis plačiau žr. Ван Вейк 1957, 90; Филин 1972, 221.

Vadinasi, galima atsargiai rekonstruoti silpnosios bazės prolytę, savo reikšme kildintiną iš onomatopėjinio ide. **br̥-/*pr̥-* „purkšti (lūpomis)".

Baigiant žodžio analizę, minėtina, kad pastaruoju metu mėginama naujai nušviesti baltų ir slavų „burnos" pavadinimų raidą (Аникин 1998, 93; Viburytė 2007, 57 tt.). Juose naujai interpretuojami ir kvestionuojami (!!!) visiškai aiškūs ir verifikuoti dalykai. Viburytė (op.cit. 59 t.), remdamasi liaudies etimologijos metodika (apie ją plačiau žr. Kabašinskaitė 1998; Kregždys 2010, 51 t.; Крегждис 2010, 215 t), teigia, kad bulg. dial. *бърльо* „žmogus su didelėmis lūpomis" (< bulg. *бърна*), iki šiol lygintas su lie. *burliungis* „apvalaveidis" (БЕР 103), nėra tos pačios kilmės, t. y. lie. *burliungis* ← verb. lie. *burlioti* „valgyti laistant, tepti" ← subst. lie. *burlas* „purvas". Tokiu aiškinimu patikėti negalima todėl, kad Viburytės minimas verb. lie. *burlioti* reflektuoja kontrahuotą lytį [su absorbuotu radicialiniu -*na*- (dėl patogesnio tarimo) – plačiau apie tokius kitimus [ir literatūrą] žr. Крегждис 2009, 281; Kregždys 2009_a, 125 t.)], t. y. rekonstruotina forma **burnalioti*. Daryti tokią prielaidą verčia Viburytės minimo veiksmažodžio lie. *burlióti* „valgyti laistant, tepti, murzinti" Mrc, Al (LKŽ) semantinė denotatinė vertė, suponuojanti ne „purvo" [~ lie. *bùrlas* „purvas, makalynė" BŽ 107, J, Mc], bet „kūno organo – burnos" aktualųjį denotatą resp. referentą, t. y. afiksas -*las*, -*a*, matyt, pridėtas kontaminuojant adj. lie. *burnùs* „ėdrus" Kbr [< lie. *burnà* „Mund; Maul", plg. *Bur̃nios kiaulės* Kbr] arba lie. *burnà* „t. p." su subst. lie. *bùrlas* „purvas, makalynė" BŽ 107, J, Mc. Tiesa, dėl lie. *burlióti* ir lie. *bùrlas* skirtingo arealinio paplitimo patikimiau spėti, kad kontaminantas galėjo būti ir kitas, su šiuo [dažnai itin neigiamos resp. pejoratyvinės semantinės konotacijos (žr. Skardžius I 164)] darybiniu afiksu pasidarytas, žodis: subst. lie. *vép-la* „žioplys" Sb, Ds, J I 640, lie. dial. *pamp-là* „mažas pilvotas žmogus" Šv, lie. dial. *riógla* „didelis, nevikrus, išsiskėtęs žmogus" Liep ir kt. (daugiau pavyzdžių žr. Skardžius ibd.). Tokį spėjimą galima argumentuoti ne tik lie. *burlióti* „valgyti laistant, tepti, murzinti" konotacine verte, akivaizdžiai sietina su „kūno organo" referentu, o ne „purvo, šlapios vietos" reikšme, plg. iliustracinius aptariamo veiksmažodžio pavyzdžius: *Vaikai **pieną** burliója Mrc; Paršai **ėdalą** burliója Mrc; Ko čia burliójies su ta **tešla**!* Al (LKŽ); išvestinius veiksmažodžius: lie. dial. *apsiburlióti* „apsilaistyti, išsimurzinti" – *Stovi vaikas apsiburliójęs* Mrc; *įsiburlióti* „apsilaistyti, išsimurzinti" – ***Valgydamas** apsipylė, insiburliójo visą pilvą* Kb; *išburlióti* „išknėzoti" – *Paršai **ėdalą** išburliójo* Mrc.

Taip pat galima spėti, kad denominatyvais laikytini ir verb. lie. dial. *bur̃lyti* „burbuliuoti, įkišus snukį, purlyti, turlyti" – *Įpiliu vandenio, užbarstau miltų, arkliai kad bur̃lija, tai bur̃lija* Ėr; *Karvė įkiša galvą į gėralą ir bur̃lija, o negeria* Ssk; *Paršiukas lovỹ bur̃lija* Skp; *Paršas, kad nenori ėsti, tai tik su snukiu bur̃lija*

ėdalą, t. y. rausia su snukiu J; *Gyvoliai bur̃lija balą, t. y. balą daro* J; *Ančiukai po purvyną kad bur̃lijas* Ukm ir jo vediniai: verb. lie. dial. *apibur̃lyti* „apipurlyti, apturlyti" – *Karvė tik apibur̃lijo viedrą, o gert negėrė* Ssk; verb. lie. dial. *išbur̃lyti* „burlijant išgerti" – *Išgėrė išbur̃lijo lig lašeliui* Pn; „išpurlyti, išplakti": *Burlas (purvas), išbur̃lytas ant kelio, bus burlynė* J [pastarasis pavyzdys suponuoja kitos semantinės grupės denominatyvą [< lie. *bùrlas* „purvas, makalynė"], todėl LKŽ sudarytojų turėtų būti išskirtas į atskirą reikšminį lizdą, t. y. čia suplakti su skirtingos kilmės veiksmažodžiai į vieną leksinį semantinį lizdą dėl fonetinės homonimijos (!!!)]; verb. lie. dial. *pabur̃lyti* „kiek paturlyti, paknėzoti" – *Pabur̃lijo pabur̃lijo ir paliko – ėkšti karvė* Pn; verb. lie. dial. *pribur̃lyti* „priturlyti, priknėzoti" – *Pribur̃lijai pribur̃lijai, kas gi tavo išėdas valgys?* Sl; verb. lie. dial. *subur̃lyti* „burlijant suėsti" – *Nors nenorom, bet subur̃lijo teliukas buzą* Ssk, suponuojantys lygiai tą patį darybinį tipą, t. y. subst. lie. *burnà* „Mund; Maul" + *pejoratyvinis kontaminantas*. Su jais sietini ir minėti veiksmažodžių vediniai: subst. lie. *bur̃lijimas* „burbuliavimas, įkišus snukį" – *Teliokas su savo bur̃lijimu išves mane iš kantrybės* Ssk; subst. lie. *burlià* „kas burlioja, valgydamas ar ėsdamas apsilaisto, susitepa" – *Šitas burlià kai pradeda valgyti, visas apsiburlioja* Mrc; „riebus, nutukęs žmogus, burliungis" – *Kap tik pabuvo vaitu, tai pasdarė kap burlià* Kb, Mrc, sudarytu su suff. *-lia* (žr. Skardžius op.cit. 165; tiesa, Skardžius nenurodo nomina propria darybinio tipo, bet tokio buvimu abejoti nėra jokio pagrindo) ir kt. (daugiau pavyzdžių žr. LKŽ).

Kitas Viburytės (op.cit. 60 t.) teiginys, neva mak. *брна* „žiedas, veriamas į kiaulės knyslę" „semantiškai <...> pernelyg tolimas <...>" bulg. *бърна*, lie. *burnà* ir kt., taip pat nėra teisingas, mat sememų santykis „kūno organas" [plg. la. dial. *purnis* „kiaulės knyslė" (žr. aukščiau)] ↔ „kūno organo atributas" [plg. bulg. *бъ́рна* „lūpa" ↔ s.-kr. *брњица* „antsnukis" (žr. Куркина 1992, 203)] aiškintinas vidinės semantinės kaitos principu (žr. I.2.2. 1 schemą). Todėl abejoti šio žodžio giminyste su lie. *burnà* ne tik nevertėtų, bet ir negalima – jie artimi ne tik semantiškai, bet genetiškai identiški: sl. **bъrn-* > (s., kr., mak.) *brn-* (plg. Чекмонас 1988, 158).

Išvados:

1. Skirtingų lie. *burnà/bùrna* (kirčio neatitraukiančiose šnektose) akcentinių modelių susidarymas gali būti nulemtas *kolektyvo* formanto **-ā*.

2. Lie. *burnà* integralioji semema „ertmė, skylė priešakinėje kūno organo veido dalyje", o la. *pur̂ns/pur̂na* – „(žmogaus) veidas/(gyvulio) snukis".

3. Latvių Vainižų šnektoje vartojama *ŏ/ā* kamienų gretybė *pur̂ns/pur̂na* yra vėlyva.

4. Rekonstruotina prolytė bl.-sl. **bur-/*pur-* „purkšti" + suff. **-nā-*:

4a. latvių, slavų, hetitų formos su pradžios *p-* yra autentiškos lytys;

4b. visos formos sietinos su ide. onomatopėjinės kilmės veiksmažodinėmis šaknimis **br̥-/*pr̥-*, reiškiančiomis „purškimą (lūpomis)“.

II.4. Lie. *kaktà* // dial. *kãktas* – la. *kakts* // dial. *kakta*

„Kaktos“ pavadinimus priskirti *ŏ/ā* kamienų gretybėms yra labai rizikinga, mat apie vyriškosios giminės formų vartojimą kai kuriose tarmėse nėra duomenų, kitose jas galima būtų įvardyti nykstančiomis (LKŽKP faktinės medžiagos apie tokių lyčių vartoseną nėra surinkta). LKŽK užfiksuotas įdomus faktas, kad *ŏ* kamieno forma vartojama tik labai senų žmonių ir nuspręsti, ar tai yra vyriškosios, ar moteriškosios giminės forma (dėl blogos informanto artikuliacijos) beveik neįmanoma: *kãktas, -o* ? „galvos užpakalinė dalis“ ↔ „kakta“ Trak. Kitas tokios formos vartojimo pavyzdys taip pat užfiksuotas pietų aukštaičių plote: *kãktas, -o* „t. p.“ $Brč_1$ – *palę̃ ragaĩs kãktas*; *kãktas, -o* „kaklo vieta virš sprando; kaklo ir galvos užpakalis“ $Brč_1$ – *vẽršiu an kãkto uždėta važma*. Vėlyvojo laikotarpio raštuose žodžio *ŏ* kamieno forma užfiksuota du kartus, bet reikšme „kakta“ – vieną: *kaktas* „kakta“ Ns 1857, 4, 55 ~ [*kaktas, -o* „pusiau apvali arba daugiabriaunė iškyša sienoje, apšviesta langų ir besitęsianti per keletą aukštų“] K, plg. *kãktas* „pusiau apvali arba daugiabriaunė iškyša sienoje, apšviesta langų ir besitęsianti per keletą aukštų“ (ME II 139) (dar žr. LEŽ 246). Vis dėlto tai neturėtų būti rimtas argumentas nepriskirti šios leksinės poros ŏ/ā kamienų gretybėms, mat tokios egzistavimą suponuoja latvių kalbos pavyzdžiai. Gali būti, kad lietuvių kalbos plote senoji reikšmė buvo pakeista, o vėliau apskritai nunyko (žr. toliau).

LKŽ „kaktos“ pavadinimas yra apibrėžtas dviem akcentinėm paradigmom – 2 ir 4 kirčiuotėmis (plg. DŠŽ 232). Sememos „veido dalis viršum akių“ 2-oji kirčiuotė nurodoma iš šių šaltinių ir vietovių: K II 210, Als, 4-oji – Sch 109 (plg. DŠŽ ibd.; KŠŽ 96); sememų „krosnies priekio viršutinė dalis; krosnies angos viršutinė dalis; krosnies anga“ ir „gakta“ – Ds, Lš (plg. DŠŽ ibd.; KŠŽ ibd.). Daugiau patikimų kirčiuotų pavyzdžių nepateikiama.

Taigi pirmiausiai apžvelgtinos akcentinių paradigmų arealinės ribos. Jas labai detaliai apibrėžęs, Skardžius (RR V 124) teigia, kad Daukšos kalboje šis žodis buvęs baritonas, o šiandien daug kur oksitonas: *kaktà*, (gen.sg.) *kãktos* – Snt, Srd, Jrb, Pgr, Šv, Pln, Sd, Slnt, Vb, Sb, Kp, Km, Ds, Tvr, Rš, *kaktà, -õs* – KG 178, Vrb, Vlk, Mrj, Plk, Social Ššt. Zinkevičius (1975, 19) taip pat akcentuoja, kad daiktavardis *kaktà* dabar kirčiuojamas dvejopai – pagal 2 ir 4 kirčiuotes. Plačiau paplitęs šakninis kirčiavimas. Jį turi daugelis žemaičių (Slnt, Sd, Pln, Šv, Pgr...), vakarų (Snt, Srd, Jrb...), pietų (Lp)

ir rytų (Vb, Ds, Tvr, Rš) aukštaičių. Pasak Zinkevičiaus, galūninis žodžio kirčiavimas Lietuvoje daug retesnis. Jis būdingesnis Kaliningrado srities pasienyje (Vrb, Vlk, Mrj, Skr). Todėl teigia, kad toks modelis buvo būdingas Rytų Prūsijos lietuviams – iš tiesų galūninio kirčiavimo pavyzdžių galima rasti Prūsijos pastoriaus Lysijaus (Ls 52_9 *kaktôs* (gen.sg.)) Katekizmo vertime. Zinkevičius taip pat spėja, kad bendrinės kalbos norma tapusi ketvirtosios kirčiuotės forma ima plisti ir tose šnektose, kuriose iki tol buvo vartojama šakninio kirčiavimo lytys. M. Daukša ir 1605 m. Katekizmo (autorius nežinomas) vertėjas dar vartojo tik šakninio kirčiavimo šaknį: *káktų* DP 439_{37}, 455_{13}; *káktos* 1605 K. $11_{19(2x)}$.

Vadinasi, remiantis šių dviejų autorių samprotavimais ir pateiktos medžiagos interpretacija, reikėtų spėti senesnę formą esant šakninio kirčiavimo, plg. Būgos (RR III 73) teiginius apie tai, kad rytų aukštaičiai gen.sg. turi *kãktos*, vakarų – *kaktõs* ir „daiktavardžiai su priesaga *-tā*, *-to-* ide. lietuviams paprastai eina paroksitonais: <...> gen.sg (*kãktos* Ds) <...>“ (Būga III 710).

Prieš pradedant skirtingų akcentinių formų paplitimo analizę lietuvių kalbos tarmėse, aptartinas jų vartojimas senuosiuose raštuose – verifikuotina, ar Daukšos raštuose žinoma tik šakninio kirčiavimo paradigma.

Remiantis LKŽK sukaupta medžiaga, galima teigti, kad iš tikrųjų galūninio kirčiavimo pavyzdžiai dažniausi Prūsijoje leistuose žodynuose ir gramatikose[103]: *Kaktà*, *ôs* (fem.) „kakta“ R I 52, II 341; *kaktà*, *-õs* „t. p.“ KB II 80; *kaktõs raĩſztis* „kaktos raištis“ K II 210^a; *prieg kaktas* [kirčiuotas -a-s] 26^a AM. = 1600 m. [Būgos kortelė]. Minėtina G. Milkaus rankraštiniame žodyne užfiksuota *Kákta*, *tôs* (fem.) „kakta“ $MŽ^2$ 122.

Patikrinus Daukšos pavyzdžių kirčiavimą, galima pritarti teiginiui, kad šakninio kirčiavimo forma labai dažna, tačiau ji jokiu būdu nėra vienintelė: *kàktos* DK 6_{19} [Būgos kortelė], *ąnt' káktų* DP 439_{37}, 455_{13}, *káktos* (gen.sg.) DP 333_{15}, t. y. *kãktos* (gen. sg.) (Skardžius 1935, 86 tt., 243, 247) ~ *káktú* DP 455_{51} (plg. Skardžius V 122), kuri gali žymėti ir galūninio kirčiavimo tendenciją. Tiesa, Daukšos Katekizmą perrašęs rytų aukštaičių tarme nežinomas autorius (1605) (apie tai plačiau žr. LE XV 553) galūninio kirčiavimo formų nevartoja: *káktos* 1605 K. 34_6, *nuog káktos* 1605 34_7.

Kita vertus, reikia patikrinti, ar vakarų aukštaičiai kauniškiai, besiribojantys su Prūsijos lietuvių šnektų arealu, vartoja tik galūninio kirčiavimo lytis, plg. *kaktà*, *-õs* Vrb, Vlk (Skardžius 1935, 88, 244 tt.) – E. Grinaveckienė (1960, 166) nurodo, kad Mūšos upyno teritorijoje vartojama tik 2-osios kirčiuotės forma.

Lyginamajai analizei pasitelktina LKŽK, LKŽKP ir TA sukaupta medžiaga.

[103] Schleicheris, matyt, remdamasis būtent šiais leidiniais, suponuoja pagrindinę esant būtent *kaktõs* formą – Schleicher Lsb. 109 [Būgos kortelė - LKŽK].

LKŽK užfiksuota, kad šakninio kirčiavimo forma *kãktų* (gen.pl.) vartojama Skirsnemunėje, o *kãktos* (gen.sg.) – Sintautuose, Seredžiuje, Jurbarke (plg. Skardžius 1935, 86 tt., 243, 247). Kitose vakarų aukštaičių kauniškių ir šiauliškių bei rytų auštaičių anykštėnų šnektose vartojama tik galūninio kirčiavimo formos: ***kaktà***, -*õs*: Vrb, Vlk (plg. Skardžius 1935, 88, 244 tt.); ***kaktà pẽčiaus*** „priešakinė krosnies dalis virš angos“ SD[5] 35; Vl; Šl; ***kaktà***, -*õs* „duonkepės krosnies skylė“ Skr; ***kaktà***, -*õs* „išlenktas duonkepio priešakys“ Šlv; ***kaktà***, -*õs* „išdirbta be šerių oda (pakinktams) – šikšna“ Šl.

LKŽKP (medžiaga atspindi XX a. vidurio ir pabaigos kirčiavimo ir semantinės kaitos tendencijas) nėra užfiksuota nė vienos šakninio kirčiavimo formos: ***kaktà*** (4) „kakta“ Vl; ***kaktà*** (4) „krosnies angos viršus“ Plm. Remiantis šiais duomenimis, galima būtų teigti, kad šakninio kirčiavimo paradigma vakarų aukštaičių plote nyksta, bet tokių pavyzdžių esama TA kartotekoje, plg. [pavyzdžiai netranskribuoti] ***kãkta*** Sk, ***kãkta*** Sk, ***kãktoms, kaktàs*** (**2**) Krsn (TAA). Vadinasi, reikėtų suabejoti teiginiu, kad vakarų aukštaičių arealas yra galūninio kirčiavimo susiformavimo plotas, iš kurio ši akcentinė tendencija išplito į kitas šnektas, kuriose toks kirčiavimo tipas nebuvo būdingas – Prūsijos Lietuvos įtaka vakarų aukštaičių „kaktos“ kirčiavimui taip pat nėra joks įrodymas, mat ir toje srityje kirčiavimas įvairavo. Šis teiginys iliustruotinas kitų lietuvių kalbos tarmių „kaktos“ akcentiniais variantais:

2 kirčiuotė: ***kãktos*** (gen.sg.) „kakta“ (Skardžius 1935, 86 tt., 243, 247): Pln [ŠŽK], Šv [PŽV, plg. DūnŽ 119], Pgr [PŽR]; ***kãkta*** „rogių priekis“ Lšk [PA] (LKŽK*)* // ***kaktà*** (2) „kakta“ End [ŠŽK]; „krosnies kakta“ Lnkv [RAP], Rdm [PA] (LKŽKP) // ***kãkta*** – Vgr, Eig, Sd [ŠŽT], Pln, Krkl[1] [ŠŽK][104], Sk [VAŠ], Med, ***kãkt*** NmR, Krk_1, Pn, Nmj, Gžn, Gst, Dkn, Mgč, Nrv; ***kãkt*** Nair, Pbr [RAP]; ***kãkta*** Tv [PŽV], Pn [RAP]; (TAA): ***kãktų*** (gen.pl.), ***kãktom***, ***kaktàs*** (2) Krsn [VAK], And, An [RAA], Mlg, Švnč, Zb [RAV]; ***kaktù*** (nom.sg. fem.), ***kãktam*** (pl.), ***kaktùs*** [panevėžiškių ypatybė] (2) Jkt [RAP] (TA);

2-4 kirčiuotė (vienaskaitos lytys kirčiuojamos 4-ąja, daugiskaitos – 2-ąja kirčiuote): ***kaktà***, -*õs*, ***kãktų*** (gen.pl.) Plt [ŠŽK], Vr [PŽV], Ds [RAU] (LKŽK); ***kãktoms*** (2) „priešakinė duonkepės krosnies dalis žmogaus galvos aukštyje“ Ut [RAU] (LKŽKP)

2/4 kirčiuotė: ***kaktà*** (2/4) [4 taisyta pieštuku į 2] „spintos papuošimas“ Plt [ŠŽK] (LKŽKP);

4 kirčiuotė: ***kaktà***, -*õs*, (acc.pl.) -*às* „duonkepės krosnies skylė“ Rs [PŽR]; „išlenktas duonkepio priešakys“ Pš, Lnkv [RAP]; „rogių užlenkimas“ Ds, „durų angos viršutinė lenta“ Rk [RAU] (LKŽK); ***kaktà*** (4) „kakta“ Vdk [PŽR]; Vl [VAK]; Bčn

[104] Grinaveckis (1973, 154) nurodo, kad forma ***kaktà*** vartojama ir vakarų žemaičių, tačiau nedetalizuoja, kur konkrečiai ir kokiai akcentinei paradigmai priklauso.

[RAP]; Vdšk [RAŠ]; Vvd, Žl [RAA]; Psč [PA] (dar plg. ZŽ I 595; DŠŽ 232); „krosnies angos viršus“ Plm [VAK]; Skp [RAK] (LKŽKP) (dar plg. ZŽ ibd.; DŠŽ ibd.).

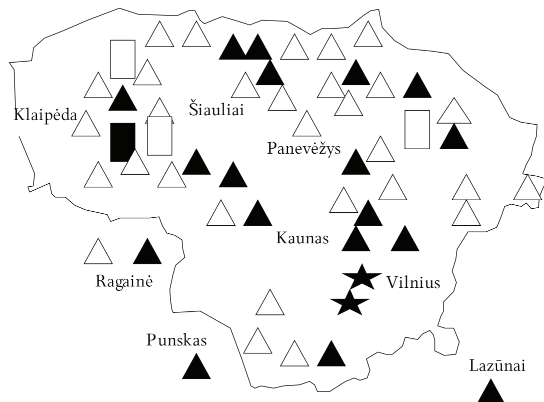
Dėmesys atkreiptinas ir į dar vieną itin svarbų kirčiavimo modelį – daugiskaitos akuzatyvo šakninį kirčiavimą tose šnektose, kuriose kirtis nėra atitraukiamas: *kãktas* (acc.pl.) J-E [PŽR], (acc.pl.) *kãktas* Žsl [PA] (TA). Galima atsargiai spėti, kad būtent ši forma nulėmė vienaskaitos šakninio kirčiavimo formos atsiradimą pietų aukštaičių plote (*kãkta* „rogių priekis“ Lšk) – suponuotinas analogijos veikimas, mat tokia forma šiame dialektiniame areale neįmanoma dėl Saussure'o dėsnio.

Žodžio vartosenos ypatybes periferinėse šnektose apibrėžti sunku, mat duomenys žinomi tik iš Punsko krašto ir Lazūnų: *kaktà* (4) „veido dalis aukščiau akių; krosnies priekinė dalis“ Pns (Garšva, Stoskeliūnaitė, Vaina 1991, 38), lie. dial. *kaktà* (4) „užriestoji pavažų dalis“ Lz (LzŽ 102).

Tarmė / Patarmės	2 a.p.	4 a.p.
Aukštaičiai: kauniškiai	+	+
šiauliškiai	+	+
panevėžiškiai	+	+
kupiškėnai		+
širvintiškiai		+
anykštėnai	+	+
uteniškiai	+	+
vilniškiai	+	
Pietų aukštaičiai	+	+
Žemaičiai: kretingiškiai	+	+?
telšiškiai	+	
varniškiai	+	
raseiniškiai	+	+
Periferinės šnektos: Punskas		+
Rytų Prūsija	+	+

II.4. 1 lentelė: lie. *kaktà* (2/4) vartosena dialektuose

Taigi remiantis šia analize, galima teigti, kad tik 2 kirčiuotė būdinga šiaurės žemaičiams telšiškiams, pietų žemaičiams varniškiams ir rytų aukštaičiams vilniškiams [dėl pastarųjų reikia abejoti, mat Lazūnuose vartojama 4-osios kirčiuotės forma gali reflektuoti dvejopą žodžio akcentuaciją ir šiame plote], tik 4 – rytų aukštaičiams kupiškėnams ir širvintiškiams bei periferinei Punsko šnektai. Visose kitose šnektose vartojamos abiejų akcentinių paradigmų lytys. Todėl mažai įtikinamas atrodo Zinkevičiaus teiginys apie vakarų aukštaičių „kaktos“ pavadinimo kirčiavimo įtaką

II.4. 1 žemėlapis: lie. *kaktà* 2 (baltas trikampis), *kaktà* 4 (juodas trikampis), *kaktà* 2–4 (baltas stačiakampis), *kaktà* 2/4 (juodas stačiakampis) ir *ŏ/ā* kamienų gretybių (žvaigždutė) vartojimo arealai.

kitoms šnektoms. Remiantis LKŽK sukaupta medžiaga, konstatuotina, kad jau Daukšos raštuose žodžio kirčiavimas įvairuoja, todėl nėra jokio pagrindo 4-osios kirčiuotės žodžius laikyti vėlesnės akcentinės paradigmos, nei 2-osios. Vadinasi, galima suformuluoti teiginį, kad lietuvių kalbos plote jau iš seno vartojamos dviejų akcentinių paradigmų „kaktos" pavadinimų lytys. Jų atsiradimo priežasčių reikėtų ieškoti atlikus semantinę žodžių (galbūt skirtingos paradigmos atsirado norint atskirti diferentines tos pačios formos reikšmes – žr. skyrių lie. *burnà*) ir kaimyninių kalbų pavyzdžių analizę, nors Grinaveckienė (1962, 149) teigia, kad rytų aukštaičių panevėžiškių forma (gen.sg.) *kàktọs* Jkn atsirado vietoj bendrinės kalbos *kaktõs* **dėl kirčio atitraukimo**. Taigi lyg ir suponuojama vėlyvesnė 2-osios kirčiuotės paradigma. Tačiau toks aiškinimas visai netinka tarmėms, kur kirtis nėra atitraukiama, bet vartojamos abi formos.

Žodžio semantinė analizė nėra visiškai atlikta iki šiol – jį etimologizuojant, stengiamasi iš karto lyginti su bendrašakniais veiksmažodžiais (apie tai žr. toliau).

LKŽ (V 96 t.) nurodomos šios sememos: 1) „veido dalis viršum akių" SD 36, R, MŽ, N, K II 210, M, J, BŽ 230, Sch 109; Als; 2) „krosnies priekio viršutinė dalis; krosnies angos viršutinė dalis; krosnies anga" Ds, Antz; 3) „ratelio lentelė, prie kurios prisegama verpiamų vilnų ar linų kuodelį; verpsčiukas"; 4) „gakta = priešakinė rogių dalis; pavažų užsilenkimas"[105]; 5) „laivelio priekis"; 6) „stulpas, kolona" BB Ez 40, 14.

Nustatyta, kad senuosiuose ir vėlesniojo laikotarpio raštuose vartotos trys žodžio sememos:

[105] Arealinė šios reikšmės vartosena labai detaliai pateikiama LKA (I 101 t.): „gakta" Rk-Ob, Svb, And, Lln, Sgč, Skn, Krtn, Bjt, Smal, Pdg, Arn-Št, Pv; „rogių priekis" Kršč, Sv, Čkn, Mgn ir kt.

1) „kakta – veido dalis viršum akių“: *kakta* „kakta“ BP I 136; BB I Moz 24, 47; *kaktos* „t. p.“ BB III Moz 8, 9; II Moz XXVIII 36; *Kakta* „t. p.“ SD[5] 36; *Kaktà*, *ôs* (fem.) „t. p.“ R I 52, R II 341; *Kákta*, *tôs* (fem.) „t. p.“ MŽ[2] 122; *kaktà*, *-õs* „t. p.“ KB II 80; *Kakta* (dem. *-ykė, -elė, -telikė*) „t. p.“ PŽ I 146; (nom.sg.) *kakta* ŽCh I VIII$_{30}$ „t. p.“; *kakta* „t. p.“ M; BŽ 230; 2) „kaktos raištis“[106]: *kaktõs raĩſztis* „Stirnband“ K II 210[a]; 3) *kaktà péčiaus* „priešakinė krosnies dalis virš angos“ SD[5] 35.

Daug informatyvesnė šnektų medžiaga:

1) „kakta – veido dalis viršum akių“: *kaktà*, *-õs*, *kãktų* (gen.pl.) Skr; Vr (plg. DūnŽ 119), Plt; Ds (LKŽK); // *kaktà* (2) „t. p.“ End; Rdm; *kaktà* (4) „t. p.“ Žl; Vdk; Vl; Bčn; Vdšk; Vvd; Psč (LKŽKP); 2) *kaktà* (2) „krosnies kakta“ Lnkv (LKŽKP) ~ lie. *kaktà* „priešakinė krosnies dalis“ Krk (Drėgūnienė 1994, 106); tokia reikšmė žinoma ir rytų varniškiams (DūnŽ ibd.); 2a) *kaktà* „priešakinė krosnies dalis virš angos“ Lnkm, Antz; Pkr, Pstr; Dl, Ssk, Mžč; Pkln; Vžns; Ut, Vb; Kp; Al; Vl; Šl (LKŽK) (dar plg. ZŽ I 595; KŠŽ 96); 2b) *kaktà*, *-õs* „duonkepės krosnies skylė“ Rs; Skr (LKŽK); 2c) *kaktà* (4) „krosnies angos viršus“ Plm; Skp (LKŽKP); 2d) *káktoms* (3) „priešakinė duonkepės krosnies dalis žmogaus galvos aukštyje“ Ut (LKŽKP); 3) *kaktà*, *-õs* „išlenktas duonkepio priešakys“ Pš, Lnkv; Šlv (LKŽK); 4) *kakta* „(aruodo) viršus“ – A. Gudaitis-Guzevičius „Kalvio Ignoto teisybė“ 2 knyga, 486 psl. (LKŽK); 5) *kakta* „rogių priekis“ Lšk (LKŽK); 5a) *kaktà*, *-õs* „rogių užlenkimas“ Ds (LKŽK); 5b) lie. *kaktà* „priešakinė riestoji pavažų dalis; visa rogių priekinė dalis“ (LKA I 101 t.) ~ lie. dial. *kaktà* (4) „užriestoji pavažų dalis“ Lz (LzŽ 102); 6) *kakta* „laivo [valties – R.K.] priešakinė dalis“ Lb (LKŽK); 7) *kaktà*, *-õs* „išdirbta be šerių oda (pakinktams) – šikšna“ Šl (LKŽK); 8) *kaktà*, *-õs* „durų angos viršutinė lenta“ Rk (LKŽK); 9) *kaktà* (2/4) „spintos papuošimas“ Plt (LKŽKP); 10) *kakta* „viršūnė“ – Krėvė Dain. š. s. ž. padav. 1912, 155 (LKŽK) ~ adj. *kaktìnis*, *-ė* „priekinis“ Lz (LzŽ 102).

Remiantis šia medžiaga, galima konstatuoti, kad semantinės raiškos ir akcentinių paradigmų diferenciacijos sąsajų nenustatyta – žodžiai, reiškiantys tas pačias sąvokas, gali būti kirčiuojami skirtingai: *kaktà*, *-õs*, *kãktų* (gen.pl.) [2-3] „kakta – veido dalis viršum akių“ Skr [VAK], Rdm [PA] ~ *kaktà* (4) „t. p.“ Vl [VAK], Psč [PA]; akcentinė paradigma neįvairuoja, net jei žodžio reikšmės skiriasi: *kaktà* (4) „kakta – veido dalis viršum akių“ Vl [VAK] ~ *kaktà* (4) „krosnies angos viršus“ Plm [VAK].

Pabrėžtina, kad kai kurie „kaktos“ ekstensionalo dėmenys suponuoja vidinę semantinio lygmens kaitą. Kai kurie įvardytini tiesiog sememų painiojimu, mat „duonkepės krosnies skylė“ tarmėse dažniau vadinama „burna“ (žr. skyrių *burnà*).

Kitas pavyzdys galėtų būti interpretuojamas kaip semantinės pakaitos atvejis: reikšmė „stulpas, kolona“ [tiesa, jos autentiškumu reikėtų abejoti, nes faktų iš gyvosios kalbos aptikti nepavyko], matyt, atsirado dėl vietos, kurioje šis architektūros

[106] Šis raištis senuosiuose raštuose dar įvardijamas forma *kaktìnė* „kaktos raištis“ BB Ekl 45, 14; SD[1] 85 (Ambrazas 2000, 145).

elementas dažniausiai yra statomas, t. y. priekinėje pastato dalyje.

Atskirai aptartina semema „ratelio lentelė, prie kurios prisegamas verpiamų vilnų ar linų kuodelis; verpsčiukas". Jai atsirasti, matyt, įtakos turėjo prietaiso (įnagio) vieta – verpsčiukas yra pritvirtintas (ar taip išdrožtas) pagalio viršuje (plg. LE XXXIII 441 t.; LTE XII 178), todėl gali būti įvardytas semema „priekyje ir aukščiau vidurinės dalies esanti objekto dalis", t. y. visiškai atitinka „kaktos – kūno organo" lokalizaciją.

Vadinasi, galima atsargiai spėti, kad reikšmė „priekyje ir aukščiau vidurinės dalies esanti objekto dalis" galėtų būti įvardyta integraliąją (žr. II.4. 1 schemą).

Remiantis tokia išvada, reiktų ignoruoti vyriškosios giminės lie. dial. *kãktas*, *-o* reikšmių „(galvijo) galvos užpakalinė dalis" ir „(galvijo) kaklo vieta virš sprando; kaklo ir galvos užpakalis" denotatines ypatybes. Vis dėlto šios sememos gali būti daug archajiškesnės, nei nagrinėtosios moteriškosios giminės formos. Toks spėjimas paremtinas latvių kalbos duomenimis, t. y. vyriškosios giminės forma gali reflektuoti protosememą „kampuotas; susiduriantis kampu", plg. jaučio arba karvės „kaktos" referentą – [šių galvijų] galva baigiasi dviem gumbais = „galvos kampais" (žr. toliau).

Apie „kaktos" vartoseną dabartinėje lietuvių kalboje patogiausia spręsti remiantis VDU tekstyne sukaupta medžiaga. Iki šiol gyvojoje kalboje vartojamos trys sememos:

1) „(žmogaus, galvijo) kūno organas virš akių": *Juo aukštesnė **kakta** - juo striukesnės kojos <...>;<...> karvutė ir minta šienu <...> **Kakta** jos plati <...>; „Štai **kakta**... vieta, kur slepiasi smegenys <...>*;

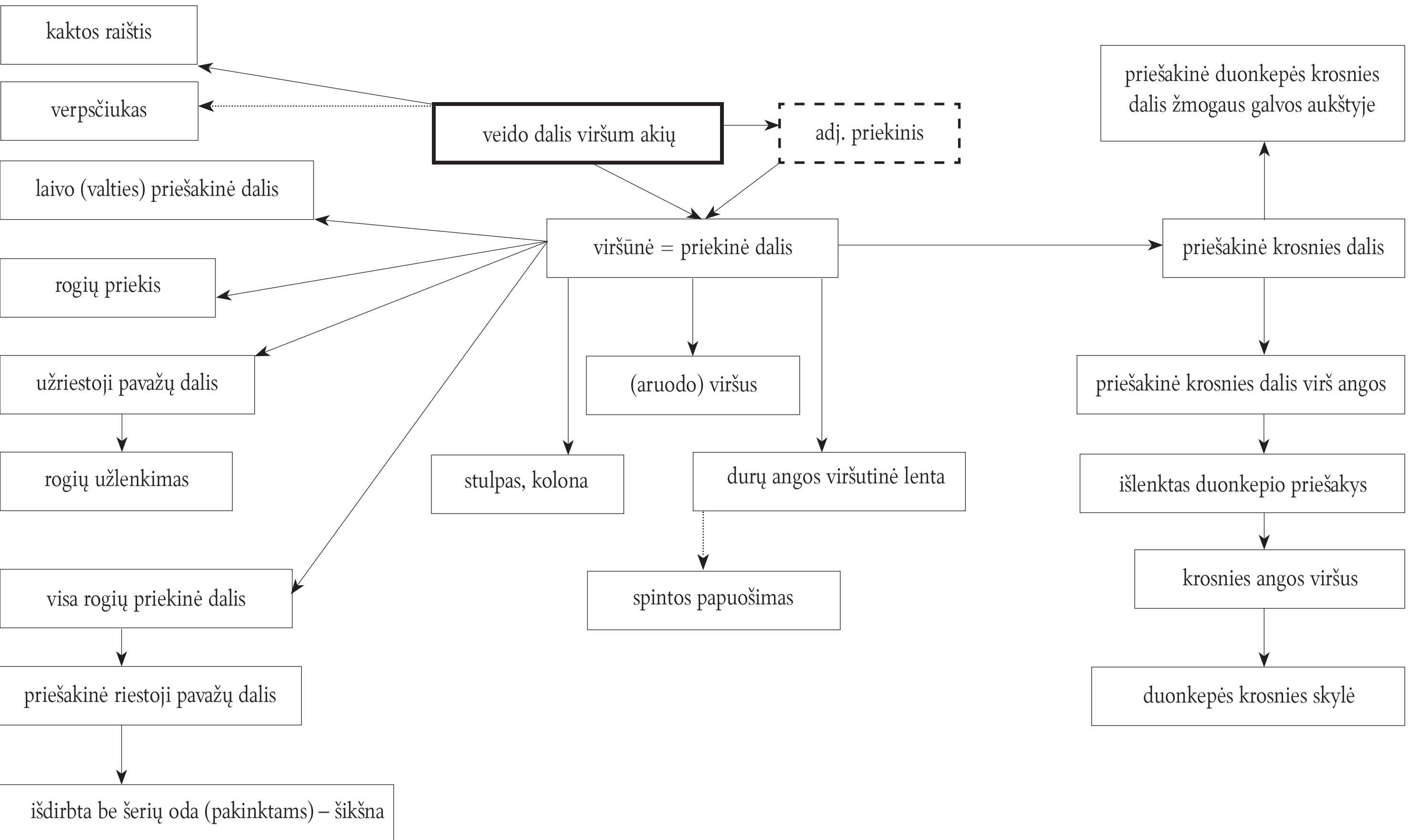
2) „krosnies dalis virš angos": *Duonkepės krosnies **kakta** aprūkusi, aprūkusios ir baltos siuvinėtos užuolaidėlės apie viryklę; Daugiau ir negalima norėti iš tos žlibos kaip pečiaus **kakta** bobos;*

3) „viršus": *Šniokštė, putojo kažko įtūžusi Baltija ir daužė bangų **kaktas** į žalsvas pakrantės uolas.; Jaunas minkštastiebis drebulių ir alksnių atvašynas pilasi per kalnų **kaktas** <...>.*

Latvių kalboje taip pat yra vartojama *ŏ/ā* kamienų gretybė, tik joje vyriškosios giminės forma yra bendrinės kalbos norma. Senuosiuose latvių kalbos paminkluose užfiksuotas ne tik *Kakts* „kampas; Ein winckel" (Fuer 1650, 70:99$_{16}$), bet ir moteriškosios giminės lytys. Tokio vartojimo faktai nurodomi ir kai kurių tarmių aprašuose. Folkloro pavyzdžiuose abiejų formų reikšmė ta pati – „kampas": *kakts*: *nama kakts* BW 12005; *kakta*: *nav ne viena tumša kakta* BW 25785 (EH I 576).

Tarmių aprašuose ir senųjų raštų rinkiniuose la. *kakts*/*kakta* reflektuoja šias reikšmes:

1) „dviejų sienų susikirtimo vieta – kampas; taip anksčiau buvo vadinamas priemenėje esantis kampas į kairę nuo įėjimo, (lauko) durų" Vnd ~ lie. *kãktas* „išsikišusi pastato dalis su langais"; 2) akių, lūpų, burnos kraštas [plg. *Azzi kaktinsch* „augen winkel" (Fennell 1998, 38)]; 3) „miškinga vietovė" ~ lie. *Varnẽs kaktà* „nedidelė Luksto ežero įlanka prieš įtekant į jį Varnės upei" (ME II 139).

II.4. 1 schema: semantinė lie. *kaktà* sklaida

Trečioji semema, matyt, yra antrinė, kadangi la. *kakts* labai dažnas kompozitiniuose (dažniausiai eina antruoju sandu) toponimuose: *Kazu-kakts* Ncg (pv.), *Mežakakts* Snl ir kt. (Endzelīns 1956, 7 t.). Tokią reikšminę kaitą, kai vietoj objekto dalies yra įvardyta visa visuma, matyt, galėtume traktuoti kaip klasikinį vidinės semantinio lygmens kaitos atvejį, t. y. vietoj „miško dalis (kampas)" pasakoma „miškas ↔ miškinga vietovė". Iliustruoti šį fenomeną galima ir kitais pavyzdžiais: la. *kakts* Erg (arch.) „vietovė (dažniausiai atoki); užkampis" (EV II 43).

Dėmesys atkreiptinas į itin dažną latvių žodžio vartoseną toponimų ir hidronimų daryboje: top. la. *Kakta pļavu, Lapschu kakti, Mellkaktu kalns, Mellkakta plava, Dziras kakts, Knahpschu kakts* (Plaķis 1936, 118 [12], 184 [10], 185 [5], 186 [11], 192 [16], 248 [12]; dar žr. Endzelīns 1961, 7 t.) ~ top. *Melekkakts* Vtr ~ la. dial. *kakts* „atoki, nuošali vieta, užkampis; nedidelė vietovė". La. *kakts* „jūros įlanka; atoki, nuošali vieta, užkampis" < la. *kakts* „kampas" ~ lie. *kãktas* „nedidelė erdvė namo gale", dial. „ežero įlanka", plg. lie. *Varnẽs kaktà* (LKŽ V 96 t.) (Laumane 1996, 181), dar plg. toponimą *Cacten* 140, 156 (Žiemgala) ~ la. *Kakti* (gyvenvietė prie Bauskės) ~ lie. nomen proprium 1567 m. *Янъ Кокта* РИБ XXXIII 1347 < *Kaktà*, plg. lie. pvd. *Kaktỹs* Ms (Būga III 260).

Taigi šie duomenys leidžia ne tik rekonstruoti lavių kalbos „kaktos" protosememą, bet ir papildyti lietuvių kalbos žodžio leksinį lizdą dviem sememomis: „ežero įlanka", „nedidelė erdvė namo gale".

Bendrinėje latvių kalboje nagrinėjamas žodis vartojamas reikšme „kampas", kurią lietuvių kalbos šnektose reflektuoja vyriškosios giminės lytys: la. *kakts* „1. vieta, kur susiduria (patalpos, pastato) vidinės sienos – susiformuoja kampai; (patalpos, pastato) dalis arti šios vietos"; 2. (mat.) figūros dalis, kurią sudaro dvi arba kelios plokštumos, turinčios bendrą (susikirtimo) tašką" (LLVV IV 98). Semantinio ekstensionalo struktūrą galima apibrėžti, remiantis senųjų raštų ir tautosakos rinkinių medžiaga [kai kurios reikšmės reflektuojamos vedinių]. Senuosiuose raštuose užfiksuotos penkios sememos[107]:

1) „slėptuvė": *Bet ne weens/ kas Śwez-//ze eededſina/ leek to* ***Kaktâ****/neds// appakśch kahdu Puhru/ bet uhs//Lukteŗi/ ka tee kas eekścha nahk/to Gaiśchumu redſ* (JT 1685 Lk 11);

2) adv. „slapčia": *Jeſus atbildeja tam://Es eśmu drohśchi run`ajis preekśch// Paśaules: Es eśmu allaſch mah-//zijis Baſnizâ un Deewa=Nam-//mâ/ kur allaſchiņ tee Juddiśa=eet/ un ne eśmu neneeka* ***Kakta*** *runnajis* (JT 1685 Jn 18);

3) „užkampis": *Jo tas Ķehniņśch no śchahm//Leetahm ſinna/ us ko es arridſan // drohśchi runnaju: Jo es ne tizzu//ka kahda Leeta no ścheem wiņņam//paślehpta irr: Jo tas ne irr* ***Kaktâ****//notizzis* (JT 1685 Apd 26);

4) „kampas": *augen schauen. Ikweens śawâ* ***kaktâ*** *// blihn in gluhn, Ein jeder lauret, und // lauschet in seinem Winckel* (Fuer 1650, 70: 30-32);

107 S. la. (transkripcinis) a^ = s.la. â = ā.

5) „akių kampučiai“: *Kad azz prett. azi buhti, in //ne nahktu śleppen, wen~ er sich Azzi **kaktinsch**//zugegen stellete, und käme augenwinckel* (Fuer 1650, 70_{17-19}).

Daugiausiai reikšmių galima rasti dainų kataloge:

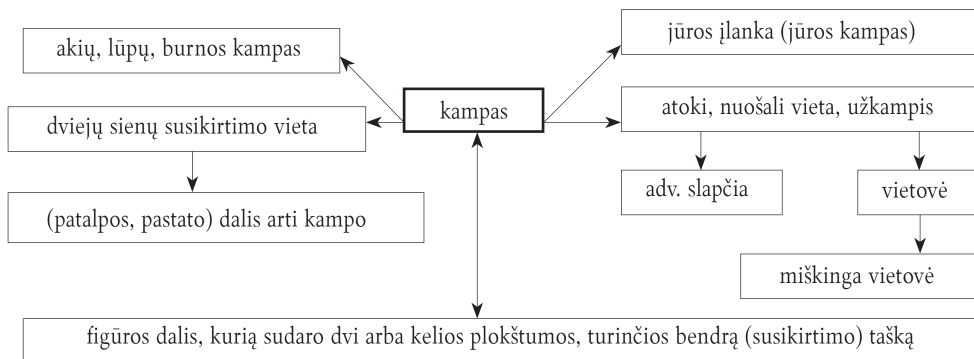
1) „(šiaudų guolio, namo ir pan.) kampas“ (ši reikšmė dažniausia), pvz.: 14945: *Visiem vārti appušķoti,|Slinkam vārti nepušķoti:|Tas gaidīja Jāņa bernus,|**Kaktā** visas guledams* ir kt;

2) „durų kampas – prieangis“ = la. dial. „priemenės kampas“, pvz.: 18878: *Ielaid mani, sveša māte,|Tikai durvju **kaktiņâ**,|Ja Dieviņš palīdzès,|Būs man visa istabiņa* ir kt.;

3) „vietovė“, pvz.: 17450: *Pieseju Mārtiņu Tumšajā **kaktā**,|Kam bites pārlaida|Pār Daugaviņu,|Kam māte necepa|Med's plācenīša,|Kam tēvs nedarīja|Salda alutiņa*.

Prietarų rinkinyje užfiksuota semema „akių kamputis“: 27. *Ja acu **kaktiņos** daudz gaļas, tad ilgi dzīvosi, ja maz, tad ātri mirsi*. (J. Zvaigzne, Rēzekne); 82. *Ja labās acs **kaktiņš** niez, tad būs prieks*. (P.Š. Rīga).

Taigi galima spėti latvių kalbą išsaugojus daug senesnę semantinę žodžio struktūrą (žr. toliau). Integralioji semema galėtų būti apibūdinama kaip „susikirtimo vieta = kampas“. Kūno organo pavadinimas aiškintinas morfologine referento struktūra, t. y. apibrėžtinas kaip kaulinis organas, kurio pagrindą sudaro du kaktiniai gumburai [= **guzai, kampai** – R. K.] (plg. LTE V 187). Vadinasi, jį galėtume įvardyti kaip „kampuotą; kampus turintį“ organą (žr. II.4. 2 schemą).

II.4. 2 schema: semantinė la. *kakts* – *kakta* raida

Taigi remiantis latvių integraliąja semema ir lietuvių vyriškosios giminės formos reikšmėmis, galima rekonstruoti rytų baltų protosememą „kampas“.

Remiantis šiais analizės rezultatais, galima atsargiai spėti, kad rytų baltų kalbose vartojamos *ŏ/ā* kamienų formos yra skirtingos darybos. Vyriškosios giminės lie. *kãktas* resp. la. *kakts*, išlaikę seniausią reikšmę „kampas“, suponuoja kolektyvinės reikšmės bl.

dial. *_kaktā_ „kampai" > *„kampuotas organas". Jei tokia hipotezė teisinga, vyriškosios giminės forma reflektuoja daug senesnę morfologinę ir semantinę raišką.

Aiškinantis „kaktos" siejimo galimybes su kitų ide. kalbų atitikmenimis, būtina aptarti svarbų – darybinį žodžių, reiškiančių kaktą, santykį su pamatine forma baltų kalbose, mat daugelyje etimologinių tyrimų šis žodis lyginamas su veiksmažodžiais: lie. *kàkti* (*kankù, kakaũ*), intens. *kakė́ti* (*-iù*) „kur nors (at)vykti; pakakti [siekti (brendant) dugną" – plg. Stang 1966, 346; verb. lie. *kàkti* „išvykti, iškeliauti, leistis" JGr 182, *sukàkti* „sueiti", *pakàkti* „užtekti" (Skardžius I 480)]", caus. *kãkinti, kánkinti* „pakankamai aprūpinti", la. *kakt* „pabaigti", *kacêt*, *kacerê(tiês)* „(su)čiupti, (pa)siekti [kelionės tikslą]", *kacinât* „išklaus(inė)ti", lie. *kankìnti* „teikti skausmo; neduoti ramybės", pr. *kakint* „pasiekti (iki tam tikros ribos nu-/atvykti, nu-/ateiti)" III 99_7 $[61_{36}]$[108] (LEW 206). Pasak Fraenkelio, visų šių žodžių tarpusavio ryšys yra neaiškus. Miūlenbacho ir Endzelyno žodyne siūloma šiuos žodžius sieti su bulg. *kača*, *kač(u)vam* „pakelti (kainą); pakabinti", s.-kr. *òkačiti* „(vos vos) prisiliesti", *zàkačiti* „pritvirtinti" (ME ibd.). Mažiulis (PEŽ I 135, II 85) mėgina rekonstruoti protosememą „kišti", t. y. bl. *_kaktā́_ „išsikišimas" (fem.) resp. *_kaktă_ „t. p." (neutr.) < adj. bl. *_kakta-_ „išsikišęs" = „(iš)kištas" < verb. bl. *_kak-_ „kišti". Su šiomis rekonstruojamomis baltų kalbų formomis dar siejamos kito šaknies laipsnio lie. *kektà* „krūva, šūsnis, kekė" (LKŽ V 503), *kẽkė* „ant vieno stiebelio keli vaisiai, žiedai", *kẽkulas* „gniutulas, gumulas" ir kt. Visos šios leksemos vedamos iš prolytės, reflektuojančios sememą *„tai, kas iškišta, išsikišę" (PEŽ II 85).

Toks aiškinimas būtų įtikinamesnis, jei būtų pasiremta detalia semantine analize, o ne vien ME ir LKŽ duomenimis – vyriškosios giminės lie. *kãktas* kažkodėl eliminuojamas, nors būtent šis žodis, sprendžiant iš aukščiau pateiktos analizės, reflektuoja seniausią reikšmę. Pagrindinis argumentas atmesti Mažiulio hipotezę – sememos „išsikišimas" rekonstrukcija. Nei latvių, nei lietuvių kalbos medžiaga tokios reikšmės nesuponuoja. Priešingai, latvių hidronimai ir semema „įlanka" reiškia ne „išsikišimą", o „įlinkimą". Lyginamų žodžių lie. *kektà* „krūva, šūsnis, kekė", *kẽkė* „ant vieno stiebelio keli vaisiai, žiedai", *kẽkulas* „gniutulas, gumulas" protosemema galėtų būti vedama ne iš *„tai, kas iškišta, išsikišę", bet *„kampo forma [kauge ↔ trikampiu] sukrauti daiktai", o *kẽkulas* „gniutulas, gumulas" < *„gumbas" < *„kaktos kampas = gumbas".

Integraliojo santykio tarp minėtų veiksmažodžių ir protosememos „kampas" yra apribotas semantine referencija: reikšmė „kur nors (at)vykti; (pa)siekti [kelionės

[108] Čia neįtrauktas prūsų „kaktos" pavadinimo nagrinėjimas, kadangi iki šiol nėra aiški žodžio etimologija – nesutariama dėl esminių fonetikos ir darybos dalykų. Mažiulis (PEŽ I 134 t.) pr. *batto* „kakta" E 77 (fem.) taiso į *Cacto* = *_kaktā_, Toporovas (ПЯ I 187) teigia šią formą esant autentišką ir lygintiną su alb. *bałe* (*ballë*) (masc./neutr.), pl. *ballë* „kakta" (< pl.neutr. *_balā_ – Orel 1998, 16), s.i. *bhāla-* „kakta, blizgesys".

tikslą]“, „pasiekti (iki tam tikros ribos nu-/atvykti, nu-/ateiti)“ [su jomis susijusios ir reikšmės„pabaigti“, „(su)čiupti, „išklaus(inė)ti“] tiesiogiai sietina su substantyvo reikšme „vieta, vietovė“, o semema „pakankamai aprūpinti; pakakti“ gali reflektuoti lietuvių tarmėse pažįstamą reikšmę „(aruodo) viršus“, kuris buvo supilamas į kampą. Paskutinioji semema „teikti skausmo; neduoti ramybės“ galėtų būti kildinama iš „statyti į kampą“[109].

Tokius spėjimus lengva patikrinti veiksmažodžių analizei pasitelkus semantinės transformacijos metodą – išvestinis veiksmažodis pakeistinas „žodžiu junginiu, į kurį įeina pamatinis žodis ir žodis ar žodžių junginys, ekvivalentiškas semantiniam pamatinio ir išvestinio žodžio skirtumui“ (Jakaitienė 1972, 50). Šis metodas patogus todėl, kad leidžia ne tik nustatyti integraliąją žodžio reikšmę, bet ir darybinę veiksmažodžio klasę, t. y. ar jis priklauso deverbatyvams, ar denominatyvams, mat jie skiriasi ne tik darybos formantų reikšmių skaičiumi, bet ir semantinių ryšių tarp pamatinio žodžio reikšmės nustatymu – nenominatyvinių veiksmažodžių reikšmes nustatyti yra labai sunku (Jakaitienė 1972, 51).

Remiantis aukščiau išdėstyta įprasta vardažodžių, reiškiančių „kaktą“, ir veiksmažodžių siejimo metodika, lie. *kaktà* turėtų būti aiškinamas kaip deverbatyvas. Todėl ir minėti veiksmažodžiai taip pat turėtų būti deverbatyvai. Vadinasi, pamatiniu laikytinas lie. *kàkti* „eiti, vykti, keliauti, pasiekti, patekti“ (LKŽ V 97). Lietuvių kalboje vartojami bendrašakniai šio veiksmažodžio išvestiniai dviejų sufiksų vediniai: 1) *-ėti*: *kakė́ti* „siekti (brendant) dugną“ (LKŽ V 89); 2) *-inti*: *kãkinti* „siekti vandenyje dugną, bristi“ (LKŽ V 90), *(at)kãkinti* „atvykti“ (LKŽ ibd.), *pakãkinti* „teikti pakankamai; pasotinti, atlyginti“ (LKŽ ibd.).

Pirmojo vedinio darybinė reikšmė apibūdinama sememomis: a. „ne kartą daryti tai, kas išreikšta pamatiniu žodžiu“ (iteratyvinė reikšmė), b. „ilgą laiką pamažu dirbti tai, kas išreikšta pamatiniu žodžiu“ (duratyvinė reikšmė) arba c. „atlikti veiksmą,

[109] Galima įžvelgti mitologinę prasmę, mat latvių pasakose labai dažnai namo kampas siejamas su velnio (krikščioniškąja prasme) veikla – tai, matyt, susiję su tuo, kad kampe tamsu:
„Kā tu še tiki? Noslēpies pie laika, lai velns tevi tūlin ātrumā nenorij! Ieej tur tanī **kaktā**!“; Jānis noslēpjas **kaktā**, bet tūlin arī ieskrien velns un prasa : „Kas te par cilvēka smaku?“; Velns paskatās **kaktā**, redz, ka tur stāv cilvēks un rauj to no **kakta** ārā. Jānis nu atkal sasit trešo velnu līdz ar viņa bērnu gabalu gabaliem. (Stiprinieks ar saviem biedriem. 19. A. 301B. Skolnieks J. Čyučs Preiļos, N. Rancāna kr.); Arī velns jau bijis piekusis un bijis ar Lāču Krišus padomu mierā. Velns, atpūzdamies, dzēris no ūdens mucas; Lāču Krišus tamēr krietni sadzēries no spēka mucas.<...> Maldīdamies ieraudzījis kādā **kaktā** mazo vīriņu, kas bijis paslēpies ar visu ozolu bārzdā un, šo ieraudzīdams, drebējis vien no bailēm. Lāču Krišus tam prasījis, lai pasaka ceļu, pa kuru no elles izkļūt, tad izņemšot tam ozolu no bārzdas. (Lāča dēls. 4. A. 30lB. M. Šimiņš (Pērkons) Kurzemes Bruknā. Jkr. II, **1.** LP, VII, II, 18, 5. AŠ, II, 90d.).
Kitaip semantinę veiksmažodžių raidą aiškina Karulis (LEV I 370), tačiau jo svarstymai paremti tik veiksmažodžių pateikimu.

mažiau intensyvų veiksmą, negu veiksmas, išreikštas pamatiniu žodžiu (deminutyvinė reikšmė), antrojo – a. iteratyvinė reikšmė ir b. „atlikti veiksmą dėl to, kad vyktų pamatiniu žodžiu išreikštas veiksmas (kauzatyvinė reikšmė)“ (Jakaitienė 1972, 53).

Nė vienas minėtas išvestinis veiksmažodis neatitinka deverbatyvinių vedinių darybinio modelio, kadangi pamatinio žodžio reikšmės visiškai skiriasi: „eiti, vykti, keliauti“ ≠ „siekti (brendant) dugną“; „pasiekti, patekti“ ≠ „siekti vandenyje dugną, bristi“, „teikti pakankamai; pasotinti, atlyginti“. Reikšmė „atvykti“ taip pat neatitinka pasirinktojo modelio, mat veiksmažodis *(at)kãkinti* turėtų būti padarytas ne su priesaga -*inti*, bet -*telėti* (-*terėti*) momentiškumo reikšmei išreikšti. Vadinasi, galima atsargiai spėti, kad šie veiksmažodžiai gali būti priskirti denominatyvams.

Štai pagrindinės priežastys, leidžiančios daryti tokią prielaidą [nepamirštant pagrindinių rekonstrukcijos principų: „derivaciniai ryšiai tarp dviejų žodžių esti tada, kai tarp jų yra ne tik struktūrinė, bet ir tam tikra semantinė priklausomybė“; „pamatinio žodžio leksinę reikšmę pakeičia prie jo kamieno prisijungęs darybos formantas“; „darybinės analizės uždavinys yra nagrinėti ne atskiras naujai susidariusių žodžių reikšmes, o iškelti tik bendrąsias, išplaukiančias iš žodžių darybos, t. y. darybines reikšmes“ (Jakaitienė 1972, 49)]:

1. semema „siekti vandenyje dugną, bristi“ < *„vaikščioti sekluma (įlankoje“) – „įlanka – vandenyno, jūros ar ežero dalis, **įsiterpusi į sausumą**“ (LTE IV 407) < *„(jūros, ežero) kampas“, plg. la. *kakts* „jūros įlanka“;

2. „teikti pakankamai; pasotinti“ < *„aruodas [dažniausiai klėtyje iš lentų ar nestorų rąstų padarytas užtvaras javams pilti (LE I 302)“ < *„kampas, į kurį beriami grūdai“ < „kampas“;

3. „atvykti“ < „pasiekti galutinį kelionės tikslą = vietovę“ < „vietovė“ < „kampas“.

Jei toks spėjimas teisingas, ligšioliniai mėginimai sieti rytų baltų pavadinimus su kitų ide. kalbų verbaliniais pavyzdžiais gali būti klaidingi. Pagal minėtą Miūlenbacho ir Endzelyno hipotezę, kurią savo darbuose paminėjo ir Stangas (1966, 346 t.), rekonstruojama [tiesa, abejojant] ide. verbalinė šaknis **kek*- „sučiupti, pagriebti“ (LIV 310).

Remiantis aukščiau pateikta baltų kalbų pavyzdžių analize ir lietuvių resp. latvių vardažodžių siejimu su sogdų *čakt*, n.p. *čakāt* „kakta“ (Топоров, Трубачёв 1962, 231; Трубачёв 1967, 12), s.i. *kakātikā*- „kaktikaulio dalis“, svanų *šged* „miškas; šiaurinė nuokalnė“ < osetinų *cægœt* „šiaurinė nuokalnė“ (Климов 1963, 184) ir galbūt s.i. *kákṣa* (masc.) „slaptavietė; sausi medžiai; pažasties duobė [= išlinkimas !!!]; diržas“, *kakṣā* (fem.) „siena, tvora“, adj. *kákṣya* „slaptas; esantis krūmokšniuose“ [s.air. *coss* „koja“ – LEV ibd.], semema „kampas“ kildintina iš ide. **kĕk*-/**kŏk*- „(su)lenkti“ > „sulenkimas, išlinkimas“ > „kampas“/„išsikišimas“ + suff. ide. *-*tŏ*- (dėl jo plačiau

žr. Мейе 1914, 238) > ide. **ke(o)kto-* „(iš,su)linkimas; kampas/išsikišimas“, plg. Būgos mėginimą lie. *kaktà* sieti su adv. lo. *coxim* „pritūpus“ (1908, 90; LEV ibd.), t. y. „sulenktomis kojomis“. Čia galima būtų pridurti ir lo. *coxa* „šlaunis, rietas, kulšis“ < *„sulinkimas“.

Taip pat galima spėti, kad tolimas „kaktos“ giminaitis yra lie. *kãklas* „kūno dalis, jungianti galvą su liemeniu“, iki šiol neturintis patikimos etimologijos (plg. PEŽ II 157). Gali būti, kad tai tos pačios ide. **kĕk-*/**kŏk-* „lenkti“ sufikso *-*lŏ*- vedinys: nomen agentis **kŏk-lŏ-* „tas, kuris lenkia(si), (pa)lenkia“[110] (dėl šios priesagos vedinių plačiau žr. Мейе 1914, 236 t.).

Išvados:

1. *ŏ/ā* kamienų gretybės lie. *kãktas/kaktà* resp. la. *kakts/kakta* nėra ide. prokalbės dariniai, bet vyriškosios giminės lyties virtimo kolektyvo forma pavyzdžiai.

2. Rekonstruotina rytų baltų pavyzdžių protosemema „kampas“, kurią atsargiai galima vesti iš ide. „sulinkimas“.

3. Pritaikius semantinės transformacijos metodą, paaiškėjo, kad lietuvių ir latvių kalbų bendrašakniai verbaliniai pavyzdžiai yra denominatyvai, todėl jų vertė aiškinantis žodžio semantiką ir morfologiją nėra tokie svarbūs.

4. Gali būti, kad iki šiol patikimos etimologijos neturintis lie. *kãklas* „kūno dalis, jungianti galvą su liemeniu“ yra lie. *kãktas* tolimas giminaitis.

II.5. Lie. *mėsà* // dial. *mėsas* (nom.sg.) – la. *mìesa* – pr. *menso*

Skerdienai ir maistui vartojamos skerdienos dalims įvardyti dabartinėje lietuvių kalboje vartojama moteriškosios giminės lytis *mėsà* 4 (DLKŽ[5]) – ši semema nurodoma pirmoji ir LKŽ (VIII 41). Matyt, būtų sunku rasti vietovę, kur šis žodis nėra žinomas ar girdėtas. Iš LKŽK sukauptų duomenų matyti, kad žodis paplitęs visoje Lietuvoje: Šlu [VŽ], Jsv [VAŠ], Gdl, Krok, Jrb, Lkš, Skr, Vl, Vlk [VAK], Brž, Dglš, Lnkv, Vp [RAP], Pnd [RAK], An [RAA], Ut, Ds, Km, Trgn [RAU], Bjr, Klt, Nmč, Švnčn [RAV], Lš [PA] (plg. DŠŽ 397; KŠŽ 169; ZŽ II 162).

Žodis dažnai vartojamas ir senuosiuose, ir vėlesniojo laikotarpio lietuvių kalbos rašto paminkluose: *Mœſa* BB 3. Moz. VII 19, Moz. XXVIII 42; *meſa* BP II 2621; (nom. sg.) *meſsá* DP 110_{42} (plg. Skardžius 1935, 87); (gen.sg.) *meſoſ* SPS I 113_{20} // *Mėſa* B 154, 192, 480, 501, *mėſôs* B 164_{2}; *mėsà* C 54, *mėsa* Jrk 121, *mėsós* JLD III 430, *mésa* III 460, *mesa* P $255v_{12}$, $54r_{19}$, *mesos* P $80v_{23}$, $179v_{14}$, $296r_{5}$ ir kt.

---

110 Kitokią etimologiją pateikia Smoczyńskis (2001, 118 t.; LEŽ 245): lie. *kãklas* < **kál-klas* < ide. *$k^{u}olh_{1}$-tlo-* < praide. *$k^{u}elh_{1}$-* „(apsi)sukti“.

Nagrinėjant „mėsos“ pavadinimų vartoseną lietuvių tarmėse, pirmiausia susiduriama su skirtinga šaknies vokalizmo raiška. Jau vėlesniojo laikotarpio raštuose pasitaiko formų su šaknies *-ie-* bei *-en-* [dėl žem. *ie* < *ē* ir *ę* < *en* plačiau žr. Rokaitė 1962, 171], vietoj dabartinėje bendrinėje kalboje daug dažniau vartojamų lyčių su *-ė-*: 1. *Miẽſà*, *-ôs* fem. „mėsa“; *Miẽſôs=Turgus* „mėsos turgus“ R I 87; *Mieſa* (sg. instr.) OA 63, 32_{22}; *miesa* KB 80, *miesos* (gen.sg.) K II 100, *miesa* (acc.sg.) ŽKD 146; *Miesa* Kos 15^{d}, 109^{b}; Rs; 2. *mensa* „mięso“ PŽ, *męsa* SPD 23, *mensas* St 523, *mensa* St 6412[111].

Formas su šakniniu diftongoidu *-ie-* Būga (RR I 336) aiškino kaip senus veldinius (*-ie-* < ide. **-ei-*), o Kuršaičio greta minimas formas su šaknies *-ė-* ir *-ie-*, kaip jo šnektos, kurioje sutampa *-ie-* ir *-ė-* (< ide. **ē*)[112], ypatybę[113].

Antrojo tipo formos su tautosilabiniu *-en-* iki šiol vartojamos žemaičių (tokio vartojimo faktų užfiksuota LKŽKP), priešingai – aukštaičių gyvenamuose plotuose fiksuojami tik formų su šakniniu *-ė-* vartojimo faktai.

Dėl tokių formų skirtingo šaknies vokalizmo buvo suabejota kai kurių jų baltiška kilme. Daryti tokią prielaidą verčia ir tai, kad žemaičiai vietoj aukštaičių vartojamos *mėsà* sako *mẽ·sà*, (retai) *mẽ·isà* (Zinkevičius 1966, 79).

Pasak V. Vitkausko (1978, 61), daugelis žemaičių „mėsą“ vadina kitaip negu bendrinėje kalboje ar kitose lietuvių šnektose[114]. Dūnininkai raseiniškiai ir varniškiai vartoja formas *mẹ̃.nsà/mẹ.nsà* (Lkv, Šll), *me.nsà* (Pj, Kltn, Vn, Žv, Nmkš, Žgč).

Remiantis LKŽK duomenimis, galima šiek tiek praplėsti tokių formų paplitimo arealą: Stl, Grdš, Sg, *mensa* (Grd, Skdv, Pgr, Nmkš ir kt.). Apie Pagramantį ją yra girdėjęs ir Jonikas (1939, 33; plg. Skardžius IV 677). Iš šios formos daromi įvairūs išvestiniai žodžiai: *mensìnis* „mėsinis“, *mensẹ̀nẹ* „mėsos parduotuvė“, *mendzgalĩ·s* „mėsgalys“. Visi su šakniniu *-n-*.

Iki šiol manyta, kad vėlesniojo laikotarpio raštuose minimos lytys *mensa* „mėsa“ PŽ; *Mensa* Klt; Kos 15^{d}, 109^{b}; *mensas, mensa* St 523, 6412 (dar plg. Girdenis 2001, 49), reflektuoja baltišką prolytę, todėl sietos su pr. *mensa,* latvių *miesa* bei s.sl. *męso* (LEW 427; Иллич-Свитыч 1971, 252) < bl. **mensā* (Salys 1985, 93). Tokiu

[111] Pagal A. Girdenio (2001, 49 t.) hipotezę ž. *mensa* yra su įterptiniu *-n-*, o nosinimo fenomenas aiškinamas kaip vėlyva hiperkorekcinė nazalizacija dėl kalbos prestižiškesnio skambėjimo.

[112] Būga nebuvo visiškai nuoseklus, mat Liet. k. žodyno I t. 1924. XXXIII jis teigia ne *-ė-* < ide. **ē*, bet lie. *mėsà* < sl. *мясо*, t. y. galbūt pakeitė nuomonę – lie. *mėsà* priskyrė slavizmams, mat pagal garsų dėsnius turėtų būti *mensa*.

[113] Taip pat būtina akcentuoti, kad formos su šaknies *-ie-* gali būti vėlyvi perdirbiniai iš *mėsà*, t. y. *ė* > *ie* – suponuotinas žemaičių šnektų poveikis (Grinaveckienė 1957, 121).

[114] Vitkauskas kažkodėl neakcentuoja, kad vėlesniojo laikotarpio žemaičių raštuose taip pat vartojamos ir formos su šaknies -ė-: *Mesa* 42_{7}, *mesa* 23_{5}, *messa* 111_{31}, *mesą* 21_{8}, *mesó* (instr.sg.) 16_{16} – DB.

kilmės aiškinimu suabejojo A. Girdenis (Vitkauskas ibd.). Jis teigia, kad šos formos šakninis -*n*- yra neetimologinis, bet įspraustas po ilgojo /e/, t. y. čia turimas skolinys, gautas iš r. *мясо* (dar žr. 111 išnašą).

Vitkauskas atkreipia dėmesį, kad neetimologinis /*n*/ po /*e*/ atsiranda labai retai, tik asmeniniame įvardyje *mens* ir tikriausiai dėl kontaminacijos su pron. *juns* (dar plg. Zinkevičius 1966, 197). Pasak Grinaveckio (1973, 334), labai abejotina, kad žem. *mẽ·nsa* /*n*/ gali būti paratetinis, nes šis nosinis priebalsis įterpiamas ir žodžio gale pridedamas tik po *i·*, *u·*, bet niekada po *e*.

Vienas paskutiniųjų šią problemą vėl ėmėsi spręsti Girdenis (2006, 187 tt.). Remdamasis *Purpuros* tekstu, jis aiškina, kad nėra jokio pagrindo teigti žemaičių šnektose esant išlikusę senąją baltiškąją lytį su šakniniu tautosalibiniu -*en*-, mat šiame veikale tokių formų nėra. Priešingai, tekste pasitaiko tik fonetiniai variantai su šakniniu -*ė*-, kurie galėjo būti tariami kaip *mĩesà*, *mẽ·sà*, *mèsà* (Girdenis 2006, 190).

Taigi susiduriame su pagrindine problema – lie. *mėsà* priskyrimu baltiškiesiems veldiniams. Manoma, kad šis vardažodis gali būti traktuojamas kaip senasis skolinys iš senosios rusų (t. y. s. baltarusių – Būgos hipotezė (RR II 682, III 47)) kalbos ar formos su senuoju -*en*- perdirbinys, t. y. lie. /ē/ < r. /я/ (*мясо* „mėsa") [< prar. **męso* < s.sl. *męso* – plg. Филин 1972, 45] (Skardžius II 347 t.), nors ir dabar pasitaiko nuomonių, kad tai senas baltiškas žodis – F. Kortlandtas (1985, 117), remdamasis ilgųjų balsių kilmės J. Wackernagelio teorija, teigia, kad lie. *mėsà* yra antrinio ilgumo šaknis.

Girdenis (2006, 194) griežtai neigia žem. *mensa* baltiškumą siekusio įrodyti Vitkausko (1978, 61) argumentus, nors pastarasis pateikė gana rimtą priežastį, dėl kurios šis žodis galėtų būti aiškinamas kaip senas veldinys – jis vartojamas vadinamųjų nosinių balsių išlaikymo plote, „ir yra tarsi prūsų kalbos žodžio *mensa* tęsinys (skalvių teritorija ribojosi su pietų žemaičiais)".

Pietų žemaičių (daugiausia rytinių varniškių), kai kuriose šiaurės žemaičių telšiškių apylinkės šnektose aptinkamos formos *mẽ·isà*/*meĩ.sà*, žinomos ir iš vėlesniųjų raštų: *Mejsa* Vr, Kos 15[d], 109[b]. Ir ši lytis taip pat kildinama iš *mensa* (Иллич-Свитыч ibd.; Specht 1922, 485).

Dėl šių formų kirčiavimo pasakytina, kad jos reflektuoja senąją oksitoninę bl. **mensā́*, mat čia dvibalsis kirčiuojamas pagrindiniu atitrauktiniu kirčiu (antrinė tęstinė priegaidė): *meĩ.sà* „mėsa" Vds, be to, pagrindinio atitrauktinio kirčio vidurinės priegaidės spūdis irgi yra pasidalijęs tarp abiejų sandų: *mei̇́suõs* „mėsos" Up (Vitkauskas 1970, 168 t.).

Norėdamas įrodyti *mensa* formos autentiškumą, Vitkauskas (1978, 62) žem. *meisà* kildina iš pastarosios ir aiškina tokį šaknies vokalizmo kitimą poliarizacija, t. y. atmeta slavišką *meisà* lyties kildinimo hipotezę.

Kita fonologiškai problemiška „mėsos“ forma yra ilgojo šaknies vokalizmo *me:sà* (Jdr, Vvr, End [jos, pasak Vitkausko, ilgumas yra ypatingas]), *mẽ˙sà* (Yl, Skd, Sd, Akm), *mã:sa/ma:sà* (Šv, Grd), *me˙sà* (Sg, Knt), *mẽ:sà* (Klp, Dvl). Panaši forma vartota ir kai kuriose aukštaičių šnektose, plg. *me˙sà*, *me˙siniñkams* (Gerullis, Stang 1933, 73 t.). Šių formų kilmė kelia daug diskusijų. Neaišku, ar tai skoliniai iš slavų kalbų (Būga III 47), ar *męsos, meisos* fonetiniai variantai, t. y. senieji baltiški žodžiai (Zinkevičius 1966, 79). Pasak Grinaveckio (1973, 334), donininkų ištariamas *mẽ˙sà* Drv, *mė́˙sõ˙s* Kj, kildintinas iš *mensa*, *mensos* ~ *męsà, męsõs*.

Vitkauskas pripažįsta, kad šių lyčių traktavimas labai keblus: „žodžio fonetika tokia ypatinga, kad LKŽ VIII t. autoriai skliausteliuose pateikė jo tarimą vos ne fonetine rašyba: *mėsa LKŽ* VIII 41 (tekste, kaip ir apskritai žodyne, funkcionuoja tik trumpasis *e)*“ (Vitkauskas ibd.). P. Skardžius jų baltiška kilme neabejojo: *meisà* Slnt, Drb < *męsà* Pgr < **mensā* (RR IV 677) > *mą̃sà* Kv, *mę̃sà* Slnt < žem. **meisa* (RR IV 187), kurią dar mini Daukantas (Ugnes Kning. 1849).

Vitkauskas pažymi, kad žemaičių šnektose minėti mėsos pavadinimai ėmė labai nykti, juos iš vartosenos baigia išstumti bendrinės kalbos forma *mėsà*.

Skardžius (RR III 645 t.) vienoje recenzijų teigia, kad žemaičiai dabar nebevartoja formos *męsa*, remdamasis *mesa* „caro“ (Daukanto Žodynas 7[d]) < *mēsa* < *meisa*. Tačiau iš tiesų tokia forma žemaičiams žinoma: *męsà* „mėsa“ (4) Vn, Jr, Dmp, Drc (LKT 118, 123, 135 t.), Pln, Skd, Lkv, Krš (Grinaveckis 1972, 72), dar plg. sufiksinį vedinį *męsìnis*, -ė „mėsinis, tinkantis mėsai“ (2) Pj (LKT 114). Šalia *męsà* „mėsa“ žemaičiai dar pasako ir *meisà* „t. p.“ (4) Lc, Krv, Žd, Dpš, Skd, Žem, Srp, Lpl, Miž, Rt, Pkš, Užv, Pj, Žv, Šlu (LKT 43, 47 tt., 52, 57, 65, 79, 86, 90, 94, 99, 114, 119, 145), Lkv, Krš (Grinaveckis ibd.).

Aukštaičių gyvenamame plote išskirtina šiaurės vakarų aukštaičių dialektinė zona, kur pasitaiko forma *meĩsa*, vartojama šalia *mẽsa* ~ *mę̃są*. Pastarųjų radicialinis -*ei*- negali būti aiškinamos kaip senojo lie. diftongo -*ei*- refleksija, mat šioje zonoje bendrinės kalbos /*ė*/ ištariamas kaip /*ei*/, o /*o*/ – /*ou*/ (Grinaveckienė 1962, 162). Apie tai užsimena ir Vitkauskas (1978, 62): smalininkų [vakarų aukštaičių šnektos] *meisa* yra atsiradusi iš *mėsa*. Zinkevičius (1966, 91) konstatuoja, kad diftongo -*ei*- monoftongizavimo dėsningumus lietuvių šnektose nustatyti labai sudėtinga – neaišku, kur jis paveldėtas, o kur – atsiradęs iš *ē* [pagal analogiją su -*ei*- variantais, reflektuojančiais antrinį dvibalsinimą], plg. kuršėniškių *ḿeĩ.sà* „mėsa“ < ? *mẽ˙sa*.

Paribio šnektose dažniau vartojami suslavinto šaknies vokalizmo *mėsà* bei fleksiniai ir sufiksiniai pastarojo vediniai: lie. dial. *mėsà* „raumuo“ (4), plg. fraz. *baltà mėsà* „lašiniai“ [~ r. *любовая мяса* „mėsa be lašinių“ (Кузнецова 1991, 116)], *mėsẽ* „mėsa“ (4), [nomen agentis] *mėsnỹkas* „mėsininkas“ (2) (ZtŽ 394 t.).

Nustatant, kuri iš nagrinėjamų formų yra sena, o kuri – pasiskolinta ar transponuota pagal skolinio morfologinę sandarą, dažnai remiamasi vakarų baltų leksine medžiaga, kuri patvirtina formos su šakniniu *-n-* senumą – Elbingo žodynėlyje užfiksuota pr. *menso* 154 „mėsa; Fleisch", rekonstruojama **mensā* (PEŽ III 130), nors dėl šios formos darybinės raidos aiškinimo kyla nesutarimų (plg. Мажюлис 1963, 191 t.).

D. Petitas (2001, 30 t.), remdamasis Mathiasseno prūsų pluralia tantum atlikta analize, daro prielaidą, kad ir pr. *menso* „mėsa (kūno)" E 154, „mėsa (maistui)" 374 (< **mensā*) traktuotinas kaip bevardės giminės daugiskaita pagal sl. **menso* (> r. *мясо*, le. *mięso*).

Kitaip žodžio struktūrą aiškina V. Degtiarevas. Remdamasis J. Schmidto teorija, jis teigia, kad sl. **męsa* reflektuoja senąjį ide. visumos reiškimo modelį (nomen collectivum), t. y. šios leksemos daryba gali būti siejama su ikigramatine prokalbės sąranga, kada dar nebuvo gramatinės skaičiaus kategorijos raiškos (Дегтярев 1989, 44), tačiau apsiriboja tik šio fakto konstatavimu, nepateikdamas jokių argumentų (apie kolektyvo formos rekonstrukciją žr. toliau).

Latvių formos la. *mìesa* „kūnas" baltiškumu neabejojama. Degtiarevas (Дегтярев ibd.) pažymi, kad šio žodžio semantinė raida visiškai atitinka seniausiąją sl. *męso* konotacinę seką: „kūnas; gyvūno skerdiena; mėsos gabalas", kurią vienija denotatas „mėsa".

Apie koletyvinės formos rekonstrukciją užsimena Meillet'as (Derksen 1998, 133). Šios hipotezės laikosi ir Derksenas (1996, 267): lie. *mėsà* ir la. *mìesa* yra fleksijos *-ā* perdirbiniai vietoj senosios bevardės giminės formos, plg. s.sl. *męso*.

Derksenas (1998, 131-137), nenorėdamas pripažinti b.k. *mėsà* slaviškosios kilmės, kurią jau 19 a. išdėstė Pedersenas (1895, 56) ir Brugmannas su Delbrücku (1897, 389), o 20 a. pradžioje pritarė Būga [lie. *mėsà* < sl. *мясо* – Преображенский 1910-1914, 584 = Būga, Liet. k. žodynas I. 1924. XXXIII], vėliau Smoczyńskis (1982, 228), Mažiulis ir Girdenis (1994, 7), imasi įrodyti jo baltišką kilmę.

Prieš pradėdamas dėstyti faktus, kuriais remdamasis galėtų pagrįsti savo teorijos teisingumą, Derksenas išvardija indų kalbos spėjamų atitikmenų interpretavimo galimybes: s.i. *māṅsá* - *ŏ* kamieno (neutr.) vedinį „mėsa", kuris Rigvedoje aptinkamas tik vieną kartą, t. y. traktuotinas kaip ἅπαξ λεγόμενον. Daugiau šios lyties šaknies pėdsakų aptikama dūriniuose *māṃsabhikṣā́* „prašantysis mėsos kaip išmaldos", *māṃspácana-* „vartojamas mėsai virti (kepti)" ir kt. (daugiau dūrinių žr. Кочергина 1987, 507). Taip pat nurodomos dvi acc.sg. formos *mā́ḥ* < nom.sg. *māṃs-* < ide. **mēms* (Derksen 1998, 133), t. y. įžvelgiama tam tikra baltų-indų morfologinio kitimo paralelė pagal Schindlerio formulę (taikytiną morfonologiniams kitimams ide. žodžio šaknyje): *-V̄Ns# > *-V̄s#. Todėl Derksenas mano, kad rekonstruotina

pralie. *$m\bar{e}s$* (Derksen ibd.; plg. Wackernagel 1930, 250; Trautmann 1923, 178). Cirkumfleksinės šaknies ir ide. sunkiosios bazės suderinamumas grindžiamas tuo, neva tai yra ide. prokalbės prolytės vienaskaitos akuzatyvo tąsa, o antrinio ilgumo balsiai visuomet yra kirčiuojami cirkumfleksu. Taip, pasak Derkseno, paneigiama Karaliūno (1995, 135, 142) rekonstrukcija *h_2ems-/*h_2mes- „to create carnally". Jo argumentai dėl šios prolytės nepatikimumo verti dėmesio – pagrindinis jų, kodėl nykdamas laringalas nepailgino šaknies balsio, t. y. kodėl lie. *mėsà* yra silpnosios šaknies vedinys.

Jis neakcentuoja žodžio darybos sudėtingumo, dėl kurio Karaliūno rekonstruojama laringalinė prolytė galėjo iš sunkiosios bazės virsti lengvąja.

Derkseno išdėstytų argumentų patikimumu verta abejoti pirmiausiai dėl chronologinio faktoriaus, mat remdamiesi jo spėjimu, turėtume lietuvių kalbos morfonologines kaitas sieti su senosios indų (Rigvedos!) kalbiniais kitimais, o gal ir ide. prokalbės fonetine garsų raida. Suprasdamas tokio aiškinimo nepatikimumą, Derksenas (1998, 134) spėja, kad rytų baltų sunkiosios bazės susilpnėjimui įtakos galėjo turėti nom./acc. sg. *mēns* kaita dėl nazalizacinio -*n*- išnykimo. Taip suponuojama šakninio kirčiavimo baltiškoji forma [~ *Meſs* SD[5]149], šalia kurios egzistavusi kolektyvinės reikšmės (ir darybos) *mēnsaH* > ž. *mensà*. Ši forma, minima Vitkausko tyrime, vartota Vainute bei Kaltinėnų apylinkėse (taip nurodo Būga (RR I 113)) ir apie Skaudvilę. Ji svarbi todėl, kad išlaiko nepakitusį -*en*- (apie tai plačiau žr. Zinkevičius 1966, 79). Panašiai skambanti lytis vartota ir Šilalės apylinkėse, plg. lie. *mensa* „mięso" PŽ. Deja, priežasčių, dėl kurių šis tautosilabinis junginys liko nepakitęs, iki šiol niekas nenustatė. Galbūt tai ta pati šio tipo junginių išlaikymo nepakitusiais tendencija, būdinga ir vakariniame panevėžiškių tarmės plote (plačiau žr. Zinkevičius 1966, 99) [apie kai kuriuos panašius šių tarmių fonologinius kitimus dar žr. Гирдянис 1982, 182].

Taigi remiantis šiais svarstymais, iš tiesų galima pritarti Derksenui ir ne tik jam – slaviška lie. *mėsà* kilme abejoja ir Pokorny (IEW 725), kad cirkumfleksinė šaknis nėra kliūtis laikyti šią formą baltiška [neva tai vėlyva fonologinė šaknies morfemos fonologinė kaita: *-*ēn*- > -*ĕn*-], tačiau pateikiami argumentai nėra pakankami rekonstruoti silpnosios bazės prolytę.

Vis dėlto yra faktų, kurių negalima nepaisyti. Degtiariovas (Дегтярев 1989, 38), lie. *mėsà* aiškindamas kaip baltišką veldinį, savo apsisprendimą motyvuoja tuo, kad slavizmo vartojimo hipotezę lietuvių kalboje reikėtų pagrįsti vyriškosios giminės formos egzistavimu, kadangi ji būdinga bevardės giminės skoliniams iš rusų ir baltarusių kalbų. Tokios lyties vartojimo faktai užfiksuoti LKŽK bei LTT: *su mesu* (**masc**. abl.) SA 133_2; *kokie mejsa* (pl.nom., **masc**.) NS; *ažvîrьıni vándeni·su mésù*

(**masc**. abl.) (Blt, Rmšk – LTT 14). Akivaizdu, kad slavizmo vartojimo spėjimas yra motyvuotas. Tokio egzistavimą kalbos sistemoje galima argumentuoti ir nehibridinių slavizmų vartojimu senuosiuose raštuose: *Mią*ſ*ko* SD[5] 147, *Mię*ſ*o* 149; *Miāsa* Žr; Kos 15[d], 109[b]. Vyriškosios giminės formą mini ir J. Lasickis, aprašydamas apeigas, skirtas Perkūnui: *Percune deuaite niemuski und mana, dievvu melsu tavvi palti* ***miessu*** (Lasickis 1969, 40).

Vis dėlto kai kurių čia minimų pavyzdžių slavizmais laikyti negalima – *kokie mejsa* (pl.nom., **masc**.) NS, t. y. *meisa* (pagal Skardžiaus aiškinimą) yra **mensa* (žr. aukščiau). Panašios nuomonės neatsisako ir Vitkauskas (2006, 164), toliau postuluodamas baltišką lyčių lie. dial. *meisà* 4, jo lyginamą su lie. dial. *męsõs* /me·sȯ·ūs/ (Gerullis, Stang 1933, 58), sieja su Klaipėdos krašto aukštaičių (Pgg [spėja, kad tokią lytį galėjo žinoti ir K. Donelaitis]) ir šiaurės varniškių vartojamu *mesà* /m'ẽsà/, o lie. dial. *ma·sà/mã·sà* Šv, Grd šaknies vokalinę raidą aiškina *e* > *a·* (prieš skiemenį su užpakalinės eilės balsiu).

Taigi apibendrinant galima konstatuoti, kad nėra jokių abejonių dėl slaviškos lie. *mėsà* šaknies -*ė*- kilmės. Skolinimosi laiką bandė nustatyti Girdenis ir Mažiulis (1994, 7). Pasak jų, žodis į baltų kalbas atėjęs palyginti neseniai. Sabaliauskas (1978, 116) šio skolinio veržimąsi į lietuvių kalbos tarmes vadina „dauginimusi“, kuris nulemia senųjų baltiškų formų nykimą. Galima atsargiai spėti, kad lie. *mėsà* traktuotina ne kaip grynasis skolinys, bet hibridinis variantas, t. y. baltiškojo **mensa* su slaviškuoju radiacialiniu elementu -*ė*- refleksas.

Šį spėjimą galima argumentuoti, pasitelkiant arhajiškos konstrukcijos slavų kalbų dialektizmus, suponuojančius kolektyvo rekonstrukcijos galimybę: r. dial. *мясá* (neutr.pl.) (ЭССЯ XIX 8). Giminės kategorijos įvairavimą Lietuvos ir Baltarusijos pasienyje gyvenančių gyventojų kalboje yra nustačiusi Grinaveckienė (Гринавецкене, Мацкевич 1979, 57), kuri blr. *была мяса дзешавая* interpretuoja kaip bevardės giminės transponavimą į moteriškąją dėl lietuvių kalboje vartojamos moteriškosios giminės formos, plg. blr. *мяс**а** был**о***. Vis dėlto nepaisant galimo lietuvių kalbos poveikio, negalima paneigti ir periferinės archaizmo vartosenos, mat ir Polocko srityje yra vartojama moteriškosios giminės leksema: (nom.sg. fem.) *любовая мяса* „mėsa be lašinių“ (Кузнецова 1991, 116). Šio frazeologizmo kilmę, matyt, reikėtų sieti su baltų-slavų prokalbe, o moteriškosios giminės reliktą aiškinti ne kaip lietuvių kalbos substrato ar naująjį darinį, bet baltų arealinės lingvistikos faktą. Priešingai, vyriškosios giminės lytis lietuvių, gyvenančių Baltarusijos pasienyje, šnekoje iš tiesų traktuotina kaip slavizmas: *ažvîrɪʌni vándeni· su mésù*, plg. (ten pat) *kur vírɛ·mésà* Blt (LTT 14). Sunku būtų patikėti, kad ši forma sietina su išnykusia bevardės giminės forma **mēnsă*-, nors jos refleksijų galima įžvelgti junginyje kokie *mejsa* (pl. nom.,

masc.) (NS – *LKŽK*), nors jau minėta, kad Būga *mejsa* kildina iš *mēsa* (Palangos Juzė 8, 28, 42 – Būgos kortelė (*LKŽK*)), matyt, taip suponuodamas slavišką šios formos kilmę (žr. toliau).

Nustatant akcentinę žodžio paradigmą, akcentuotina, kad jau senuosiuose raštuose lie. *mėsà* būdingas oksitoninis kirčiavimas: *meſsà* DP 110_{42}, (gen.sg.) *meſós* DP 281; (gen.sg.) *mės'ôs* P 542, 581, V 363, (acc.pl.) *mės'as* VII 48, VIII 146, 164.

Visi šakninio kirčiavimo pavyzdžiai lengvai paaiškinami kirčio atitraukimu tose šnektose, kuriose tai įprastas reiškinys, pvz., aukštaičių plote užfiksuota forma lie. dial. *mė́sa* < *mėsà* apie Palomenę, Pabaiską, Bagaslaviškį, Gelvonus, t. y. širvintiškių plote, kuris yra sąlyginio antrojo laipsnio kirčio atitraukimo zonoje (plg. Степанов 1972, 174), nors kitur įprastas galūninis akcentinis modelis: lie. dial. [RAK] (gen. sg.) *māsõs* (Baranowski 1920, 6). Žemaičiai vartoja ir šakninio (atitrauktinio kirčio), ir galūninio kirčiavimo formas. Kai kuriose šnektose skirtingų akcentinių modelių variantai vartojami paraleliai: lie. dial. (PŽR, PŽV) *mę̃.sà//mę.sà* Lkv, Šll, *me.nsà* Pj, Kltn, Vn, Žv, Nmš, Žgč, *mensà* Grd, Skdv, Pgr, Nmk, Stl, Žlp, Vdk (Vitkauskas 1978, 61). Egzistuoja kelios nuomonės dėl šių vardažodžių kilmės. Manoma, kad jos gali reflektuoti paveldėtąją bl. **mensā* (LEW 427; Zinkevičius 1966, 79; Иллич-Свитыч 1971, 252; Kortlandt 1985, 117) (žr. aukščiau).

Dėl vakarų baltų pavyzdžių taip pat kyla daug interpretavimo problemų. Mažiulis teigia, kad yra pagrindas rekonstruoti nepaliudytą (!) prūsų katekizmų formos **mēnsas* (nom.pl.fem.) (su cirkumfleksiniu *-ēn-*) (PEŽ III 130; dar plg. Mažiulis 2004, 13 t.). Toks akcentinės formos atstatymas labai abejotinas. Jau minėta, kad kolektyvo formantas galėjo sustiprinti silpnąją bazę (žr. skyrių 1.3.2). Mažiulis (PEŽ III 131) kažkodėl visiškai nenagrinėja slaviškosios medžiagos, o iš karto imasi rekonstruoti balų-slavų prolytę **meñsā* [panašiai svarsto ir Derksenas (1998, 134): **mēnsaH* > ž. *mensà*]. Tiesa, Derksenas (1998, 135) užsimena apie akūtinę s.-kr. dial. *mésa*, tačiau jo nurodoma moteriškosios giminės lytis arba yra klaida, arba metatoninės priegaidės vietoj senosios cirkumfleksinės pavyzdys (apie priegaidžių neutralizaciją serbų dialektuose plačiau žr. Ивић 1994, 28). Tokios formos nenurodo Skokas (II 410), o kroatai vartoja vienaskaitos cirkumfleksinės šaknies lytį *mêso* „žmogaus arba gyvulio mėsa be kaulų ir odos; nudobto gyvūno mėsa su kaulais" (neutr.) (RHJ 586 t.). Galbūt Derksenas mini s.-kr. *mésna* „gumbas, patinimas nuo sumušimo" (fem.sg.) (Vuk, Risan), kurio akcentiniam susidarymui įtakos turėjo visai kitas sufiksas sl. *-ьn* (Skok ibd.). Todėl šios formos kirtis nėra senas.

Serbų ir kroatų dialektinė medžiaga, sprendžiant priegaidžių kaitą baltų kalbų pavyzdžiuose, ypač svarbi, kadangi šiame plote atsekamas skirtingų priegaidžių

buvimas vienaskaitos ir daugiskaitos formose: s.-kr. *mêso* (neutr.) ~ *mésa* (pl. neutr.) (Vuk, Kosmet ir kitur) (Skok ibd.). Skokas nedetalizuoja skirtingų priegaidžių atsiradimo galimybių – apsiriboja, nurodydamas prasl. **męso*, nors akivaizdu, kad jos reflektuoja skirtingos darybos formas. T. Milewskis (1969, 229) pirmine laiko akūtinę daugiskaitos formą, o cirkumfleksines – antrinėmis. Panašiai anksčiau šią lytį interpretavo T. Lehr-Spławińskis (1928, 97). Jis, remdamasis s.i. sunkiąja baze *māṃsá-m*, suponuoja s.-kr. *mêso* antrinį cirkumfleksą vietoj senojo akūto, todėl rekonstruoja **mȩ̀so*. V. Taszyckis (1928, 136) analizuoja šią problemą detaliau ir akcentuoja dvejopos prolytės rekonstravimo galimybes, remdamasis a.luž. *mjaso* „mėsa“ < **á* < **ę*, ž.luž. *mĕso* < **ẽ* < **ę*. Dybo (Дыбо 1981, 24), remdamasis tuo pačiu s.i. *māṃsá-m*, rekonstruoja prasl. **mę̑so* (sg.), **męsá*. Tai nėra nauja mintis, mat panašiai Illič-Svityčius (Иллич-Свитыч 1963, 133) prasl. **mę̑so* priskiria kilnojamajai slavų akcentinei paradigmai (**c** a. p. [dar žr. Olander 2001, 14]), kurių tvirtapradė priegaidė nėra paveldėtoji, bet atsirado vietoj tvirtagalės, t. y. šis vardažodis turėtų priklausyti ide. oksitoninėms leksemoms (jų šaknį sudaro ilgasis baisis, dvibalsis arba dvigarsis). *ŏ* kamieno vardažodžių slavų akcentinės paradigmos modelio rekonstrukcija sudėtinga dėl atrakcinio kirčio ir akcentinių paradigmų mišimo jau praslavų bei atskirų slaviškųjų dialektų prokalbėse, tačiau šio žodžio priklausymu c akcentinei paradigmai neabejojama (Булатова 1989, 164 t.). Šiai akcentinei paradigmai būdingas šakninis kirtis vienaskaitoje, kilnojamasis – daugiskaitoje (pasak Dybo, tai susiję su šaknies vokalizmo kiekybine verte: jei jis buvo ilgas, kirtis buvo atitraukiamas į šaknį iš galūnės, jei trumpas – kirčiuojama žodžio finalė – Булатова 1989, 165), plg. s.-kr. (posavų) kai kurias formas (ilgojo šaknies balsio): nom.sg. *mêso*, gen.sg. *mêsa*, acc.sg. *mêso*, instr.sg. *mêsōm*, loc.sg. *mésu* (Булатова 1989, 177); pastarojo kirtis antrinis dėl sufiksinio lokatyvo formanto įtakos, t. y. jis nesuponuoja akūtinės šaknies.

Sunkioji ide. „mėsos“ prolytės bazė, matyt, rekonstruota, remiantis tokios pat fonologinės vertės šaknimi s.i. *māṃsá-m*. Agrellis (1917, 90), suponuodamas ide. *ṷ́-os*, *ṷ́-om* > sl. *ъ*, ide. *-ós, -óm* > sl. *-o*, t. y. Rf > Ø // eF > V, bando spręsti tiek daug abejonių sukėlusio sl. *mę́so* kilmę. Pasak jo, remiantis Hirto teorija, minėtos formos kirčiavimo modelis turėtų būti oksitoninis [Agrellis (1917, 92) pabrėžia, kad slov. *mesǫ̑* „mėsa“ yra naujojo kirčio]. Todėl suponuojama tokia slavų prolytės akcentinė raida: prasl. **mę̃son* > **mę́so* (Agrellis 1917, 94). Vadinasi, Agrellis rekonstruoja cirkumfleksinę „mėsos“ prolytę, o akūtinė forma antrinė. Dybo ir Illič-Svityčius (Дыбо, Иллич-Свитыч 1963, 84) šią problemą aiškina panašiai: rekonstruojama prasl. (sg.) **mę̑so*, pl. *męsà*, priskiriama baltų-slavų mobiliajai akcentinei paradigmai, kilusiai iš ide. mobiliosios-oksitoninės, plg. (RV) *māṃsám*,

go. *mimz* < **mimzá*, t. y., kaip ir Agrellis, remiasi antriniu s.-kr. (pl.) *méca* akūtu, arba neoakūtu. Slavų „mėsos“ pavadinimų silpnosios bazės rekonstrukcija argumentuotina ir vedinių kirčiavimo modeliais: štok. *mѐсце*, bulg. *месцé*, r. *мясцó* (Дыбо 1968, 181) ir slov. *mesộ* < **mę̂so* (Дыбо 2000, 32; dar plg. Николаев 2000, 111)]. Vis dėlto jų pateikiamos išvados nėra pagrįstos morfologine analize – neaiškios šio reiškinio priežastys (užsimenama tik apie galimą ide. apofonijos veiksnį sufiksų vediniuose – Дыбо, Иллич-Свитыч 1963, 82). Dėmesys atkreiptinas ir į šių tyrėjų padarytą išvadą, kad praslavų šakninio kirčiavimo formų su neoakūtu pakeitimas į oksitoninius gali būti ide. prokalbės akcentinių modelių atspindys, t. y. rekonstruotina ne baritoninė ↔ oksitoninė, bet baritoninė ↔ oksitoninė-mobilioji paradigmos (Дыбо, Иллич-Свитыч ibd.). Taip suponuojama nauja ide. akcentinė dichotomija.

Bevardės giminės cirkumfleksinė forma reflektuoja silpnosios bazės prolytę, o daugiskaitos – pasidaryta su kolektyvo formantu *-*ā*, kuris galėjo nulemti neoakūto atsiradimą. Skirtinga sg./pl. formų akcentuacija nulemta diferentiškų darybos formantų. Tokį spėjimą galima paremti vienoda šių žodžių semantine raiška. Abiejų leksemų denotatas tas pats – „mėsa“. Vadinasi, kažkada semantinis designatas buvo skirtingas, mat priešingu atveju būtų sunku įsivaizduoti, dėl kokių priežasčių vienoje kalboje galėtų egzistuoti du vienodos reikšmės, bet skirtingos darybos tos pačios šaknies žodžiai. Taigi, be abejonės, jie reiškė skirtingas sąvokas[115]: bevardės giminės forma galėjo reikšti „mėsos dalį (gabalą); kąsnį“, o šalia egzistavusios kolektyvo lytys – tą iš dalies patvirtina kr. *mêso* „žmogaus arba gyvulio mėsa be kaulų ir odos; nudobto gyvūno mėsa su kaulais“ (neutr.), kurio antroji semema nurodo aiškų ryšį su kolektyvu, *„mėsos visumą [neišdarinėtą mėsą]“ → *„kūną“ = „nudobto gyvūno mėsą su kaulais“.

Taigi remiantis slavų kalbų medžiaga, galima rekonstruoti dvejopo darybinio tipo formas: **meñso* „dalis (gabalas) mėsos“ < **meñsă* (dėl fleksinės raidos plačiau žr. Mažiulis 1970, 84 tt.) ir **ménsā* „mėsos visuma = (visas) kūnas“ < **meñsă* + -*ā*. Vadinasi, antrasis vedinys yra vėlesnis, nei bevardės giminės cirkumfleksinė forma.

Aptariant Mažiulio (PEŽ III 131) naująją „mėsos“ pavadinimo atsiradimo interpretaciją, galima pritarti teiginiui, kad bl.-sl. **meñsă* laikytinas itin dideliu ar-

115 Apie semantinę žodžio kaitą yra užsiminęs Stundžia (1992, 154). Pasak jo, iš kolektyvo formų kildinamų žodžių semantinė diferenciacija (kuomet darybiškai yra skiriamos skirtingos giminės kategorijos) yra arba pamiršta, arba labai nežymi, t. y. pradėjusi mišti, nors kai kuriose ide. kalbose semantinis denotatų savarankiškumas išlaikomas: gr. μηϱόι „einzelne Schenkelstücke“ (sg. μηϱός „šlaunis; šlaunies sanarys“) : gr. μῆϱα „deren Gesamtheit“.

chaizmu bei suponuoti ide. *_mĕnsŏ_ vietoj iki tol rekonstruojamo ide. *_mēmsŏ_, bet rekonstruoti nomen collectivum formos *_meñsā_ (cirkumfleksinės prolytės) negalima. Priegaidės kitimo kryptis vyko kita linkme:

1. VR̃ ↔ _VR̃ă_;

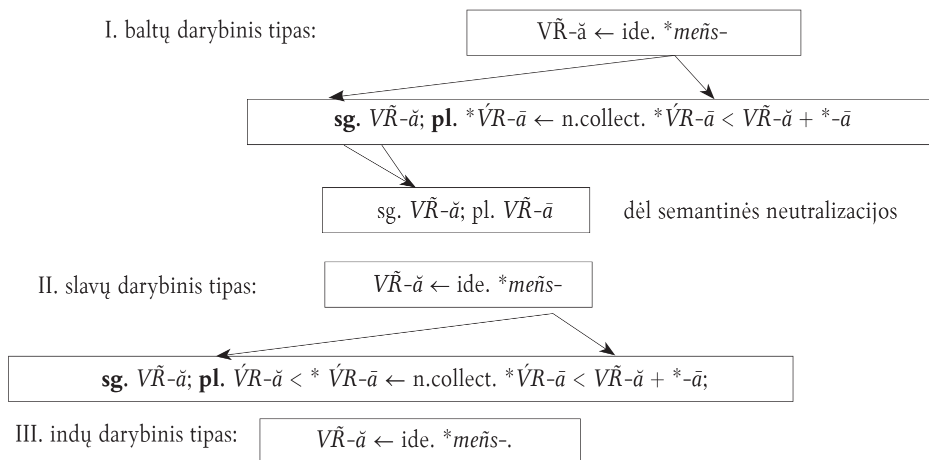
2. _V́Rā_ ← _VR̃_ + -_ā_.

Pirmuoju atveju jokia prozodinė kaita nevyksta, antruoju – suponuotina akūtinė metatonija.

Pripažinus tokios hipotezės pagrįstumą, būtina interpretuoti lietuvių dialektinius bei latvių „mėsos" pavadinimus, reflektuojančius kolektyvo prolytę. Remiantis latvių dialektuose pastebėta tendencija išlaikyti tautosilabinius junginius nepakitusius, jei jie yra kirčiuojami akūtu [t. y. _en_ nevirsta _ie_] (DI II 152), ir naujausiais lietuvių bendrinės kalbos akcentologijos darbais (Stundžia 1995), galima suponuoti įvykus antrinę priegaidžių kaitą rytų baltų areale, kai sutrumpėjusi kolektyvo fleksija*-_ā_ fonologiškai niekuo nesiskyrė nuo *-_ă_ (bevardės g.). Įvyko tam tikra priegaidžių neutralizacija (supanašėjimas). Viena pagrindinių priežasčių, nulėmusių tokius pokyčius, galėjo būti semantinis dviejų formų suartėjimas (pastebimas ir slavuose) – išnyko semantinio veiksnio faktorius, kurio ypatingą reikšmę pabrėžia Stundžia (1995, 94): „kai vedinys nereiškia veiksmažodinės ar vardažodinės ypatybės turėtojo, galūnė -_(i)a_ yra dominacinė silpninančioji, sukelianti cirkumfleksinę metatoniją".

Daug sudėtingesnė prūsų pavyzdžių interpretacija, mat nė vienas jų nereflektuoja grafinės cirkumflekso raiškos. Slavų kalbose semantinė neutralizacija (dviejų reikšmių supanašėjimas) nustatoma, remiantis leksemos deklinacija resp. tam tikra akcentine priegaidžių kaita: s.štok. _мȅса_ (gen.sg.), kurį Bulatova (Булатова 1989, 179) interpretuoja kaip senąjį baritoninį refleksą, nors visur kitur [ir senuosiuose juodkalniečių ir viduriniojo laikotarpio kaikavų raštuose fiksuojama tik gen. sg. _mêsa_ – Булатова 1989, 182] vartojama cirkumfleksinė forma _mêsa_ (Булатова 1989, 177, 183, 190). Tai tik patvirtina reikšminės diferenciacijos stoką bei deklinacinių vienaskaitos genityvo ir daugiskaitos nominatyvo resp. akuzatyvo formų suartėjimą, kurių fleksija -_a_ formaliai sutampa. Taigi rekonstruoti akūtinę „mėsos" šaknies prolytės nėra jokių motyvų, o štok. pl. _мéса_ akūtiškumas gali būti antrinis dėl to paties fleksinio -_a_ < *-_ā_ (žr. toliau), t. y. šis žodis patyrė ne tik akcentinę atrakciją (_мéса_ < _меcá_ – Булатова 1989, 187), bet ir metatoniją.

Spėtina, kad ta pati semantinės neutralizacijos tendencija suponuotina ir indų kalbos „mėsos" pavadinimams. Todėl imta painioti _māṃsá-m_ < ? *_măṃsá-m_ „mėsa" ir šakninį _mās_ (neutr.) „t. p." < *_mans_-, kurio ilgumas antrinis. Taigi galima būtų išvesti baltų, slavų ir indų kalbiniame areale vykusios akcentinės kaitos modelį:

II.5. 1 schema: baltų, slavų ir indų kalbų „mėsos“ pavadinimų darybiniai tipai

Trečiojo tipo šaknies ilgumas nereflektuoja akūtinės šaknies. Jis sietinas su fonologinio statuso pakitimu, kurį suponavo analogijos faktorius – sutapo antrinio ilgumo šakninė forma *mās* (neutr.) „t. p.“ [< **mans-*] ir fleksinė **mămṃsá-m*. Vadinasi, šaknies *-ā-* antrinis[116]. Todėl visiškai nebūtina rekonstruoti ide. **mēnso-* (Karaliūnas ibd.; IEW 725; Watkins 1985, 41; Skardžius IV 677)[117]. Apie tai anksčiau yra rašęs Trautmannas (1923, 179), kildinęs sl. *męso* iš ide. **memso-*, suponavęs s.i. *māṁsá-* esant ablautinį (dar plg. Milewski 1966, 115 t.).

Semantinis „mėsos“ nagrinėjimas, kaip ir akcentinė bei morfologinė analizė, taip pat yra problemiškas. Remiantis semantinės neutralizacijos veiksniu, galima daryti prielaidą, kad žodžio denotatas interpretatoriaus buvo suvokiamas ir kaip „mėsos dalis“, ir kaip „mėsos visuma; kūnas“, nors egzistavo skirtingos darybos formos. Taip pat spėtina, kad kažkada buvo skiriama hiponiminė semema *„mėsos dalis = gabalas“, plg. žemaičių [ŠŽT] vartojamą konotacinę sememą „**mėsos gabalas**“ ~ *męsà* Trk [ŠŽT] (Girdenio kortelė – LKŽKP). Iš Girdenio surinktos medžiagos (LKŽKP) matyti, kad ši semema yra nykstanti, nes kaimynystėje esančioje Sedoje (ir jos apylinkėse) vartojama tik reikšmė „mėsos (visuma)“: *męsà, meisà* „mėsa“. Visi kiti žemaičiai vartoja tik sememą „mėsos (visuma)“ [kaip ir rytų bei vakarų aukštaičiai:

[116] Kai kurie tyrėjai rekonstruoja ide. formą be nosinio infikso. L. Saradževa (Сараджева 1987, 25) teigia, kad arm. *mis* „mėsa“, *msoy* (gen.sg.) < **menso* (su nosiniu infiksu), nors, pasak jos, buvo ir formos be šio formatyvo – s.i. *mās* „mėsa“, lie. *mėsà* „t. p.“, la. *mìesa*. Akivaizdu, kad tai klaidinga nuomonė, plg.: ide. K-kam. **mēs* (neutr.) < **mēms* (IEW 725).

[117] Nors Benvenistas (Бенвенист 1965, 71) ide. **mēm-so-* teigia esant pirminę formą, neatmeta galimybės, kad ji gali būti kildinama ir iš kontrahuotos lyties, vestinos iš **me-əm(e)s-*, arba ją galima būtų traktuoti kaip vr̥ddhi laipsnio vedinį – ide. **mēm-*.

lie. dial. *mėsà* „skerdiena, vartojama maistui“ KŠŽ 169; ZŽ II 162; „t. p.; minkštoji vėžiagyvio dalis“ DŠŽ 397]: *męsà* (4) „mėsa“ Klp, Prk [VŽ], Plt, Pln [ŠŽK], Skd [ŠŽT], Kv, Krš, Lkv [PŽV], Skdv [PŽR] (*LKŽKP*). Rytų varniškiai „mėsa“ dar pavadina „vaisiaus, virto kiaušinio minkštimą“ (DūnŽ 192), bet tai tik šios sememos hiperonimo vienas hiponimų. Panaši semema žinoma iš vakarų aukštaičių dialektinio ploto – apie Marijampolę, Vilkaviškį ir Daukšius vartojama reikšmė „vaisių, uogų ir kt. minkštoji dalis po odele“, t. y. „vaisių mėsa“ (LKŽ VIII 41).

Tačiau ne vieni tirkšliškiai išlaikė senąją reikšmę *„mėsos dalis = gabalas“ [kad ji sena, plg. air. *mīr* „kąsnis (maisto)“ [su iškritusiu -*m*- – Порциг 1964, 205] < *„**mėsos gabalas**“, μηρός „šlaunies dalis“, lo. *membrum* „dalis (kūno)“ < **mē(m)s-ro-* (IEW ibd.)]. Tokios sememos vartojimo pėdsakų aptinkama ir vakarų aukštaičių kauniškių plote: *mėsa* „moters krūtis“ Klvr (LKŽK).

Apie reikšmės „mėsos dalis“ nykimo tendencijas byloja ir naujų vedinių jai reikšti atsiradimas: *męsiena* (fem.)[118] „**mėsos gabalai**“ PŽ I 592, 598, vartota šalia *męsa* „t. p.“ PŽ ibd. Palyginus Girdenio ir Poškos pateikiamus duomenis, galima atsargiai spėti, kad žemaičiai nuo seno vartotojo vyriškosios giminės formą reikšme „mėsos gabalas“.

LKŽ „mėsos“ pirmąja reikšme nurodoma „skerdiena; maistui vartojamos skerdienos dalys“ turbūt vartojama dažniausiai. Jos dažnumą liudija ir pavyzdžiai iš senųjų ir vėlesniojo laikotarpio lietuvių raštų: *meſoſ kirtimas* SD^5 438; *Miẽſà, -ôs* fem. „mėsa“; *Miẽſôs=Turgus* „mėsos turgus“ R I 87; *mensa* „mięso“ PŽ; *mesa* „caro“ (Daukanto Žodynas 7^d). Šios sememos konotatais laikytini ir kitos, integraliuosius „mėsos“ požymius reflektuojančios, reikšmės: „apkūnumas, riebumas“ (Trgn, Ut [RAU]; dar plg. KŠŽ 169) < *„kūnas“ ↔ „mėsos sankaupa“, plg. *mėsà* (4) „kūnas; riebumas“ Raud [VAK] (dar plg. ZŽ II 162; KŠŽ 169); „medžiagos dalis, atplyštanti drauge, nuimant ką nors prie jos pritvirtintą, prikibusį“ Vb [RAU], Švnč [RAV]. Pastaroji semema laikytina konotacinio „minkštoji dalis po kuo nors“ kohiponimu.

VDU tekstyne pateikiami pavyzdžiai suponuoja kolektyvinės reikšmės „mėsa“ monosemiškumą: *<...> patenka įsčiosna ir vėl materializuojasi, apauga kūnu,* ***mėsa*** *<...>*; *<...> piliečius <...> jokiu būdu negalima laikyti gyvąja* ***mėsa*** *ar patrankų maistu*.

Kai kurie pavyzdžiai reiškia „kūną“: *A. J. Greimo nuomone, „tiek Graikijoje, tiek ir Lietuvoje lavono* ***mėsa*** *buvo deginama, kad tuo būdu jo psychē, jo vėlė lengviau atsiskirtų nuo kūno ir tiesiausiu keliu patektų į pomirtinį gyvenimą“; Jei mes dar tikime žmogaus siela kaip kažkuo daugiau nei tik smegenų* ***mėsa*** *<...>; Atsirado, matai, viršininkas, kad jis sukeptų su visa savo* ***mėsa****!*.

[118] Tokios pat morfologinės struktūros vedinių būta ir latvių kalboje – la. *miesiņa* „kūno dalis“: [prt] 13156. Kad bērnam ir kašķis, tad dod iekšā sakasītu zēveli ar krūšu pienu. Nosmērē pirtī **miesiņas** ar eņģelīšu smēri (ratu smēri) un izsilda labi uz lāvu. Teicējas māte dzinusi bērniem kašķi tā: apsmērējusi **miesiņas** ar savārītu dāru (darvu) un kreimu un labi izsildījusi. /K. Pētersons, Raņķi./.

Panašias tendencijas galima įžvelgti ir nagrinėjant latvių kalbos medžiagą. Senuosiuose raštuose leksema dažniausiai vartojama reikšme „mėsa“ (Manz. Lettus – ME II 654 t.), kurią papildo tų pačių integraliųjų požymių koreliantai: „nepadalinta (nesupjaustyta) šviežia mėsa“, „kūnas“, „kūnas = mėsos sankaupa“, „kūniškumas (biblijine prasme)“ (ME ibd.). Literatūrinės latvių kalbos žodyne nurodomos sememos „kūno dalių visuma, sudaryta iš raumeninių, riebalinių audinių ir odos“, „žmogaus ir gyvūno kūnas“ (LVV V 209) konotaciškai nelabai dera su dialektuose iki šiol vartojama semema „mėsa“: la. dial. *mı̀sa* „mėsa; žmogaus kūnas“ Kl (KV I 616), *mìesa* „mėsa; žmogaus kūnas“ Erg (EV II 313), la. dial. *miêsa* „mėsa“ (VV I 522). Vadinasi, „mėsos“ semema iki šiol latvių yra vartojama gana plačiame dialektiniame areale.

Dialektuose, matyt, išsaugota senesnė „mėsos“ reikšmė. „Mėsos“, o ne „kūno“ referentas šiuo žodžiu dar dažnai buvo reiškiamas 19 a. pabaigoje, plg. [prt] 26895: *Ja grib, lai labībai būtu labas vārpas, tad vajaga sēt tādā metā, kad mēnesis līks: vai nu jauns vai vecs. Pie tam sējot deviņas reizes jāpieteic: „**Miesa** griežas pret miesu, kauls pret kaulu, kur dzelzu ecēšas druvā.*“/F. Brīvzemnieks, 1881. IV, 174. H. Zīvers, Valtaiķi/; [dn] 27606: ***Miesas, miesas**, kauli, kauli, | Kam jūs grēku darijat!*; 34111: *Manas **miesas**, mani kauli, | Tinaties pakulâs, | Lai nelien svina lode, | Ne tērauda zobentiņš*.

Tačiau nepalyginamai daugiau pavyzdžių liudija reikšmės „kūnas“ vartojimą: [prt] 5890: *Kad bērns kādu laiku nepieņemas **miesā** un svarā, bet paliek vājš un itin kā izdilst, tad teica, ka bērnam dilonis*; 556 5964: *Ja viens loceklis sāp, tad sāp visa **miesa*** ir kt.

Šis semantinis dviejų hiponiminių reikšmių „kūno dalis“ ir „kūnas“, turinčių tą patį hiperonimą „gyvų padarų raumeninis audinys“, sutapimas jokiu būdu nėra tik baltiškasis reiškinys ar traktuotinas kaip inovacinis. Matyt, tai žodžio leksemos semantinės sklaidos archajiškumą patvirtinantis požymis, mat kai kuriose kitose ide. kalbose vartojama tik viena šių sememų, plg. alb. *mish-* „mėsa“ (neutr.) jau senuosiuose raštuose (G. Buzuko tekstai – 16 a. (Meshari)) reiškia „lytis = kūnas (biblijine prasme)“, taip supriešinant šią sememą „sielos“ referentui (Десницкая 1976, 74).

Baigiant baltų pavyzdžių semantinę apžvalgą, konstatuotina, kad Nepokupno (1983, 112) teiginys „baltų kalbos turi, taip sakant „geresnę“ reikšmę negu slavų. Štai lie. *mėsà* reiškė tą patį, ką ir rusų kalbos *мясо*, tačiau la. *miesa* tai jau „kūnas“, nėra teisingas, mat ši semema būdinga visam baltų ir slavų kalbiniam arealui – taip pat ir latvių.

Tolimesnius ide. prolytės semantinės raidos etapus, susijusius su žodžio kilmės nustatymu, pateikia A. Melničukas (Мельничук 1991, 11). Pasak jo, rekonstruotinos dvejopos sonantinės ide. šaknys **mn̥s-* „kapoti“ (> s.sl. *męso* „mėsa“, lo. *mensa* „stalas“ [< „trinka“][119] ir **mm̥s* „t. p.“ (s.i. *māṁsám*, go. *mimz* „mėsa“. Šia hipoteze

[119] Iš šios sememos turbūt kildintini ir go. *mēs* „dubuo, stalas“ < lo. (vulg.) *mēsa* „stalas, skirtas

siekiama pagrįsti H. Karstieno (1971, 38 tt.) teiginį, kad ide. prokalbėje šalia infikso -*n*- buvo vartojami ir kiti: -*m*-, -*r*-, -*l*- ir kt. Kitokią santykio tarp šakninio -*m*- ir -*n*- formų raidą aprašo Mažiulis (PEŽ III 131).

Dar įdomesnę prolytės rekonstrukciją pateikė O. Trubačiovas (Трубачёв 1972_{a}, 13). Remdamasis Benvenisto (Бенвенист 1965, 71 t.) teiginiu, kad s.sl. *męso* yra reduplikacinės kilmės (< ide. **me-em-s* arba **m-emə-s*-) sunkiai etimologizuojamos lytys, šį žodį resp. s.-kr. *mêso* kildina iš ide. **mēms-/mēməs*- (Трубачёв ibd.). Šios šaknies vardažodžių grupei priskiriamas ir *ŏ* kamieno ide. **ōmso*- „žalia mėsa“ > gr. ὠμός „žalias; nevirtas“, s.i. adj. *āmáḥ* (Бенвенист ibd.). Tokio lyginimo pagrįstumo Trubačiovas nekvestionuoja, tik pažymi, kad šiuos faktus reikia patikrinti, mat ide. **ōmsos/oməsos* turėtų suponuoti sl. **ǫsъ* „petys, sąnarys“ – tokios reikšmės žodžių nėra, bet vartojamas r. *ус*, le. *wąs* „ūsas, barzda“. Todėl siūloma tokia šių žodžių reikšmės raida: „petys“ > „plaukai ant pečių“ > „barzda ir ūsai iki pečių“ (Трубачёв ibd.). Pritarti vykus tokiems semantiniams kitimams sunku, mat nė vienoje slavų kalboje šios šaknies vardažodžiai nėra siejami nei su barzda, nei apskritai su kokiu plaukuotu kūno organu. Priešingai, dažniausiai pasitaiko „odos, odelės, apvalkalo“ konotatai, kurių tiesioginiai atitikmenys reflektuojami ir kitose ide. kalbose, plg. lo. *membrāna* (fem.)[120] „švelni odelė, apvalkalas, (med.) plėvelinė akies pertvara; plėvelė; plonytis pergamentas“ ir a.luž. *mjadro* „katarakta (akių liga)“, deminut. *mjadreško* „apvalkalas ant akies“, *mjadrić* „kalbėti lyg apgirtus“, kurie yra artimi giminaičiai č. *mázdra* „oda“, (arch. ir dial.) *mázdro, ḿázdro, mázderko*, r. *мяздрá* „vidinė gyvūno kailio pusė; mėsa ant šios pusės“, *мяздрить* „nulupti, nuvalyti kailį“, s.-kr. *мéздра* „apvalkalas“, slov. *mêzdra* „vidurinis odos sluoksnis; nauja oda ant žaisdos; balana [naujas medienos sluoksnis] po žieve“, *mézdro* „luobas, karna“, le. *miązdra*, dial. *mięzdra* „t. p.“ (Шустер-Шеву 1972, 88)[121], t. y. akivaizdu, kad semantinė seka „oda“ > „odelė, luobelė ant akies“ > „katarakta“ nesuponuoja minėtos Trubačiovo hipotezės pagrindžiamumo. Be to, daug senesni, su „mėsos“ integraliaisiais požymiais sutampantys konotaciniai vienetai „kepenų riebalai“ ir „lašiniai“, reflektuojami bulg. *мездрá* (Петлева 1976, 19), apie kuriuos Trubačiovas neužsimena. Abejoti tokiu spėjimu reikia dėl minėtos akcentinės prolytės rekonstrukcijos metodikos, kuria remiantis, su ide. **memso*- (silpnoji bazė) gali būti siejamos tik silpnosios bazės

pjaustyti mėsai“ (Мартынов 1963, 193). Su šia forma siejama ir le. *misa* „dubuo“, taip suponuojant bendrą europietišką kultūrinį skolinį, vestiną iš lo. *mensa* „stalas“ (Klemensiewicz 1974, 28) < *„dubuo ar medinė lenta mėsai pjaustyti“ (Мартынов ibd.).

120 Nustatoma tokia šio žodžio ide. prolytės raida: ide. **mēms*-, **mēs*- „mėsa“ + suff. *-*ro*- > lo. *membrum* „kūno dalis, penis“, kurio -*br*- < *-*sr*-, r. *mezdrá* „vidinė odos, kailio pusė“ [-*zdr*- < *-*sr*-] ir kt. (Pedersen 1909, 82; Смочиньски 1999, 12).

121 Pastarųjų formų šakninio -*d*- kilmę mėginta sieti su ide. **dr̥-/*der*- [> gr. δορά „oda“] arba aiškinti sporadinio -*d*- įterpimu (Петлева 1973, 32 t.).

ide. šaknys, plg. s.sl. *męso* „mėsa“, sl. **męzdra* > b.r. *męzdrinca* „kiaušinio plėvelė“, r. *mjazdrá* < **memzdhrā* „kailio oda“ (IEW 525).

Visai kitokią kilmės raidą pateikia Otkupščikovas (Откупщиков 1967, 148), tačiau ji nesusijusi su baltų kalbų „mėsos“ pavadinimais.

Išvados:

1. Lie. *mėsà* traktuotinas ne kaip grynasis slavų kalbų skolinys, bet hibridinis variantas, t. y. baltiškojo **mensa* su slaviškuoju radiacialiniu elementu -*ė*- refleksas.

2. Baltų ir slavų kalbiniame areale egzistavusios iš senojo kolektyvo kildintinos moteriškosios giminės ir bevardės giminės formos ilgainiui sutapo.

3. Rekonstruotina ide. prokalbei priskirtina (remiantis ir slavų kalbų reliktiniais duomenimis) *ŏ/ā* kamienų gretybė, kurios designatai „mėsos gabalas“ ir „mėsos visuma = kūnas“ sutapo.

4. Rekonstruotina ide. **mĕnsŏ*- „mėsos gabalas“ (neutr.) cirkumfleksinė prolytė.

II.6. Lie. *nãgas* // *nagà* – la. *nags* // dial. *naga*

Remiantis LKŽ (VIII 496 tt.) pateikiama leksine medžiaga, galima teigti, kad *ŏ/ā* kamienų gretybė, reiškianti „nagą“, užfiksuota senuosiuose ir vėlesniojo laikotarpio raštuose: *nagà* „raginė antauga žmogaus, gyvulio ar paukščio piršto gale“ SD 244 ~ *nãgas* „t. p.“ SD 244, R 264, K; *nagà* „raginis žolėdžių gyvūnų kojos galo apvalkalas; kanopa“ K II 193 ~ *nãgas* (4) „naga, kanopa“ SD 105[122]. Ji vartojama ir tarmėse, tačiau iš visų nurodomų pavyzdžių galima nustatyti tik dvi vietoves, kur jos egzistavimas neabejotinas: *nagà* „raginė antauga žmogaus, gyvulio ar paukščio piršto gale“ **Ds**, Ktk, Km, Kp, Švnč, **Gs**, Dglš, Pkr[123] (dar plg. KŠŽ 182) ~ *nãgas* „t. p.“ Drb, Jnš, Jrb, Lkv, Dv, **Gs**, Nm, Ob, Rd, Krž, Mrj, Nj, Lnk, Šd, Krok, **Ds**, Dkšt, Vr // *nagà* „raginis žolėdžių gyvūnų kojos galo apvalkalas; kanopa“ Bgt, Mšk, Grš, Krkl, Pc, Ktk ~ *nãgas* „t. p.“ Grg, Trk, Nmč.

Taigi LKŽ pateikiami žodžio semantinių denotatų arealiniai aprašai suponuoja *ŏ/ā* kamienų gretybę reikšme „(žmogaus, gyvulio, paukščio) nagas“ buvus vartotą rytų aukštaičių uteniškių (Ds) ir vakarų aukštaičių kauniškių (Gs) plotuose [tokios rekonstrukcija vilniškių Kaltanėnų šnektoje abejotina, mat joje nevartojamas vyriškosios giminės alternantas (žr. KŠŽ ibd.)].

Senuosiuose ir vėlesniojo laikotarpio raštuose galima rasti pavyzdžių (remiantis LKŽK sukaupta medžiaga), reflektuojančių abiejų kamienų painiojimą arba to paties

[122] K. Sirvydas reikšmes nurodo šiek tiek kitaip, nei pateikiama LKŽ: *nagas* „(žmogaus) nagas; (paukščio, gyvulio) nagas“ SD[5] 105.

[123] Zinkevičiaus (1966, 215) teigimu, lie. *nagà* reikšme „nagas ((džn.) gyvulio, paukščio)“ vartojama šiose šnektose: Ppl, Skp [RAK], Aln, Dgl, Kk, Lnkm [RAU], Klt, Dtn, Plš, Ad [RAV].

kamieno skirtingų reikšmių gretinimą, vadinasi, gretybės egzistavimą vienoje šnektoje: *naga* [nubraukta galūnės -*s* !] „kanopa“ BB II Moz X 26 ~ *naggus* (acc.pl. masc.) „gyvulio kanopa“ BB III Moz 11_3; *naga* „zuikio nagelės“ N 785a ~ *naga* „ožkos nagutės“ N 538. Vis dėlto dažniau semantinė diferenciacija būdinga skirtingų kamienų lytims: *naga* „kanopa“, *nagas* „(žmogaus) nagas; (paukščio, žvėries) nagas“ Kos 49[a]; *nagas* „nagas“ C II 111, *Nãgas, -ga* (gen.sg.; masc.) „(žmogaus) nagas; (paukščio, žvėries) nagas“ J ~ *Naga* (fem.) „kanopa“ Žod; *nagà*, *-õs* (fem.) „arklio, jaučio kanopa“ K ~ *nãgas, -aĩ* „pirštų nagas“ KB II 50; K I 421[b]. Gyvulio kojos raginė dalis dažniausiai vadinama „kanopa; naga“: *Nagà* „karvės, avies, kiaulės kanopa“ J, *skélta nagà* K II 193, *nagà* „kanopa“ Leskien B 214, *naga* „kanopa; žirgo nagas“ M.

LKŽ pateikiamų pavyzdžių gretybės vartojimo fakto verifikavimui pasitelktini LKŽK, LKŽKP ir TA duomenys.

Dialektuose, kaip ir senuosiuose bei vėlesniojo laikotarpio raštuose, semantinė denotatų vertė dažnai unifikuojama, nors denotatinė kaita nėra užfiksuota tik pietų žemaičių raseiniškių ir pietų aukštaičių plotuose: *nagà* (4) „kanopa; koja“ Bgt, Jrb [VAK]; *nagà* (4) „kanopa“ Mšk [VAŠ], Gršk, Vl [VAK]; *nagà, -õs* „gyvulių kojų nagas“ Pc, Dvd, Gln [VAŠ] ~ *nãgas* „pirštas; piršto galas“ Gs [VAK], *nãgas* (4) „piršto nagas“ Jrb, Krk_2 [VAK] (plg. ZŽ II 238); Šln [VAŠ]; *nagà* „kanopa“ Kpč [PA][124].

Žemaičių tarmėse – ypač šiaurinėse šnektose – pasitaiko referentų semantinės neutralizacijos atvejų, plg. lie. dial. *nãgas* „kanopa“ Grg, Trk (LKŽ). Vėlesniojo laikotarpio raštuose vyriškosios giminės forma šiaurės žemaičių telšiškių [*Nãgas* „(žmogaus) nagas, (paukščio, **žvėries**[125]) nagas“ J – LKŽK] vartota abiem reikšmėmis, bet dialektuose (kretingiškiai ir telšiškiai: Grg, Trk – LKŽ) – tik „kanopos“ semema. Priešingai, pietų žemaičiams būdingas ir gramatinių kategorijų mišimas: dialektuose moteriškosios giminės forma *nagà* gali reikšti ir „žmogaus piršto nagą“ (DūnŽ 208)[126], ir „gyvulio kanopą“ (*nagà* „arklio nagas“ Krkl; „kanopa“ Kltn – LKŽK).

Rytų aukštaičių šnektos skiriasi nuo žemaičių, mat šios patarmės senuosiuose

[124] Tiesa, pietų aukštaičių plote užfiksuota forma *snagaĩ* Dbč (TA), kurios reikšmė nėra nurodyta (kaip ir daugelio šio archyvo pavyzdžių), tačiau žodžio aprašas yra tarp kortelių, kuriose kartais nurodoma semema „kanopa“. Gali būti, kad šis žodis traktuotinas kaip prefikso *pa-* vedinys, reiškiantis „kanopą“.

[125] Sememą „žvėries nagas“, matyt, galima sieti ne tik su pavieniu letenos piršto nagu, bet ir galvijo naga, mat lietuvių tarmėse pasitaiko pavyzdžių, kuriuose „žvėris“ turi „nagas“, o ne „nagus“: *Ai tu **vilke** pilke, tu keturkoji, kam tu mano rūteles **nagom** išnešiojai*. Ck (Paulauskas 1977, 174). Taip pat įdomus faktas, kad žemaičiai vyriškosios giminės daugiskaitos forma įvardija „koją“: *nagùs suriesti* „mirti“ Lk (Paulauskas 1977, 175), todėl moteriškosios giminės lytis galėjo būti vartojama galūnės nagui reikšti.

[126] Vyriškosios giminės formos vartoseną rytų varniškių šnektose Vitkauskas (DūnŽ 512) palieka be aprašo, nes nuoroda į bendrinės kalbos vartoseną toli gražu nėra patikima – LKŽ pateikiama net 15 žodžio reikšmių. Abejotina, kad visos jos būtų vartojamos rytinių varniškių dialektiniame plote.

raštuose (Sirvydo žodyne) užfiksuota leksinė gretybė, kurios egzistavimu abejoti negalima. Taigi, matyt, nuo seno anykštėnų plote vyriškosios ir moteriškosios giminės lytys vartotos greta. Tiesa, morfologinės-semantinės kaitos atvejų šioje tarmėje nėra užfiksuota: *nagà* (4) „kanopa“ Všn. Ji nebūdinga širvintiškiams (*nagà, -õs* „gyvulių kojų nagas“ Bg), bet nesvetima panevėžiškiams (*naga* „kanopa“ Všk ~ „nagas“ Pkr – LKŽK, LKŽ). Kituose patarmės plotuose ši kaita akivaizdi: *nagà* „nagas“ Skp (plg. Eidukaitienė 1963, 55), „piršto nagas“ Kp ~ *nãgas* (4) „pirštas; ranka“ Slm [RAK]. Toks kitimas uteniškių šnektose išreikštas morfologiškai – moteriškosios giminės lytis apibendrinta reikšme „piršto nagas“ iš vartosenos baigia išstumti vyriškosios giminės žodį. Taip suponuojama dvejopa morfologinė-semantinė kaita: *nagà* Mlt, Ds, Km, Ds, Vdn, „pirštas; nagas“ Ant (LKŽK) (dar žr. 125 išnašą).

Vilniškių šnektose užfiksuota semantinės kaitos pavyzdžių: *nagà* (4) „piršto nagas“ Dglš (*LKŽK*), Mlg (Paulauskas 1977, 174) ~ *nagas* „t. p.“ Melg (LKŽK). Semantinės kaitos senumą patvirtina periferinių šnektų faktai: *nãgas* „gyvulio kanopa“ (ZtŽ 422), plg. lie. *nãgė* „nagas“ Grv (LKŽ VIII 501) < *nagà*.

Mažosios Lietuvos raštijos paminkluose, kaip ir rytų aukštaičių anykštėnų tarmėje, taip pat užfiksuota *ŏ/ā* kamienų gretybė. Taigi remiantis šia analize, galima išskirti keturis tipus (žr. II.6. 1 lentelę):

1. *ŏ/ā* kamienų gretybių vartojimas: Mažosios Lietuvos šnektos, vakarų aukštaičiai kauniškiai, rytų aukštaičiai anykštėnai, uteniškiai.

2. *ŏ* ir *ā* kamienų (tos pačios reikšmės) painiojimas [semantinė neutralizacija] – gretybių neužfiksuota: šiaurės žemaičiai kretingiškiai ir telšiškiai, pietų žemaičiai varniškiai, rytų aukštaičiai panevėžiškiai, vilniškiai.

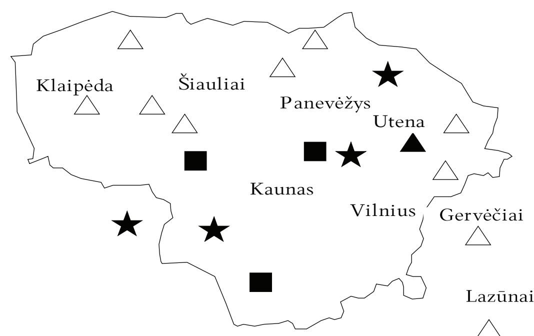
3. Semantinės-morfologinės kaitos tipas, kai nesant *ŏ/ā* kamienų gretybės (konkrečioje šnektoje), *ŏ* arba *ā* kamieno žodis vartojamas abiem reikšmėmis („nagas“ ir „kanopa“): rytų aukštaičiai uteniškiai (*nagà* „kanopa; nagas“ Ktk – LKŽ).

4. Gretybė nevartojama – semantinė-morfologinė kaita nėra būdinga: pietų žemaičiai raseiniškiai, rytų aukštaičiai širvintiškiai, pietų aukštaičiai.

Kita spręstina problema – daugiskaitos formų semantinė raiška, mat pastaruoju metu imta teigti, kad iš seno *ā* kamieno daiktavardžiai turėjo kolektyvo reikšmę, „kurios konkretėjimas sudarė sąlygas paprastajai ir kuopinei daugiskaitai atsirasti“: collect. **nagā* „kanopa“ : *nagaĩ* „pirštai; rankos“ (Skardžius I 46; Stundžia 1978, 118; Mikulėnienė 1994_{a}, 18). Remdamasi šiuo teiginiu, V. Lazauskaitė-Ragaišienė (2000, 175) teigia, kad „šių daugiskaitų opozicija galėjo įtakos turėti giminės kategorijos morfologizacijai“: *nagà* „kanopa“ : *nãgas* „raginė antauga piršto gale“. Tiesa, Stundžia (1994, 21) pastebėjo, kad lie. *nagaĩ* perkeltine reikšme „pirštai; rankos“ „greičiausiai

Tarmė // Patarmės	*nãgas* (masc.)		*nagà* (fem.)	
	„nagas“	„kanopa“	„nagas“	„kanopa“
Žemaičiai: kretingiškiai	+	+		
telšiškiai	•	+	+	
varniškiai	+•		+	+•
raseiniškiai	+			
Aukštaičiai: šiauliškiai	+			+•
kauniškiai	+	+	+	+
panevėžiškiai	+		+	+
kupiškėnai			+	
širvintiškiai				+
anykštėnai	•	•	•	+•
uteniškiai	+		+	+
vilniškiai	+	+	+	
Pietų aukštaičiai				+
Periferinės šnektos: Zietela		+		
Gervėčiai			+	
Mažosios Lietuvos tarmės	•	•	•	•

II.6. 1 lentelė: lie. *nãgas // nagà* vartosena dialektuose;
• senųjų ir vėlesniojo laikotarpio raštų duomenimis

II.6. 1 žemėlapis: lie. *nãgas/nagà* leksinių-semantinių variantų vartojimas tarmėse [baltas trikampis žymi semantinės neutralizacijos, juodas – semantinės-morfologinės kaitos atvejus, žvaigždutė – *ŏ/ā* kamienų gretybes, kvadratas – konkretizuotas (be neutralizacijos požymių) designatų

yra vėlesnė leksikalizuota forma, nesietina su coll. **nagā́*“. Į šį faktą Lazauskaitė-Ragaišienė neatsižvelgia. Mat tokią išvadą turėtų suponuoti labai detali analizė (pirmiausiai semantinė), kurios pagrindinis argumentas – bendros semantinių-morfologinių vienetų integraliosios reikšmės nustatymas. To hipotezės autorė neatliko.

Taigi pirmiausiai nagrinėtinos daugiskaitos formos, kurios, pasak Lazauskaitės-Ragaišienės, galėtų būti kildinamos iš kolektyvo formos. LKŽ (VIII 496) nurodomos tokios lie. *nagaĩ* (4) reikšmės: 1) „išskėstos rankos pavidalo įrankis daržovėms kaupti,

ravėti ar bulvėms kasti“ Škn, Grz; 2) „įrankis su geležiniais kabliais įkritusiam į šulinį kibirui ištraukti“ Krš (dar plg. DūnŽ 208); 3) „dvinagis kablys mėšlui iš vežimo versti; kanabėkas“ Vkš; 4) „senovėje kablio pavidalo įrankis draskyti kankinant“. *ā* kamieno formos daugiskaitos lyčių reikšmės į atskirą semantinį lizdą nėra išskirtos. Vadinasi, jos turėtų nesiskirti nuo vienaskaitos formų reikšmių.

Platesnei daugiskaitos formų analizei pasitelktina LKŽK sukaupta medžiaga, nes LKŽ nurodomas reikšmių ekstensionalas neatspindi šios formos reikšmių vartosenos tarmėse. Iš tiesų, LKŽ pateikiamos įrankių pavadinimų reikšmės dialektuose vartojamos gana dažnai: *nagaĩ* (4) „karpuotas kauptukas, toks lyg su pirštais“ Škn, „kauptukas“ Špl [VAŠ]; „prietaisas kibirams iš šulinio traukyti“ Krš [PŽV], dar plg. „toks linų apdirbimo prietaisas“ (DūnŽ ibd.). Tačiau kur kas dažniau pasitaiko sememos: 1) „rankos“[127] Šlu [VŽ], Grg, Štk [ŠŽK], Akm, Pkl, Mžk [ŠŽT], Plkš [*nãgai* „rankos“ – Btg (VAŠ)], Glg [VAK], Rz [RAP], Pnm [RAK], Sb [RAA], Ob, Kk, Rk [RAU], Smn [PA]; 2) „pirštai“ Pl [VŽ], Slnt [ŠŽK]; 3) „pirštai; rankos“ Trk [ŠŽT].

Taip pat minėtinos reikšmės „prietaisas ant rankų ir kojų užsidėti lipti į statmenas sienas“ Vdž, „amatas“ Rm, „gabumas“ – Trg.

Visos šios sememos nesuponuoja integraliosios reikšmės „kanopa, koja“ < coll. **nagā́* „kanopa“, bet **nagŏ-* „nagas“, mat ir kauniškių vartojama reikšmė „prietaisas ant rankų ir kojų užsidėti lipti į statmenas sienas“ sietina su „atskiro (kojos, rankos) piršto nago“ referentu, o ne su kolektyvine reikšme „naga, kanopa“. Vadinasi, vyriškosios giminės daugiskaitos formų sememos yra lie. *nãgas* „piršto nagas“ konotatai.

Tam, kad būtų aiškesni vyriškosios ir moteriškosios formų vartojimo dėsningumai ir nustatyta integralioji semema (tokia turėtų būti, jei šios formos vestinos iš vienos prolytės), kiekviena reikšmė nagrinėtina atskirai.

LKŽ (VIII 497 tt.) nurodoma, kad be jau minėtų sememų „raginė antauga žmogaus, gyvulio ar paukščio piršto gale“, „naga, kanopa“, (prk.) „pirštai, rankos“, vyriškosios giminės forma dar gali reikšti: „raginis sluoksnis; kiautas“, (bot.) „susiaurėjusi apatinė vainiklapio dalis (unguis)“, „šakių virbas“ Krn, Pbr, „akėtvirbalis = spyruoklinių akėčių (brižių) lenktas virbalas“, „inkaro kablys“ BŽ 225, „įnagis vinims traukti“, „prietaisas su smailiu geležiniu kabliu užsikabinti lipant“, „noragas“ Slnt, (prk.) „nelaisvė, savivalė, priespauda“, (prk.) „malonumas, džiaugsmas“, „nagingas žmogus“, „šykštuolis“. Visos jos suponuoja sememą „užsilenkimas, panašus į (kojos, piršto) nagą“. Paskutinioji reikšmė „šykštuolis“ aiškintina pasitelkus daugiskaitos formą *nagaĩ* „pirštai“, plg. (ptr) *Visų*

[127] LKŽ ši reikšmė, nurodyta trečiąja, priskirta lie. *nãgas* leksiniam lizdui, nors vienaskaitos forma ne visose šnektose reiškia „ranką“, „pirštą“, plg. (ptr) *Visų nagai po savim kasa, ne nuo savęs*. (PP 98; Jnš); *Dirba kaip su svetimais nagais*. (SmT 5048; Jnš) ↔ *Dirba kaip nesavom rankom*. (KM 6546; Dk) ~ la. *Strādā kā teļa nagiem*. (32, 15329 Vl), *Ant svetimo gero nagų nekėsk*. (KM 982, Zr) (Kokare 1980, 107, 146, 150).

nagai į save riesti (SmT 400; Pstr – Kokare 1980, 146). Sudėtingiau nustatyti sememų (prk.) „malonumas, džiaugsmas“ atsiradimo priežastis. Gali būti, kad jos sietinos su frazeologizmu *per nagùs krinta* „daug turi“, t. y. „džiaugiasi“, nes „daug turi“. Sememos (prk.) „nelaisvė, savivalė, priespauda“ tiesiogiai sietinos su frazeologizmais *į nagą (pa)imti* „barti, drausminti, prigriebti“, *į nagą suimti* „prigriebti“, *į nagą pakliūti* „gauti mušti“, *į nagą įkristi* „patekti į griežtą priežiūrą“ (Paulauskas 1977, 176 t.), nors, žinoma, galimos ir tiesioginės sąsajos su lie. *nãgas* „senovėje kablio pavidalo įrankis draskyti kankinant“. Vadinasi, šios reikšmės iš tiesų gali būti traktuojamos kaip perkeltinės.

Tačiau to negalima tvirtinti, nagrinėjant sememas „ranka“, „pirštas“ (plg. LKŽ, Stundžia ibd.), mat dialektuose pasitaikanti reikšmių kaita „piršto nagas“ ↔ „pirštas“ Krok, Vlk (LKŽK)[128]↔ „ranka (t. y. daug pirštų)“ (Šts: *reikia nago prikišimo, jei nori braškių turėti* – Paulauskas 1977, 176 [dar žr. ZŽ II 237]) nėra metaforinė, bet vidine semantinio lygmens kaita aiškintinas atvejis.

Kai kurios reikšmės LKŽ nėra išskirtos arba tiesiog praleistos, mat LKŽK dar užfiksuotos sememos: *nagas* „noras“: *Jaunam nagas, senam – ragas*. Šl; „pelnas; pasisekimas“ Jkb.

Moteriškosios giminės formą būtina aptarti detaliau, nei tai padaryta LKŽ (VIII 496). Žodyne minimos keturios *nagà* reikšmės: 1) „raginis žolėdžių gyvūnų kojos galo apvalkalas; kanopa“ K II 193, Bgt; 2) „raginė antauga žmogaus, gyvulio ar paukščio piršto gale“ SD 244, Jrb, Ds, Ktk ir kt.; 3) „kepurės snapelis; priekaktis“ Šl; 4) „šykštuolis“ Km.

LKŽ neminima reikšmė „koja“, LKŽK nurodoma iš rytų aukštaičių panevėžiškių ploto Medikonių šnektos. Tai nėra pavienis faktas, mat tokia semema reflektuojama ir lietuvių frazeologijos rinkiniuose; be to, tokia pat reikšmė žinoma iš tos pačios patarmės Linkuvos šnektos: *nagàs užriesti* „mirti (niekinamai)“ (Paulauskas 1977, 174). Neužfiksuoti ir itin svarbūs semantinės kaitos atvejai: 1) „pirštas“ ↔ „naga“, plg. *iš nagõs išlaužti* Švnč; 2) „ranka“ ↔ „naga“, plg. *nagas pastačius* „pasirengus griebti Dglš, žinomi iš rytų aukštaičių vilniškių ploto (plg. Paulauskas ibd.). Šiuos reikšminės kaitos atvejus galima aiškinti morfologine-semantine pakaita, plg. atitinkamus vyriškosios giminės pavyzdžius: *nagùs suriesti* „mirti“ Lk ir kt. (Paulauskas 1977, 175).

Remiantis LKŽ neminimos sememos „koja“ vartojimo tendencijomis, reiktų abejoti vienos prolytės rekonstravimo būtinybe, mat vyriškosios resp. moteriškosios giminės formos žymi skirtingus referentus: *nãgas* „raginis organas piršto gale“ → „pirštas“ → „ranka“ ~ *nagà* „kanopa“ → „koja“ → „kojos nagas“.

[128] Šios kaitos pėdsakų galima aptikti vėlesniojo laikotarpio lietuvių kalbos paminkluose: *nagan* „rankon“, *nagus* (acc.pl.) MŽ I 176.

lenktas, panašus į žmogaus rankos nagą objektas

raginis sluoksnis; kiautas

didžiulis atsikišęs nagas kojos apačioje

ranka (-os)

ranka (-os)

nãgas

nagà

lie. *nãgė* „nagas“

pirštas

ranka

vidinė semantinio lygmens kaita

semantinė-morfologinė pakaita

raginė antauga žmogaus, gyvulio ar paukščio piršto gale

raginis žolėdžių gyvūnų kojos galo apvalkalas; kanopa

vidinė semantinio lygmens kaita

noras

susiaurėjusi apatinė vainiklapio dalis (unguis)

koja

karpuotas kauptukas, toks lyg su pirštais

išskėstų rankos pavidalo įrankis daržovėms kaupti, ravėti ar bulvėms kasti

šykštuolis

kepurės snapelis; priekaktis

toks linų apdirbimo prietaisas

įrankis su geležiniais kabliais įkritusiam į šulinį kibirui ištraukti

inkaro kablys

pelnas

pasisekimas

dvinagis kablys mėšlui iš vežimo versti; kanabėkas

šakių virbas

malonumas, džiaugsmas

įnagis vinims traukti

senovėje kablio pavidalo įrankis draskyti kankinant

nelaisvė, savivalė, priespauda

gabumas

amatas

akėtvirbalis = spyruoklinių akėčių (brižių) lenktas virbalas

noragas

prietaisas ant rankų ir kojų užsidėti lipti į statmenas sienas

vidinė semantinio lygmens kaita

nagingas žmogus

II.6. 1 schema: lie. *nãgas*, *nagà* semantinis ekstensionalas

Taigi antrosios reikšmės atsiradimą galima sieti su semantine-morfologine kaita. Trečioji semema aiškintina referento signifikatu, mat gyvulio kojos apačioje esantis organas yra atsikišęs į priekį, todėl gali priminti kepurės snapelį.

Taigi abiejų formų raidos kelias savarankiškas, nors, žinoma, būta ir semantinių-morfologinių pakaitos atvejų.

Jų atsiradimą galima būtų sieti su noru paniekinti žmogų, sulyginus jo ir gyvūno organo pavadinimus.

Vyriškosios giminės žodžio integralioji reikšmė apibūdintina kaip „lenktas, panašus į žmogaus rankos nagą objektas", moteriškosios – „didžiulis atsikišęs nagas kojos apačioje".

Dabartinėje lietuvių kalbos vartosenoje išlikę palyginti nedaug reikšmių (remiantis VDU tekstynu). Vyriškosios giminės forma įvardijama trimis sememomis:

1) „raginis organas žmogaus (rankos, kojos) piršto gale": *Negydomas **nagų** grybelis greitai plinta. Toks nagų pažeidimas - tai ne tik kosmetinė problema. Grybelinės infekcijos pažeistas **nagas** atrodo tikrai negražiai* <...>;

2) „paukščio, laukinio žvėries nagas": <...> *hipertrofuoti, sulinkę į delno pusę, panašūs į plėšriųjų paukščių **nagai** <...>; Kaustytas žalvariu lokio **nagas** rastas vienas, kape Nr. 150*;

3) „šykštuolis": <...> *bet... tėvas **nagas**, pinigų neduoda.; Šapalas kad ir **nagas**, bet jau dėl šito dalyko tai baisiai teisingas. Nemokėjo už svetimo gerti.*

Moteriškosios giminės lytis *nagà* – tik reikšme „gyvulio kanopa": *Todėl bent du kartus per metus savo augintinei [ožkai – R.K.] apipjaustyk **nagas**, kad ji nešlubuotų.; Prieš išgenant į ganyklas gyvulius reikia paruošti. Apipjaustyti **nagas*** <...>.

Akcentiškai nagrinėjami lietuvių vardažodžiai LKŽ apibūdinami kaip 4-osios kirčiuotės žodžiai. Tai – tradicinis akcentinės paradigmos nustatymas, plg. lie. (illat.) *nagañ* „piršto nagas" K I 620 (apie tai plačiau žr. Nieminen 1922-1923, 146). Taigi „nago" pavadinimai, remiantis iliatyvo galūniniu kirčiavimu (apie tai plačiau žr. Būga 1908, 40), priskiriami seniesiems oksitonams[129].

Galūninis žodžio kirtis iš tiesų būdingas daugeliui lietuvių šnektų[130]. Tik tokia

---

[129] Plg. galūninio kirčiavimo s.i. *nakhám* (neutr.), *-áḥ* (masc.) „(kojos, rankos) piršto nagas" (Mayrhofer II 124) [su neaiškios kilmės dusliąja aspirata, plg. s.i. *naghamāráḥ* „sunaikintas niežų"] (Иллич-Свитыч 1963, 51).

[130] Plg. duomenis iš LKŽK, LKŽKP, TA: *nagà, -õs* (4) „kanopa" Krkl, Kltn [PŽV]; Mšk, Pc, Dvd, Gln [VAŠ], Bgt, Jrb, Gršk, Vl [VAK], Všk [RAP], Všn [RAA]; Bg [RAŠ], Kpč [PA]; „nagas" Mlt, Jd, Rob, Km, Ds, Vdn [RAU]; Skp, Kp [RAK] Prv-Vršk-Ppl [RAP- RAK], UP [RAU-RAK], Verk [RAA], Ant [RAU], Dglš [RAV]; „koja" Med [RAP], „kepurės snapelis" Šl [VAŠ], „šykštuolis" Nmn, Člk [RAU];
nãgas (4) „piršto nagas" Jrb, Krk_2 [VAK], Šln [VAŠ]; „pirštas; piršto galas" Gs, Krok [VAK]; „pirštas; ranka" Slm [RAK]; „šakių virbas" Mrj [VAK], Pbr [RAP]; „žagrė; lemežys (arklo geležinė

akcentinė paradigma žinoma iš senųjų (*naggus* (acc.pl., masc.) „gyvulio kanopa“ BB III Moz 11_3 [digrafas -*gg*- ! – R. K.]) bei vėlesniojo laikotarpio raštų: *nãgas, -aĩ* „pirštų nagas“ KB II 50; K I 421[b], *nagaìs* P 231, VII 119, VIII 166, 281 (Buch 1961, 17) ~ *nagà, -õs* (fem.) „arklio, jaučio kanopa“ K II 193, *Nagà* „karvės, avies, kiaulės kanopa“ J, Leskien B 214.

Illič-Svityčius (Иллич-Свитыч 1963, 51, 102) lie. *nãgas* resp. *nagà* priskiria ide. mobiliajai oksitoninei paradigmai.

LKŽK užfiksuota, kad vakarų aukštaičių šiauliškių plote vartojama antrosios kirčiuotės *nãgai* „rankos“ Btg [kortelė be pavardės]. Pastoviai šaknį kirčiuoja ir kauniškiai: *tì nãgais* „godžiai“ Kkt, rytų aukštaičiai uteniškiai ir vilniškiai: *tì nãgais* „labai greitai; bematant“ Trgn, Bjr, Užp.

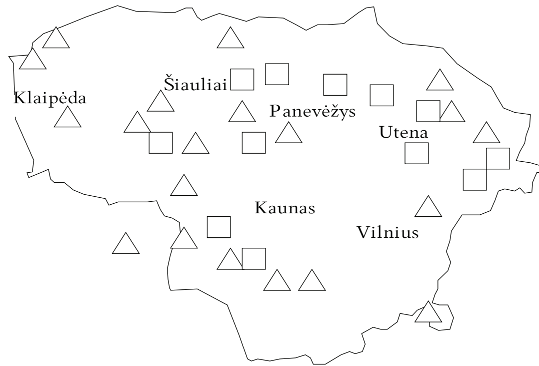
Ypač įdomų faktą iš savo gimtosios Kuktiškių šnektos yra užrašiusi E. Valiulytė: (illat.) *nãgan* „rankon“ (LKŽK). Remiantis Būgos (1908, 40) hipoteze apie iliatyvo svarbą nustatant akcentinę prolytę, tampa neaišku, kuri iš dviejų iliatyvo formų yra senesnė – kirčiuojama penultimoje ar finalėje?

Tačiau šie pavyzdžiai nėra vieninteliai 2 kirčiuotės reprezentantai. LKŽKP yra keletas kortelių, kuriose užfiksuoti LKŽ nenurodytos paradigmos pavyzdžių. R. Venckutė nurodo, kad pietų žemaičių raseiniškių plote vartojama antrosios kirčiuotės forma *nãgas* (2) „piršto nagas“ Pkrž. Kitos dvi pastovaus šakninio kirčiavimo lytys užrašytos iš rytų aukštaičių uteniškių (*nãgai* „pirštų nagai“ – Km) ir pietų žemaičių raseiniškių šnektų (*nãgas, nãgai* „piršto nagas“ – Btk). Dar du neįprasto kirčiavimo pavyzdžiai užfiksuoti Tarmių archyvo medžiagoje: *nãgai* – Sk [VAŠ], *nãga* – Jnšk [RAP] – tai, matyt, kirčio atitraukimo lytys.

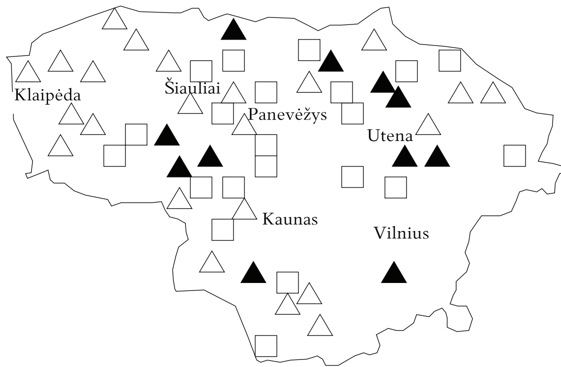
Taigi net keturiose lietuvių kalbos patarmėse vartojamos šakninio kirčiavimo formos. Jei šio akcentinio modelio pavyzdžiai yra seni, Būgos hipotezė apie iliatyvo svarbą akcentinės paradigmos rekonstrukcijai nėra aktuali.

Antrosios kirčiuotės formos egzistavimas rytų aukštaičių uteniškių ir vilniškių šnektose – svarbus Illič-Svityčiaus žodžio akcentinės interpretacijos neatitikimas, mat jis remiasi teiginiu, kad „pirminę lietuvių akcentinę būklę geriausiai reflektuoja šiaurės-vakarų žemaičių ir rytų aukštaičių dialektai, kurių medžiaga iš dalies sutampa su Daukšos akcentuacija ir 17-18 a. Karaliaučiaus leidiniais“ (Дыбо, Иллич-Свитыч 1963, 78).

dalis)“ Slnt [ŠŽK]; „prietaisas vinims traukti“ Krok [VAK], Kk [RAU]; „pelnas; pasisekimas“ Jkb [PA]; „sumanus; gabus žmogus“ Brt_1 [PŽV];
nagaĩ, -ùs (4) „karpuotas kauptukas, toks lyg su pirštais“ Škn, Špl [VAŠ]; „prietaisas kibirams iš šulinio traukyti“ Krš [PŽV]; „rankos“ Šlu [VŽ], Grg, Štk [ŠŽK], Akm, Pkl, Mžk [ŠŽT], Plk [VAŠ], Glg [VAK], Rz [RAP]; Pnm [RAK], Sb [RAA], Ob, Kk, Rk [RAU]; Smn [PA]; „pirštai“ Pl [VŽ], Slnt [ŠŽK], „pirštai; rankos“ Trk [ŠŽT]; „prietaisas ant rankų ir kojų užsidėti lipti į statmenas sienas“ Vdž [VAK]; „gabumas“ Trg [PŽR].

II.6. 2 žemėlapis: lie. *nãgas* (4)/*nagà* (4) paplitimas tarmėse remiantis LKŽ: baltas trikampis žymi lie. *nagaĩ* galūninio kirčiavimo lyčių paplitimą, baltas kvadratas – lie. *nagà* (4 a.p.).

II.6. 3 žemėlapis: lie. *nãgas* (2, 4)/*nagà* (2, 4) paplitimas tarmėse remiantis LKŽK, LKŽKP, TA: baltas trikampis žymi galūninio lie. *nagaĩ* kirčiavimo (4 a.p.) lyčių paplitimą, juodas – šakninio (2 a.p.); baltas kvadratas lie. *nagà* (4 a.p.).

Dėl to, kad 2-osios a.p. forma jam nebuvo žinoma, jis apsiriboja tik oksitoninės prolytės rekonstrukcija[131].

Sieti šio žodžio baritonezės formavimąsi su kirčio atitraukimo tendencijomis negalima, mat daugelis nurodytų pavyzdžių yra iš šnektų, kuriose kirtis neatitraukiamas. Vadinasi, galima atsargiai spėti, kad šios lytys yra senos ir galėjo būti vartojamos šalia ketvirtosios kirčiuotės paradigmų variantų.

[131] Apie antrosios kirčiuotės žodžius neužsimenama ir lietuvių akcentologų darbuose: lie. *nãgas* (4 a.p.) „akcentinių variantų tarmėse neužfiksuota“ (Stundžia 1994, 20).

Deja, šių spėjimų verifikacija, remiantis kitų baltų kalbų pavyzdžiais, negalima[132], mat latvių kalbos „nago“ pavadinimai visuose šaltiniuose pateikiami nekirčiuoti, o prūsų kalbos bendrašakniai žodžiai akcentiškai yra neinformatyvūs, išskyrus vėlyvuosius raštus – 1705 m. maldyne užfiksuota (gen.pl.) *naggû*, kurios digrafas -*gg*- gali žymėti kirčiuotą galūnę (plg. Derksen 1996, 16), 1735 m. Biblijoje (gen.pl.) *naggû* 155b, 808a (Иллич-Свитыч 1963, 51)[133].

Slavų, kaip ir lietuvių, kalbose taip pat vartojami dvejopų akcentinių paradigmų modeliai:

1. galūninio kirčiavimo: r. *ногá*[134], ukr. *ногá*, bulg. *ногá*, blt. *ногá* (ЕСУМ IV 108) < ide. **neghóm*/**noghHóm* (Иллич-Свитыч 1963, 51);

2. šakninio:

2a. šakninio akūtinio (vediniai): s.-kr. *нȍкат*, (gen.sg.) *нȍкта* (Бернштейн 1974, 61)[135];

2b. šakninio cirkumfleksinio (ir atitrauktinio kirčio – gen. *nógā*): s. *nòga*[136](fem; Vuk) „koja“ (Skok III 522), kr. *nòga* (fem.) „blauzda, koja“ (RHS$_1$ 220 tt.), slov. *nôga* (ЕСУМ ibd.).

---

[132] Jokios papildomos informacijos nesuteikia ir vedinių analizė, mat jų šaknies priegaidė nekinta (duomenys iš TA). Tai nulemta žodžio morfologinės struktūros – lie. *nagà* pasitelkiamas iliustruoti Saussure’o dėsnį, t. y. *R̃ā* > -*à* (Kuryłowicz 1977, 158 t.). Kirtis šiuose dariniuose gali būti pirmajame, antrajame ir paskutiniame skiemenyse. Toks vedinių akcentinis nestabilumas aiškintinas lietuvių kalbos tendencija dūrinių kirtį perkelti arčiau morfemų sandūros (Stundžia, Mikulėnienė 1989, 86 tt.), t. y. **pòs-nag-* → **posnàg-* (plg. Mikulėnienė 1994, 126): *panagẽ.* Drš [RAU], *pòsnãga* „kanopa“ Skd, *pọ̀snãgẹs* [ẹ atviresnis už pažymėtą] Rdn [ŠŽT], *pọ̀snàga* Tl [ŠŽT], Pkp [VAŠ], *pọsnàga, pusnàgos* (pl.) Brb [VŽ], *pùsnagis* Tv [PŽV], *pùsnaga* „karvės kanopa“ Krž [PŽR] ~ lie. *pos-nãgas* „kanopa“ Kv [PŽV], Rt [ŠŽK] < ? **pās-t-nãgas* ~ sl. *paz-nogъtь* < **pās-d-nogutis*; **pās-t-* : **pās-d-* = lo. *post*, *postea* : *поз-дъ* (Būga III 821) [kitaip šių leksemų kilmę aiškina L. Kurkina (Куркина 1992, 194)].

[133] Ne itin informatyvūs akcentinės prolytės nustatymui yra ir lietuvių kalbos bendrašakniai vediniai, mat remiantis Stundžios rytų ir pietų aukštaičių akcentinių archaizmų nustatymo kriterijais (plačiau žr. Stundžia 1981$_a$), negalima išskirti nė vieno ploto šiame kalbiniame areale, kur būtų vartojama tik vienos paradigmos lytis:
1) *nãgutė* 1 „iš vieno minkštesnės odos gabalo suraukta avalynė su apivarais“ Trgn, Ds [RAU], „(bot.) kanopėlės pavidalo kempinė, parazituojanti ant gyvų medžių“ Trgn [RAU], „vištų liežuvio liga, pieputis (šia liga sergant ant liežuvio atsiranda sukietėjimas)“ Lnkm [RAU], „pirštų nagų liga, landuonis (panaritium)“ Ds [RAU], „šykštuolis, nagas“ Ds, Ut, Km, Lnkm, Mlt, Slk, Užp, Zr [RAU], Prng [RAV] (LKŽ VIII 506 t.) ~ *nagùtė* **2** „kiaulių mažutės nagos“ Dv [RAV] (LKŽKP);
2) *nãginė* 1 „iš vieno minkštesnės odos gabalo suraukta avalynė su apivarais“ Lln [RAU], Nč [PŠ] (LKŽ ibd.) ~ *naginė̃* **3ᵇ** „t. p.“ Mrc [PA] (LKŽKP) ir kt.

[134] Rusų kalbos pavyzdžių oksitonezę reflektuoja tam tikri fleksiniai kitimai, būdingi tik ilgą laiką ir tik galūnėje kirčiuojamiems žodžiams (dialektuose) – šaknies *о* > *а, ъ* (tarpinis garsas tarp a ir ы): (nom.pl.) *нагѝ*, *на нагé*; *нагá*, *нъгá* (АРГ 269).

[135] Bernšteinas (Бернштейн 1974, 23) ***g*** > ***k*** šiame žodyje aiškina kaip quasi seniausio laikotarpio kaitą.

[136] S. *nòga* priegaidė yra kylančioji (Чекмонас 1988, 108), suponuojanti akcentinės atrakcijos veiksnį (plačiau žr. Salys 1985, 88).

Dėl minėtų Illič-Svityčiaus rekosntruotų ide. prolytės formų minėtina, kad kai kurie šios hipotezės niuansai kelia abejonių (ypač dėl laringalo rekonstrukcijos [137]): neaiškios priežastys, nulėmusios dviejų skirtingų paradigmų atsiradimą ir jų išlikimą iki šiol (paskutinis lietuvių kalbos šakninio kirčiavimo pavyzdys užrašytas 1996 m. – LKŽKP). Taip pat neaišku, kodėl stipriosios bazės slavų kalbų pavyzdžiai turėtų būti priskirti kilnojamajai c akcentinei paradigmai (dar plg. Olander 2001, 16) – sl. **nogà* ~ lie. *nagà* [ide. oksitonas] (plg. Дыбо 1981, 25 (85)). Šios paradigmos pagrindiniai bruožai: 1) šaknies cirkumfleksinė priegaidė, 2) marginalinis kirtis galūnėje: šaknies kirtis gali iš cirkumflekso virsti akūtu, jei skiemens pagrindą sudaro de natura ilgas monoftongas[138] 3) šaknies balsis gali būti ir trumpas, ir ilgas (Булатова 1975, 12).

Spėtina, kad tokiam kitimui įtakos turėjo ne stipriosios ide. bazės refleksas [slavų kalbų šaknies balsis trumpas, kirčiuojamas cirkumfleksu], bet daug vėlyvesni fonologiniai procesai, veikę iki kolektyvo formanto sutrumpėjimo. Daryti tokią prielaidą galima pasirėmus kr. *nòga* (fem.), gen. *nógā* (RHJ 702), kurio genityvo galūnė išlaikiusi indoeuropietiškąjį ilgumą (plg. Mažiulis 1970, 309). Todėl atitrauktinis (antrinis) akūtas galėjo būti suponuotas ilgos galūnės (regresyvinė asimiliacija). Jei šaknies balsis būtų longus *de natura*, jis būtų žymimas senojo akūto ženklu[139]. Taip pat būtina paaiškinti marginalųjį senojo akūto žymėjimą: kr. *nòga* (fem.), gen. *nógā*, pl. *nȍge* „žmogaus ir gyvūno kūno organas, skirtas vaikščioti; apatinė daikto dalis, kuria jis remiasi į grindis (žemę)“, (tik pl.) *nȍge* „žmogaus, paukčio kojos“ (RHJ ibd.), s.-kr. *nòga* (acc. *nȍgu*, pl. *nȍge*), č. *noha* < collect. **nagā-* (fem.) (Trautmann 1923, 192), s.-kr. *nogȁ*, *nȍgu*, *nȍge* (dialektuose be kirčio atitraukimo); *нòга*, *нȍгу*, *нȍге* < sl. **nogà* (*nȍgǫ*) [kilnojamojo kirčio paradigma] (Иллич-Свитыч 1963, 102).

Gali būti, kad nagrinėjamos formos yra skirtingo laikotarpio. Akūtinių formų susidarymas galėtų būti datuojamas praslaviškuoju laikotarpiu, kuomet dar buvo vartojama kolektyvo forma, kirčiuojama šaknyje (todėl ir senasis akūtas), o atitrauktinis akūtas datuotinas jau atskirų slavų kalbų laikotarpiu.

Jei tokia hipotezė teisinga, galima būtų paaiškinti ir baltų kalbų pavyzdžių dvejopą kirčiavimą. Baritonezę nulėmė kolektyvo formantas **-ā́*. Dėl šios priežasties tokios formos negali būti aiškinamos kaip ide. prokalbės sisteminius dalykus reflektuojančios lytys, bet labai svarbaus fonologinio kitimo reliktai, kurio pėdsakų gausu baltų

[137] Illič-Svityčius, matyt, šia forma mėgina iliustruoti Hirto dėsnio veikimą (plačiau apie jį žr. Karaliūnas 1968_a, 91 tt.).

[138] Ilgasis prasl. **ō* > sl. **a* (Beekes 1995, 139).

[139] Recesyvinis kirtis būdingas ir slovėnų kalbai. Pasak Georgijevo, priegaidės metatonija įvyko po to, kai nebeveikė dėsnis *ă* > *o* (nekirčiuotoje padėtyje): slov. dial. *nâga* (= *nôga*) < prasl. **nagā́* „koja“ (Георгиев 1968, 31, dar plg. Плотникова 1977, 308).

ir slavų kalbose. Vadinasi, galima iškelti prielaidą apie reiškinio vyksmą baltų-slavų prokalbės laikotarpiu. Todėl Illič-Svityčiaus rekonstruojamą formą su laringalu ide. **noghHóm* galima būtų pakeisti į bl.-sl. **nogh-ā́* < **nogh-aH*. Veikiama šios formos naujojo akūto ir semantinės kaitos, vyriškosios giminės forma išlaikė senąją reikšmę (kadangi perėjo į kitą darybinį [vedinių] poklasį), bet patyrė akcentinę kaitą.

Latvių ir prūsų kalbų medžiaga itin informatyvi, rekonstruojant šios leksemos morfologinę ir semantinę baltų prolytę. Ypač svarbūs latvių kalbos pavyzdžiai, mat šioje kalboje, kaip ir lietuvių, užfiksuoti *ŏ/ā* kamienų gretybės vartojimo faktai. Tiesa, gretybės atvejus nustatyti labai sunku, nes jau senuosiuose raštuose pastebimas morfologinės-semantinės kaitos atvejų (žr. toliau). Neabejotinas paralelinių vyriškosios ir moteriškosios lyčių vartojimas žinomas tik iš Vidžemės lyviškosios patarmės Vainižų šnektos: *nags*, *naks*, *naga* „ranka, pirštas“ ~ verb. la. *naguot/nagot* „energingai darbuotis“, adj. *naguotājs* „daug dirbantis žmogus“ (VV II 4) ~ verb. lie. dial. *nagúoti* „dirbti kokį smulkų darbą, ką čiupinėti“ Vrb, Bdv, Ddv, Rdm (Skardžius I 489). Taigi neabejotina, kad žodis apibūdina „rankos, piršto“ referentą.

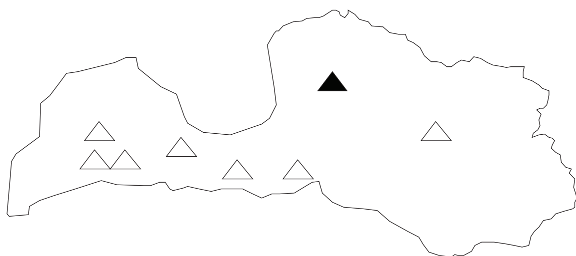
Visuose kituose latvių šnektų aprašuose vartojama tik vyriškosios giminės forma: *nags//naks*, deminut. *nadzīc, -īna* „rankos piršto nagas; vyriškos kepurės dalis – snapelis“ (EV II 344 t. [262]), *nogs* „(žmogaus, gyvulio) nagas; česnako skiltis; įrankio, padargo dalis“ (KV II 4 [445]).

Tik vyriškosios giminės forma nurodoma ir Miūlenbacho žodyne: *nags* „(rankos, kojos) piršto nagas; (prk.) pirštas, ranka, koja; jėga, galia, miklumas, gebėjimas; kanopa; kepurės snapelis; katarakta; vanago nagai; pirštinė, nukirptais pirštų galais“ (ME II 687 tt.).

Daugiau informacijos apie moteriškosios giminės formą pateikiama šio žodyno papildymuose. Tiesa, nenurodoma šių formų reikšmė (išskyrus vieną atvejį): *nagas* (pl. nom., fem.) „rankos“: darba pilnas nagas Er 326 ~ *naģe* Sld 104, As 49, Bnk 47, Jkb 157, Lng, Prk 52, Snk 161 (EH II 2). Vis dėlto remiantis jau minėta semantine-morfologine kaita senuosiuose latvių raštuose, galima atsargiai spėti, kad šiose šnektose paraleliai galėjo būti vartojama ir vyriškosios giminės formos (duomenys iš www.ailab.lv): ***Naģigs Naģihģs Naģihģs**, drüst frisch hurtig* [„drąsus, veržlus, sveikas“ – R.K.]*//winsch ir drosch in **naggihgs**. er ist drüst u.//keck u. frisch* [„drąsus, ūmus, veržlus“ – R.K.]; ***Nagla**. ein Nagel in der Wand. **Nagliņas**. Kraut=Nägelchen//**Nags** ein Nagel am fingern. Es ſawis **naggis** Maisi//pelnu* [„sienos atsikišimas; augalų (lapų) galiukai (nageliai); piršto nagas; ranka“ – R. K.] (Fuer 1650: 70,163); *Śchkihst, zerfließen, zergehen. isschkihst//starp **naggeem**. unter händen zergehen* [„sutirpsta (dingsta) rankose“ – R.K.] (Fuer 1650: 70,251).

Daryti tokią prielaidą galima remiantis kolektyvine reikšme „ranka“ < *„pirštai“, kurios moteriškosios giminės forma užfiksuota Erglių šnektoje. Senuosiuose raštuose šia reikšme vartojama vyriškosios giminės forma – akivaizdus semantinės-morfologi-

nės kaitos atvejis: *Nags* „pirštas, ranka“: *Es śawis Naggis Maisi pelnu* „aš savo rankomis [= pirštais – R.K.] duoną pelnausi“ (Fenell 1998, 197).

II.6. 4 žemėlapis: la. *nags/naga* vartojimo arealas (juodu trikampiu pažymėtos vietovės, kur *ŏ/ā* kamienės gretybės vartojimas neabejotinas, baltų – hipotetinis).

Taigi galima atsargiai spėti, kad *ŏ/ā* kamienų gretybė, vartojama ne tik lietuvių, bet ir latvių kalboje, traktuotina ne kaip vėlyva inovacija, bet morfologinė formacija, kurią galima priskirti senajam ide. leksikos sluoksniui (plg. Stundžia 1978, 118)[140], plg. „taip pat senas kolektyvas gali būti ir *nagà, -õs* „(karvės, arklio) pusnaga; kanopa“ greta *nãgas, -aĩ* „(rankos, kojos) piršto nagas“; dėl šių žodžių santykio plg. lo. *locus* „vieta“, pl. *loca* (šalia *locī*), gr. σῖτος „nenukirsti kviečiai; duona“ ir pl. σῖτα „t. p.“ (Skardžius I 46). Šiam Skardžiaus teiginiui pritaria ir S. Ambrazas (1992, 36; 2000, 48). Pagrindinis skirtumas tarp rytų baltų kalbų – abiejų formų vartosenos dažnumas ir išlaikymas. Akivaizdu, kad latvių kalbos tarmėse moteriškosios giminės forma baigia nunykti, o bendrinėje kalboje apskritai nebevartojama.

Kai kurios jau minėtų latvių kalbos pavyzdžių senųjų raštų sememos labai artimos arba visiškai identiškos lietuvių atitikmenų reikšmėms: lie. „kepurės snapelis; priekaktis“ ~ la. „sienos atsikišimas“, kurios suponuoja hiperonimą „atsikišimas“.

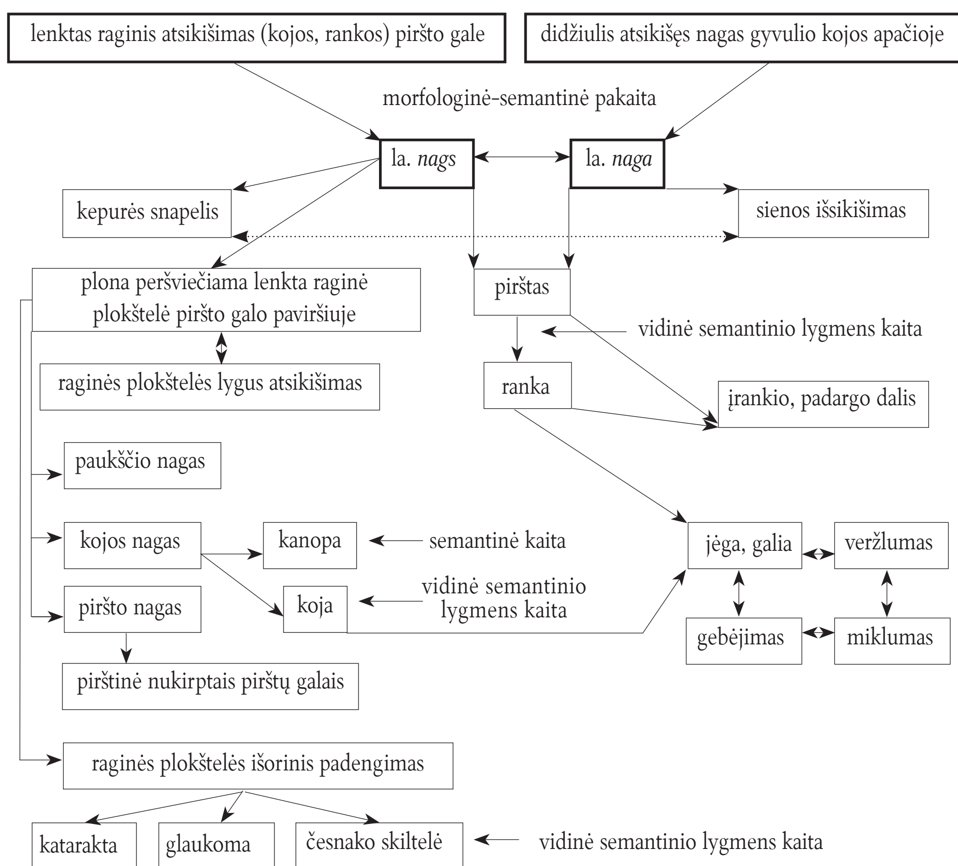
Atskirai nagrinėtinos adjektyvinės sememos la. „veržlus, greitas, ūmus“ [winsch ir drosch in naggihgs], suponuojančios ne „rankos“, bet „kojos“ referentą. Panašios darybos ir reikšmės pavyzdžių galima rasti ir lietuvių šnektose: adj. lie. dial. *nagnùs* „sugebąs, nagingas, greitas, vikrus“, *nagùs* „nagingas“ (Skardžius I 59, 224). Remiantis šiais pavyzdžiais, tampa akivaizdus sememų „ranka“ ir „koja“ painiojimas abiejose kalbose. Vadinasi, galima daryti išvadą, kad tai gali būti semantinės-morfologinės pakaitos rezultatas: r.bl. **nagŏ*- „nagas“ ↔ **nagā* „kanopa“ [> „koja“] > r.bl. **nagŏ*- „kanopa, koja“ ↔ **nagā* „nagas“.

Kitos latvių tarmėse ir bendrinėje kalboje vartojamos reikšmės mažai ar visiškai nesiskiria nuo lietuvių: *nags* 1) „plona peršviečiama lenkta raginė plokštelė (žmogaus)

[140] Itin seną žodžio vartoseną galima paremti ir hidronimu lie. *Nagà* (Ašvinės kairysis intakas) Jnš. Šio vandenvardžio kilmę Vanagas (1970, 47) sieja su lie. *nagà* „nagas“ ir remiasi kitais „kūno dalių“ pavadinimų toponimizacija: hidr. *Kója*, *Šlaunìs*.

piršto galo paviršiuje“; 2) „šios raginės plokštelės lygus atsikišimas; aplipdymas = išorinis padengimas (pvz., daikto)“; 3) „sunkumas; didžiulė pastanga“; 4) „katarakta, glaukoma“ (LLVV V 314 tt.).

Atskirai aptartinos tik trys reikšmės: „česnako skiltis“, „glaukoma“, „katarakta“. Pirmosios dvi aiškintinos hiperonimine semema „plona peršviečiama plokštele [= nagu]“, mat česnako skiltis padengta tokia luobele, o ligos pavadinimas atitinka apibūdinamą referentą – sergant katarakta akies lęšiukas tampa drumstas, gali apsitraukti luobele“ [„ūku“ LE VII 318] (LE XI 160), o glaukoma taip vadinama dėl labai panašių susirgimo simptomų (plg. LTE V 371).

II.6. 2 schema: la. *nags* // *naga* semantinis ekstensionalas

Viena šių reikšmių aiškintina ir pagal vidinės semantinio lygmens kaitos principą, mat „česnako skiltis“ turėtų būti kildinama iš „česnako skilties permatoma luobelė“ [pars pro totum] (plg. II.6. 2 schemą).

Palyginus lietuvių ir latvių kalbų sememas, galima daryti išvadą, kad integraliosios skirtingų morfologinių variantų reikšmės yra tos pačios: r.bl. *nagŏ- „lenktas raginis atsikišimas (kojos, rankos) piršto gale“ [plg. prabl. *nag-as „(kojos, rankos) piršto nagas“] < ide. *onogh- „t. p.“ (IEW 780; Steinbergs 1996-1997, 26) ↔ *nagā „kanopa = didžiulis atsikišęs nagas gyvulio kojos apačioje“.

Todėl reikėtų keisti iki šiol vyraujančią nuomonę, kad *ŏ* kamieno forma jau bl.-sl. prokalbėje reiškė „nagą, kanopą“ (PEŽ III 167). Remiantis atlikta analize, galima teigti, kad semantinė kaita „nagas“ ↔ „kanopa“ yra gana vėlyva – kai kuriose lietuvių šnektose šių dviejų formų reikšmės iki šiol skiriamos.

Prūsų kalbos faktai (dėl žinomų priežasčių) nėra tokie informatyvūs: pr. *nage* „kojos pėda“ E 145 < pr. *nagā „t. p.“ < bl.-sl. *nagā „letena“ = *„naguota kojos pėda“ > *„koja (gyvulio, žmogaus)“ > lie. *nagà* „kanopa“, sl. *noga „kojos pėda“ (PEŽ III 166). Tokia interpretacija nėra itin korektiška, mat semema *„naguota kojos pėda“ nesuponuoja kolektyvo. Daug patikimesnę hipotezę iškėlė Steinbergs. Pasak jos, prūsų žodžio reikšmė galėjo pakisti dėl to, kad daugelio gyvūnų kojos yra jų kanopos, t. y. jie vaikšto ant nagų (Steinbergs ibd.).

Aptariant slavų kalbų atitikmenų semantemas, dėmesys atkreiptinas į tai, kad šioje kalbų grupėje neišvestinių formų vartojama tik moteriškosios giminės lytis[141], tačiau kai kurių vyriškosios giminės reikšmių reliktų yra išlaikiusi lenkų kalba. Šalia įprastų visiems slavams reikšmių „apatinė galūnė“, „pėda, kanopa; įrankio (daikto) dalis, ant kurios šis daiktas remiasi į grindis (žemę)“, šioje kalboje vartojama semema le. *noga* „plūgo dalis (noragas)“ [taip pat užfiksuotos neįprastos kitiems slavams reikšmės: „giminystės ryšys“; įvairių augalų pavadinimai: „didysis milčius...“ (SJP 1904, 401 tt.)]; „kvailys, negabus žmogus“ (USJP 1011 tt.).

Taip pat pabrėžtina, kad baltų kalbose dėl daugiskaitos formų suartėjimo ir semantinės-morfologinės kaitos vyko tik reikšmių kaita. Slavų kalbose vyriškosios giminės formos apskritai išstumtos iš vartosenos, todėl netgi iškelta hipotezių apie pirminę žodžio reikšmę „kanopa; gyvūno koja“ (Преображенский 1959, 609). Nepaisant šios reikšmės archajiškumo[142], labiau įtikinamas reikšmės raidos aiškinimas, siejant jos kaitą su semantine inovacija: *„naga“ > „koja“ (plg. Brückner 1957, 365), mat lie. *nagà* „kanopa“ reikšmė daug archajiškesnė, nei sl. „koja“ – suponuojamas *totum pro parte* reikšminės kaitos veikimas: „kanopa“ > „koja“ (Мартынов 1988, 13 t.).

[141] Plg. s.r. *нога* „viena dviejų žmogaus apatinių galūnių; gyvūno letena; ramstis (ant ko remiamasi)“ (СДРЯ 426); s.sl. *нога* „πούς, γόνυ“ (СС 383); blt. *нога* „viena dviejų žmogaus apatinių galūnių; gyvūno letena; ramstis (ant ko remiamasi); apatinė baldų dalis (kojelė)“ (ГСБМ XXI 39 t.; dar žr. Куркина 1992, 204).

[142] Plg. prasl. *beznogъ(jь) : bulg. *безнóг* „bekojis“, *бѐзног* „t. p.“ < *bez- + *nog- (ЭССЯ II 33 t.).

Taip pat kritiškai vertintinas spėjimas, kad slavų ir baltų kalbų dialektuose vietoj senojo kojos pavadinimo pradėti vartoti sl. *noga*, pr. *nage*, lie. *nagà* „kanopa", o ne „koja", plg. lie. *kója*. Pasak A. Meillet'o (Мейе 1951, 402), šie nauji „kojos" pavadinimai yra ide. „nago" pavadinimo -*ā* kamieno vediniai, o senąsias formas reflektuoja sl. *nogъtь*, pr. *nagutis*, lie. *nãgas*, la. *nags*. Todėl slavų ir baltų kalbų atitikmenys suponuoja senąjį darinį reikšme „kanopa".

Taigi apibendrinant galima teigti, kad *ŏ* ir *ā* kamienų aptariami vardažodžiai nuo seno buvo vartojami skirtingomis reikšmėmis: bl.-sl. **nagŏ*- „(rankos, kojos) piršto galo raginė plokštelė", **nagā* „nagai"[143] > *„objektas, turintis daug nagų" [vidinės semantinio lygmens kaitos atvejis] > „ranka" ↔ „koja".

Viena neišspręstų indoeuropeistikos problemų – germanų kalbų pavyzdžių semantinė interpretacija. Kluge (1975, 501; 2002, 644) go. *ganagljan* „prikalti vinimis", s.skand. *nagli* „metalinė vinis" sieja su v. *Nagel* (masc.), s.v.a., s.saks. *nagal*, ags. *nægl*, go. **nagls* „vinis" ir veda iš germ. **nagla*- (masc.) „nagas" ~ s.skand. *nagl* „piršto nagas". Matyt, dėl semantinio „vinies" ir „nago" neatitikimo, žodžio aprašo pabaigoje rašo, kad tolimesnė žodžio etimologija neaiški. Iš tikrųjų „vinies" semema nėra tik germanų kalbų inovacija. Bendrašaknis tos pačios reikšmės žodis žinomas iš tocharų kalbų: toch. B *mekwa* „vinis" < ide. **noghu̯o*- (asimiliacija) ~ lo. *unguis* (Иванов 1959, 50). Lietuvių tarmėse vartojami germaniški skoliniai: lie. dial. *nẽgelis* „vinis" (Grinaveckienė 1957, 122).

Šios sememos atsiradimą, matyt, galima būtų sieti su kolektyvo formos reikšme „pėda; koja" ~ s.i. *áṅghriḥ*, *áṁghriḥ* (fem.) „pėda" (Mayrhofer I 22), t. y. „pėdos, kojos" apavu.

Taigi tradiciškai rekonstruotinos ide. šaknys **onogh*-, **n̥gh-,* **ongh*- „(rankos, kojos) nagas" > air. *ingen* „nagas" [< **an*- (Beekes 1995, 147)] (Pedersen 1909, 107), s.i. *áṅghriḥ*, *áṁghriḥ*,v., n. per. *nāḫun*, oset. *niḫ* „nagas" (Mayrhofer II 124; IEW ibd.).

Baigiant žodžio analizę, minėtini du etimologiniai bandymai priskirti lietuvių kalbos „nagą" reiškiantiems žodžiams naujus giminaičius. Eckertas (1971, 44) su lie. *nãgas* mėgina sieti adv. lie. dial. *išnogtiẽs* „tyčia; iš tikrųjų", o Liukkonenas (1999, 98) – Pabaltijo finų *noki* „suodžiai". Apie šiuos mėginimus galima pasakyti tik tiek, kad rimtų abejonių kelia abiejų formų giminystė su slavų, o ne baltų kalbų „nagą" reiškiančiomis formomis.

Išvados:

1. Lie. *nãgas* resp. *nagà* sudaro *ŏ*/*ā* kamienų gretybes Mažosios Lietuvos, vakarų aukštaičių kauniškių ir rytų uteniškių šnektose. Dėl bendrašaknės *ŏ*/*ā* kamienų gretybės vartojimo slavų kalbose, ji priskirtina baltų-slavų arba dar senesniam laikotarpiui.

---

143 Illič-Svityčius rekonstruoja **noghā́* „galūnė (koja, ranka) su nagais; kanopa" (Иллич-Свитыч 1963, 102), tačiau kaip ir Mažiulio atstatoma protosemema „naguota kojos pėda", nesuponuoja kolektyvo reikšmės.

2. Be ketvirtosios kirčiuotės pavyzdžių, lietuvių šnektose dažnai vartojamos ir antrosios kirčiuotės lytys (*ŏ* ir *ā* kamieno). Jų paplitimo arealas leidžia laikyti jas senomis formomis.

3. Nagrinėjamiems vardažodžiams būdingas itin dažnas reikšmės kitimas.

II.7. Lie. *pė́das // pėdà*, *pãdas // dial. padà* – la. *pę̂ds // pę̂da*, dial. *pâc // pâda* – pr. *pedan*

„Pėda" lietuvių kalboje yra reiškiama dviejų šaknies laipsnių formomis – *pėdà/ pãdas*, dviem skirtingais morfologiniais variantais (pagal giminės kategoriją): *pėdà – pė́das*; kartais skiriasi šių žodžių reikšmės: *pė́das* „surištų javų nedidelis ryšulėlis ir pan.", o akcentinių modelių gausa skirstytina net į tris ar keturis: *pėdà/pė́da : pãdas* (1/3, 2/4 a.p.). Todėl kiekviena lytis nagrinėtina atskirai.

pėda

LKŽ lie. *pėdà* 3, *pė́da* 1 apibūdinama penkiomis reikšmėmis: 1) „apatinė kojos dalis, letena" DP 178; Erž [PŽR], Jrb, Skr [VAK], Rd [RAP]; 2) „kojinės ar bato dalis, apmaunanti koją" Ndž; Erž [PŽR], Dov [RAP]; 3) „kojos įminta žymė, duobutė" SD 354, R, K; 4) „toks senovinis ilgio matas (apie 28,8 cm)" K; 5) „surištų javų glėbelis" (LKŽ IX 735 t.).

Remiantis TA ir LKŽK / LKŽKP sukaupta medžiaga, galima daug tiksliau apibrėžti ne tik semantinius žodžio sklaidos ypatumus, bet ir skirtingų akcentinių paradigmų vartojimo arealus.

TA (visų pavyzdžių reikšmė „apatinė kojos dalis")[144]: [ŠŽK]: *piedóms* (3) Žem; [ŠŽT]: *pė́da* (1) Yl; [PŽR]: *pė́da/pėdà* (1 ir 4 a.p.) Strg; *piedóms* (3) J-E; [VAŠ]: a. *pė́da* Sk; b. *pėdà* Btg; [VAK]: *piedóms* (3) Krk_2, Krsn (dar plg. ZŽ II 364); [RAP]: a. *pė́da* Žml, Obl, Kriauš [1 arba 3 a.p.]; b. *pėdà* Srk; Mžš [3 a.p.]; *piedóms* (3) Jkt; [RAK]: a. *pė́da* Vršk, Ppl; b. *pėdà* Jtk; [RAA]: a. *pėdà* (3) Verk; *pė́da, pėdų̃, pėdóm, pė́das* (3) And; b. *pė́da, pėdų̃, pė́dom*, *pė́das* (mišri kirčiuotė 1/3) An; [RAU]: *pėdà* Drš, Krd; *piedóms* (3) Int; *pė́da* (1) Vb; [RAV]: *pėdà* Kzt; *piedóms* (3) Mlg, Švnč-Zb; [PA]: *piedóms* (3) Mtl.

[144] LKI Tarmių archyvo darbuotojų duomenimis, 1982-84 m. surinktų pavyzdžių akūtu gali būti žymimas ilgasis skiemuo (taip kirčiai žymimi 19 a. pab. – 20a. prad. A. Baranausko ir J. Pabrėžos veikaluose), todėl jų priegaidės autentiškumą reikėtų vertinti labai atsargiai.

LKŽK: [ŠŽK]: a. *pėdà* (3) Gršl, Plt; [ŠŽT]: a. *pė́da* (1) Ms, Brs; b. *pėdà* (3) Pp, Sd; [PŽR]: *pėdà, -õs* Erž; Gr; [VAŠ]: *pė́da* (1) Šl; [VAK]: a. *pėdà* (3) Glg, Skr, b. *pėdà,-õs, -óms, -às* (4) Mrj, šalia vartojamos ir 3 kirčiuotės formos.

LKŽ (IX 739) taip pat nurodoma, kad pietų aukštaičiai vartoja formą *pė́dos* (pl.) (3, 1) sememai „kieno nors kojų įspaustos žymės; pėdsakai“ Dbč reikšti [ji vartojama ir rytų aukštaičių vilniškių (žr. KŠŽ 208) bei vakarų aukštaičių kauniškių (žr. ZŽ II 364)]. Tokios pat reikšmės vartojimo pėdsakų nustatyta ir šiaurės žemaičių šnektose aplink Skuodą.

Visų čia pateiktų lyčių referentas yra „pėda – apatinė kojos dalis = kūno organas“, šalia kurio LKŽ dar nurodoma ir „letenos“ reikšmė (IX 735 t.). Tiesa, dėl sememos „letena“ kyla šiokių tokių abejonių, mat LKŽ pateikiama reikšmė vėlesniojo laikotarpio raštuose minima kaip „gyvūno letenų pėdsakas“: *wilko pėdos* K II 200[a]. Žodyno sudarytojai, matyt, bus supainioję dvi sememas – Kuršaičio minimą „gyvūno letenų įspaudus“ [pavyzdys pateikiamas prie lie. *pėdà* „Fusspur; pėdsakas“, o ne „pėda; apatinė kojos dalis“ (!)] ir „gyvūno kojos apatinę dalį – leteną“. Ši semema labai dažna dabartinėje lietuvių kalboje; jos vartojimas nustatytas vakarų aukštaičių kauniškų plote (ZŽ II 364; dar žr. poskyrį *Semantinė analizė*).

Tam tikrą semantinių denotatų painiojimą reflektuoja leksinė semantinė pora *pė́dos/pėdaĩ*, vartojama paraleliai Gaurėje [J. Jablonskio kortelė – LKŽK] pietų žemaičių raseiniškių plote, mat kitose tarmėse *pėdaĩ*, be „pėdos“, dar gali reikšti ir „surištą javų glėbelį“ (žr. s.v. *pė́das*). Tokio referento vartojimo arealas LKŽ nėra apibrėžtas. Nurodoma tik trečioji šios lyties kirčiuotė ir reikšmė „surištas javų glėbelis“. LKŽK, LKŽKP tokių reikšmės vartojimo atvejų neužfiksuota, išskyrus minėtą Jablonskio kortelę, kurioje reikšmė nėra įvardyta, todėl šios sememos egzistavimu galima abejoti.

Visiškai kitai semantinei grupei priklauso LKA pateikiami įrankių pavadinimų konotatai:

a) „verpimo ratelio pakojo pavadinimas“: *pė́da* Sk, Vdl, Kv (LKA III 125);

b) „dalgio galvos dalis, kuria jis tvirtinamas prie dalgiakočio“: *pė́da* Gp, Sbl, kitose tarmėse – *pė́das* (!) (LKA III 114).

Abi šios reikšmės reflektuoja protosememą „apačia, pagrindas“ (žr. poskyrį *Semantinė analizė*). Šių formų kirčio vieta ir reikšmė, matyt, suponuota referento neapibrėžtumo, t. y. jis gali žymėti bet kokį apačioje esantį daiktą arba daikto dalį, esančią prie pat žemės (pagrindo), plg. panevėžiškių patarmėje vartojamą lie. *pė́das* „dalgio galvos dalis, kuria jis tvirtinamas prie dalgiakočio“ NmR, Pbr (LKA III 114).

Semantinei konotacijai apibrėžti svarbūs ir nekirčiuoti *Ziwato* pavyzdžiai: (nom. pl.) *piedas* „kojų pėdos“ 204_{19}, 204_{21}, (gen.pl.) *piedu* „t. p.“ $218_{13\text{-}14}$, (acc.pl.) *piedas* „t. p.“ 276_{3} ŽCh II 258 [reikšmės lygintos su ŽCh I].

Taigi senuosiuose ir vėlesniojo laikotarpio raštuose pateikiamas reikšmes galima būtų suskirstyti į dvi pagrindines aktualiąsias reikšmes (sukonkretinančias virtualiąją arba pirminę žodžio sememą):

1. „pėda – apatinė kojos dalis“ (DP, ŽCh): *ik pédai kóios* DP 178, 237_{20};

2. „žmogaus kojos pėdsakas“ (DP, R, K) ir „gyvūno letenų pėdsakas“: *wilko pédos* K II 200[a].

Pirmoji semema „apatinė kojos dalis“ traktuotina kaip integralioji, mat „pėdsakas“ tegali būti hiperonimo „pėda“ hiponimas.

„Pėdą“ reiškiančių, bet skirtingos morfologinės struktūros žodžių semantinį indiferentiškumą reflektuojantys pavyzdžiai suponuoja išvadą, kad lie. *pėdà* reikšme „apatinė kojos dalis“ kalbos sistemoje linkusi išstumti kitas morfologines-semantines lytis, t. y. ji užima dominuojančią poziciją (hiperonimas) tais atvejais, kai referentas yra „kūno organo kojos apatinė dalis“. Todėl galima atsargiai spėti, kad tai yra pirminė šio žodžio reikšmė. Tokio proceso pėdsakus galima atsekti rytų aukštaičių uteniškių, panevėžiškių ir vilniškių, vakarų aukštaičių kauniškių šnektose, kur šalia senųjų reikšmių randasi iki tol šiems žodžiams nebūdingos sememos: lie. *pãdas* „kojos pėdos apačia = pėda“ ir lie. *pė́das* „t. p.“ (žr. s.v. *pė́das*; poskyrį *Semantinė analizė*).

Nagrinėjant žodžio akcentinę raidą, svarbu pabrėžti, kad senuosiuose ir vėlesniojo laikotarpio raštuose leksema kirčiuojama dvejopai: Ruigio žodyne pateikiama galūninio kirčiavimo *Pēda*, *ôs* (fem.) „kojos pėdsakas“ (R I 104), kuri gali būti tiek 4, tiek ir 3 a.p. Trečioji akcentinė paradigma, matyt, nuo seno vartojama vakarų aukštaičių šiauliškių plote: *pêdas* (acc.pl.) DP 150_{3}; *pedómis* 140_{3}, 254_{1} ~ *pédai* (dat.sg.fem.) 178, 237_{20}. Minėtina, kad LKŽ nėra nurodomas Daukšos Postilės acc.pl. *pedás* 493_{32} „pėdsakus“ [vertinamas kaip ἅπαξ λεγόμενον], kurį Skardžius (RR V 126) aiškina kaip klaidingai užrašytą, kadangi „neįtikėtina, kad Daukšos kalboje būtų *pėdà*, *pėdàs*“, tačiau galūninio kirčiavimo vartojimo pavyzdžių šioje patarmėje pasitaiko iki šiol (TA), todėl toks Skardžiaus abejojimas nėra pamatuotas. Galima spėti, kad Daukšos kalboje galėjo būti vartojama ir galūninio kirčiavimo *pėdà*.

Tik galūninio kirčiavimo, matyt, būta ir Mažojoje Lietuvoje, plg. Kuršaičio pateikiamus pavyzdžius: *pėdà, -õs* „kojos pėdsakas“ K I 477, K II 200[a]; *Pėdà, -ôs* KB 22. Šiais leksikografiniais šaltiniais turbūt rėmėsi ir Leskynas: *pėdà* (Leskien B 206).

Remiantis pietų aukštaičių ir šiaurės žemaičių telšiškių formos *pė́dos* (pl.) (3, 1) „kieno nors kojų įspaustos žymės; pėdsakai“ Dbč, Skd galūninio kirčiavimo formų vartojimu ne tik kirčio neatitraukiančiose šnektose, bet ir tose, kur kirtis atitraukiamas iš bet kokio ilgumo galūnės (ŠŽ), galima daryti prielaidą, kad tose šnektose, kuriose šalia sememos „kūno organas“ dar vartojama ir kitos semantinės vertės tos pačios morfologinės struktūros forma, linkstama išlaikyti senąją kirčio vietą, taip atskiriant

dviejų skirtingų reikšmių lytis. Tai ypač akivaizdu žemaičių plote (žr. II.7. 1 lentelę), o pietų aukštaičiams tokia koreliacija nėra būdinga, mat jie kirčio neatitraukia.

Forma *pė́da* „verpimo ratelio pakojo pavadinimas“ Sk, Vdl, Kv (LKA III 125), „dalgio galvos dalis, kuria jis tvirtinamas prie dalgiakočio“ Gp, Sbl [kitose tarmėse – *pė́das* (!)] (LKA III 114), veikiama analogijos, ne tik pradėjo reikšti visai kitą referentą vietoj senosios reikšmės „kūno organas“, bet ir kirčiuojama pagal *ŏ* kamieno vyriškosios giminės lytį lie. *pė́das*. Vadinasi, jos reikšmė ir akcentuacija yra antriniai. Čia galima įžvelgti latvių kalbos įtaką, mat joje yra vartojami ē šaknies laipsnio įrankių pavadinimai (žr. toliau).

Akcentininių paradigmų ir reikšmių įvairavimas būdingas ir fleksijos *-ė* vediniams: *pė̃dė* (2, 4, 1 *pė́dė*) LKŽ (IX 738) pirmąja reikšme nurodoma „pėdžia = vertikalus ramstis senoviniame klojime stogui laikyti“, po jos nurodomos dar dvi: „kur įstato gervė, tas dvišakis“ ir „lovelės pavaža“. Kitai semantinei grupei priskiriama lie. *pė̃dė* „pėda“ BzF 153 (LKŽ ibd.), kurios hiponimais nurodomi „kulnas“ ir „sandalas“ ~ *pėdẽ* „pėda“ Vlkn-Mcl [PA] (TA). Daugiskaitos forma *pė̃dės* nuo vienaskaitos lyčių skirias ne tiek akcentinių modelių įvairavimu (jis toks pat – pasitaiko 2 a.p. formų [ŠŽT] Als, Ms; 4 a.p. – Žr, Trk [ŠŽT], 1 a.p. – Vvr [ŠŽK], Lnkv [RAP]), bet reikšme: „geležinis trikojis verdant puodui pastatyti (Rt, Pln, Drb, Brsl), „keturkojis medinis stovas kam uždėti, pastatyti; padėklas“ Rt, Als, Vrd, Pln, „kojokai“ Vlkj. Pietų žemaičiai varniškiai vartoja ir vienaskaitos vardininko formą *pė̃dė* (2) „pastovui kam pastatyti, padėti“ įvardyti (DūnŽ 252).

Tarmė Patarmė	Kirčiuota šaknis (nom.sg.)		Kirčiuota galūnė (nom.sg)		Semantinis neatitikimas: „pėda“ ≠ „kūno organas“
	TA	ŽK	TA	ŽK	ŽK
Aukštaičiai Vakarų: kauniškiai			+	+	
šiauliškiai	+	+	+		+
Rytų: panevėžiškiai	+	+	+		+
kupiškėnai	+		+		
anykštėnai	+		+		
uteniškiai			+		
vilniškiai			+		
Pietų			+		+
Žemaičiai: Šiaurės: kretingiškiai		+	+	+	
telšiškiai	+	+		+	+
Pietų: varniškiai		+			+
raseiniškiai	+		+	+	+

II.7. 1 lentelė: lie. *pėdà*/*pė́da* vartosena dialektuose [neįtraukti senųjų raštų duomenys]

Remiantis šiais duomenimis, galima daryti tokias išvadas:

1. Šiaurės žemaičių plote išlaikomas galūninio kirčiavimo modelis, nors ir galima įžvelgti perėjimą į šakninį (matyt, dėl kirčio atitraukimo tendencijų), mat LKŽK iš telšiškių ploto dar užfiksuota *pėdà*, bet TA apie tokį akcentinį modelį duomenų nėra.

2. Galūninio kirčiavimo forma išlaikyta ne tik kirčio neatitraukiančiose šnektose, bet ir tose, kur kirtis atitraukiamas iš bet kokio ilgumo galūnės (visuotinio kirčio atitraukimo zonoje), aiškintinas semantiniu leksemos apibrėžtumu ir noru atskirti ją nuo panašios morfologinės struktūros, bet skirtingos konotacijos žodžių.

3. Pietų žemaičių raseiniškių plote (kirtis čia neatitraukiamas), kur randasi naujo atitrauktinio kirčiavimo a.p. modelis, žymì semantinių integraliųjų požymių kaita, kurią galėjo nulemti dviejų skirtingų morfologinių variantų ir semantinių denotatų mišimas. Atsargiai galima spėti, kad kirčio atitraukimo dinamikai šiame plote įtakos gali turėti lie. *pãdas* „pėda“, kuris tokia reikšme raseiniškių dabar nėra vartojamas (žr. skyrių lie. *pãdas*), bet tokia semema užfiksuota senuosiuose raštuose: *padu* (gen.pl.) „pėdų“ MžK 436 – spėjama, kad Mažvydas yra kilęs iš pietų Žemaitijos (!) (LKE 406), o lie. *pãdas* niekuomet nekirčiuojamas galūnėje, t. y. suponuotinas analogijos veikimas.

4. Lietuvių tarmėse vartojami du akcentiniai *pėdà/pė́da* modeliai yra skirtingo senumo. Senesnė forma yra galūninio kirčiavimo.

5. Integralioji lie. *pėdà/pė́da* reikšmė „apatinė kojos dalis“.

pėdas

LKŽ (IX 737) ši forma yra apibūdinama 3-iąja akcentine paradigma ir 5-iomis reikšmėmis: 1) „surištų javų glėbelis“ SD 345, R, K; 2) „ko nors ryšulys, pluoštas, rinkinys“ // „pėda“ NdŽ; Pn, Grž [RAP]; 3) „kojų pėdas“ SD 105, R 156; 4) „pėdo plotis“ R 155; 5) „žingsnis“ Krs [RAP].

Kituose leksikografiniuose šaltiniuose šios formos semantinė ir akcentinė vartosena pateikiama kur kas išsamiau – TA (pavyzdžių semema yra „javų pėdas“): [ŠŽT]: *pė̃das* Lk; [VAK]: a. *pė́das, pėdaĩ* Brt-Vlk; *pė̃das* NŪ, Blb; b. *pe̱das* „pėda“, šalia vartojamas *pa̱das* Pkrt (dar žr. ZŽ II 364); [RAP]: a. *pė̃das* Karč; b. *pe̱das* „pėda“, šalia vartojamas *pãdas* Krek; [RAK]: *pė́das, pėdaĩ* „pėda“ Ppl/Kpr; [RAU]: *pe̱das* „pėda“, šalia vartojamas *pa̱das* Ds, Lnkm; [PA]: *pė̃das* Žsl, Ktv; Svl, Dbč.

LKŽK, LKA (žodžiai skirstomi pagal semantinius požymius): [ŠŽT]: *pė́das* „pupų pėdas“ ŽK; [PŽR]: *pė́das, -aĩ* (3) „10 saujų linų“ Erž [tokia semema žinoma ir VAK šnektose – ZŽ II 364]; [VAK]: *pė́das, -aĩ* „rugių pėdas“ Dkš; *pė́das* „surištas javų pundas“ Gršk, Dkš, Gdl; [RAP]: a. *pėdaĩ, -ų̃* „pėdsakas“ Lnkv; *pė́das* „t. p.“ Krs,

Ėr; b. *pė́das* „pėda“ Ps; c. *pė́das* „dalgio galvos dalis, kuria jis tvirtinamas prie dalgiakočio“ NmR, Pbr (LKA III 114); [RAK]: a. *pė́das, -aĩ* „rugių pėdas“ Pd; b. *pė́das* „kojos pėda“ Skp, Alt; [RAA]: *pė́das* „pėda“ And; [RAU]: a. *pė̃das, -aĩ* „surištų javų pundas“ Užp; b. *pe̱das, pėdai̱* „grūdai pėduose“ Užp; c. *pė́das, -aĩ* „pėda“ Bjr_1; *pė́das* „t. p.“ Ktk, Ds; d. *pe̱das, pėdai̱* „pėdsakas“ Sdk; e. *pėdas* „žemės mato vienetas“ Imb; c. *pė́das* „dalgio galvos dalis, kuria jis tvirtinamas prie dalgiakočio“ Užb (LKA III 114) [RAV]: a. *pė́das, -aĩ* „surištų javų pundas“ Str, Dv; b. *pė́das, -aĩ* „pėda“ Dglš, plg.: Rš, Plš, Lnkm, Klt, Dtn (Zinkevičius 1966, 214); c. *pẽdas* „grendymas“ Tršk, Nmč [platus vilniškių /ė/ (plg. LKE 706)], *pė́das* „pėdsakas“ Dv; [PA]: *pė́das, -aĩ* „rugių pėdas“ Lp.

Tarmė // Patarmė	„kojos apačia = pėda“		„pėdsakas“	„javų (kitų grūdinių kultūrų) ryšulys“		įrankių pav.	„grendymas“	matavimo vienetas
	TA	ŽK	ŽK (LKA)	TA	ŽK	ŽK (LKA)	ŽK (LKA)	ŽK (LKA)
Aukštaičiai: kauniškiai	+			+	+			
panevėžiškiai	+	+	+	+		+		
kupiškėnai		+		+	+	+		
anykštėnai		+						
uteniškiai	+	+	+		+			+
vilniškiai	+	+			+		+	
pietų				+	+			
Žemaičiai: telšiškiai				+	+			
raseiniškiai					+			
Periferinės šnektos: Lz	*+		*+					

* duomenys iš tarmės žodyno

II.7. 2. lentelė: lie. *pė́das* semantinė sklaida dialektuose.

Seniausiuose lietuvių raštuose užfiksuota semema „(javų) pėdas“: *pēdas* BB I Moz 37,7; *Paedus* „javų pėdai“ (acc.pl.) BB II Moz XXII, 6. Rytų aukštaitis anykštėnas K. Sirvydas į savo žodyną įtraukė jam žinomas dvi reikšmes: *pedas* KSŽ 179, *peday* 168 „pėdsakas“ 533; *pedas* 54, 170 „surištų javų glėbelis“ 533. Vėlesniojo laikotarpio veikaluose šalia šios vartojama ir „pėdsako“ reikšmė, nors iš Žemaitijos kilusių autorių darbuose dažniau vartojama Bretkūno minima „(javų) pėdo“ semema: *Pedas* „(javų) pėdas“ Žod; *pieday* 321_{14} (nom.pl.) „? javų (rugių) pėdai“ ŽCh II 258 [reikšmė sulyginus su ŽCh I].

Mažosios Lietuvos raštijos atstovų darbuose dažniau nei „(javų) pėdo", vartojama reikšmė „pėdos atspaudas; pėdsakas": *Pėdas* „kojos pėdsakas" OsG 50; *Pedas* „t. p." Q; *pė́das* „t. p." K I 158[b]. Tiesa, iš Katniavos kilusio P. Ruigio *Lietuvių-vokiečių kalbos žodyne* pagrečiui pateikiamos abi sememos: *Pẽdas, ẽdo* „javų pėdas; kojos pėdsakas" R I 104 ~ *Kójû Pẽdas, do* R I 156, nors antrojoje žodyno dalyje nurodoma tik viena „pėdsako" reikšmė: *Pẽdas* „Fußstapfe; pėdsakas" (nom.sg.) R II 35, 88, 158. Kuršaitis nurodo ir „(javų) pėdo" reikšmę: *pė́das, -aĩ* K II 54. Vadinasi, semema „javų pėdas" Mažojoje Lietuvoje yra nykstamoji (minima ir Bretkūno (!)).

Remiantis II.7. 2 lentelėje pateikiamais duomenimis, galima įžvelgti tam tikrus dėsningumus, kaip iš vienos tarmės į kitą dialektinį plotą patenka naujos reikšmės, kaip nyksta senosios arba seniau vartotos: vakarų aukštaičiai kauniškiai, anksčiau nevartoję sememos „pėda = kojos apačia" (LKŽK; dar žr. ZŽ II 364), ją, matyt, perėmė iš rytų aukštaičių panevėžiškių (TA). Tokios reikšmės nepažįsta žemaičiai (Vitkauskas iš pietų žemaičių varniškių ploto pateikia tik sememos „surištas augalų glėbelis" vartojimo atvejį – DūnŽ 519) ir pietų aukštaičiai. Vadinasi, galima atsargiai spėti, kad naujos šios reikšmės atsiradimas sietinas su rytų aukštaičių šnektų įtaka. Šį spėjimą galima argumentuoti, remiantis senųjų bei vėlesniojo laikotarpio raštų faktine medžiaga – Mažosios Lietuvos periferinėse tarmėse semema „pėda = kojos apačia", matyt, niekuomet nevartota (žr. aukščiau).

Sudėtingesnis yra sememos „pėdsakas" traktavimas. Faktų, kad ji būtų vartojama kauniškių plote LKŽK ir LKŽKP nėra, bet tokios reikšmės pavyzdžių galima rasti Mažosios Lietuvos rašytiniuose paminkluose, būtent tose šnektose, kurios labai artimos vakarų aukštaičiams (plg. jau minėtas Ruigio žodyno reikšmes). Galima spėti, kad tai – nykstamoji reikšmė. Ši semema apskritai nėra plačiai paplitusi – ją vartoja tik rytų aukštaičiai panevėžiškiai ir uteniškiai. „Pėdos" ir „pėdsako" referentų painiojimo būta ir Mažojoje Lietuvoje – iš Marienburgo kilęs ir Trempuose gyvenęs, G. Ostermejeris nurodo paraleliai vartotą formą *Pėdas, -da* „kojos pėdsakas" (OsG 50).

Reikšmė „surištas javų glėbys" dažnai nurodoma senuosiuose ir vėlesniojo laikotarpio raštuose ir plačiai vartojama dialektuose. Matyt, tik rytų aukštaičiai anykštėnai dabar jos nevartoja, nors anksčiau ji šiame dialektiniame plote buvo gerai žinoma (plg. Sirvydo žodyno medžiagą (žr. aukščiau)). Taigi galima konstatuoti, kad ši semema yra paplitusi visoje Lietuvoje ir įvardytina kaip hiperoniminė. Vienas tokio spėjimo argumentų – Jablonskio pastebėtas pietų žemaičių raseiniškių plote (Gr) formos *pė́da* „kojų pėda" vartojimas šalia *pėdaĩ* „t. p.", nors dabartinėse pietų žemaičių šnektose tokia reikšmė nėra žinoma. Dėl šios priežasties kitose tarmėse atsiradusi semema „pėda", o vėliau ir „pėdsakas", traktuotina kaip „pėdos" hiponimas. Šį procesą, matyt, galėjo nulemti formų lie. *pėdà* ir lie. *pė́das* struktūrinis panašumas ir skambesys (fonetinė homonimija), plg. šiaurės žemaičių telšiškių ir

pietų žemaičių raseiniškių formos *pė́da* 1 vartojimo ypatybes (žr. s.v. *pė́da*). Tokio referentų painiojimo atvejų daugiau pateikiama LKŽ (IX 736), kur nurodoma, kad Tverečiuje, Tauragnuose ir Dieveniškėse pasitaiko daugiskaitos formos *pėdaĩ* reikšme „pėdos“ vartojimo atvejų. Tokia reikšme leksema vartota ir Mažojoje Lietuvoje (R 335).

Istoriškai sememos „kojos apačia = pėda“ ir „javų (kitų grūdinių kultūrų) ryšulys“ kildintinos iš tos pačios protosememos „apatinė dalis; tai, kas turi pagrindą ir yra apačioje“ (žr. s.v. *padas*) → „kojos apatinė dalis“, „ant žemės dedamas ryšulys“ ir traktuotinos kaip kohiponimai, todėl suponuoti vienos pirmumą kitos atžvilgiu nėra jokios būtinybės – jų raida, matyt, vyko savarankiškai iš vieno hiperonimo.

Šią hipotezę galima paremti pavyzdžiu iš šiaurės rytų uteniškių patarmės, kur yra vartojama lytis *pãdas* (2) „paklotas javų kiekis kulti“ Pb_1. Akcentuotina, kad šiame dialektiniame areale greta vartojamos dvi morfologinės formos: *pe̱das* „pėda“, vartojama šalia *pa̱das* Ds. Šis faktas leidžia lengviau apibrėžti referento signifikatą, t. y. „pėdas“ ne tik stovi, pastatytas ant žemės, bet ir guli (!).

Trys paskutinės reikšmės „įrankio pavadinimas – dalgio galvos dalis, kuria jis tvirtinamas prie dalgiakočio“, „grendymas“, „matavimo vienetas“ nėra senos. Šalia *pẽdas* „grendymas“ Troškūnuose, Nemenčinėje vartojamas *pãdas* „t. p.“ (LKA III 53), todėl jo reikšmė gali būti ir antrinė, nes lie. *pãdas* „grendymas“ morfologinės-semantinės formos paplitimo arealas žymiai didesnis. Įrankio pavadinimo atsiradimas sietinas su referentu „kojos apačia“, mat dalgio dalis yra arti žemės, ja remiamasi į žemę.

Mato vieneto reikšmės kilmė, matyt, susijusi ir su minėtais žemaičių pavyzdžiais – *pė́das* „pupų pėdas“ ŽK, *pė́das, -aĩ* (3) „10 saujų linų“ Erž –, reflektuojančiais tam tikros apimties (tūrio) augalų kiekio virtimą matavimo būdu – LKŽK nėra nurodyta šių kortelių tiksli reikšmė (ar „ryšulys“, ar „mato vienetas“).

Visų nagrinėtų pavyzdžių akcentinė paradigma Lietuvos teritorijoje neįvairuoja – žodžiai priklauso kilnojamajai akcentinei paradigmai (3 kirčiuotė). Tas pats pasakytina ir apie senųjų bei vėlesniojo laikotarpio raštų pavyzdžių kirčiavimą: *pedáis* DP 196_{10}, *pêdáis* 57_{18}, *pédus* 278_{16} (dar plg. Skardžius 1935, 15, 19, 39), išskyrus vieną Ruigio *Vokiečių-lietuvių kalbų žodyne* minimą formą *Pēdai* „pėdsakai“ R II 335 (nom. pl. masc) (plg. *Pēdas* „Fußstapfe; pėdsakas“ (nom.sg.) R II 35, 88), kurios šakninio kirčiavimo negalima laikyti antriniu, mat autorius gyveno vakarų aukštaičių šiaurinės (striukių) ir pietinės (baltsermėgių) patarmių ribinėje zonoje, remiantis Jauniaus ir Salio skirstymu, ji priskirtina baltsermėgiams (Gumbinės ir Stalupėnų apylinkės) (plg. LKE 66, 477, 537), kur kirtis nėra atitraukiamas. Taip pat yra žinoma, kad rašydamas lietuviškąją žodyno dalį, be savo surinktų pavyzdžių, naudojosi ir E. Dycelijaus, dirbusio Valtarkiemyje, sukaupta medžiaga, Sirvydo žodynu (1677 m. leidimu) (LKI IV 259). Spėti, kad šis pavyzdys reflektuoja kirčio klaidą, nėra pagrindo, mat „Ruigys

buvo įžvalgus tyrėjas, sugebėjo pastebėti ir tinkamai įvertinti subtilius [kalbos – R.K.] reiškinius“ (LKI IV 258). Panašaus kirčiavimo pavyzdžių daugiau aptikti nepavyko.

Skardžius (RR V 54) dar mini ketvirtosios kirčiuotės lytį acc.pl. *pėdùs* Zt, traktuojamą kaip antrinę, bet jos plačiau nenagrinėja. Tokios formos atsiradimui, matyt, įtakos turėjo forma acc.pl. *padùs* (žr. s.v. *pãdas*), vartojama vilniškių ir *pė́das* (1) Dov vietoj kitų šnektų *pė́das, -aĩ*.

Iš periferinių šnektų galima paminėti Lazūnuose vartojamą trečiosios kirčiuotės formą *pė́das* „pėda; letena“, *pėdaĩ* (masc.pl.) „kojų įmintos žymės; pėdsakai“ (LzŽ 189 t.). Apibendrinant, galima daryti šias išvadas:

1. Lie. *pė́das, -aĩ* dialektuose ir senuosiuose bei vėlesniojo laikotarpio raštuose yra kirčiuojamas 3-iąja kirčiuote, išskyrus Mažosios Lietuvos baltasermėgių šnektą, kur užfiksuota nom.pl. *Pẽdai* R II 335 (nom.pl. masc) „pėdsakai“ (dėl jos žr. poskyrį *Akcentologinė analizė*).

2. Integralioji poliseminio „pėdas“ semema yra „ryšulys ant žemės“.

padas

LKŽ (IX 37 t.) lie. *pãdas* apibrėžtas dviem akcentinėm paradigmom (2, 4) ir vienuolika reikšmių: 1) „kojos pėdos apačia“ Mž 436, SD 354, R 156, J; 2) „avalynės apatinė dalis“ SD 260, R 318, J; Ms [ŠŽT], Ds [RAU]; 3) „klojimo plūktinė ar pirkios asla, laitas, grendymas“ Rm [RAP], Ut [RAU]; 4) „nutrypta, nuganyta vieta“ Dbk, Dgl [RAU]; 5) „duonkepio vidaus apačia, ant kurios kepama, verdama“ Al [PA], Gl, Brt [VAK]; 6) „pagrindas, pamatas“ SD 67, 265, Q 235, Sut; 7) „fonas, dugnas“ Šl, Pc [VAŠ], Grk [VAK]; 8) „žagrės pavaža“ Mrj [VAK]; 9) „šliūžė žagrei vežti“ Kpč [PA]; 10) „apatinė kokio nors prietaiso, įrenginio dalis“ Plv, Mrj [VAK]; 11) „kalno papėdė“.

Tam, kad būtų apibrėžtos detalesnės poliseminiu ekstensionalu apibūdintinos formos vartojimo ribos, pasitelktini ir kiti šaltiniai – TA: [VAK] *pa̱das* „pėda“ ~ *pe̱das* „t. p.“ Pkrt; [RAP] *pa̱das* „pėda“ ~ *pe̱das* „t. p.“ Krek; [RAU] *pa̱das* „pėda“ ~ *pe̱das* „t. p.“ Ds, Lnkm.

LKŽK, LKA (žodžiai skirstomi pagal semantinius požymius):

žemaičių šnektos: [ŠŽK] *pãdas* „krosnies apačia“ Bbr (LKA III 42); [ŠŽT] *pãdas* „bato apačia“ Ms, „krosnies apačia“ Klš, Skrp (LKA III 42); [PŽV] *pãdas* „grendymas (klojime)“ Kv; „krosnies apačia“ Krš (LKA ibd.); [PŽR] *pãdas* „krosnies apačia“ Knr (LKA ibd.); „grendymas“ Krž, Kb, Ttv (LKA III 53); „verpimo ratelio pakojo pavadinimas“ Paup (LKA III 125);

vakarų aukštaičių arealas: [VAŠ] a. *pãdas* „grendymas (klojime)“ Šl; „grendymas“ Vndž, Tvrj (LKA III 53); „krosnies apačia“ Dml, Kyb, Stp, Drg, Šln, Dvd, Rug

(LKA III 42); „upės dugnas“ AJ 47 – Žs; [VAK] *pãdas* (2) „žagrės dalis (pavaža)“ Mrj; *pãdas, pã***dai** „krosnies dugnas, ant kurio kepama duona“ Pžr, Ln, Ldvn (dar plg. ZŽ II 300); *pãdas* „grendymas“ Žž (LKA III 53); „arklo dalis, ant kurios užmaunami noragai, vienokios konstrukcijos padarguose sudaro pagrindinį jų kamieną“ Ktr (LKA III 105); *pãdas, pã***dai** „klojimo asla“ Nm;

rytų aukštaičių šnektos: [RAP] *pãdas, -aĩ* „kluono grendymas“ Pstr, Pn; *pãdas* „grendymas“ Nair-Slč, Dkn_1 (LKA III 53); *pãdas, -aĩ* „krosnies apačia“ Pstr; Krk_1, Gžn, Šd, Vdl, Rg-Smlg (LKA III 42); *pãdas* „asla“ Ėr-Nrb (LKA III 37), *pãdas*, ***pã****dai* „klojimo asla“ Gntr; „žemė“ Gst (LKA III 42) [panaši reikšmė pateikiama ir P. Vilušio: *padas* „lauko dirva“ – „Trys pam. gasp.“ 1894, 50]; „verpimo ratelio dalis“ Karč (LKA III 123); [RAK] *pãdas, -aĩ* „krosnies apačia“ Skp, Jtk (LKA III 42); „grendymas“ Kpr (LKA III 53); [RAA] *pãdai, -aĩ, -ų̃* „pėda“ Sb; *pãdas* „grendymas“ Verk (LKA ibd.); [RAU] *pãdas, -aĩ* „kluono grendymas“ Ob; *pãdas* „grendymas (klojime)“ Ds; „asla“ Stlm, Imb (LKA III 37); *pãdas, -aĩ* „krosnies asla“ Mlt; ***pã****dai* „klojimo asla“ Trgn, Spt; *pãdas* „krosnies apačia“ Lb, Vlč (LKA III 42); *pãdas*, ***pã****dai* „krosnies viršus“ Sdk; *pãdas* „krosnies viršus ir apačia“ Dbg (LKA III 43); *pãdas* (**2**) „krosnies dugnas, apačia“ Lnkm; *pãdas, pã***dai** „sutrypta ganykla“ [= „sutrypta žemė“ – R. K.] Ds, Dgl; *pãdas, pã***dai** „krosnies dugnas, ant kurio kepama duona“ Sdk, Vd; *pãdas* (**2**) „paklotas javų kiekis kulti“ Pb_2 [kad semema „(ilgio) matas“ nėra klaida, plg. *lĩg dewyniũ pādũ iłgũmo* (Baranowski 1920, 3)]; [RAV] *pãdas, -aĩ* „kluono grendymas“ Prng; *pãdas* „grendymas“ Až, Tršk, Nmč (LKA III 53); *pãdas, -aĩ* „molinė asla“ Prng; *pãdas* „asla“ Vln, Skn, Lzn, Rdš, Švnč (LKA III 37; dar žr. KŠŽ 195);

pietų aukštaičių tarminė zona: *pãdas* (**2**) „šliūžė žagrei vežti“ Kpč; *pãdas* „asla“ Al; Mrk, Rud (LKA III 42); „grendymas (klojime)“ Žsl; „grendymas“ Vvs (LKA ibd.); „arklo dalis, ant kurios užmaunami noragai, vienokios konstrukcijos padarguose sudaro pagrindinį jų kamieną“ Mrs, Mtl (LKA III 105); „verpimo ratelio pakojo pavadinimas“ Tlt (LKA III 125);

periferinės šnektos: *pãdas* „grendymas“ Rod (LKA III 42) (žr. II.7. 3 lentelę).

LKŽ (IX 37 t.) dar minimos reikšmės „fonas; dugnas“ (dažna beletristikoje) ir „kalno papėdė“.

Atskirai minėtina vakarų žemaičių ***padà*** „apačia; pagrindas“ Rsn (TA). Tai vienintelis *ā* kamieno pavyzdys, kurį pavyko rasti. TA kataloge šio žodžio kortelė įdėta tarp prefiksinių darinių: *papaď ė.* Antz; *pã·paďis* Blč, *pàpade* Sk ir kt. Tai gali būti labai senas vedinys, reflektuojantis kolektyvo darybinį modelį: **padā* „pėdos (pėdų žymės) ant žemės“ → n. acti *padà* „apačia“. Tokių lyčių egzistavimą lietuvių kalboje, matyt, galima argumentuoti Sirvydo minimu *pedʒia* „ramstis“ 127 (KSŽ 533).

Tiesa, lyginti šiuos žodžius nėra patikima, nes jie skiriasi šaknies balsio kokybe, bet žinant „pėdą, padą“ reiškiančių žodžių dažną integraliųjų požymių painiojimą, tokia galimybė neatmestina.

Gausiausią senųjų raštų lie. *pãdas* semantinį ekstensionalą pateikia Sirvydas. Penktajame žodyno leidime „padas“ apibūdinamas net keturiomis sememomis, kurių du referentai nėra tos pačios semantinės grupės: *Padas* „stopa w nodʒę“ SD[5] 354, „bato padas“ 260; „pamatas“ 67; „pastato pamatai“ 265.

Tiek pat skirtingos konotacijos reikšmių nurodoma ir Ruigio žodyne: *Pádas* (masc.) „kojos pėda“ R II 156, „batų padų oda“ R I 99, „pagrindas; kojos pėda“ 329, „bato padas“ R II 318 ~ nom.pl. *pádai* „pėdos“, instr.pl. *pádais* Biblia 1735 m.

Žemaičiai, matyt, iš seno vartoja šį žodį reikšme „pamatas, pagrindas“, plg. *padas* „t. p.“ Žod [tokią reikšmę nurodo ir Leskynas (deja, tarmė neįvardyta): *pãdas* „pagrindas“ (Leskien B 168)], nors žinomas ir vienintelis „kojos apačios“ reikšmės paminėjimas Mažvydo Katekizme: *padu* (gen.pl.) „pėdų“ 436. Jos atsiradimui įtakos galėjo turėti tokios pat reikšmės vartojimas vakarų aukštaičių šiauliškių plote, plg. *pâdo* (gen.sg) „pėdos“ DP 204_{24}, plg. pietų žemaičių varniškių tarmėje, besiribojančioje su šiauliškiais, šiuo metu vartojamas reikšmes „kojos apačia“, „avalynės apatinė dalis“, nors šalia išlaikoma ir senoji semema „nutrypta, nuganyta vieta“ (DūnŽ 514).

Sememos „pagrindas“, „apačia“ aukštaičių šnektose yra linkusios nykti – jos pakeičiamos prefiksiniais dariniais: rytų aukštaičiai uteniškiai dabar vartoja dviejų giminių formas *papaď é.* Antz, *pã·paďis* Blč; *papadẽ* Rk, Rob, Bl, Krd (TA). Vyriškosios giminės lytį vartoja ir vilniškiai: *papaďìs* Ign, *papadẽ* Dkšt, Kzt. Šiauliškiai ir panevėžiškiai „apačią“ įvardija moteriškosios giminės formomis: *pàpade* Sk; *pápade* Pbr, *papàde* Rz, *pãpadė* Sdb.

Apibendrinant galima daryti tokias išvadas:

1. Dažniausiai lie. *pãdas* vartojamas reikšme „suplūkta, sutrypta žemė“ ↔ „grendymas“; „asla“ ir pan. Šį referentą žymintys žodžiai priskirtini 2 ir 4 a.p. (plg. uteniškių pavyzdžius (žr. aukščiau)). Kirčio neatitraukiančių kauniškių plote vartojama tik 2 a.p., o vilniškių – 2 ir 4 a.p. Tik ketvirtosios kirčiuotės pavyzdžiai užfiksuoti panevėžiškių areale, nors čia kirtis atitraukiamas.

Tam tikrus šio kitimo dėsningumus galima nustatyti, remiantis rytų aukštaičių uteniškių šnektų [kirtis neatitraukiamas] duomenimis. Uteniškiai vartoja abi akcentines paradigmas tai pačiai sememai „suplūkta žemė (molis)“. Vadinasi, galima spėti, kad skirtinga akcentuacija žodžiui suteikiamas papildomos konotacijos atspalvis (dar žr. Kregždys 2009, 141). Ilgainiui tokios lytys buvo apibendrintos vilniškių (iš dalies) ir panevėžiškių tarmėse. Tokio spėjimo argumentavimui pasitelktinos ir kitos semantinės grupės sememos „pagrindas“, „apačia“. Uteniškių šnektose, matyt, skiriami dvejopi

nomina concretica pavadinimai: I. susidedantieji iš kelių dalių (aritmetinė daugiskaita): *pãdas,* ***-aĩ*** „krosnies asla" Mlt [krosnyje yra keli „padai": vienas skirtas duonai kepti (maistui ruošti), kitas – malkoms džiovinti (R. K.)]; II. žymintys vienetinius arba nedalomus objektus: ***pãdai*** „sutrypta ganykla" Ds, Dgl; ***pãdai*** „krosnies viršus" Sdk, t. y. galima įžvelgti savotišką šių žodžių skyrimą pagal jų kiekybinę vertę.

Daryti tokią prielaidą galima palyginus vilniškių ir uteniškių nedalomus objektus reiškiančius pavyzdžius, žyminčius sememas „pagrindas", „apačia" (buitinių įrankių, nedidelių objektų ir pan.). Abiejuose dialektiniuose plotuose vienalyčius (nesudarytus iš kelių dalių) referentus žymintys daiktavardžiai kirčiuojami tik 2 a.p. (taip kirčiuoja ir kauniškiai): ***pãdai*** „krosnies dugnas, ant kurio kepama duona" – **vienas nedalomas padas** (!).

Atidžiau panagrinėjus šiuos pavyzdžius, kai kurie jų lyg ir neatitinka tokios hipotezės esmės, plg. *pãdas,* ***-aĩ*** „kluono grendymas", kuris priskirtinas nedalomųjų objektų klasei, tačiau žinant, kad grūdai buvo kuliami ir kluone (ne tik lauke, kaip tai nurodoma DLKŽ[5]: antrąja žodžio *gréndymas* reikšme nurodoma semema „lauko aikštelė javams kulti, ar grūdams džiovinti, valyti") ant medinių „padų" (iš lentų sukaltų grindų) [dar plg. „suplūkta vieta grūdams kulti kluono viduryje" Ds, Jž – Būga II 519], galima spėti, kad daugiskaitinė forma suponuota norint atskirti kluono grindis (nedaloma visuma) ir ant jų dedamas kelias medines konstrukcijas javams kulti. Vadinasi, galima spėti, kad kalbos sistemoje egzistavo tam tikras pliuralizacijos veiksnys, nulėmęs akcentinio modelio kaitą.

Įmanomas ir kitas šių akcentinių paradigmų atsiradimo aiškinimas, remiantis analogijos veiksniu, mat panevėžiškiai, uteniškiai ir vilniškiai „pėdai" įvardyti pagrečiui vartoja žodžius *pãdas* ir *pė́das*, kirčiuojamus pl.nom. galūnėje (!), plg. *pãdai,* ***-aĩ****, -ų̃* „pėda" Sb, užfiksuotus kupiškėnų tarmėje. Tikėtina, kad tokia semantinė neutralizacija galėjo suponuoti naujo akcentinio modelio (4 a.p.) atsiradimą.

Remiantis šiais argumentais, galima teigti, kad galūninio kirčiavimo formos yra antrinės. Suponuoti čia esant kolektyvinės kilmės daugiskaitos refleksiją, matyt, nėra itin patikima, mat tuomet būtų sunku paaiškinti *pãdas,* ***pãdai*** „sutrypta ganykla" Ds, Dgl, kurio kirtis nėra atitrauktinis. Toks problemos sprendimas kardinaliai kertasi su ligšioliniais n. collectiva tyrinėjimais (plg. Stundžia 1981_b, 195), mat ši forma turėtų reflektuoti oksitoninę kirčiavimo paradigmą.

Leksemų kirčiavimo tendencijas geriausiai atspindi Kuršaičio nurodomi pavyzdžiai: *pãdas,* ***pãdai*** „kojos pėda" KB II 52; *skūrà pãdams* K II 190; *kójų pãdų* K II 374a.

Taigi apibendrinant galima daryti tokias preliminarias išvadas:

1. Antrajai akcentinei paradigmai priklauso formos, reiškiančios sememas: [kirčio neatitraukiančiose šnektose] 1) įrankių pavadinimai; 2) matavimo vienetas; 3) „pagrindas; apačia". Suponuotinas 2-osios kirčiuotės archajiškumas, mat šie pavyzdžiai vartojami kirčio neatitraukiančiose šnektose.

Tarmė // Patarmė	2 a.p.	4 a.p.	Kirčio atitraukimo zona		„pagrindas; apačia“ [įvairūs konotatai]		„kojos pėda“		„žemė“	„suplūkta, sutrypta žemė“		įrankio pavadinimas		matavimo vienetas
	ŽK	ŽK	TA	ŽK LKA	LKA α	ŽK αα	TA β	ŽK ββ	LKA γ	LKA δ	ŽK δδ	LKA ε	ŽK εε	ŽK ζ
Aukštaičiai: šiauliškiai				$2^{\delta\delta}$, 3^{δ}, 1^{α}, 3^{α}	+					+	+			
kauniškiai	εε, αα, δδ		4^{β}	$4^{\varepsilon, \varepsilon\varepsilon, \alpha\alpha, \delta}$		+	+			+	+	+	+	
panevėžiškiai		δδ, α	3^{β}	1, 1-$3^{\delta\delta}$; 1^{α}, 3^{δ}, 1^{γ}, 1^{ε}	+		+		+	+	+	+		
kupiškėnai		αα		$3^{\alpha\alpha, \alpha, \delta}$	+	+				+				
anykštėnai		ββ		$3^{\beta\beta}$, 4^{δ}				+		+				
uteniškiai	δδ, αα, ζ	δδ	4^{β}	$3^{\delta\delta}$, $4^{\delta\delta}$, 4^{δ}, $4^{\alpha\alpha}$, 4^{α}, 4^{ζ}	+	+	+			+	+			+
vilniškiai	αα	δδ	4	4		+	+			+	+			
Pietų	εε			4						+	+	+	+	
Žemaičiai: kretingiškiai			1		+	+								
telšiškiai			1		+									
varniškiai			1		+						+			
raseiniškiai				2^{α}, 4^{ε}	+					+		+		
Periferinės šnektos				4						+				

II.7. 3 lentelė: lie. *pãdas* sememų ir akcentinių paradigmų koreliacija

2. Tik ketvirtąja kirčiuote kirčiuojami sememos „pėda“ pavyzdžiai kirtį atitraukiančių anykštėnų šnektose. Tokio akcentinio modelio atsiradimo priežastis, matyt, reikėtų sieti su itin dažna šios morfologinės struktūros semantine neutralizacija arba integraliųjų požymių, perimtų iš lie. *pėdà*, lie. *pė́das*, kaita. Jau minėta, kad toks diferencinių semantinių požymių neapibrėžtumas galėjo nulemti ir akcentinės žodžių paradigmos pasikeitimą.

Jei akcentinės kaitos priežastys gali būti aiškinamos vien lietuvių kalbos vidinės rekonstrukcijos metodu, tai semantinių kitimų priežastims nusakyti tokio kriterijaus nepakanka. Formuluojant reikšminės raidos kitimus, prasminga remtis kitų baltų ir slavų kalbų pavyzdžių analize (žr. poskyrį *Semantinė analizė*).

Lyginant lietuvių dialektinę medžiagą su senųjų raštų duomenimis, galima daryti tam tikras išvadas, suponuojančias akcentinių bei semantinių pokyčių dinamikos raidą lietuvių kalbos plote:

1. Lie. *pãdas* „pėda = kojos apačia“ reikšmės atsiradimas sietinas su lie. *pėdà* „t. p.“ formų painiojimu (dėl referentų itin didelio tarpusavio sąryšio).

2. Pirminis akcentinis modelis yra 2-oji kirčiuotė.

3. Remiantis tuo, kad žemaičių plote semantinis polisemiškumas nėra išreikštas, galima daryti prielaidą apie reikšmių senumą resp. konvergentyvumą kitose tarmėse.

Todėl formuluotinos šios pagrindinės išvados:

1. Pirminis akcentinis modelis yra 2-oji kirčiuotė.

2. Integralioji lie. *pãdas* reikšmė yra „apačia, pagrindas“.

Akcentologinė analizė (lyginamasis aspektas)

Nustatant akcentinį baltų „pėdos“ pavadinimų modelį, pasitelktina latvių kalbos dialektinė medžiaga – ypač Ergemės šnektos (išlaikyta trijų priegaidžių sistema!) pavyzdžiai. Šioje latvių vidurio šnektoje vartojama la. dial. *pẽda* [dar plg. vedinį dem. *pêdīna*], kurią Illič-Svityčius (Иллич-Свитыч 1963, 71) priskiria rekonstruojamai rytų baltų mobiliajai akcentinei paradigmai, vestinai iš ide. mobiliosios. Pasak jo, tokiai priskirtinos ir lytys ryt. la. *pẽds* „kojos pėdsakas“, lie. *pė́das* „pėdsakas“, kurios 3 a.p. užfiksuota Daukšos (instr.pl. *pedáis* ir *pêdáis*) ir rytų aukštaičių bei pietryčių dzūkų šnektose (Ds, Ssk, Tvr). Tik šiaurinėje vidurio aukštaičių zonoje (Dov) vartojama antrinės 1 a.p. lytis (Skardžius 1935, 39) < ide. *pēdóm* „pėda; mentė“, plg. gr. πηδόν „irklo mentė“. Pirminę g.neutr. suponuoja pr. *pedan* „arklo mentė“.

Tokiam aiškinimui pritaria ir Stundžia. Pasak jo, visi šie pavyzdžiai priskirtini daiktavardžių tipui, kurių kirčiuotė įvairuoja; jie taip pat gali manifestuoti pirmykštę 3 a.p. Stundžia (1985, 148) teigia, kad la. *pẽdsaka* (ME III 207) suponuoja ir šakninio kirčiavimo variantą.

Tokiam spėjimui neprieštarauja ir Čopas (1992, 14 t.), teigiantis, kad praide. laikotarpiu egzistavo mobilusis ide. **ped-* akcentinis modelis (plg. Stang 1966, 304 t.). Tiesa, pasitaiko darbų, kuriuose Dovyduose (visuotinio kirčio atitraukimo zona) vartojamą 1 a.p. formą yra linkstama laikyti koloninės akūtinės paradigmos, t. y. reflektuojančios ide. baritoninį kirčiavimo modelį (Stankiewicz 1995, 72). Tai, matyt, Winterio dėsnio šalininkų suponuotas teiginys – pasak Kortlandto (1977, 319 tt.), la. *pę̃ds* glotalinė artikuliacija yra glotalinės teorijos (Winterio dėsnis) paremtos akcentinio modelio refleksija, t. y. šis žodis yra senojo akūtinio kirčiavimo pavyzdys, nors anksčiau panašią hipotezę yra iškėlęs Hirtas (1914, 302). Jis rekonstruoja prolytę ide. **pḗd* „pėda".

Pasak Smoczyńskio (2000, 165), „pėdos" pavadinimas suponuoja akrostatinį modelį (t. y. baritoninį; remiamasi Beekes'u 1995, 189) [baritoninę paradigmą nurodo jau Brugmannas – 1902, 145]. Remdamasis diferentiniu baltų modeliu, teigia jį esant antrinį. Deja, šio spėjimo autorius (ar pritariantis jai) praleido 72 p. išvardytus ide. „koja" leksemos lizdui priskiriamus žodžius, kurie anaiptol nesuponuoja akrostatinio akcentinio modelio: gr. dor. *pṓs, pod-ós*, s.i. *pā́t, pad-ás* (dar plg. Schmalstieg 1973, 10).

Skirtinga akcentuacija *pė́dai : pėdaĩ* (M. Lietuva) „pėdsakai" interpretuojama kaip kuopinės daugiskaitos (< nomen collectivum) opozicija aritmetinei, t. y. lie. *pėdà* „letena; kojos įminta žymė" ↔ *pėdos* [aritmetinė daugiskaita] (Ostrowski 2001, 230). Jos atsiradimo priežastis galima aiškinti semantinės neutralizacijos, būdingos rytų aukštaičių vilniškių šnektoms – painiojamos formos *pẽdas/pãdas* „gremdymas", o *pė́das* – su *pėdà* – veiksniu, nulėmusiu galūninio kirčiavimo formų radimąsi. Šios antrinės, nes galėjo būti supainioti du skirtingi modeliai: nomen abstractum „pagrindas; žemė" ↔ nomen acti „javų ryšulys" ir nomen agentis „apatinė kojos dalis" ↔ nomen acti „pėdsakas", kuris morfologiškai sietinas su nomen agentis dariniais, bet semantiškai – su nomen abstracta lytimis. Vadinasi, Ruigio pateikiama forma *Pẽdai* „pėdsakai", reflektuojanti paprastąją daugiskaitą (plg. Stundžia 1981_b, 192), dėl analogijos su lie. *pė́dos* (nom.pl.) pradėtas kirčiuoti šaknyje. Daryti tokią prielaidą galima, remiantis lietuvių tarmėse itin dažnai pasitaikančiu nomen acti *pė́das* „pėdsakas" tapatinimu su nomen agentis lie. *pėdà* [aktyvaus objekto „koja" viena iš dalių] (dar žr. Kregždys 2009, 148 t.).

Vadinasi, lie. *pė́dà : pė́das* (1, 3) priskirtini baltų kilnojamai akcentinei paradimai.

Taip pat akcentuotina, kad skirtingų akcentinių paradigmų susiformavimui įtakos turėjusį analogijos veikimą iš dalies patvirtina ir nustatytos *ŏ/ā* kamienų gretybės, kurios suponuoja vyriškosios giminės lyties akcentinės kaitos poveikį moteriškajai, plg. [RAA] ***pė́**da/**pė́**das* „pėda" And, [RAK] Ppl.

Dėl formos *pãdas* (2, 4) dviejų akcentinių paradigmų atsiradimo galima iškelti dvi hipotezes. Remiantis lietuvių tarmių duomenimis (žr. II.7. 3 lentelę), pagrįstai gali kilti spėjimas, kad visuotinio kirčio atitraukimo zonos šnektose vartojamų 4 kir-

čiuotės lyčių atsiradimui įtakos turėjo forma *pė́das* „pėda“, kuri yra 3 kirčiuotės (žr. II.7. 2 lentelę). Antrinė šios kirčiuotės kilmė argumentuotina remiantis Gintaruose vartojama 2-osios kirčiuotės forma *pãdai* „klojimo asla“. Todėl galima spėti, kad dėl analogijos 2 kirčiuotės formos pakeistos 4-osios modeliu. Tokį spėjimą suponuoja tik 2 kirčiuotės vartojimas tose lietuvių šnektose, kuriose kirtis apskritai neatitraukiamas. Paradoksalu, kad visuotinio kirčio atitraukimo zonoje analogijos suponuotas veiksnys galėjo nulemti radikalią nagrinėjamo žodžio akcentinio modelio kaitą. Vadinasi, galima daryti išvadą, kad panevėžiškiai kažkada vartojo 2-osios akcentinės paradigmos formą **pãdai*.

Remiantis šių pavyzdžių analize, galima teigti, kad kai kuriose šnektose akcentinių paradigmų kaitą galėjo nulemti ir semantinis faktorius (žr. s.v. *pãdas*).

Remdamasis lie. *pãdas* (sg.) – *pãdai* (pl.), r. *под*, (gen.) *пóда*, (dat.) *пóду*, s.štok. *pȍda*, Endzelynas teigia buvus baritoninį šios šaknies kirčiavimą (DI II 594), nors ir pripažįsta, kad slavų kalbose galima aptikti daug tokios akcentinės paradigmos prieštaravimų (plg. Dardeno nuomonę – žr. toliau). Tačiau toks sprendimas stokoja faktinės medžiagos argumentacijos, mat galūninio kirčiavimo formos apskritai neminimos, o baritoninė lytis gali būti antrinė (ir dėl semantinio artimų savo kilme skirtingo šaknies laipsnio formų mišimo [ypač akivaizdaus slavų kalbose (žr. toliau)] – apie tai Endzelynas net neužsimena).

Taigi apibendrinant, galima teigti, kad baritoninis „pado“ kirčiavimas nėra paveldėtas, sietinas su žodžio darybinių elementų poveikiu akcentinės paradigmos formavimuisi, matyt, rytų baltų prokalbėje, t. y. tuo metu, kai dar buvo gausiai vartojami kolektyvinės kilmės dariniai. Galima atsargiai spėti, kad tokių lyčių atsiradimui įtakos galėjo turėti kolektyvo formantas *-*ā*, kuris sustiprino silpnąją šaknį ide. *pod-* (plg. s.i. *padám*), t. y. **pod-* + -*ā* > **póda* „tai, kas suplūkta pėdomis ↔ pėdos“ > „padas = krosnies padas, plūktos grindys“. Lietuvių kalboje kirčiuotas skiemuo pailgėjo, todėl tokia sunkioji bazė negali būti siejama su ide. prokalbės [ar jos skilimo į dialektus] laikotarpio ilgųjų balsių (resp. vokalinio pagrindo) formacijomis. Tokios lyties egzistavimą resp. rekonstrukciją suponuoja lie. dial. ***padà*** (g.fem.) Rsn, kuri vėliau, matyt, veikiama plačiai paplitusios kito šaknies laipsnio poros *pėdà* : *pė́dos* – *pė́das* : *pėdaĩ* (vartojamos šalia) (Gr – Jablonskio kortelė), virto vyriškosios giminės lytimis. Prolytės priskyrimas kilnojamojo kirčiavimo paradigmai argumentuotinas la. dial. *pâc, pâda* „pėda; kojinės dalis, aptempianti pėdą; pėdos įspaudas (žemėje, sniege); baltos dėmės (pvz. musmirės kepurėlės); mechanizmo detalė“ (KV I 113)[145].

[145] Šis latvių kalbos pavyzdys yra itin svarbus, mat jis vartojamas šnektoje, kurioje laužtinė priegaidė nėra sutaptinė (žr. LVDA II žemėlapį). Vadinasi, jos kirtis yra autentiškas. Suponuoti čia esant senojo baritoninio modelio refleksiją negalima dėl lie. *pãdas* antrosios kirčiuotės.

Remiantis tokia hipoteze, galima daryti prielaidą, kad visų pirma skirtinos šių vardažodžių lytys pagal skaičių – apie tai užsimenama jau Endzelyno (DI II 593). Žinant senosios indų kalbos šio žodžio atitikmens akcentinį modelį buvus oksitoninį, galima daryti preliminarinę išvadą, kad lietuvių tarmių plote taip pat egzistavo panašios darybos ir akcentuacijos lytis [oksitonines vyriškosios giminės formas buvo linkęs rekonstruoti ir Endzelynas – DI II 591 tt.], tik jos atstatytinos remiantis kitais argumentais, nei siūlė Endzelynas (DI II 297 t.). Turint omeny galimą kolektyvo darybinio formanto *-*ā* įtaką žodžio šaknies akcentinės galios kaitai, galima atsargiai spėti, kad kažkada egzistavusi **pãdā* galėjo būti akstinas rastis vyriškosios giminės formų šakniniam kirčiavimui, tuo labiau, kad nykstant kolektyvo dariniams bendrašaknių žodžių semantiniai ryšiai darėsi vis glaudesni, plg. Gaurėje paraleliai vartojamos poros *pė́dos* – *pėdaĩ* reikšminį identiškumą (!) [dar žr. I.3.5 skyrių ir I.3.5. 2 schemą].

Iki šiol neišspręsta akcentologinė „pado" problema yra skirtingų akcentinių modelių egzistavimas slavų kalbose. Illič-Svityčius teigia buvus tokį ide. akcentinį modelį: baritonai (ide.) vienaskaitoje g.neutr. ↔ slavų *ŏ* kam. g. masc. oksitonai: s.-kr. dial. *pȍd, podȁ , pȅd, pyedȁ, pȍd, pòda* = liter. kalboje su apibendrinta priegaide *nȍд, nȍдa* „grindys; aukštas", slov. *pòd, póda* „grindys", bulg. *пóдът* „grindys", ukr. dial. *пiд, подá* „kupetos apačia", r. dial. *пôд, пôда* (morfologinis-akcentinis išlyginimas pagal nominatyvo formą), pastarojo oksitonezę, pasak Illič-Svityčiaus, reflektuoja vedinys r. *подóвый*. Taip pat pateikiamos antrinės mobiliosios akcentinės paradigmos pavyzdžiai: ukr. dial. *пiд, пóду*, bltr. *под, пóду*, r. *под, пóда* < sl. **pòdъ* (*podà*) – [oksitoninė paradigma] „grindys; apačia" < ide. **pódom* „kojos dalis, esanti ant žemės; pagrindas po kojomis" < ide. **pédom*. Šiai paradigmai priskiriamas ir lie. *pãdas* (2) < ide. **pódom* (Иллич-Свитыч 1963, 124 t.). Gaila, kad hipotezės autorius neaiškina skirtingos akcentuacijos pavyzdžių toje pačioje kalbų grupėje atsiradimo priežasčių (plačiau žr. Kregždys 2009, 146).

Ide. „pėdą" reiškiančių žodžių akcentinės prolytės nustatymo problematika siejama su baltų pavyzdžių diferentinių modelių egzistavimu, t. y. I. lietuvių baritonai ↔ ide. baritonai: lie. *pãdas* „papėdė; pėdos apačia; molinės grindys; krosnies padas". 2 a.p. užfiksuota Prūsų Lietuvos rašytiniuose paminkluose bei literatūrinės kalbos kai kuriuose šaltiniuose: nom.pl. *pádai* „pėdos", instr.pl. *pádais* (1735 m. Biblia) < ide. **pódom* „kojos dalis, esanti ant žemės; žemė po kojomis", plg. gr. πέδον „žemė, dirva" < ide. **pédom*; II. lietuvių baritonai ↔ ide. oksitonai: RV *padám* „žingsnis; pėdsakas; vieta" vedamas iš oksitoninės ide. **pedóm* lyties. Pirminę g.neutr. patvirtina av. *pāδa-* „žingsnis; vieta" (neutr.) < ide. **podom*, av. *paδa-* „pėdsakas" < ide. **pedom*, lo. *oppidum* „vietovė" (Иллич-Свитыч 1963, 47 t.).

Illič-Svityčiaus rėmimasis vienu pavyzdžiu iš Mažosios Lietuvos raštijos palikimo ir sememos „pėda", neatitinkančios slavų „pagrindo", bei kitų akcentinių šio žodžio formų ignoravimas verčia abejoti tokios sistemos egzistavimo galimybe. Jau minėtas dažnas reikšmių painiojimas, galėjęs nulemti ir akcentinių skirtingų šaknies laipsnių modelių kitimą lietuvių kalbos plote, suponuoja kitokias kirčiavimo paradigmų kitimų priežastis.

Winterio dėsnio šalininkai apskritai atmetė Illič-Svityčiaus šios problemos aiškinimo būdą. Pasak Dardeno (1982, 100), tokia traktuotė sunkiai suvokiama, nes lyginami skirtingų akcentinių paradigmų žodžiai (šio lyginimo ydingumą aptarė ir Winteris): sl. **podŭ̏* „grindys", lie. *pãdas* „krosnies apačia", gr. πέδον „žemė, dirva", o apie pastarojo šaknies balsį rašo „the vowel in Greek is wrong".

Būga (RR II 519), lygindamas r. *nod* „krosnies padas" su lie. *pãdas*, (pl.) *pãdai* [*rėßk iß pádo* „nimm, wo nichts zu nehmen ist" MŽ I 189], konstatuoja vien tik kirčio sutapimą su s.sl. *nóda* (gen.sg.), s.-kr. *pȍda* ir gr. πέδον (plg. Meillet Études 232), čak. gen.sg. *podà*, ukr. *nodá*, s.i. *padá-m*. Apie akūtinės prolytės rekonstrukciją užsimena LKŽK kortelėje: s. *pȍd pȍda* // bltr. *píd, podá*; čak. *pòd/pod**ȁ*** „medinis grindinys", *pȍd/pòda*, Vuk *pȍd/pȍda* (Leskien Untersuch. 8), bet išvados nedaromos [dar žr. I.3.5 skyrių ir I.3.5 1 schemą].

Panašiai svarsto ir Dybo (Дыбо 1981, 16, 21), lie. *pãdas* priskyręs pirmajai baltų akcentinei paradigmai, todėl tiesiogiai sietiną su gr. πέδον, kuris siejamas su ide. baritonų a.p., o sl. **pòdъ*, gen. **podà* (~ lie. *pãdas* 2) – su slavų b akcentinės paradigmos lytimi ir su baltų 1-ąja a.p.

Taigi remiantis tokiu spėjimu, galima teigti, kad lie. *pãdas* priklauso ide. baritonams.

Semantinė analizė (lyginamasis aspektas)

Remiantis nagrinėjamų žodžių atlikta semantine analize, galima atsargiai teigti, kad lie. *pėdà/pė́da* integralioji reikšmė yra „apatinė kojos dalis", lie. *pė́das* – „ryšulys ant žemės", o lie. *pãdas* – „apačia, pagrindas" (plg. II.7. 1 schemą). Šiuos teiginius galima papildomai argumentuoti VDU tekstyne pateikiamais pavyzdžiais. Remiantis šios duomenų bazės medžiaga, suponuotinas teiginys, kad iki šiol geriausiai lie. *pėdà* išlaikyta semema yra integralioji „apatinė kojos dalis": <...> *koją lėtai sulenkite per kelį, kad **pėda** kiltų aukštyn <...>; Netrukus atkūrė uždusęs, lipa į slėptuvę, - drebanti **pėda** nepataiko, sprūsta* ir kt.

Labai dažnai yra painiojamos ē šaknies laipsnio formų *pėdà* : *pė́das* reikšmės, apibendrinant „pėdsako" ir „apatinės kojos dalies" reikšmę, t. y. suponuotina nykstamoji

reikšmė „apatinė kojos dalis“, o dominuoti linkusi semema „pėdsakas“: <...> *sniege iki žemių įspaustas mamos guminukų **pėdas** <...>; Ir tėvo **pėda** moly palikta.; Milicija atvažiavo <...>. – Šunį atsivežė. Pagal **pėdas** atseks.; J. Raudonius pastebėjo trijų žmonių **pėdas** bei automobilių vėžes.; Žmogus parsivežė Stanisių akmenį su Švenčiausios panelės **pėda** namo, ir jam ėmė dvėsti gyvuliai.*, plg. pavyzdį, reflektuojantį diferencinius lie. *pė́das* požymius: <...> *akmens **pėda** gali „užaugdinėti“: „<...> akmuo su žmogaus pėdu. Žmonės vadzina jį „Velnia pedas“. Sako, kas pastatys kryželį, tai juo [jau. - Aut.] pėdas ima užauginecie <...>“.*

Tokio svyravimo priežastis nesunku nustatyti, remiantis pavyzdžiais, reflektuojančiais sememų „pėda“ ir „pėdsakas“ konotacinių verčių suartėjimą, t. y. kuomet šie konotaciniai vienetai suvokiami kaip alternantai: *Laumės **Pėda** (Biržuvėnų k.). Daili loma, kurioje trykšta nepaprastai skanaus vandens šaltinis. Pasakojama, kad ėjusi milžiniška laumė, palikdama didžiules pėdas*.

Painiojami referentai „kūno organas“ ir „kūno organo atspaudas“. Tai nėra jokia naujovė. Šių sememų konvergentyvumas būdingas jau senųjų ir vėlesniojo laikotarpio raštų pavyzdžių reikšminei sklaidai (žr. s.v. *pėdà, pė́das*). Jis būdingas ir dabartinės lietuvių kalbos semantiniams integraliųjų skirtingų šaknies laipsnių formų požymiams. Šio proceso dinamika suponuoja referento „kūno organas“ nykimą – randasi naujų n. acti priskirtinų reikšmių, pvz., „apavas; batai“: *– Eikš, eikš. Nebijok, aš ne tokia palaidūnė kaip vaizduoju... Paklausė Anupras. Prigulė. Tik **pėdas** dėl viso pikto ant aslos paliko*.

Tai gali būti semantinio lygmens kaitos pavyzdys, kai tarmėse, kuriose painiojamos reikšmės lie. *pãdas* „bato apačia = bato padas“ ir lie. *pėdà* „kojos apačia“, apavo dalies pavadinimas sutapatintas su pagrindiniu referentu „apavas; batas“.

Integraliųjų požymių neutralizacija beveik nebūdinga reikšmei „matavimo vienetas“: <...> *žemės **pėda** nebuvo parduota neturint mero arba miesto valdybos teikimo*.

Tiesa, kaip ir aukščiau minėti pavyzdžiai, šie reflektuoja tą patį skirtingų šaknies laipsnių formų painiojimą: *Aplink visą šią teritoriją numatyta iškasti 8 pėdų gylio (**pėda** – 30,48 cm), 15 pėdų pločio griovius, už jų supilti 15,5 pėdos aukščio ir 15–20 pėdų pločio pylimus.; Kiekviena žemės **pėda** aplaistyta mūsų protėvių krauju.; <...> Per pastaruosiu penkerius metus nerekultivuota nė viena **pėda** iškastų durpynų*.

Šioje duomenų bazėje sukaupta daug, anksčiau retai vartotos sememos „letena“, pavyzdžių. Ja gali būti apibūdinamas ne tik žvėrių kojų apatinė dalis, bet ir gyvulių „kanopa“, t. y. išplečiamas kohiponimų būrys: <...> *karvės pėda laikoma Laumės arba Velnio (Kartenos, Plaštakos akmenys), ar net Marijos (Gelvonų akmuo), jaučio – Velnio (Valių akmuo), arklio **pėda** – palikta Velnio (Lašiškės akmuo)* ir t.t.

Kartais gyvūno „leteną“ reiškianti *pėdà* ne tik žymi sememą „kojos apatinė dalis“, bet ir „pėdsakas“: *Latvijoje žinomuose akmenyse su gaidžio, vištos pėdomis* <...>; *Juozas Jurėnas, išmatavęs **pėdas**, sakė esąs tikras, kad žvėries būta dar jauno, 2–3 metų*.

*Priekinės letenos ilgis ir plotis siekia 13 ir 16 centimetrų.; <...> vokiškame laikraštyje radau kažkokių laukinių gyvūnų **pėdas**, paliktas sniege. Norėjau žinoti, kokių tai žvėriukų pėdos, negalėjau pažinti, ar tai barsuko, ar ūdros, ar kito gyvūno*.

Palyginus kai kuriuos pavyzdžius, aiškėja, kaip galėjo būti pradėtos painioti skirtingų šaknies laipsnių formos lie. *pėdà* „kūno organas" ir lie. *pãdas* „pagrindas; apačia": ***Pėda** - tai mūsų kūno „pamatai", atrama*.

Dėl semantinės neutralizacijos vyriškosios giminės forma lie. *pėdà* įgyja koreliuojamųjų vyriškosios giminės žodžių denotatinę reikšmę, plg. *pėdà* „pėdsakas", „matavimo vienetas" (!).

Viena naujausių (literatūrologijos terminams priskiriamų) reikšmių yra „eilėdaros pėda", kuri visada reiškiama ta pačia morfologine lytimi – lie. *pėdà*: *Iššifravę rebusą sužinosite, kaip vadinama triskiemenė **pėda** eilėdaroje.; Jambas yra „greita **pėda**", kaip ją vadina Horacijus*.

Visiškai nauju reiškiniu galima pavadinti reikšmių „kūno organas" ir „daikto apačia" neutralizaciją, kuri nefiksuojama nei LKŽK, nei TA, nei senuosiuose ar vėlesniojo laikotarpio raštuose: *Aukšta jaspio taurelė aukso ir emalės aptaisu žalio aksomo skrynelėje. Krištolinis aukštas raižytas kielikėlis su atskilusia **pėda** juodoje skrynioje <...>; Aukštas kielikėlis dangteliu, gausiai raižytas, su paauksuota sidabrine **pėda** raudonoje skrynioje*.

Jei senuosiuose raštuose sememos „pastato pamatai; pagrindas" visada yra tik *ŏ* laipsnio šaknies *pãdas* integralieji požymiai, tai dabartinėje kalboje šis designatas siejamas su ē laipsnio lie. *pėdà*: *XV a. Rūsio skliauto vakarinė **pėda** priglausta prie Arkikatedros rytinės sienos pamato, sandūros siūlėje ant Arkikatedros pamato dar likę juosvos žemės*.

Lie. *pãdas* dabartinėje vartosenoje suvokiamas kaip „pėdos" apačia: <...> *karas įkėlė savo geležinę, krauju ir purvu išterliotą pėdą į Rytprūsius. Ta **pėda** viską trypė ir traiškė. Po milžinišku jos **padu** trupėjo ir bematant virto šiurpiais griuvėsiais puikios sodybos, ištisi kaimai, gražūs miesteliai*.

Mažiausiai painiojama yra lie. *pė́das* semema „javų ir kt. grūdinių kultūrų ryšulys", kuri yra integralioji šios formos reikšmė: <...> *javų **pėdas** dedamas vidury kluono ir nusilenkiama visoms keturioms pasaulio pusėms.; <...> apie sodą apnešamas pirmasis rugiapjūtės **pėdas** („svečias"); Kalėdinė eglutė puošiama obuoliais <...>; Tikėta, kad gydomosios galios turi pirmasis rugių **pėdas** - „diedas", kurio šiaudus išmirkius tame vandenyje maudydavo vaiką*.

Taip pat pavyko rasti vieną pavyzdį, kuris akivaizdžiai rodo, kad formą lie. *pė́das* ima keisti lie. *pėdà*: <...> *jos vyro plati pradalgė, ji, vos spėjanti rinkti nukirstus rugius, rišti juos į **pėdas** <...>*.

Lyginant skirtingų grūdinių kultūrų „pėdus“ išryškėja tam tikra šio žodžio semantinė konotacija – „pėdu“ dažnai įvardijamas girtas žmogus: <...> *neatpažįstu savo mokytojo, girtas kaip šiaudų* ***pėdas****, sapalioja nesąmones.; Nabė buvo girta kaip* ***pėdas*** <...>.

Šis konotatas, matyt, suponavo ir konotacinių sememų „netvarkingas žmogus“, „slunkius“ atsiradimą: *Ji užgriuvo mane kaip* ***pėdas*** *ir įkypokom akim skvarbė mano veidą; Bet jis tų žodžių nesuprato ir lyg koks avižų* ***pėdas*** *nubildėjo mediniais laiptais žemyn*.

Semantinio lygmens kaitos apraiškas, kai vietoj „pėdos“ vartojama reikšmė „koja“ (žr. s.v. *pãdas*), galima įžvelgti tokiame pavyzdyje: *Piemenys dar tik kuria laužus prie savo vienišų palapinių, o upelius užtraukusio ledo nesuaižė nei žmogaus, nei gyvulio* ***pėda***.

Pagrindinė šio nagrinėjimo išvada galėtų būti ta, kad lie. *pėdà* dabartinėje lietuvių kalboje vis dažniau vartojama vietoj lie. *pédas* ir lie. *pãdas*, suteikiant pastarajai formai ne tik dominuojančios morfologinės struktūros statusą, bet ir apibendrinant skirtingus denotatus – suponuojama semantinė neutralizacija, nulėmusi ir morfologinį formų apibendrinimą (žr. II.7. 1. shemą).

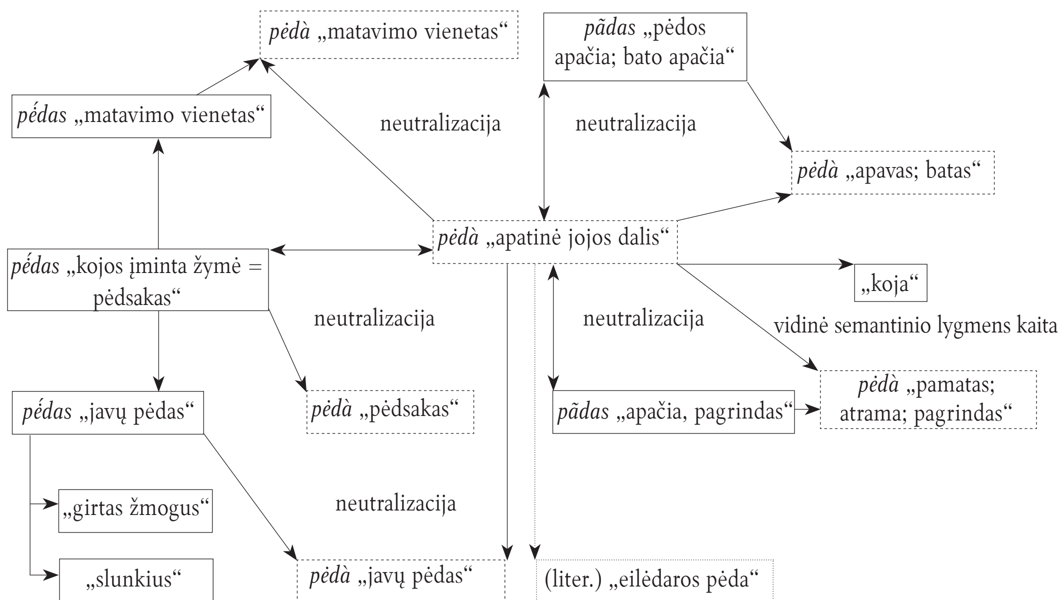
Nustatyti panašias reikšminių kaitų tendencijas ir latvių kalbos pavyzdžiams, remiantis leksikografine šios kalbos sąvadų medžiaga, keblu. Senųjų raštų rinkiniuose, publikuojamuose www.ailab.lv, pavyko rasti tik vieną nagrinėjamo žodžio paminėjimą (Ps 1615, 143_{26}): *Rade man touwus czellus O Kunx/Py töw täs* ***pedas*** *// man mace/ Exkan töw pattefibe wadda man/Aifto tu es Dews // mans Kunx/Mans fwetums/Preex/ mans palligs/vnde paddoms*.

Šis pavyzdys suponuoja signifikatą: „pėdos = pėdsakai = gyvenimo kelias“.

Latvių forkloro rinkiniuose dažniausiai pasitaiko semema „pėdsakas“ ir „kojos apatinė dalis“:

[psk] „pėdsakas“: *Un rītā itin agri ies visi četri piesieto krūpīti apskatīties. Aiziet – kad tevi deviņi brīnumi! Nav vairs ne celma, ne krūpīša – celms ar visām saknēm izrauts un aizvilkts; tikai* ***pēdas*** *vien palikušas. Ko nu darīt? Sarunā – ies pa* ***pēdām*** *pakaļ. Iet, iet – atron beidzot dziļu alas caurumu un, cik var noprast, tur nu celms ir ierauts iekšā*. (Lāča dēls. 8. A. 30lB. Pogu Jānis, Bechmanis, I879. Brambergā un Ezerē, Brīvzemnieka Kr. LP, VI, 115, 10a. AŠ. II, 90h.);

„kojos apatinė dalis“: *Velns paņēma mietu un lika Krišum tā pa pleciem, ka tas tūlīt pāri pa kāju* ***pēdām*** *iestiga zemē*. (Vilka dēls. 301B. Dzeņu Kārlis Zaļeniekos. Jkr. V, II, IV, 1. LP, VII, II, 18, 4. AŠ, I, 91.); *Bet šim, tam jaunkungam, velns jau bij iedzinis kājas pa* ***pēdu*** *zemē* <...> (Dvēsele olā. 5. A. 302. A. Bīlenšteins 1863. no Lavīzes Šmēles Jaun Aucē. LP, VI, 77, II. AŠ, II, 100u.).

II.7. 2. schema: lie. *pėdà* semantinis ekstensionalas

Remiantis kai kuriais pavyzdžiais, galima spėti latvių kalboje vykus (ar ir toliau vykstant) semantinės neutralizacijos procesą, plg. *ŏ* laipsnio šaknies *påds/pods* reikšmę „plūkto molio grindys“ ir sememą „vieta“, kuri yra ē laipsnio šaknies *pēda* vienas designatų: *Lāčadēls vēl stāvēja uz tām pašām* ***pēdām****, kad jau velns bija klāt un briesmīgi kliegdams jautāja, kas šis tāds esot?* (Lāča dēls. 15. A. 30lA. 650A. 761. P. Bērziņš no Krēsliņu Jāņa Malienā. „Latv. teikas“ III.).

Latvių kalbos *pēda* gali reikšti ir „gyvūnų kojos apatinę dalį“: *Saimniece uz* ***pēdām*** *liek kumeļu aizjūgt un brauc uz pilsētu.* (Ķēves dēls Kurbads. 2. A. 303. 301A. 1000. 570. 1007. 1003. 1088. 1063. 1072, 1052, 1006, 1115, 1120, 1133, A. Lerhis-Puškaitis Džūkstē-Pienavā. LP, I, l. AŠ, II, 92d. Vācu valodā tulkota V. von Andrejanoff, Lettische Märchen, 1. un M. Boehm, Lettisch-litauische Marchen, 1.).

Latvijos vakaruose (Žemgaloje) vartojama lytis la. dial. *pęda* „rogių pavaža“ (Паэгле 1977, 155).

Ergemės (vidurio tarmės) šnektoje išlaikytos ir senosios ē šaknies laipsnio formos reikšmės, plg. la. dial. *pę̂da*, dem. *pę̂dīna* „pėda“, „kojinės dalis, aptempianti pėdą“ bei vėlesnes sememas: „pėdos įspaudas (žemėje, sniege)“, „javapjovės dalgio dalis, kuria jis pritvirtinamas prie mechanizmo; ilgio matas (apie 30 cm.)“ (EV III 9 t.). Semantinio lygmens kaitos pavyzdys vartojamas Vidžemės lyviškojoje patarmėje: *pę̂c/pę̂d* „koja“ Svc (Putniņš 1976, 54).

Artima lietuvių „pėdo“ konotacijai yra la. dial. *pęda* „kupetos = pėdos“ reikšmė, vartojama pietiniuose latvių dialektuose (LVDA 373). Latgališkųjų šnektų zonoje išlaikyta ir lietuvių kalboje dažniausiai vartojama semema „apačia; pagrindas“: la. dial. (Latgalos pietinės dalies) *pads* ~ *poc* „molinė asla; bato padas“ (Reķēna 1975, 146, 578). Kaip ir Kalupės šnektoje, šioje dialektinėje zonoje dažnai painiojami integralieji skirtingų morfologinės struktūros formų požymiai: la. *pę̂ds* = *pâc* „kojinės dalis, aptempianti pėdą“ (Reķēna 1975, 495).

Taigi remiantis šių pavyzdžių apžvalga, suponuotinas teiginys, kad panašios į lietuvių pavyzdžių semantinės kaitos vyko ir latvių kalboje. Dėl itin artimo referentų, priskiriamų aktyviajai klasei „kojos dalis – pėda“ ir pasyviajai „pėdos įspaudas“, ryšio, beveik visose šnektose šios sememos vartojamos greta. Tam įtakos, matyt, turi morfologinės struktūros didelis panašumas (morfologinė homonimija). Taigi galima daryti preliminarias išvadas, kad latvių kalboje „pėdą“ reiškiančių žodžių integralioji reikšmė yra „kojos apačia = pėda; pėdos įspaudas“. Visos kitos reikšmės atsirado vėliau dėl nagrinėjamo kūno organo denotato ir su juo nesusijusių objektų referentų integraliųjų požymių sutapimo: „padėtis apačioje“, „ramsčio funkcija“ ir pan.

Dėl kitų latvių kalbos aptariamo žodžio sememų aiškinimo kyla daug problemų. Nesutariama dėl kai kurių konotatų kilmės, todėl dažnai linkstama ieškoti ekstralingvistinių jų atsiradimo priežasčių. Taip iš baltų paveldėtosios leksikos sąvadų buvo eliminuotas la. dial. *pada* „žemai esanti vieta lauko viduryje, kur negalima arti“ Lbž, la. dial. *pade* „žole apaugusi vieta miške [= „properša“ R.K.]; miškus skirianti ganykla; nedidelis tvenkinys; lietaus vandeniu padengta dirva“ Pal, Vdr, Sg (ME 3, 14, 16), kurie nepamatuotai priskirti skolinių grupei, plg. finų *padu* „žema vieta; žemuma“ (ME ibd.; EH II 126; Raģe 1986, 62), nors akivaizdi darybinė ir semantinė sąsaja su slavų kalbų pavyzdžiais, neminint jau lietuvių kalbos atitikmenų, verčia suabejoti skolinio buvimu latvių, o ne priešingai – suomių kalboje.

Toks pats likimas ištiko ir la. aukš. *påds/pods* „plūkto molio grindys“. Pasak M. Graudinios (1977, 72), suabejojusios šių formų baltiška kilme dėl reikšmės „molinės grindys“, suponuotinas skolinys iš rusų kalbos, t. y. r. *под* „t. p.“, nors neatmetama ir senosios reikšmės vartojimo galimybė. B. Laumanė (Лаумане 1977, 62) abejoja ne tik la. dial. *pods* „plūktos (molinė) grindys = la. liter. *pads* „t. p.“, bet ir lie. *pãdas* „papėdė, pėda, molinės grindys“ baltiškumu, mat r. dial. *под* „krosnies padas“, blr. *под* „vidaus erdvė; krosnies padas; padėklas po girnomis“ (ME III 18; ЭСРЯ III 295 t.; Касьяровіч 1927, 245) reflektuoja tą pačią konotaciją. Pagrindinis Laumanės argumentas suabejoti reikšmės „pagrindas“ baltiškumu – semema vartojama tik latvių pietryčių dialektuose, todėl teigiama, kad la. *pads* „grindys“ galima aiškinti kaip labai seną skolinį iš slavų kalbų (Лаумане 1977, 65). Vienintelis Karulis spėja,

kad šie žodžiai – baltiškos kilmės lytys (LEV II 30 t.). Belieka pridurti, kad remiantis lietuvių dialektine medžiaga, galima ne tik patvirtinti šių formų baltišką kilmę ir raidą, bet suponuoti juos esant itin archajiškus veldinius.

Jau minėta, kad lietuvių kalboje fiksuojama *ē* laipsnio šaknies dominavimo kitų vokalizmo laipsnių formų atžvilgiu tendencija. Slavų kalbose tokia forma yra *ŏ* laipsnio **pod-* „apačia; žemė; grindys".

Rusų, kaip ir lietuvių, kalboje semema „žemė; dirva" labai reta, galima sakyti, nykstamoji. Dažniausiai pasitaikanti reikšmė yra „pagrindas" (įvairios konotacijos): prasl. **podъ* : karpat.-ukr. *pid* „lubos; pastogė; grindys", č. *půda* „žemė; pastogė", slovk. *pôjd* „pastogė" ~ bulg. *pod* „grindys, lubos; skrynia", s.-kr. *pȍd* „danga (grindų); aukštas" ~ r. *pod* „grindys; apačia; dugnas", blr. *pod* „apatinė dalis; kalvos papėdė" (plg. dar Фасмер III 295) (Гиндин, Калужская 1991, 23 t.).

Vykstant semantinės konvergencijos procesui, imta formuoti naujos morfologinės struktūros žodžius: r. *подóшва* (dial.) „dirva" < **подъшьва* > **подшва* (po redukuotų nunykimo) > *пошва* > *почва* (Potebnios hipotezė) (Шелепова 1977, 9, 65).

Matyt, būtent integralusis požymis „pagrindas" yra *ŏ* laipsnio šaknies formų denotatas. Todėl teiginys, kad s.r. *подъ* „krosnies pagrindas" – lie. *pãdas* „t. p." yra ekskliuzyvinė semantinė izoglosa (Откупщиков 1972, 119), matyt, nėra teisingas. Lygiai tokie patys integralieji požymiai vienija sememas „žemė; dirva", „grindys".

Visų trijų morfologinių variantų semantinė dabartinės ir senųjų bei vėlesniojo laikotarpio raštų vartosenos analizė nesuponuoja bendrabaltiškos integraliosios sememos. Kiekvienos formos ekstensionalai tarpusavyje kažkuo susiję, bet dažnai labai skiriasi.

Lie. *pãdas* sekundarinę kilmę suponuoja referento „pėda" slavų kalbų pavyzdžiai, kurie nereflektuoja sememos „kojos apatinė dalis". Vadinasi, *ŏ* laipsnio šaknies lytį galima sieti su pasyviosios klasės žodžiais, reiškiančiais abstraktus, negyvus objektus, o lie. *pėdà* (*ē* šaknies laipsnis) žymi aktyvaus objekto „kojos" apačią.

Iki šiol ide. prokalbei rekonstruojamų sememų seka yra tokia: ide. **pĕ̄d-*, *pŏ̄d-* (masc.) „koja"; *pedo-m* „grindys, vieta"; *pedó-, pĕ̄dā́* „pėdsakas" (IEW 790). Nustatant ide. integraliąją kiekvienos formos reikšmę, ieškoma sąsajų ir su akcentine formos raiška. Gercenbergas (Герценберг 1989, 77 tt.) teigia, kad akcentinio modelio atsiradimo priežastys nustatytinos, remiantis skirtingų apofoninių šaknies laipsnių kaita, o referento archisememų – ide. šaknies **ped-* vediniais: **ped-yo-* „būdingas kojai" (s.i. *pádyaḥ*) → s.i. *pádyā* „pėdsakas", av. *paiδyā* (plačiau dėl iranėnų pavyzdžių raidos žr. Bartholomae 1906, 43 t.), gr. πέζα „koja"; **ped-lo-* „turintis kojas": s.i. *padraḥ* „kojas turinti gyvatė", gr. πέδῖλον „sandalas" ir kt. Deja, toks nagrinėjimas tinka tik šių pavyzdžių darybinei ir semantinei raidai aiškinti, bet neturi nieko bendra su baltų kalbų aptariamomis

II.7. 3. schema: bl. **pēdā* // **padā* semantinis ekstensionalas

formomis, mat panašios struktūros vedinių resp. darinių šiose kalbose nėra. Be to, kitų ide. kalbų leksinių atitikmenų semantinė raida labai skiriasi, plg. gr. πέζα „koja" yra ě-laipsnio, lygintinas su lietuvių ē laipsnio lytimi, priskirtinas aktyviųjų objektų klasei, tačiau šalia jo žinomas ir gr. πέδαι Hes. „pančiai, apkaustai" (Герценберг 1981, 48) < *„tai, kas dedama po kojomis; kojų pėdų pančiai", reflektuojantis pasyviosios klasės sememą. Galbūt ide. prokalbėje šie integralieji skirtingų morfologinių struktūrų požymiai buvo painiojami, o gal tai tik graikų kalbos inovaciniai reikšmės kitimai.

Todėl baltų kalbų faktinės medžiagos analizė, išaiškinus kai kurias semantinių kitimų tendencijas, leidžia suponuoti buvus šių dviejų sememų šaknies laipsnių formas:

1) bl. **pēdā* (fem.) „pėda" [aktyviosios klasės obj. „koja" referentas] < **pēdăn* „koja";

2) (nomen collectivum) bl. **padā* „pėdų įspaudai žemėje" < **pŏdăn* [pasyviosios klasės obj.] „pėdos įspaudas".

Pirmosios prolytės vediniai yra lie. lie. *pėdà* „kojos apačia", lie. *pė́das* „pėda; pėdsakas", la. *pę̂da* „pėda; pėdsakas; įrankio pavadinimas", o antrosios – lie. *pãdas* „apačia; pagrindas", lie. dial. *padà* „apačia, pagrindas", la. *pâda* „pėdos" < **pâdā* „pripėduota vieta", la. *pads* „molinė asla; bato apačia; įrankio pav.".

Remiantis šia analize, galima pritarti Steinbergs (1996, 25) minčiai, kad rekonstruojamo prabl. **pēd-ā* semantinis ekstensionalas „pėda; pėdsakas; pėdos apačia = padas" yra nemotyvuotai perkrautas. Ji atkreipia dėmesį į tai, kad baltų ir slavų sememos „pėdsakas" ir „pėda" nesuponuoja monoseminės prolytės ide. *„koja". Dėl aukščiau išdėstytų argumentų, galima teigti, kad morfologinis-semantinis neutralizavimo veiksnys vyko ne prabaltiškuoju laikotarpiu, bet atskirose baltų kalbose ir tebevyksta iki šiol. Deja, galima įžvelgti aiškią kalbos modernėjimo tendenciją – poliseminis kiekvieno morfologinio vedinio ekstensionalas apibendrinamas vienai morfologinei formai, o tai nulemia semantinę neutralizaciją ir, matyt, ilgainiui apspręs monoseminių tendencijų įsigalėjimą kalbos sistemoje[146].

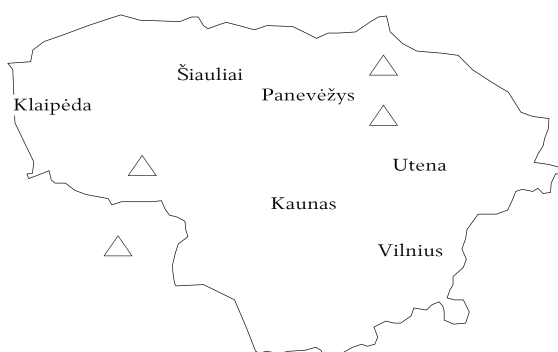
[146] Ide. prokalbės protosememų nustatymas komplikuotas dėl tų pačių faktorių, taikytinų ir baltų kalbų leksemų interpretacijai – nesant detalių vidine analize paremtų atskiros ide. kalbos aprašų, labai sunku spręsti apie konkrečios reikšmės atsiradimą, tačiau turint omeny panašių į baltų kalbų semantinių procesų egzistavimą ir kitose ide. kalbose, galima teigti, kad reikšminė neutralizacija veikė daugelyje jų, plg. arm. *het* „kojos pėdsakas", kurį Saradževa (Сараджева 1987, 25) traktuoja kaip izoglosinį su lie. *pėdà* „pėda; kojos pėdsakas", la. *pę̂ds* „kojos pėdsakas". Kad tai nėra izoglosa, galima spręsti pasirėmus šio žodžio trumpuoju vokalizmu, t. y. jis vestinas iš ide. **ped* (Туманян 1978, 303). Taigi jis priklausytų ě laipsnio šaknims, kuriomis dažnai reiškiami nomina abstracta „vieta; žemė; dirva": het. *pedan* „vieta", o baltų pavyzdžiai priklauso aktyviųjų ē laipsnio formų klasei ir žymi aktyvų objektą. Tocharų bei indų kalbose ě laipsnio šaknimi žymimas aktyvusis objektas: toch. B *snai-pewam* „bekojis" < **sn̥-* + **pěd-* ~ s.i. *a-pad-* < **n̥-pěd-* (Иванов 1989, 43), nors šalia jų egzistuoja ir ŏ laipsnio formos: toch. B *paiyye* „koja" < **podi̯o-* (Иванов 1979, 178). Lygiai tokios pat semantinės neutralizacijos pėdsakų galima aptikti ir anatolų kalbų šeimoje, kurioje šalia ě laipsnio abstrakto het. *pedan* „vietovė" (< ide. **pedom* „t. p.") (Danka 1986, 311) vartojamas

Morfologinė analizė (lyginamasis aspektas)

Viena pagrindinių aptariamos leksemos morfologinio nagrinėjimo užduočių – apibrėžti *ŏ/ā* kamienų gretybių vartojimo arealą[147] ir jų atsiradimo priežastis.

Išnagrinėjus lietuvių senųjų ir vėlesniojo laikotarpio raštų bei tarminę medžiagą, paaiškėjo, kad senuosiuose raštuose užfiksuotas vienas *ŏ/ā* kamienų gretybės vartojimo faktas – *pėdà/pė́das* „kojos įspaudas; pėdsakas“ K I 477, II 200[a].

Lietuvių šnektose ši gretybė žinoma iš trijų patarmių: pietų žemaičių raseiniškių – *pė́dos/pėdaĩ* „pėdsakas“ Gr; rytų aukštaičių anykštėnų ir kupiškėnų – *pė́da/pė́das* „pėda“ And, Ppl.

II.7. 1. žemėlapis: lie. *pė́das // pėdà ŏ/ā* kamienų gretybių paplitimas

---

to paties laipsnio aktyvaus objekto semantinis ekvivalentas lik. *pede-* „koja“, o het. *pata-* „t. p.“ < **peta-* [het. *e* ir *o* → *a* (Королев 1976, 44; dar plg. Kronasser 1966–87, 13, 162).

Norvegų dialektuose vartojamos formos *føt*, pl. *føta*, dial. *føtr* (kirčiuotas ø), reiškiančios tik „koją“ (masc.) (Стеблин-Каменский 1953, 196, 202, 324), lyg ir suponuoja aktyvųjį objektą „koja“ ~ go. *fotus* „t. p.“ (masc.), tačiau kamieno kaita gotų kalboje (žr. poskyrį *Morfologinė analizė*) kelia tam tikrų abejonių, mat anksčiau ji buvusi bevardės giminės. Tokio pat laipsnio yra ir arm. *otn* „koja“ < ide. (acc.sg.) **pŏ̆d-m̥* < **pod-m̥* (Туманян ibd.), bet keltų – ē-laipsnio, plg. prakelt. *pedskūto* „toks apavas“ (Мартынов 1968, 112).

Taigi nuspręsti, kuri forma resp. reikšmė ide. prokalbėje buvo pirminė, o kuri antrinė, labai sunku. Ši problema tirtina atskirai, turint kiekvienos ide. kalbos vidinės rekonstrukcinės analizės būdu gautus duomenis. Kol kas, neturint dialektinių kitų kalbų duomenų, daryti kokias nors išvadas būtų labai pavojinga, nors įprasta rekonstruoti seką ide. *„koja“ > „kojos apatinė dalis“ > „pėda“ (LEV II 30). Bet tokį nagrinėjimą galima vertinti ir kaip kazuistinį.

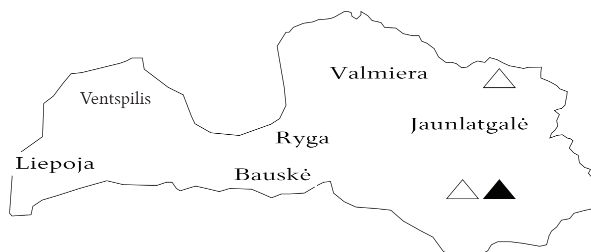
147 Remiantis LKŽ pateikiamais pavyzdžiais, ŏ/ā kamienės gretybės nustatymas apskritai nėra įmanomas, mat nepateikiamas nė vienas tokio morfologinio įvairavimo pavyzdys.

Tokios leksinės semantinės grupės būdingos ir latvių kalbai. Tiesa, kai kurių latvių kalbos pavyzdžių traktavimas itin sudėtingas dėl jau minėto jų priskyrimo skoliniams iš slavų ar net suomių kalbų (žr. poskyrį *Semantinė analizė*).

Šios šaknies žodžių leksinės gretybės nurodomos Miūlenbacho žodyne. Jame pateikiami du tokios vartosenos faktai iš senųjų raštų ir Alūksnės šnektos: la. *pę̂ds* reikšme „pėdsakas" (Al, RKr XVII 138; Manc. Lettus Haselwurz), la. *pę̂da* „t. p." (Manc. Post I 132; BW31794; Al) (ME III 205 tt.).

Naujesniuose latvių tarmių žodynuose apie šios leksemos gretybės vartojimą faktų pateikiama tik Kalupės šnektos aprašuose. Šioje šnektoje greta vartojamos dvi morfologinės formos: la. *pę̂ds* ir *pâc* bei *pę̂da* = *pâda* „pėda; kojinės dalis, aptempianti pėdą; pėdos įspaudas (žemėje, sniege); baltos dėmės (pvz. musmirės kepurėlės); mechanizmo detalė" (KV I 113). Paskutinioji lytis suponuoja kolektyvo formą, todėl žemaičių vartojama *ā* kamieno lytis lie. dial. *padà* gali būti aiškinama kaip archaizmas. Pabrėžtina, kad šioje šnektoje vartojamos dvi skirtingų šaknies laipsnių gretybės. Tai vienintelis toks gausus ŏ ir ā kamienų vardažodžių, priskiriamų ide. leksiniam sluoksniui, vartojimo atvejis.

Vadinasi, galima teigti, kad latvių kalboje morfologinės gretybės vartojamos dviejose šnektose – Alūksnės ir Kalupės.

II.7. 2. žemėlapis: la. *pę̂ds // pę̂da*, *pâc// pâda* gretybių vartojimo arealas (baltas trikampis žymi *ŏ/ā* kamienės *ē* šaknies laipsnio gretybės paplitimą, juodas – *ŏ* šaknies laipsnio).

Remiantis *Semantinės analizės* poskyryje išdėstytais spėjimais ir faktinės medžiagos duomenimis, kad nagrinėjami morfologiniai variantai suponuoja skirtingas integraliąsias sememas, t. y. jų darybinis modelis yra semantiškai motyvuotas, tik iš dalies galima pritarti Stundžios (Стунджя 1981, 114) spėjimui, kad lie. *pėdà/pė́da* ir lie. *pė́das* iš seno turėjo skirtingas reikšmes: bl. **pēdā* „kojos apačia" (fem.), **pēda-* (masc.) „kojos pėdsakas", mat remiantis slavų kalbų atitinkamų gretybių vartosena, galima atsargiai priskirti šias žodžių poras *ŏ/ā* kamienų bl.-sl. prokalbės senumo gretybėms, t. y. negalima jų aiškinti kaip atskirų rytų baltų kalbų inovaciją.

Nustatyti šių gretybių atsiradimo priežastis (lietuvių ir latvių šnektose) nėra lengvai sprendžiama problema, mat nėra visiškai aiškios atskirų žodžių protosememos ir morfologinė prolytės struktūra.

Mažiulis (1970, 150 t.; 180) skirtingų formų fleksijos kilmę nustato, remdamasis deklinacinių formantų raida [suponuojama morfologinė ide. gretybių atsiradimo galimybė (Endzelyno idėja (1957, 63)] – spėjama, kad lie. *pėdà* gali būti kolektyvo vedinys (!)].

Lie. *pė́das* bevardės giminės prolytės rekonstrukcija (plg. Mažiulis 1970, 180) nėra problemiška. Ši forma reflektuoja aktyvaus objekto paliktą žymę. Spėtina, kad jau ide. prokalbėje galėjo rastis kito šaknies laipsnio forma, žyminti aktyviosios leksikos grupės referento „kojos“ neaktyvųjį objektą „pėdsaką“: av. *pāδa*- „žingsnis; vieta“ (neutr.) < ide. **podom*, Av. *paδa*- „pėdsakas“ < ide. **pedom*. Daryti tokią prielaidą galima pasirėmus slavų kalbų pavyzdžiais – nė vienas *ŏ* laipsnio vedinys nereflektuoja sememos „pėda“ (aktyviosios klasės objekto): *podъ* „krosnies dugnas“ – Новгород ч. РФВ. 1914 LXXI 331; s.-kr. dial. *pȍd, podȁ , pȍd, pòda* = liter. kalboje su apibendrinta priegaide *пȍд, пȍда* „grindys; aukštas“, slov. *pòd, póda* „grindys“, bulg. *по́дът* „grindys“, ukr. dial. *пiд, подá* „kupetos apačia“, r. dial. *пôд, пôд*, ukr. dial. *пiд, пóду*, bltr. *под, пóду*, r. *под, пóда* < sl. **pòdъ* (*podà*) – oksitoninė paradigma „grindys; apačia“ < ide. **pódom* „kojos dalis, esanti ant žemės; pagrindas po kojomis“ (Иллич-Свитыч 1963, 124). Tiesa, slavų kalboms būdingas skirtingo šaknies laipsnių formų painiojimas: s.-kr. *pȅd, pyedȁ* „grindys, apačia“.

Prūsų rašto paminkluose užfiksuota keletas leksemų, suponuojančių teiginį, kad ir vakarų baltai vartojo nagrinėjamo žodžio skirtingo šaknies laipsnio bei polisemines formas, kurių tik viena yra visiškai aiški: pr. *peadey* „puskojinės“ E 482 (nom.pl., masc) < **pēdjai* „kojinių (puskojinių) dalys, apmaunančios pėdą“ (PEŽ III 240) (dar plg. Zinkevičius 1980, 66), dėl reikšmės plg. lie. *pėdà* „kojinės ar bato dalis, apmaunanti pėdą“ Dov, Erž (LKŽ IX 735 t.).

Sudėtingesnis yra pr. *pedan* „noragas“ E 245 kildinimas iš pr. **pēdan*. Tiesa, Mažiulis (PEŽ ibd.) neabejoja šaknies balsio autentiškumu – tokia traktuotė pagrįsta prūsų grafikos principais (plg. Mažiulis 2004, 14 tt.), tačiau atitinkamos šaknies laipsnio nebuvimas (tokios reikšmės) lietuvių kalboje, plg. *pãdas* (2) „žagrės dalis (pavaža)“ Mrj (*LKŽK*); „arklo dalis, ant kurios užmaunami noragai, vienokios konstrukcijos padarguose sudaro pagrindinį jų kamieną“ Ktr (LKA III 105); „šliūžė žagrei vežti“ Kpč (*LKŽK*) – visi *ŏ* laipsnio (!), verčia daryti dvi prielaidas: a) šios formos šaknies -*ē*- yra senas paveldėtas, bet reikšmė antrinė, perimta iš neišlikusios *ŏ* laipsnio šaknies, todėl suponuotina semantinė neutralizacija ir prūsų kalbai, plg. la. dial. *pę̂da* semantines sąsajas su kito šaknies laipsnio formomis (žr. II.7. 2 schemą); b) radicialinis -*e*- traktuotinas kaip A tipo lapsus calami (apie prūsų rašto paminkslų klaidų tipus plačiau žr. Mažiulis

1994, 57) – žodis eina iš karto po pr. *peadey*. Dėmesys atkreiptinas į tai, kad lietuvių tarmėse „padas" reiškia ne „noragą ar arklą", bet tų įrankių dalį, tiksliau, apatinę įrankio dalį, kuri yra arti „pagrindo; žemės". Vadinasi, galima suponuoti prūsų kalboje veikus semantino lygmens kaitą, t. y. vienos objekto dalies pavadinimo reikšmė apibendrinama visam objektui – suponuotinas naujas referentas. Tokį spėjimą galima argumentuoti tuo, kad prūsai, matyt, turėjo bendrabaltišką „arklo" pavadinimą **artla(n)* (> lie. *árklas*, la. *ar̂kls*), rekonstruojamą remiantis pr. *aclocordo* „vadelės" E 313 (PEŽ I 61).

Semema „įrankio dalis" yra vartojama visose baltų kalbose, todėl jos autentiškumu abejoti neverta.

Kitų prūsiškų formų, kurias galima būtų sieti su baltų „pėdos; pado" pavadinimais, daryba kelia daugybę problemų. Viena tokių yra pr. *paddis* „pavalkai" E 312.

Yra du šio žodžio kilmės aiškinimo būdai. Trautmannas (1923, 209) pr. *paddis* „pavalkai" E 312 kildina iš apofoninės šaknies bl. **pēdā-* „koja; pėdsakas", bet taip pat mini ir Ficko mėginimą jį vesti iš verb. lie. *padė́ti*. Būga (RR I 313), matyt, remdamasis Ficko aiškinimu, suponuoja prefiksinį deverbatyvą *pa-* + *dė́ti*. Tokiam aiškinimui pritaria ir Mažiulis (PEŽ III 204 t.), kuris, remdamasis Nesselmannu ir kt., su prūsiškuoju žodžiu lygina lie. *pãdis* „padėlys", *pãdžiai* „stovai statinei ir pan. pastatyti" < *„tai, kas padėta po kuo", todėl sieja su verb. lie. *padė́ti* „dėti ką po kuo", tačiau taip ir neišaiškina, kaip sugretinti sememą „(pa)dėjimas po apačia" su reikšmėmis „padėlys (kiaušinis)" bei „statinės stovai", t. y. neaišku, kas po kuo padedama.

Abejoti Ficko etimologija reiktų dėl lie. *padė̃lys* 3[b] semantikos. DLKŽ[5] nurodomos šios reikšmės: 1. „pagalys ar kt., **ant kurio** kas dedama, padėklas"; 2. „vieta padėti, podėlis"; 3. „pasidėtas, pasislėptas daiktas"; 4. „gūžtoje laikomas kiaušinis, kad vištos dėtų". Visos šios sememos nesuponuoja „padėti ką po kuo", bet „pagrindas, **ant (šalia) kurio** kažkas dedama – ant pagalio [ramsčio], o ne po juo (!)".

Kitas argumentas, kuriuo remiantis, galima būtų atmesti prefiksinio darinio egzistavimą – s.lie. *pedʒia* „ramstis" 127 (KSŽ 533), lie. *pė̃dė* (2, 4, 1 *pė́dė*) „vertikalus ramstis senoviniame klojime stogui laikyti; kur įstato gervė, tas dvišakis; lovelės pavaža" (LKŽ IX 738) < bl. **pēdā-* (LEW 561), kuris galėtų būti giminaitis jau minėto lie. *pãdis* (2) „padėlys; stovai (pėdės) statinei, duonkepei pastatyti" (LKŽ IX 41, 49). Jei toks spėjimas teisingas, galima būtų rekonstruoti integraliąją sememą „ramstis; atrama; pagrindas", kuri yra labai senos lie. *pãdas* reikšmės „pagrindas; apačia" refleksija, plg. „pamatas; pastato pamatai" SD[5] 265; „pagrindas, kojos pėda" R I 329. Žemaičiai, matyt, iš seno vartoja šį žodį reikšme „pamatas, pagrindas", plg. *padas* „t. p." Žod, *padà* „apačia; pagrindas" Rsn (TA).

Todėl galima suponuoti tokią pr. *paddis* raidą: bl. **pada-* „kojos apačia" > pr. **padē* „(daikto) pagrindas; apačia" (~ lie. *pãdė* 2 „padėlys" Šv (LKŽK)) > **padīs*

(*i̯ŏ*-kam., masc.) „(pavalkų) atrama, pagrindas" (dėl reikšmės plg. skolinį suo. *patja* „šiaudų prikimštas maišelis, kišamas po arklio pavalkais" (Būga ibd.)) > „pavalkai" (vidinė semantinio lygmens kaita).

Viena iki šiol neišspręstų indoeuropeistinių problemų – lie. *pãdas* ir slavų kalbų pamatinio *ŏ* laipsnio šaknų morfologinė interpretacija.

Jei dėl dviejų formų lie. *pėdà* „kojos pagrindas", lie. *pė́das* darybinio tipo problemų nekyla – abu jie priskiriami ide. veldiniams (LEW 561; IEW 791), tai formos lie. *pãdas* „žemė; plūktos grindys" interpretavimas įvairuoja. Tradiciškai manoma, kad tai ide. leksikos sluoksniui priskirtina apofoninio šaknies laipsnio forma (LEW 521, 561; IEW 792).

Remiantis kitu aiškinimu, tai baltų kalbų dirvoje atsiradęs deverbatyvas. Aiškiausiai apie tai užsimena Smoczyńskis (2000, 165 [LEŽ 435 šios hipotezės atsisakoma ir postuluojama tradicinė leksemos kilmė]): lie. *pãdas* „bato padas; plūktos molinės grindys; javų ryšulys malti; duonkepės krosnies padas", s. lie. „gruntas; žemė; pamatas" SD[3] 77; „rūsys; pastato pamatai; solea" SD[3] 314; „kojos pėda; planta" SD[3] 423 yra fleksijos *-as* verb. lie. *pad-ė́ti* vedinys „padėti ką po kuo". Jis neigia Fraenkelio [dar plg. Brugmann 1903, 311] šio žodžio aiškinimą, kad egzistavo ide. apofoninis šios formos šaknies laipsnis.

Panašiai žodžio morfologinę raidą apibūdina ir Derksenas (1996, 213): lie. *pãdas* (2) „žemė; plūktos grindys" < **po-dhh*$_1$*-*. Poljakovas (1995, 72) teigia, kad lie. *pãdas*, s.r. *podŭ* kildintini ne iš ide. **pod-o-s* „koja", bet ide. **po-dh*$_1$*os*.

Toks pat likimas ištiko ir s.sl. *podъ* „pagrindas", kurį Varbot (Варбот 1983, 22) vertina kaip prefiksinį vedinį iš šaknies *-d(ъ)/-d(o)* < prasl. **dě-ti* (su šaknies balsio redukcija).

Pabrėžtina, kad šie tyrėjai nepaisė jau Endzelyno (DI I 315) išdėstytos tokios rekonstrukcijos kritikos. Jis griežtai neigė tokio etimologizavimo galimybę, sl. *podъ* resp. la. *pads* siejo su gr. πέδον. Tokios pat nuomonės yra ir Vaillantas (1966, 470).

Remiantis jau aptartu lie. *pãdė* (2) „padėlys = gūžtoje laikomas kiaušinis, kad vištа dėtų toje pačioje vietoje" Šv ir lie. *pãdis* (2) „padėlys" Krt, Brsl ir kt., „stovai (pėdės) statinei, duonkepei pastatyti" (LKŽ IX 41, 49) protosememos *„pagrindas" < *„tai, kas ant kažko dedama", o ne „tai, kas po kažkuo padėta" (PEŽ III 204 t.) rekonstrukciniu modeliu, deverbatyvinį darybinį modelį galima paneigti kaip semantiškai nepagrindžiamą.

Kita, iki šiol neišspręsta, problema – lie. *púodas* „indas valgiui virti; į jį telpantis kiekis" (DLKŽ[5]) kilmės nustatymas. Tradiciškai jis laikomas apofoniniu lie. *pė́das* variantu (IEW 790; LEW 668), t. y. lie. *púodas* < ide. **pōdi̯o-* (Герценберг 1981, 135).

Trubačiovas (Трубачёв 1966, 209) pasiūlė tokią hipotezę [jam pritaria Karulis (LEV II 72), Kortlandtas (1985, 120)]: lie. *púodas* ← *pãdas* „krosnies pagrindas" ↔ „puodų degimo krosnis; puodynė", todėl rekonstruoja prabl. **pōdas* > lie. *púodas*

„indas“, la. *puôds* „puodynė“; ide. **pōdo-s* < **pŏdo-s* (*vr̥ddhi ō* : *ŏ guṇa*). Tačiau ir pats Trubačiovas susidūrė su sunkumais, kai reikėjo paaiškinti lo. *pottus* „puodynė“ ir suo. *pata*, gen. *patan* „puodynė“, kuris, pasak jo, yra skolinys iš baltų kalbų, darybą. Gali būti, kad suo. *pata* „puodynė“ bus pasiskolintas ne iš baltų, bet germanų: v. *Fass* „statinė“, s.v.a. *faz* „rezervuaras; dėžė“.

Vis dėlto sunku būtų pripažinti, kad lie. *pãdas* „krosnies pagrindas“, la. *pads* „akmeninės grindys“ < prabl. **pă̄da-s* < ide. **pĕ̄d-/*pŏ̄d-* „koja“ ir ide. **podo-s* (tematinis vedinys) ← ide. K kam. **pod-s* „koja“ (Трубачёв 1966, 207 t.) sietini su lie. *púodas*, mat tam prieštarauja žodžių semantika – lie. *púodas* nereiškia nei „pagrindo“, nei „pėdo – pėdos įspaudo“, o mėginimas sieti su krosnies padu yra kazuistinis, nes lie. *púodas* tokios sememos nesuponuoja. Daug patikimesnę žodžio kilmės analizę pateikė Mažiulis (PEŽ III 278), suponavęs deverbatyvą iš bl. **pēd-/pōd-* „talpinti, tilpti“ (PEŽ III 302) < ide. **ped-/pod-* „t. p.“.

Taigi remdamiesi tokia analize, galima suponuoti baltų kalbose buvusią tokią apofoninę seką: bl. **pēd-* „pėda; pėdos įspaudas“; **pŏ̄d-* „žemė; pagrindas; apačia“, kurie koreliuojasi su kitais ide. kalbose užfiksuotais pavyzdžiais: [guṇa laipsnio] gr. πέδον (ajol. πεδά), lo. *oppidum* < **op-pedom* „riba (= apribojimas) kojai“ (plg. Pedersen 1909, 91; Тронский 1953, 115); [*vr̥ddhi* laipsnio] πηδών, [*guṇa ŏ* laipsnio] ποδός [*vr̥ddhi* laipsnio] gr. dial. (dor.) πώς [< ide. **ō* (Bonfante 1995, 7)] (at.) πούς, [nulinio laipsnio] ἐπί-βδαι [< **ped-* – Brugmann 1902, 151] (Тронский 1960, 17).

Bl. **pēd-* (< ide. **pēd-* → lie. *pėdà, pė́das*, la. *pę̂ds, pę̂da*, lo. *pēs*) balsio ilgumo kilmė siejama su deklinacinės sistemos raida – su nom.sg. formavimu, plg. s.air. *ís* „žemai“ < **pēd-su* (IEW 790; Герценберг 1981, 135), todėl neįtikėtina, kad tam įtakos galėjo turėti Winterio dėsnis (Kortlandt 1985, 120 t.), veikęs tik baltų-slavų areale (Collinge 1985, 225 tt.) – toks struktūrinis darinys būdingas platesniam kalbiniam arealui. Tiesa, ne visada balsio ilgumas yra nulemtas paradigminių formantų – jis galėjo atsirasti ir dėl kompensacinio pailginimo: ide. **pod-s* > **poss* > **pōs* > **pōds* (Szemerényi 1970_a, 522; Bammesberger 1990, 23): s.i. *pāt*, gen. *padáḥ*, gr. πώς, ποδός, lo. *pēs*, *pedis* šaknies balsių ilgumas antrinis dėl kompensacinio pailginimo, iškritus nom.sg. *-e-* < **-es* (Савченко 1967, 75).

Manoma, kad ide. prokalbėje egzistavo šakniniai „pėdą“ reiškę žodžiai (plg. Skardžius IV 677; Барроу 1976, 120), prie kurių ilgainiui pridėti fleksiniai formantai galėjo nulemti skirtingos struktūros formų semantinių požymių painiojimą: galūnė **-om* buvo vartojama pasyviųjų žodžių klasėje kaip pasyvumo rodiklis. Vadinasi, šakninės lytys ide. **ped/pod* priklausė aktyviųjų leksemų klasei ir reiškė „koją“, o **pedom* – pasyviajai (su **-om*) ir reiškė pasyvų objektą: s.i. *pā́t* „pėda“, (gen.) *padáḥ*, (acc.) *pā́dam* „pėdsakas; žingsnis; vieta“, gr. πέδον„žemė; dirva“, gr. πούς, (gen.)

ποδός, lo. *pēs*, (gen.) *pedis*, lie. *pėdà* „pėdsakas“, het. *pedan* „vieta“[148], t. y. jie priklausė bevardės giminės leksemų grupei (plg. Савченко, Потемкин 1987, 144).

Išvados:

1. Rytų baltų kalbiniame areale užfiksuotos šios *ŏ/ā* kamienų gretybės: a) lie. *pėdà/pė́das* „kojos įspaudas; pėdsakas“ K I 477, II 200[a]; [PŽR] *pė́dos/pėdaĩ* „pėdsakai“ Gr; [RAA] – *pė́da/pė́das* „pėda“ And; [RAK] – *pė́da/pė́das* „pėda“ Ppl.; b) la. *pę̂ds/pę̂da* reikšme „pėdsakas“ (Al, Manc. Lettus Haselwurz; Manc. Post I 132; BW 31794; Al); la. *pę̂ds* ir *pâc* bei *pę̂da* = *pâda* „pėda; kojinės dalis, aptempianti pėdą; pėdos įspaudas (žemėje, sniege); baltos dėmės (pvz. musmirės kepurėlės); mechanizmo detalė“ (KV I 113).

1.1. La. *pę̂ds* ir *pâc* bei *pę̂da* = *pâda* – vienintelis toks gausus tos pačios šaknies *ŏ* ir *ā* kamienų vardažodžių, priskiriamų ide. leksiniam sluoksniui, vartojimo atvejis.

2. Lie. *pãdas* priklauso ide. baritonams.

3. Skirtinga akcentuacija *pė́dai : pėdaĩ* (M. Lietuva) „pėdsakai“ nulemta semantinės neutralizacijos (akivaizdžios rytų aukštaičių vilniškių plote – painiojamos formos *pẽdas/pãdas* „gremdymas“, o *pė́das* – su *pėdà*). Dėl to atsirado galūninio kirčiavimo forma, kuri antrinė, nes galėjo būti supainioti du skirtingi modeliai: nomen abstractum „pagrindas; žemė“ ↔ nomen acti „javų ryšulys“ ir nomen agentis „apatinė kojos dalis“ ↔ nomen acti „pėdsakas“, kuris morfologiškai sietinas su nomen agentis dariniais, bet semantiškai – su nomen abstractum lytimis.

4. P. Ruigio nurodoma forma *Pēdai* „pėdsakai“ dėl analogijos su lie. *pė́dos* (nom. pl.) pradėta kirčiuoti šaknyje. Daryti tokią prielaidą galima, remiantis lietuvių tarmėse pasitaikančiu itin dažnu nomen acti *pė́das* „pėdsakas“ tapatinimu su nomen agentis lie. *pėdà* [viena aktyvaus objekto „koja“ dalių].

5. Rekonstruotinos šios protosememos:

1) bl. **pēdā* (fem.) „pėda“ [aktyviosios klasės obj. „koja“ referentas] < **pēdăn* „koja“;

2) bl. n. collect. **padā* „pėdų įspaudai ant žemės“ < **pŏdăn* [pasyviosios klasės obj.] „pėdos įspaudas“.

6. La. *pada* „žemai esanti vieta lauko viduryje, kur negalima arti“ Lbž 183, la. *pade* „žole apaugusi vieta miške; miškus skirianti ganykla; nedidelis tvenkinys; lietaus vandeniu padengta dirva“ Pal 176, Vdr 195, Sg 204, la. aukš. *påds/pods* „plūkto molio grindys“ nėra skoliniai, bet seni baltiški žodžiai, turintys atitikmenų lietuvių dialektuose.

7. Lie. *pėdà/pė́da* integralioji reikšmė yra „apatinė kojos dalis“, lie. *pė́das* – „ryšulys ant žemės“, o lie. *pãdas* – „apačia, pagrindas“.

---

[148] Su šiuo hetitų žodžiu genetiškai susijęs ir het. *pāta-* = *pa-ta* – „koja“ < praanatolų **pód(o)-* (Melchert 1994, 231).

II.8. Lie. *smãkras* // dial. *smakrà* – la. *smak(a)rs* // dial. *smakre*

Veido dalis žemiau lūpų, arba smakras, lietuvių kalboje yra įvardijama *ŏ* ir *ā* kamienų formomis. LKŽ (XIII 96) nurodoma, kad moteriškosios giminės lytis *smakrà* (4) „veido dalis žemiau lūpų" užfiksuota vėlesniojo laikotarpio raštuose (KB II 81, K I 686, N 487, Sch 188), iki šiol vartojama ir kai kuriose šnektose (Rsn, Up, Rgn, Plšk, Jrb, Pgg, Trg). Vyriškosios giminės forma *smãkras* (4) ta pačia reikšme gausiai paliudyta senuosiuose bei vėlesniojo laikotarpio raštuose ir daugelyje šnektų (DP 145_{21} [plg. Kudzinowski II 234], SD[5] 19, 259 (plg. KSŽ 550); Lex 54; R, MŽ, Žod, J, M, Š, E, L, I, Rtr, DŽ[1], NdŽ // Pn, Ds, Tvr, Dkš, Skrb, Aps)[149]. LKŽ nurodoma, kad *ŏ* kamieno lytis dar gali reikšti „prie užpakalinio ratų skersaplaučio pritvirtintą lovelį, į kurį įkišamas pertraukis" (Grg, Jrd) (LKŽ ibd.).

Toks LKŽ pateikiamų *ŏ* ir *ā* kamienų formų arealinis paplitimas (moteriškosios giminės lytis nurodoma tik iš vakarų žemaičių [Rsn], varniškių [Up], raseiniškių [Trg] ir gretimų vakarų aukštaičių kauniškių [Plšk, Pgg] bei pastariesiems artimų periferinių [Rgn] šnektų) iš tikrųjų kelia tam tikrų problemų – gretybių vartosenos stoka kitose patarmėse verčia abejoti *ŏ/ā* variantų archajiškumu. Abejoti LKŽ nurodomais faktais negalima, mat LKŽK sukauptoje medžiagoje nepavyko rasti nė vieno ā kamieno formos vartosenos atvejo iš kitos patarmės zonos: *smakrà, -õs* (4) „smakras" Rsn [VŽ], Jrb, Užpl, Plšk, Smal [VAK], Up [PŽV], „pasmakrys; pabarzdė" Užv [PŽV], Rgn [PŠ]. Akcentuotina, kad LKŽ nurodoma ne visa informacija apie šių leksemų vartojimą. Vėlesniojo laikotarpio raštų sąrašą reikėtų praplėsti: *smakrà* „smakras" Leskien B 305; *ſmakrà, -õs* (fem.) „smakras" K I 189; Būga 1908, 72; *smakrõs káulas* K II 276; *smakra*, -õs „smakras" Jrk 63.

Pietų žemaičių raseiniškių plote (Trg) vartojama ne ketvirtosios, kaip nurodoma LKŽ, bet antrosios kirčiuotės forma – šį pavyzdį užrašiusi E. Grinaveckienė.

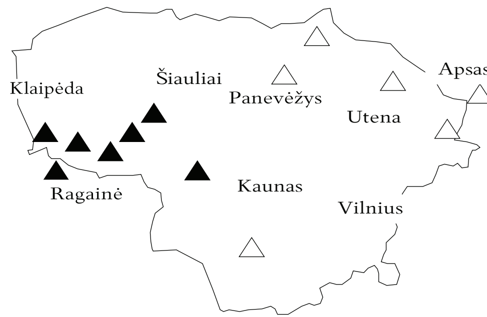
LKŽKP nėra užfiksuotas nė vienas moteriškosios lyties vartojimo faktas [išskyrus kai kuriuos senųjų raštų duomenis]. Vadinasi, galima daryti prielaidą apie moteriškosios giminės nykstamosios formos statusą.

Vis dėlto apsiriboti vien aukščiau nurodytomis šnektomis, kuriose būtų vartojamos abiejų kamienų formos, negalima – TA užfiksuoti net trys tarminiai arealai, neįtraukti į LKŽ: *smãkros* (pl. nom.) Vgr, Rdn [ŠŽT], *smakrà /smõkra/* (nom. sg.) Pd [RAK], Užb [RAU].

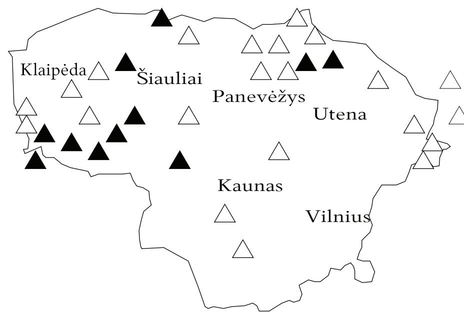
Taigi apibendrinant galima teigti, kad moteriškosios giminės forma būdinga beveik visam žemaičių tarminiam plotui, vakarų aukštaičiams kauniškiams, rytų aukštaičiams kupiškėnams ir kai kurioms pietų aukštaičių šnektoms:

---

[149] Vyriškosios giminės forma minima ir kitų autorių veikaluose: *Smákras, -ro* (masc.) „smakras" R I 135, *smákro* P 230 (Buch 1961, 19) ir kt.

II.8. 1 žemėlapis: arealinis *ŏ*/*ā* kamienų variantų paplitimas LKŽ duomenimis (baltas trikampis žymi *ŏ* kamieno formos *smãkras* vartojimo arealą, juodas – *ā* kamieno *smakrà*).

II.8. 2 žemėlapis: arealinis *ŏ*/*ā* kamienų variantų variantų paplitimas LKŽK, LKŽKP, TA duomenimis (baltas trikampis žymi *ŏ* kamienės formos *smãkras* vartojimo arealą, juodas – *ā* kamienės *smakrà*).

Taigi galima daryti išvadą, kad *ŏ* ir *ā* kamienų variantų vartosenos faktai užfiksuoti visose lietuvių patarmėse, išskyrus rytų aukštaičių vilniškių ir pietų aukštaičių plotus.

Sprendžiant pagrindinę – gretybių atsiradimo – problemą, galima atsargiai spėti, kad moteriškosios giminės forma suponuota leksemos semantinės raidos. Remiantis žodžio semantinio ekstensionalo analize (žr. toliau), galima rekonstruoti kolektyvo lytį **smakrā* „žandikauliai“ → „(gyvulio) snukis“. Todėl galima spėti, kad *ā* kamieno forma yra vėlyvesnė, nei vyriškosios giminės lytis, tačiau kitose ide. kalbose vartojamos tik moteriškosios giminės lytys[150] suponuoja ją esant ide. prokalbės veldinį.

[150] Vis dėlto sunku nustatyti kolektyvinės formos atsiradimo laiką, mat air. *smech* „smakras, žandas“ (fem.) < **smekā* < ide. *-*ā* ir alb. *mjekër* (fem.), (pl.) *mjekra* „smakras, barzda“ < praalb. **smekrā* (Orel 1998, 269) suponuoja archajišką *ā* kamieno variantą [*ŏ* kamieno lytis neužfiksuota]. Labiau tikėtina, kad atsiradus dviem vienodos reikšmės leksemoms, viena iš jų galėjo būti eliminuota

Sudėtingiausia nustatyti skirtingų kamienų formų atsiradimo chronologiją – gali būti, kad abiejų kamienų lytys yra labai senos (vartojamos skirtingų patarmių plotuose – suponuotinas archaizmas), nors *ā* kamieno forma nevartojama latvių kalboje.

Aptariant nagrinėjamos leksemos gretybės vartoseną šioje kalboje, konstatuotina, kad *ā* kamieno forma nėra užfiksuota nei senuosiuose raštuose, nei tarmėse: *smakars* „smakras, gomurys" Nkr, Lpp, Ssv, Lp, Zl, *smakars* „smaližius, smaguris", *smakrs* „smakras, gomurys" Dnk, Rc, Bn, Bsk, Zl, Pnm, *smakre* „t. p." Sj, *smakris* „t. p." Dž, Krš, Vndz, Dnd, Zln, Pl, Manz. Lettus, (pl.) *smakri* „apatinis žandikaulis" U (ME III 950) [šių formų vartosena nustatoma daug platesniame areale – plačiau žr. EH II 532; LVDA 200 [87 žemėlapį]).

Vis dėlto galima atsargiai spėti, kad *ē* kamieno forma la. dial. *smakre* „smakras, gomurys" gali būti vėlesnis perdirbinys vietoj senesnės *ā* kamieno, plg. la. dial. *padęgą̄* > *padeģę̄* „išdeginta miško vieta" (ME III 16), nors šią formą galima interpretuoti ir kaip la. dial. *smakris* (masc.) moteriškosios giminės atitikmenį.

Akcentinė žodžio analizė sudėtinga dėl ne visų gyvosios kalbos faktų pateikimo LKŽ [apsiribojama ketvirtosios kirčiuotės konstatavimu] ir jų vertinimo. Jau minėtas LKŽ sudarytojų Grinaveckienės LKŽK pateikto pavyzdžio „taisymas" [2-osios a.p. lytis → 4 a.p. forma] nėra korektiškas, mat šakninio kirčiavimo formas vartoja ir uteniškiai bei kupiškėnai: *smõkra* Užb, Pd (TA). Tiesa, šios formos užfiksuotos kirčio atitraukimo zonoje, todėl jas galima aiškinti kaip atrakcijos suponuotus pavyzdžius.

Kitas, LKŽ nenurodomas, faktas – vyriškosios giminės 2-osios kirčiuotės pavyzdys: lie. dial. *smãkrai* „pasmakrys, pabarzdys" Užv [PŽV – galimas kirčio atitraukimo atvejis] (LKŽK) ~ *smãkras* (**2**) „smakras" Dmš [PŠ – **atrakcija nebūdinga**] [Grinaveckienės kortelė – LKŽK]. Gali būti, kad būtent moteriškosios giminės formos akcentinė raida galėjo nulemti *ŏ* kamieno lyties inovacinę akcentinę paradigmą, t. y. rekonstruotina forma **smãkrā* [< **smakrā́*] > [po de Saussure'o dėsnio] *smakrà* (2) „smakras" Trg [PŽR] suponavo minėtos lyties performavimą (pagal analogiją[151]).

I.3.2 skyriuje jau minėta, kad nagrinėjant *ŏ/ā* kamienų gretybes viena iš spręstinų akcentinių problemų – chronologinis gretybių traktavimas. Stundžia (1994, 20), remdamasis Illič-Svityčiaus teorija (Иллич-Свитыч 1963, 118), yra iškėlęs hipotezę, kad tik vienas iš

iš vartosenos, išskyrus vėlyvos dialektinės vartosenos atsiradimo galimybes.

Nagrinėjami lie. *smãkras* „smakras, barzda", lie. *smakrà* „t. p." morfologiniai variantai suponuoja: 1) adjektyvinę semantinę poliarizaciją, t. y. objekto, kurį žymi leksema, požymio reikšminių ribų išplėtimą, įvykusį dar ide. prokalbėje, plg. sememą „barzda"; 2) dviejų savarankiškų leksemų atsiradimą dėl skirtingos semantinės raiškos: *ŏ* kam. lie. *smãkras* „smakras, barzda" (masc.) < ide. nomen abstractum [← adj.] (tai ir g. neutr.) **smok̂-rŏ-* „smakras" ← *„tai, kas atsikišę" = *adj. „t. p."; lie. *smakrà* „smakras, barzda" < ide. n. collect. **smok̂-rā* „barzda" ← *adj. „tai, kas atsikišę" (semantinė poliarizacija).

[151] Apie analogijos principo taikymą akcentologijoje plačiau žr. DI II 596.

variantų kamienų siekia ide. prokalbės laikus, jei **kita forma kirčiuojama galūnėje**. Jei kolektyvo formanto *-ā́* įtaka žodžio šakniai yra stiprinančioji, šakninio kirčiavimo lytis gali būti traktuojama kaip antrinė, todėl Stundžios pateiktas gretybių akcentinės opozicijos modelis negali būti lemiantis nustatant gretybės archajiškumą.

Tačiau šis spėjimas jokiais būdais nepaneigia moteriškosios giminės formos senumo kitose ide. kalbose, kuriose egzistuoja tik tokia forma (žr. toliau).

Jei akcentinė žodžio analizė nėra itin komplikuota, tai semantinio ekstensionalo vertinimas, remiantis LKŽ pateikiamomis dvejomis sememomis, neatspindi gyvosios kalbos vartosenos.

LKŽK sukaupta medžiaga yra daug informatyvesnė, nei pateikiama LKŽ. Vėlesniojo laikotarpio lietuvių raštuose labai aiškiai apibrėžiamas žodžio denotatas: *Smakrà* „smakras“, *ſmakrõs* „kaulas; (apatinis) žandikaulis“ K I 686b; *smakrõs káulas* K II 276; *smakras* „smakras; žandikaulis“ M.

„Smakro“ semema taip pat įvardytina denotatine, tačiau ji nėra motyvuota pragmatine (denotatą apibrėžiančia) verte, mat uteniškiai ir vilniškiai šio žodžio referentu laiko „žmogaus apatinio žandikaulio priešakį“ Ds [RAU], Tvr [RAV] [Būgos kortelė – LKŽK].

LKŽ nurodoma semema „veido dalis žemiau lūpų“ negali būti traktuojama kaip signifikatinė, mat kai kuriose šnektose žodis vartojamas „pažandės“ reikšme: *smãkras* (2) „kiaulės palūpis“ Ad [RAV] (Grinaveckienė – LKŽKP), t. y. remiantis tokiu reikšmės įvardijimu, sudėtinga nustatyti referentą, kurį žodis įvardija.

Žodžio vartosenos ypatybes ne visai atitinka ir LKŽ nurodomas moteriškosios giminės formų reikšmės apibendrinimas jau minėta semema „veido dalis žemiau lūpų“, mat varniškių Užvenčio šnektoje lie. *smakrà*, *-õs* įvardijamas ne „smakro“ = „veido dalis žemiau lūpų“, bet „kūno dalis po smakru“ – „pasmakrys; pabarzdė“ semema, kuriai artimesnė „barzdos“ reikšmė, LKŽ neminima – ji pasitaiko vėlesniojo laikotarpio raštuose: *smakras* „barzda, (dem.) *-elė*; smakras“ ISPL 84; *smákras* „barzda“ J.

Apsvarstyti šios lyties semantinę raidą būtina ir dėl Poškos žodyne pateikiamų reikšmių, suponuojančių ne denotatinę sememą „veido dalis žemiau lūpų“, bet „veido dalis ties apatiniu žandikauliu“: *smakras* „barzda, smakras, pagurklis“ PŽ 80. Tas pats autorius pateikia ir semantinio lygmens kaitos pavyzdžių, kai vietoj veido dalies įvardijamas visas veidas – „snukis“ PŽ I 648, ir semantinės pakaitos atvejį – žodis žymi visai kitą organą: *smakras* „nasrai; skruostas“ PŽ II 34, „gerklė; gurklys“ PŽ I 253 (LKŽKP).

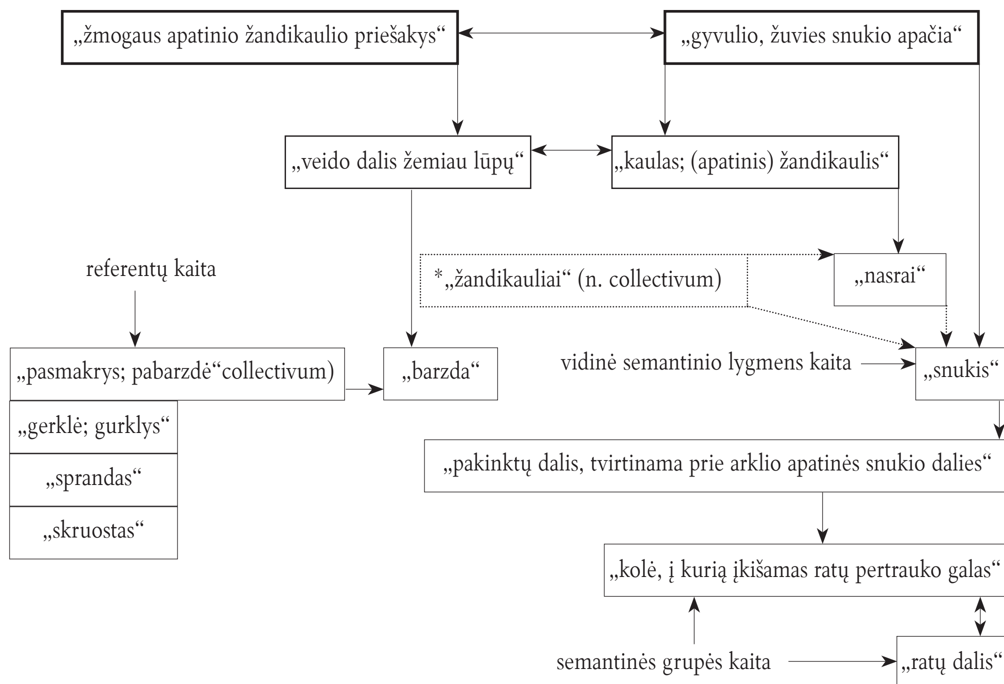
Semantinės pakaitos atvejų pasitaiko ir šnektose: *smãkras* (4) „sprandas“ Kv [PŽV] (LKŽKP).

Tokių reikšmių atsiradimą galima būtų sieti su skirtingų referentų raiška, mat semema „sprandas“, matyt, nusako kiaulės organą. Kadangi kiaulė kaulinio atsiki-

šimo snukio gale neturi, nagrinėjamu žodžiu gali būti reiškiamas „kiaulės palūpis" [*smãkras* (2)] Ad [RAV] (Grinaveckienė – LKŽKP), plg. *smãkras* „pažandžių apačia" Dkš [VAK] (LKŽK). Panašiai aiškintina ir „nasrų" semema. Reikšmė „gerklė", matyt, atsirado atsitiktinai dėl referentų „gurklio", „pabarzdė, pažandė" gretinimo.

Daug sudėtingiau paaiškinti kai kurių įrankių ir apyvokos daiktų pavadinimų atsiradimą. Vienintelė jų, be abejonės, tiesiogiai susijusi su denotatu „veido (gyvulio snukio) dalis prie žandikaulio" – *smãkras, -aĩ* „žąslai" Tl (LKŽK), t. y. „pakinktų dalis, tvirtinama prie arklio apatinės snukio dalies".

Kitos reikšmės – *smãkras, -aĩ* „kolė, į kurią įkišamas ratų pertrauko galas" Grg, „ratų dalis" Jdr [ŠŽK] (Vitkauskas – LKŽK) –, matyt, sietinos su semema „žąslai". Jas turbūt galima interpretuoti kaip semantinės grupės kaitos atvejus, kai vietoj senosios reikšmės randasi visai nauja semema[152]. Gali būti, kad tam įtakos turėjo ir išorinis kitos semantinės grupės objekto panašumas su šiuo kūno organu, plg. lie. *pasmakrỹs* „dalgio vieta, kur pakoja jungiasi su drobe" Ds (LKŽ IX 511).

II.8. 1 schema: lie. *smãkras* semantinis ekstensionalas

[152] Panašią kitimų seką galima nustatyti ir remiantis vėlesnių sufiksinių vedinių bei prefiksinių darinių semantine raida: lie. dial. *smakrỹs* (4) „smakras" Smlgš (LTT 104), lie. dial. *smakrõnė* „smakras, espanjolė = smaili barzdelė" Lp (Nesselmann 1851, 487; Agrell 1919, 17), lie. *pasmakrẽ* „vieta

Dabartinėje lietuvių kalboje žodžiui būdinga žymiai skurdesnė semantinė raiška. Remiantis VDU tekstyno duomenų bazėje sukaupta medžiaga, išskirtinos dvi reikšmės:

1) „žmogaus veido dalis žemiau lūpų“: *Subtilūs veido bruožai, nedidelė nosis, ryškiai apibrėžtas **smakras***;

2) „gyvulio, žuvies snukio apačia“: *Nosis oranžinė, **smakras** ir kakta geltoni. Pelekų spalva kaip kūno.; Birmos kačių kūnas pailgas, kojos trumpos ir tvirtos, letenėlės apvalios, taip pat apvalūs žandai, gerai išsivystęs **smakras***.

Remiantis šia analize, galima atsargiai rekonstruoti integraliąją sememą „apatinio žandikaulio atsikišimas žmogaus/gyvulio veido/snukio dalyje žemiau lūpų“, plg. (pravardes) *Smakrẽlė* (fem.) „smailaus smakro“, *Smakrẽlis* „keistos formos smakro“ (Butkus 1995, 385).

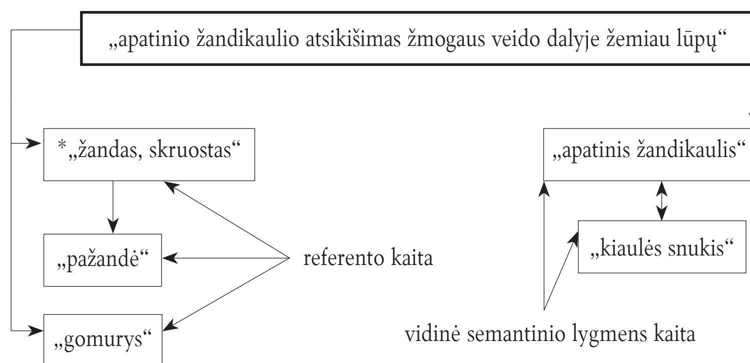
Semantinė latvių vardažodžio analizė panaši į lietuvių kalbos pavyzdžių reikšmių sklaidą ne tik dėl semantinio lygmens kaitos atvejo (plg. la. *smakars* „kiaulės snukis“ Cs), bet ir referento kaitos pavyzdžio (plg. la. *smakrs* „gomurys“). Tiek senuosiuose raštuose[153], tiek ir folkloro rinkiniuose dažniausiai minima „apatinio žandikaulio atsikišimo žmogaus veido dalyje žemiau lūpų“ reikšmė, plg. labai negausius pavyzdžius, pateiktus www.ailab.lv: (prt): 23151. *Pašlaik, kad zibsnī, jāmet krusts no pieres uz **smakri** un tad pāri vaigiem, tad neispeŗot. Priekš kādiem astoņiem gadiem Tirzā arī es tā tiku darījusi.* /M. Vētra, Tirza./; (psk): *Ārā lienot, vecene to sagrābj aiz **smakra** un prasa, lai atdodot šķiltavas, kaut arī naudu paturētu, paturētu*. (Raganas šķiltavas. l. A. 562. A. Lerchis-Puškaitis Džūkstē-Pienavā. LP. I, 126 (100)).

Literatūrinės latvių kalbos žodyne nagrinėjamas žodis apibrėžiamas viena semema „smakras“ (LVV VII_2 34). Vadinasi, galima konstatuoti monoseminės formos vartosenos atvejį. Tiesa, išvestinių formų reikšmės suponuoja ir lietuvių šnektose vartojamą „žando, skruosto“ sememą: *pasmakrs* „pasmakrė“ [tokios morfologinės struktūros žodžiai reikšme „smakras, gomurys“ vartojami tik Kuržemėje ir Žemgaloje, kai kuriose Vidžemės pietvakarių dalyse, kitur – *zods*] ≠ ***smakars***, *pasmakars, pasmakre* „pažandė“ [Kuržemės vakaruose plačiai paplitusios formos], *pasmakare, pasmakaris* „t. p.“ (plg. LVDA 199 t., 391), kai kur vartojamos lytys *pasmakle* Au, Vrk, *pasmaklis* Brž, Zs (LVDA 200).

po smakru, pabarzdys“ Er, Lš → „apynasrio dirželis, segamas arklio pasnukyje“ Lc, Lž, Dgl, Ds → „virvutė, su kuria botagas rišamas prie botkočio“ Vr, Trk, Žd, Sd, Šauk, Tl ↔ „spragilo, kultuvo jungas, gręžlė“ Vgr (LKŽ IX 511) ~ *pãsmakris, pasmakrỹs,-ẽ* „apatinė smakro dalis“ → *pãsmakris* „arklio snukio vieta, ant kurios užmaunamos kamanos“, (verb.) *pasmakr(i)úoti* „užsirišti po smakru (kaklu) skarelę“ (LEW 839).

[153] Plg. s.la. *Smakrs* „smakras“, la. *smakris* „t. p.“ (plg. Lettus 1638, 101, Lj. 1685, 269) (Fennell 1998, 298).

Nustatant integraliąją žodžio reikšmę, itin reikšmingas LVDA (200) pateikiamas aptariamo latvių žodžio apibūdinimas, užrašytas Ciecerėje: *smakrs – tikai priekšā, žuôds – ar visiem žoķliem*. Vadinasi, galima ir latvių kalbai suponuoti integraliąją sememą „apatinio žandikaulio atsikišimas žmogaus veido dalyje žemiau lūpų“:

II.8. 2 schema: la. *smakrs* semantinis ekstensionalas

Iš fonetinės problematikos aptartini konsonantinės žodžio raidos aiškinimai. Iki šiol nesutariama, kaip reiktų interpretuoti lie. *smãkras* konsonantinę seką *s...k*, kitose ide. kalbose atitinkančią **s...š* [kentuminių ir sateminių kalbų *k̂* raiškos ypatybė]. Pirmoji interpretuojama kaip problemiška, neatitinkanti bendraindoeuropietiškųjų fonetinių kitimų principų [plg. s.i. *śmáśru-* „ūsai, barzda“ – dėl s.i. *s* → *ś* plačiau žr. Brugmann 1902, 238; Macdonell 1910, 45; Барроу 1976, 95][154]. Siūloma seką

[154] Diskutuojama dėl s.i. *śmáśru-* „ūsai, barzda“ sateminės (with an inexplicable *-śr-*, plg. Beekes 1995, 112 t.) ir kentuminės het. *zama(n)kur* formų kilmės autentiškumo, t. y. linkstama abejoti hetitų leksemos archajiškumu dėl kentuminio *-kur* elemento šalia sateminio s.i. *-śru-*. Teigiama, kad het. *-k-* asibiliacijai sutrukdė metatezė (Гамкрелидзе, Иванов 1984, 112) – pamirštama, kad hetitų kalba, priešingai nei baltų, slavų kalbos, nepriklauso tarpinei kalbų grupei, kurioje sateminės formos gali būti vartojamos greta kentuminių (plg. Откупщиков 1989, 50 t.; Журавлёв, Шахмайкин 1987, 156 t.), todėl het. *zama(n)kur* < **z(a)-mankru* (< ide. **smek[h]-r-* / **smek̂[h]-r-*) (Гамкрелидзе, Иванов ibd.) interpretacija nesuponuoja sateminės formos predisponuojančios padėties jau vien todėl, kad kentuminės formos užfiksuotos ne tik baltų kalbų areale, bet ir albanų kalboje.

Tokiu aiškinimu nepatogu remtis dar ir todėl, kad tokioje pozicijoje (prieš u) hetitų dantiraštinėje ir luvių hieroglifinėje kalbose **k[h]* asibiliacija vyko [ankstesniuose savo darbuose V. Ivanovas tokį neatitikimą aiškino sonanto **r̥* > *ur* hetitų kalboje (Иванов 1983_a, 103), tačiau akivaizdu, kad šios hipotezės autorius supainiojo fonetinius senovės indų ir hetitų kalbų procesus, kadangi būtent s.i. *r̥* > *ur* [bet tik tam tikroje pozicijoje; tam įtakos turėjo ir kirčio vieta] (Macdonell 1910, 8, 20), be to, ide. **r̥* > het. *ar*, o ne *ur* (plg. Beekes 1995, 136)], plg. luv. (hierog.) *surna-* „ragas“ (Гамкрелидзе, Иванов 1984, 919 t.). Nepaisant akivaizdžių tokios hipotezės trūkumų, mėginama rekonstruoti anatolų ir bendradagestaniečių prolytes *mVǯVr* // **mVč̕Vr* „barzda“ > lezginų *čəuru*, tabaskų *miǯir* „t. p.“ (Гамкрелидзе, Иванов ibd.), rytų kaukaziečių **moč̕orV* (S.

s...k kildinti iš **s...š* dėl disimiliacijos; todėl rekonstruojama lytis **smašra* <**smók̂* (Smoczyński 2001, 118; LEŽ 574). Priebalsis *-k-* interpretuojamas kaip įterptinis (paratetinis) tarp balsio ir rekonstruojamo **-š-*, t. y. **-kšr-*, t. y. rekonstruotina lytis **smakšras*, kurio darybiniu ekvivalentu Smoczyńskis (ibd.) įvardija lie. (dial.) *dekšra* ~ lie. *dešra*, lie. (dial.) *mikšras* „ešerys".

Toks asibiliacijos problemos sprendimas nėra patikimas visų pirma todėl, kad šios hipotezės autorius lygina skirtingos kilmės (temporaliniu aspektu) žodžius – ide. leksikos sluoksniui priskiriamą lie. *smãkras* „veido dalis žemiau lūpų" su lie. (naujadaru) *dekšra* ~ *dešra*, lie. *mikšras*. Daug patikimesnis ir iki šiol nepaneigtas Agrellio

---

A. Starostino rekonstrukcija) (Иванов 1985, 162), taip suponuojant ide. formą su *-k̂-*, nors šie neindoeuropietiški pavyzdžiai gali būti traktuojami kaip vėlyvi skoliniai iš ide. dialektinių zonų (plg. Иванов ibd.) – Ivanovas (plg. Иванов 1977, 231) nėra nuoseklus, kadangi ankstesniuose savo darbuose, remdamasis **k̂[h]* asibiliacijos dėsningumais anatolų kalbiniame areale, teigė nesant būtinybės rekonstruoti praide. formą su *-k-*.

Kai kas mėgina rekonstruoti het. **smakrur*, t. y. įvykus *-r-* vėlyvai asimiliacijai, gauta naujoji kentuminė forma nebuvo „satemizuota" dėl vėlyvo pastarojo fonetinio proceso (Kronasser 1966-1987, 286), tačiau tokia rekonstrukcija suponuoja vykus progresyvinę asimiliaciją – patvirtinti tokiam fonetiniam procesui nėra patikimų argumentų, kadangi grafikoje nereflektuojamas /a/ ilgumas, tikėtinas dėl kompensacinio pailginimo. Vadinasi, kentuminės formos galėjo būti vartojamos ir sateminių kalbų arealinėje zonoje.

Tokį problemos sprendimą galima argumentuoti ne tik baltų kalbų pavyzdžiais (visi kentuminiai), bet ir alb. (dial.) *mjékrɛ* „barzda, smakras" < **smek-rā* „t. p." [alb. **sm-* pakito į *m-*, nepriklausomai nuo to, ar šis fonemų derinys paveldėtas iš ide. prokalbės, ar buvęs skoliniuose (ankstyvuosiuose ir vėlyvuosiuose) (Орёл 1988, 182)], kur vietoj dėsningo asibiliacinio yra gomurinis priebalsis (dar žr. Десницкая 1984, 278; Stang 1966, 92). Teiginys, kad tokį neatitikimą galima paaiškinti vėlyva ide. gomurinių asibiliacija albanų kalboje (Jokl 1924, 90), nėra informatyvus, kadangi ir albanų dialektuose vartojamos kentuminės formos, plg. alb. (dial. – vidurio rytų gegų) *ɲeker* „barzda" (Десницкая 1984, 278) – jokios temporalinės ar arealinės poliarizacijos faktų minėtam spėjimui patvirtinti nepateikiama. Kai kas mėgina kentuminės formos atsiradimą sieti su užpakalinės eilės gomurinių priebalsių depalatalizavimu (t. y. C veliarizacija) prieš sonantą (Нерознак 1978, 18), tačiau tokiam teiginiui pagrįsti reikalingi tvirtesni argumentai, nei panašaus fonetinio kitimo konstatavimas frygų kalboje (Нерознак 1978, 161).

Dėl het. *zama(n)kur* < **z(a)-mankru* (< ide. **smek[h]-r-/*smek̂[h]-r-*) konstatuotina, kad metatezė neturėjo įtakos fonetinei žodžio formacijai, kadangi būtent tokioje pozicijoje asibiliacija visai tikėtina (žr. aukščiau) – jos priežastys buvo morfologinės [Eckertas (1969_a, 311) šios metatezės per daug nesureikšmina, kadangi, pasak jo, tai labai dažnai senovės indų ir hetitų kalbose pasitaikanti *-ur-* // *-ru-* kaita, tačiau aukščiau išdėstyti faktai apie tokios kaitos svarbą žodžio darybai ir net kirčio vietai verčia abejoti šiuo teiginiu, kadangi abiejų minėtų leksemų nagrinėjamos kaitos skiriasi savo etiologija]. Ši metatezė het. *š/zamankur* „barzda" < praanat. **smonk̂wr̥* (Melchert 1994, 94) nulėmė tik leksemos perėjimą į daug produktyvesnį *ur* kamieną, kurie dažniausiai yra nomina abstracta (plačiau žr. Фридрих 1952, 55) [plg. visiškai tapatų morfologinį procesą lietuvių tarmėse: lie. dial. (Leipalingis) *smakrõnė* „smakras, espanjolė = smaili barzdelė" (Nesselmann 1851, 487) pasidarytas su suff. *-onė*, kuriuo formuojami būtent nomina abstracta (plačiau žr. Skardžius I 276)].

spėjimas, kad lietuvių kalboje žodžio viduryje *-kr-* išliko tose leksemose, greta kurių nebuvo vartojamos formos be *-r-* (plačiau žr. Būga II 218).

Ide. problematika daug sudėtingesnė ir nėra išspręsta iki šiol – nesutariama dėl nagrinėjamų vardažodžių kilmės. Teigiama, kad „smakrą“ reiškiantys vardažodžiai:

1) yra labai archajiški, ide. prokalbės leksiniam sluoksniui priskirtini derivatai, nors prolytės rekonstrukcija nėra griežtai apibrėžta, t. y. jau minėtos rytų baltų leksemos siejamos su s.i. *śmáśru-* „ūsai, barzda“ < **smáśru-*[155] „t. p.“ (Mayrhofer III 382), arm. *mauruk̓ ~ muruk̓* „barzda“ < **smokru-* „t. p.“ [baltų ir armėnų leksinė izoglosa (LKI I 111, 114)], alb. *mjekër* „barzda, smakras“, alb. (dial.) *mjékrɛ* „t. p.“ < **smek-rā* „t. p.“, air. *smech* „smakras, žandas“ (fem.) < **smekā* „t. p.“, n. air. *smeig* „t. p.“, šk. *smig* „t. p.“ (Pedersen 1909, 86; Льюис, Педерсен 51), s.angl. *mʿœr(e)* „lūpa“ (masc.), ags. *smōēras* (pl. masc.) „lūpos“ < **smahria-*, norv.-dan. *smōēre* (masc.) „t. p.“, šv. dial. *smäre* (masc.) „dobilas“, het. *zama(n)kur* „barzda“, adj. *š(a)mankur-want* „apžė-

155 Pasitaiko svarstymų, kuriuose teigiama, kad lietuvių „smakrą“ reiškiančių vardažodžių morfologinė struktūra vertintina kaip inovacinė, t. y. rekonstruotina u kamienės bl. (?) **smašru-* = s.i. *śmáśru-* „ūsai, barzda“ (neutr.) < *smáśru-* < ide. * *smóḱ-u̯r̥* (*-u̯er-* / *-u̯r̥-* / *-ur-*) > het. *zama(n) kur* / *zmākur* (neutr.) „barzda“ (Smoczyński ibd.). Remtis tokiu spėjimu nėra patogu dar ir dėl ne visiškai aiškios s.i. *śmáśru-* morfologinės raidos. Tai kur kas sudėtingesnės darybos leksema, nei gali pasirodyti iš pirmo žvilgsnio. Gali būti, kad tai nėra ide. * *u* kamienis vardažodis. Šio žodžio finalėje esantis *-u-* gali būti aiškinamas ir kaip sufiksas [< ide. **-eu-* (plg. Мейе 1914, 231)], pridėtas prie pirminio suff. *-r-* [< ide. **-ro-*] senojoje indų kalboje, o ne ide. prokalbėje (plg. Барроу 1976, 148). Svarbu konstatuoti faktą, kad būtent suff. *-u-* nulėmė nagrinėjamo žodžio giminės kategoriją (neutr.) (Барроу ibd.) ir kirčio vietą (Барроу 1976, 168). Mėginta šio *-u-* atsiradimą paaiškinti analogijos principu dėl ide. **ĝenu* „žandikaulis“ (Porzig 1964, 239), tačiau jau minėta inovacinė akcentinė šios leksemos formacija tokią hipotezę paneigia. Tai, matyt, vėlyva morfologinė s. indų inovacija, nulemta šio žodžio susiejimo su nauja ir daug gausesne vardažodžių klase. Priežastys, dėl kurių įvyko tokie žymūs pakitimai, aiškintinos remiantis senovės indų gramatinės sistemos raida, kuri negali būti suvokiama kaip tiesioginė ide. prokalbės refleksija. Įmanoma, kad „smakrą, barzdą“ reiškiantys žodžiai ide. prokalbėje apskritai neturėjo sufikso [ypač paini Porzigo (Порциг 1964, 239) „smakrą“ reiškiančių vardažodžių darybinė analizė, mat vienur teigiama, kad tai – ide. suff. **-ro-*, **-rā*, kitur – ide. formanto **-r-* derivatai (Порциг 1964, 188, 268; dar plg. Ambrazas 2000, 277) (plg. IEW 968)], t. y. patikimiau suponuoti, kad tai – verbalinės kilmės adjektyvai, substantyvizuoti jau atskiruose ide. dialektiniuose arealuose – įvairuoja ne tik šių vardažodžių morfologinė struktūra, bet ir reikšmė. Gerai žinomas faktas, kad su ide. suff. **-ro-* ir **-eu-* buvo formuojami verba adjectiva – įmanoma, kad greta s.i. **-ro-* kamienės formos buvo pradėta vartoti ir **u* kamienė forma. Vėliau joms sumišus [kontaminacijos veiksnys], substantyvizuota viena *-ru-* kamienė lytis (plačiau žr. Мейе 1914, 236). Be to, tokią hipotezę galima paremti ir morfonologiniu abiejų sufiksų statusu, mat senojoje indų kalboje jie abu tapatūs pagal sintagminę charakteristiką – tai nulėmė šių žodžių akcentuaciją (plačiau žr. Елизаренкова 1974, 16). Vadinasi, s.i. *śmáśru-* negali būti svarus argumentas nustatant ide. prolytės morfologinį ir akcentinį archetipą, kadangi fonologinio junglumo principas nustatant leksemos kirčio vietą būdingas tik senajai indų kalbai (Vedų kalbai) (Елизаренкова 1982, 143; 1987, 136). Taip pat svarbu, kad /*r*/ indų kalboje gali būti tik prieš *V* ir skardųjį *C* (Елизаренкова 1974, 32). Todėl rekonstruoti ide. **smóḱ-u̯r̥* (*-u̯er-*/*-u̯r̥-*/*-ur-*) labai rizikinga.

lęs barzda“ (Melchert 1994, 172; Георгиев 1958, 149) < **smokur,* **smokru*- ← ide. **smek*-/**smok*- „žandas, barzda“ + suff. *-*rŏ*- (Brugmann 1902, 238; Trautmann 1923, 270; IEW 968; Mayrhofer III 382; Барроу 1976, 149; LEW 939). Rekonstruojamos ide. šaknys siejamos su ide. **smeg(h)*- „ragauti“ (IEW ibd.);

2) „smakrą“ reiškiantys vardažodžiai traktuojami kaip dviejų savarankiškų substantyvų dūriniai. Toks spėjimas paremiamas netradicine s.i. *śmáśru*- „ūsai, barzda“ ir het. *zama(n)kur* etimologija:

2a) rekonstruotina prolytė ide. **s'mon-k'r-u-,* t. y. s.i. *śman* < **s'mon* „oda“ + *śr*- „puošti“ (Иванов 1985, 162), nors šios hipotezės autorius teigia, kad tai gali būti ir liaudies etimologijos pavyzdys;

2b) remiantis T. Marki teorija, kad ide. **bhardhā* < **bher*-/**bhor*- „aštrus, pjauti“, s.i. *śmáśru*- „ūsai, barzda“ traktuojamas kaip prefikso *sm*- ir *áśru*- (**ak̂ru*-) „aštrus“ dūrinys (Трубачёв 1988, 314; 1991, 178).

Dar problemiškesnis akcentinės prolytės rekonstravimas, mat atstatoma ide. *smók*- (plg. Smoczyński 2001, 118) suponuoja senąją baritonezę resp. akrostatinį akcentinį modelį (dėl jo plačiau žr. Герценберг 1979, 42 tt.):

Rs > óo/o
oo/o/ f = R(ĕ̄´)s(ø)f(ø)

Tokia nuostata galėjo įsigalėti dėl s.i. *śmáśru*- „ūsai, barzda“ (neutr.) akcentinio modelio, tačiau neatsižvelgiama į gana žymius šio žodžio morfologinius pakitimus (žr. 155 išnašą) bei K. Brugmanno alb. (dial.) *mjékrɛ* „barzda, smakras“ šaknies aiškinimą: „starktonigen Silben zu diphtongischen ie geworden“ (Brugmann, Delbrück 1897-1916, 119).

Remiantis šiais argumentais, galima teigti, kad ide. baritoninės šaknies rekonstrukcija yra menkai motyvuota. Be to, baltų kalbų pavyzdžiai reflektuoja kitą akcentinį modelį[156].

156 Sprendžiant šią problemą, galima pasitelkti šv. dial. *smäre* „dobilas“ (masc.), siejamą su ide. **smek*-/**smok*- „smakras, barzda“ (IEW ibd.). Iš pradžių gali pasirodyti, kad pastaroji leksema tik patvirtina senąją baritonezę: ilgas šaknies balsis (tą patvirtina žodžio finalės fonetinė kaita: *a* > *e* [pagal bendrąją tendenciją, būdingą visoms skandinavų kalboms, išskyrus islandų kalbą] po ilgojo šaknies skiemens (Стеблин-Каменский 1953, 150)) – atsidūrus nekirčiuotoje padėtyje pakito galūnės balsio kokybė, t. y. vietoj žemutinio pakilimo /a/ atsirado vidutinio pakilimo /e/ (Стеблин-Каменский ibd.), t. y. šv. *ä* < *ǡ* = atviras paplatėjęs *e* (Стеблин-Каменский 1953, 66) [suponuoti paprastesnę morfonologinę leksemos finalės interpretaciją, kad priklausomai nuo kirčiuoto šaknies balsio kiekybės priklauso šalia esančio balsio kokybė, t. y. ilgasis skiemuo + *æ, i, u* [susiaurėjęs balsis] – trumpasis skiemuo + *a, e, o* [paplatėjęs balsis] (Кубрякова, Макаев 1977, 26), keblu dėl galimos trejopos šv. ä kilmės interpretacijos]. Tokia interpretacija nekeltų abejonių, jeigu šv. *ä* kilmė galėtų būti siejama tik su ilguoju ide. **ē*, tačiau pastaroji fonema gali būti kildinama ir iš trumpojo šv. *ǎ*, kuris atsidūręs naujoje kirčiuotoje pozicijoje pailgėja (Steblin-

Nustatant ide. semantinio „smakrą, barzdą" ekstensionalo ribas, akcentuotinas Porzigo teiginys, kad ide. **smek̂*- „smakras" yra pirminis, t. y. „barzdos" reikšmė yra vėlyvesnė (Порциг 1964, 188; dar plg. Zinkevičius 1985, 187).

Vienas paskutiniųjų, nagrinėjusių lie. *smãkras* „smakras, barzda" etimologiją, M. Jobas (1999, 251 tt.) mėgina prieštarauti sememos „smakras" pirmumui ir teigia, kad ankstesnė buvusi „barzdos" reikšmė, kuri vėliau buvo transponuota baltų, slavų, germanų ir italikų inovaciniam ide. **bhar(s)dhā*[157] „barzda" (plg. Ambrazas 2000_a, 277; Zinkevičius 1985_a, 79). Tokia hipotezė abejotina jau vien todėl, kad paremta s.i. *śmáśru*- „ūsai, barzda"

Каменский 1953, 111). Šis šv. *ä* gali reikšti ir ilgąjį /*ē*/ < ide. **ai* (Стеблин-Каменский 1953, 129; Кузьменко 1991, 176). Vadinasi, įvyko trejopos kokybės balsių sutapimas į vieną šv. *ä*. Gerai žinomas faktas, kad skandinavų kalbose šaknyse *CV̌C(V)* po *V̌* gali eiti tik silpnasis trankusis arba sonantas, kuris (sonorinis C) netgi galėdavo pailginti balsį (tai ypač būdinga kitoms germanų kalboms – aukštaičių alemanų ir pietų bavarų dialektams) (Кузьменко 1991, 30, 148). Taigi nagrinėjamo šv. (dial.) *smäre* „dobilas" /*ä*/ nėra ilgas, bet pailgėjęs balsis ne tik todėl, kad atsidūrė kirčiuotoje padėtyje, bet ir dėl sonanto poveikio. Be to, A. Kochas yra nustatęs, kad švedų kalboje atvirame skiemenyje balsis pailgėdavo (Кузьменко 1991, 148), o tai galėjo nulemti ir finalėje esančio *a* virtimą į *e* (Кузьменко 1991, 150), t. y. tik po ilgos šaknies galūnėje esančio balsio kokybė galėjo kisti į neutralesnio balsinio laipsnio atitikmenį (Кузьменко 1991, 172). Vadinasi, šios leksemos šaknies *V̄* ilgumas gali būti traktuojamas kaip antrinis (kompensacinis arba pozicinis), bet nereflektuojantis ide. ilgojo balsio kokybės.
Rekonstruojant šių leksemų akcentinį modelį, svarbi het. *š/za-ma(n)-kur* detalesnė morfonologinė analizė, kadangi lingvistų darbuose labai įvairuoja pateikiamos šio žodžio formos, t. y. jų fonetinė interpretacija: het. *za-ma-(an-)kur* ir het. *za-ma-an-gur* (nom.-acc. sg.) „barzda" (Kronasser 1966-1987, 286) = /zmānkur/, /zmāngur/ (plg. Carruba 1981, 245); het. *zama(n)kur* = /zmākur/ (neutr.) „t. p." (Smoczyński 2001, 118). Gaila, kad autoriai nenurodo šaltinių, kuriais jie naudojosi, kadangi het. *za-ma-an-gur* suponuoja ide. **smēĝ*-, neturinčiu nieko bendra su rekonstruojamu ide. **smek*-/**smok*- „smakras, barzda" (kitaip IEW 968). Čia svarbiausia akcentuoti įterptinio (t. y. neetimologinio) -*n*- svarbą leksemos morfonologiniam statusui, kadangi būtent šis, poziciškai motyvuotas, nosinio priebalsio įvedimas sudaro prielaidas skiemens ilgumui ir kirčiuotai pozicijai atsirasti (Melchert 1994, 107; Иванов 1989_a, 98). Todėl Smoczyńskio pateikta fonologinė het. /zmākur/ interpretacija labai neaiški: nosinio elemento traktavimas kaip fakultatyvaus negalimas – tą paneigia adjektyvų daryba: adj. het. *š(a)mankur-want* „apžėlęs barzda", kurio kirčiuojama sunkioji bazė (uždaras skiemuo) (plg. Иванов 1985, 99) < praant. **smonk̂wr̥* (Melchert 1994, 94). Vadinasi, nagrinėjamo het. *š/za-ma(n)-kur* šaknies ilgumas yra pozicinis inovacinis (įvedamas dar vienas nosinis elementas), neturintis nieko bendra su ide. prolytės fonologine išraiška.
Todėl s.i. *śmáśru*- „ūsai, barzda" ir het. *š/za-ma(n)-kur* = /zmā́nkur/ baritonezė nėra paveldėtas faktas, bet vėlyva, vidinių kalbos fonotaktinių kaitų nulemta inovacija. Ji negali būti traktuojama kaip ide. prokalbės realijas reflektuojantis archaizmas, suponuojantis ide. **smók̂* (plg. Smoczyński 2001, 118). Minėti pavyzdžiai atspindi bendrą šioms kalboms būdingą akcentinę tendenciją: kirčiuojant *rs* tipo žodžius lemiamos įtakos turi foneminių derinių skiemeninių bazių kokybė, t. y. linkstama kirčiuoti sunkiąją bazę (uždarąjį skiemenį); nesant tokios, įterpiami paratetiniai elementai – šiuo atveju nosinis -*n*-. Tokia tendencija atitinka dinaminio kirčiavimo modelį (plg. Семереньи 1980, 86).

157 Toks šios leksemos interpretavimas yra pasenęs, mat **bhar(s)dhā* traktavimas kaip inovacinio niekuo nepamatuotas. Yra žinoma, kad ši lytis yra pasiskolinta iš semitų kalbų ir reiškė apeiginę barzdą (žr. 85 išnašą).

(Zinkevičius ibd.), het. *š/za-ma(n)-kur* „barzda“ reikšmine sklaida, visiškai neatsižvelgiant į šių žodžių darybą – akivaizdu, kad pastarieji – sufiksiniai derivatai, o Jobo minimas air. *smech* „smakras, žandas“ toks nėra. Pastarasis reikšmės „barzda“ nereflektuoja. Todėl Porzigo suformuluotas teiginys dėl sememos „smakras“ pirmumo, matyt, yra teisingas, nors visai įmanoma, kad rekonstruojamos ide. **smek-/*smok-* lytys galėjo reikšti ir „smakrą“, ir „barzdą“ jau ide. prokalbėje [iki suskilimo į dialektus] (plg. IEW ibd.), o toks žymus semantinis diferentiškumas tarp sufiksinių vedinių (plg. lie. *smãkras* „smakras, barzda“, s.angl. *mœ̄'r(e)* „lūpa“ (masc.), ags. *smōēras* (pl. masc.) „lūpos“ < **smahria-*, norv.-dan. *smōēre* (masc.) „t. p.“, šv. (dial.) *smäre* (masc.)), gali būti aiškinamas referentų kaita.

Išvados:

1. Rekonstruotina rytų baltų integralioji semema „apatinio žandikaulio atsikišimas žmogaus/gyvulio veido/snukio dalyje žemiau lūpų“.

2. Konsonantinės sekos bl. *s...k* neatitikimas sateminių kalbų **s...š* [plg. s.i. *śmáśru-* „ūsai, barzda“] aiškintinas, remiantis Agrellio hipoteze.

3. *ŏ/ā* kamienų gretybė, reiškianti „smakrą“, yra vėlyva rytų baltų kalbų (galbūt tik lietuvių kalbos) inovacija – moteriškosios giminės lytis lie. *smakrà* suponuoja kolektyvo prolytę, kildintiną iš vyriškosios giminės formos.

II.9. Lie. *spar̃nas* // dial. *sparnà* – la. *spȁrns* // dial. *spȁrna* [lie. *papar̃tis*; *spar̃vas*, *sparvà*]

Lie. *spar̃nas* LKŽ apibūdinamas net 14 reikšmių, todėl nagrinėjant žodį formaliuoju semantiniu aspektu, būtina identifikuoti interpretatoriaus santykį su referentu, t. y. nustatyti reikšminio ženklo ir žyminčiojo objekto mediatorinį ryšį bei kalbos vartotojo gebėjimą priskirti jam vieną ar kitą ikoninę funkciją (pagal Peirce'o metodą – plačiau apie šį nagrinėjimo būdą žr. Кобозева 2000, 37 tt.).

Dėl lie. *spar̃nas* ekstensionalo polisemiškumo, žodžio reikšmių nagrinėjimas pradėtinas ne nuo aktualiosios, bet virtualiosios reikšmės apžvalgos, t. y. pirmiausiai aptartinos reikšmės, kurių virtualiosios reikšmės semantiniai lizdai pateikiami enciklopediniuose sąvaduose. Lie. *spar̃nas* LTE (X 326 t.) apibūdinamas taip:

1. *sparnaĩ*:

1.1 „gyvūnų skraidymo organai. Juos turi vabzdžiai, paukščiai ir kai kurie žinduoliai (šikšnosparniai)“.

2. *spar̃nas*:

2.1 „sunkesnio už orą skraidymo aparato dalis, sukurianti jo skraidomąją jėgą“;

2.2 „kariuomenės operatyvinės arba taktinės grupės, išdėstytos tankine, skleistine arba kautynių rikiuote, dešinysis arba kairysis kraštas“;

2.3 „JAV karinių oro pajėgų pagrindinė organizacinė ir taktinė dalis (2–3 sparnai sudaro aviacijos diviziją)".

Remiantis šiomis reikšmėmis, galima daryti preliminarias išvadas, kad ikoniniais ženklais gali būti pavadinti 1.1, 2.1 reikšminiai vienetai, o 2.2 ir 2.3 – indeksais arba indeksiniais ženklais, nors ketvirtąją sememą galima būtų priskirti konvencionaliųjų požymių grupei. Remiantis J. Haimano ikoninio motyvuotumo teorija (Haiman 1985), tik pirmoji ir iš dalies antroji žodžio reikšmė (akivaizdus panašumas lėktuvo ir paukščio sparnų) gali būti įvardijama kaip kalbinės struktūros grynoji ikoninė semema, kadangi santykis tarp objektinio referento ir designato yra itin artimas. Šis požymis nebūdingas 3 resp. 4 sememos. Jų semantinė raiška gali būti apibūdinta kaip nutolusi nuo virtualiosios reikšmės, t. y. tiek kariuomenės išdėstymo forma, tiek eskadrilės skrydžio formavimas su aktualiuoju denotatu yra susijęs tik interpretatoriaus žinomomis vaizdinėmis schemomis, bet ne konkrečia vizualine išraiška, kuri itin svarbi nustatant kalbos vartotojo ir kalbos sistemos vieneto santykį. Tai labai komplikuoja kitų vartotojų, nepriklausančių kokiai nors konkrečiai specialistų [pvz., aviatorių] grupei, supratimą apie šią žodžio reikšmę, mat taip pažeidžiama semiozinio proceso struktūra – reikšminis pavidalas ir designatas nėra susiję (vizualiai nustatyti kariuomenės išdėstymą ar kelių lėktuvų skrydžio formą gali tik tos srities specialistas, o ne kiekvienas kalbos interpretatorius), kalbantysis turi remtis ne tik kalbos faktais, bet ir specifine informacija, nežinoma paprastam kalbos vartotojui.

Nagrinėjamo žodžio signifikatas gali būti apibrėžtas tokia vienijančia sąvokų grandine:

1. vabzdžio sparnas:

1.1. dvi poros plokštelių formos odos dariniai, susidarę krūtinės segmentų nugarinėje pusėje;

1.2 išraižyti gyslų – chitininių vamzdelių, kuriuose yra trachėjos, nervai, hemolimfa;

1.3 pagal struktūrą būna:

1.3.1 plėviškieji (ploni, skaidrūs, gyslos ryškios);

1.3.2 odiškieji (storesni, ne tokie skaidrūs, gyslos ryškios);

1.3.3 ragiškieji arba antsparniai (kieti, stori, neskaidrūs, be gyslų.

2. paukščio sparnas:

2.1 apaugę plunksnomis;

2.2 pagal formą:

2.2.1 smailus ilgas;

2.2.2 apvalus trumpas;

2.2.3 kai kurių paukščių menki arba virtę plaukmenimis.

Taigi visos šios sparno ypatybės sudaro pragmatinę žodžio reikšmę, t. y. pagrindinę informaciją apie jo vartojimo galimybes (žr. II.9. 1 lentelę).

II.9. 1 lentelė: kognityvinis lie. *spar̃nas* modelis

1. Schema	kūno organas
2. Tipologinis tipas	pakitusi priekinė galūnė
3. Tipologiniai elementai: išorinis būdingiausi požymiai forma funkcija	 porinis kūno išorinis organas nevienodo ilgio ir pločio, plokščias trikampis pakelia objektą į orą
4. Padėtis	horizontali (skrendant) vertikali (suglaudus)
6. Struktūra	kaulinė-raumeninė
7. Sudėtinės dalys	kaulai, raumenys, plunksnos
8. Padėtis (buvimo vieta)	kūno išorė
9. Dydis	1-10
10. Funkcionalumas	0-10
11. Tipinis orientyras	skrendamasis organas (vabzdžio, paukščio, žinduolio [šikšnosparnio]

Toks modelis taikytinas ne vien tik lietuvių kalbos „sparno“ sąvokai nustatyti, bet ir rusų[158], lenkų[159], anglų[160], prancūzų[161] ir kitų kalbų leksemų semantinei sklaidai apibrėžti. Ši analizė bus naudinga ne tik nustatant integraliąją sememą, bet ir aprašant žodžio kilmę (žr. toliau).

Pirmoji LKŽ (XIII 328) nurodoma reikšmė yra „paukščių, vabzdžių skrendamasis

[158] Plg. r. *крыло* „paukščių ir vabzdžių organas; įrankis, daiktas, panašus į paukščio sparnus; plokščias lėktuvo paviršius, leidžiantis pastarajam sklandyti ore; automobilio rato dangtis (apsauga nuo purvo); malūno sparnas; garlaivio ratas, varantis laivą; kombaino ratinis kirtiklis derliui kirsti (javams, rugiams ir pan.) [rietinio formos]; viršutinė judančioji semaforo dalis, rodanti, ar leidžiamas eismas, ar ne“; reikšmė pagal poziciją kūne: „kraštinė ko nors siena, pusė; pastato priestatas ir pan.; kariuomenės flangas; žvejybinio tinklo sėdžios kraštų kampai; nosies šnervės; drabužio kraštai“ → „organizacija, grupuotė, bet būtinai radikalioji = kraštinė“ (ССРЯ 1752 tt.).

[159] Plg. le. *skrzydło* sparnas „paukščių, vabzdžių ir šikšnosparnių; mezozoinės eros pterozaurų skrendamasis organas; lėktuvo sparnai; pastato išsikišusi dalis; oro pajėgų dalis Britanijoje II-ojo pasaulinio karo metu“ (WEP, 573 t.).

[160] Plg. angl. *wing* „vienas porinių organų, kuriais tam tikri gyvūnai (paukščiai, vabzdžiai) pakyla į orą; lėktuvo sparnai; [wing chair] kėdė su plačia ir aukšta atkalte“ (Britannica 703 t.).

[161] Plg. pranc. *aile* [organas] „paukščių ir vabzdžių organas, kuriuo jie pakyla į orą; [žmogaus] žastas; nosies šnervės; ausų viršutiniai krašteliai“; [poezija] „meilės, vėjo, metų laikų, mirties personifikacija“; [aeronautika] „lėktuvo paviršius“; [ginklai, karas] „ginklų antalkūnis; sausumos ar jūros kariuomenė, išsidėsčiusi puolimui; fortifikacinis įrenginys“; [botanika] „sėklos, turinčios išaugas, panašias į sparnus“; [architektūra] „pastato dalis (dažniausiai šoninė, esanti kraštuose)“ (Larousse 107 t.).

organas". Ji vartojama visoje Lietuvoje[162] (Žg, Snt, Dkš, Kpr, Žr, Vrd, Ad, Ktk, Ttv, Alv, Jrb, Auk, Pg, Klt, Grg, Dglš, dar plg. LTT 14; DrskŽ 172; ZŽ III 137; KŠŽ 286 ir periferinėse šnektose Dgp, Lt). Ši semema užfiksuota ir senuosiuose bei vėlesniojo laikotarpio raštuose DK 47_{17}, 148; DP 4_{20}, 261_{50}, 408_{35}; K I 448; J; SD 340, H 175, R, MŽ, Žod, N, M, Š, L, E, BŽ 110.

„Žuvies peleko" reikšmė taip pat vartota vėlesniojo laikotarpio raštuose, tik jos dialektinis paplitimo arealas ne toks platus MŽ 190, SD^5 253; R II VI 4; R 144; Žod; PŽ II 117; K, E, J // Skp, Lž, Grv, Rsn, Dv, Slnt, Prk, Knt, Kzt, dar plg. LzŽ 242, LTT 55; ZŽ III 137. Labai retą vartosenos faktą pateikia Kuršaitis, nurodydamas „nosies šnervių; Nasenflügel" reikšmę [*nóſrės ſparnaĩ* – K II 86]. Be šių kūno dalių, lie. *spar̃nas* dar gali reikšti „plunksną" Žod // Klt (LKŽKP).

Kitai semantinei grupei priklauso sememos „plokštuma skersai lėktuvo korpusą, padedanti susidaryti keliamajai jėgai" ir „burė", LKŽ nurodomos iš DŽ, NdŽ. Joms artima reikšmė – „vėjinio malūno vėjo sukamos dalies plokštė, šmaikštė" NmR, Sk, Sb, Drsk, Lp.

Atskirą ir žymiai gausesnę semantinę grupę sudaro įvairiausių įrankių (padargų) dalių pavadinimai: „ratelio žirklės, šakutės, tarp kurių sukasi ritė" Ššn, Lln, Slm, Šr, Vlkš = *spar̃nas*/(dem.) *sparnẽlis*, -iai // *sparnaĩ*, *sparniùkas* „medinis verpimo ratelio įtvaras su ašele, ant kurios užmaunama ritė" Als, Kž, Žd, Vkš (dar plg. LKA I 129), *sparniùkai* „muštuvio kryžiokas" (Drėgūnienė 1994, 106), *spar̃nas* „plokščia kokio nors įtaiso, mechanizmo dalis" Sb, Vb, Lnkv, Mld, Pkln, „plūgo verstuvė" Aps, Ds, dar plg. ZtŽ 614, „medinis lankas su tinklu" Vnt = „žvejojamojo tinklo šoninė dalis" Nmn_1, Vd, Pls, Ds, Smal, Vs ~ „velkamojo tinklo dalis" Rsn, End.

Šiai semantinei grupei artimi ir įvairių objektų dalių pavadinimai: „valties, luoto plautas" Rš, „skarda ar lentelė viršum rato, apsauganti vežimo, mašinos kėbulą nuo purvo" Sk, Grk, Brs, Ldvn, Up, „rogių prieduras iš šono" Bdv, Br, Jrb, „balno skvernas" Plk, „sėklos plėvelinė plokštė, padedanti vaisiui nuskristi tolyn" (LKŽ ibd.). Šios sememos galėtų būti įvardytos hiponiminėmis, lyginant jas su hiperonimais „kraštinė daikto dalis" Plk, „pakraštys" Lp, „vietovės, ploto šoninis kraštas" Lzd, Skdv.

Panašiai, matyt, galima būtų aiškinti ir reikšmę „didžiosios klojimų [durys] suvertinės – iš dviejų sparnų" (LBE V 260 t.), kuri neabejotinai traktuotina kaip hiperoniminės sememos „iš dviejų dalių susidedanti daikto viena pusė" NdŽ, K I 689, II 86 // Skdv) hiponimas. Pastarasis hiperonimas suponavo reikšmių „stalo kraštas" (K I 689), „vežimo dalis" Brs, „vietovės, ploto šoninis kraštas; namo priestatas, fligelis" PŽ II 38 // Skdv, Lzd, „pastogė; palapinė" PŽ II 38, „nutolusi gyvenvietė" Lzd atsiradimą. Kai kurios šios sememos reflektuoja ir semantinio lygmens kaitą: „namo dalis" → „namas".

162 Arealinės žodžio vartojimo ribos nustatomos ir pagal LKŽK, LKŽKP.

Senosios sememos „globa“, „prieglobstis“, vartotos dar Bretkūno (BNT Mt 23_{37}, Lk 13_{34}), tarmėse išlaikytos iki šių dienų Sv, Kl, Ed (LKŽKP)[163].

Kitos, LKŽ (XIII 328 tt.) minimos, šio žodžio reikšmės, matyt, atsirado vėliausiai: „šluotelė iš šio organo“, „pluoštelis plunksnų skrybėlei papuošti“, „skerdienos dalis; maisto produktas“, (kar.) „rikiuotės ar fronto šonas, flangas“.

LKŽ neminimos dar trys reikšmės: *spar̃nas* (4) „papuošalas, lauro lapų šakos imitacija antkapyje“ Jrb (Grinaveckienės kortelė), „jėga, pastanga“: *Ne tavo sparnaĩs* (= ne tavo jėgomis bei ištekliais taip padaryti) Pg, „kopūsto lapas“: *Ant vieno koto šimtas sparnų* (Kopūstas). Slk (LT 2234(84) – LKŽKP). Pirmoji ir trečioji sememos sietinos su referento „sparnas“ ir apibūdinamų objektų išoriniu panašumu (plg. tipologinius elementus – žr. II.9. 1 lentelę), antroji – referentų „ranka“ ir „sparnas“ painiojimu, norint suteikti pastarajam papildomos konotacijos.

Remiantis VDU tekstyno medžiaga, galima teigti, kad nagrinėjamo žodžio semantinio ekstensionalo dėmenų dabartinėje lietuvių kalbos vartosenoje šiek tiek mažiau, nei tarmėse ar senuosiuose raštuose (žr. II.9. 1 schemą). Konstatuotinas ir naujų sememų radimasis dėl kitų kalbų įtakos bei būtinybės įvardyti naujus objektus[164]:

„paukščio skrendamasis organas“: <...> *herbe pavaizduotas erelio* ***sparnas*** *(Kėdainiai), simbolizuojantis apskrities gyventojų norus ir siekius*.;

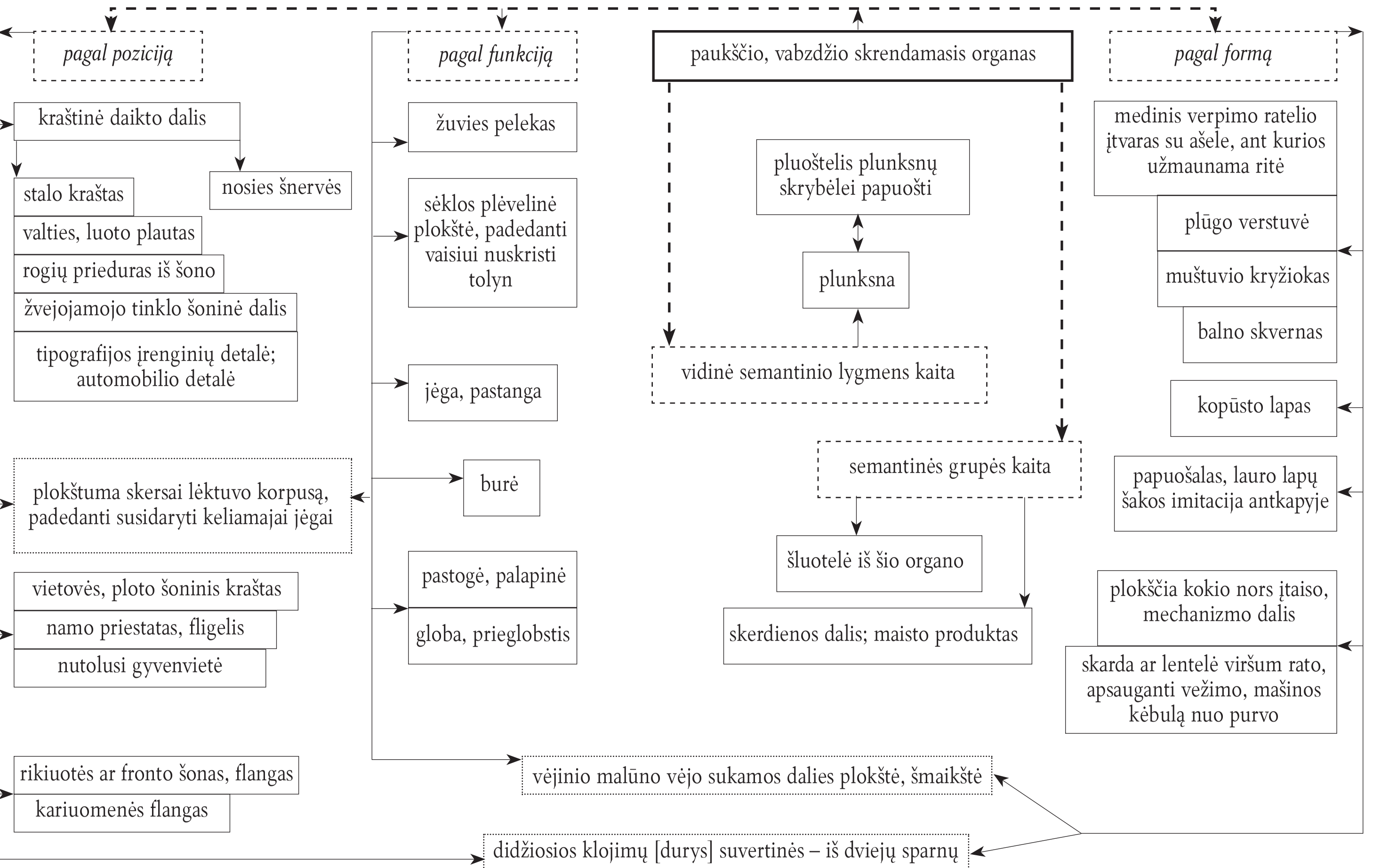
„žuvies pelekas“: *Drauge su žuvimi ir mane, tarytum būčiau besvoris, lyg žuvies nugaros* ***sparnas***;

„lėktuvo dalys“: *Populiaresnis sklandytuvas „LAK-17“ („LAK-12“* ***sparnas*** *sveria vos ne 100 kilogramų. „LAK-17“ tik apie 40 kg)*;

---

[163] Šių sememų kilmė, matyt, sietina su prielinksninėmis konstrukcijomis, vartotomis jau senuosiuose lietuvių raštuose, t. y. junginys *põ sparnù* vartotas reikšme „prieglobstis; globa; atjauta“: BNT Mt 2337 *kaip Wiſchta ſurenk ſawa wiſchtiezius* [*Waikelius* - išbraukta] *po ſawa ſparnų*; BNT Lk 1334 *kaip wiſchta paukſchius kiſcha ſawa pa ſparnų ſawa*; ŽCh 1222-3 *ſurinkty Sunus tawa po ſparna muna* → „namai, globa“, plg. la. *paspãrne* „prieglauda“.
Lietuvių kalbos tarmėse ši reikšmė išlaikyta iki šių dienų, tačiau pakito leksinė semantinė komponentų informacija, t. y. senuosiuose raštuose fiksuojamą sintaksinį pragmatinį darinį pakeičia denotatyvinis signifikatinis – semema pradėta suvokti kaip savarankiškas konotacinis vienetas „globa, prieglobstis“. Panašios kaitos būta ir latvių kalboje, plg. s.la. *Paspahrne* „das inwendige Teil des daches“ (Fuer1650: 187,3), *paspahrņo=Spalwas* „federn unter denen flügeln Pflaun [vietoj „Pflaum“?] = fehdern vid. Duhņi. Manc. p. 125. Part. 3. ed. vet. Post. Lett.“, la. *paspãrne* „vieta po sparnu; prieglobstis, prieglauda“ [plg. lie. *pasparnỹs* (*pãsparnis*) „vieta po sparnu“].

[164] Naujosios reikšmės užfiksuotos *Dabartinės lietuvių kalbos žodyne*. Šalia senųjų sememų „paukščių, vabzdžių porinis skrendamasis organas; (av.) porinė plokštuma skersai lėktuvo liemens, padedanti susidaryti keliamajai jėgai; vėjinio malūno vėjo sukamos dalies viena plokštė; malūnsparnio ar sraigtasparnio sraigto mentė; ratelio įtvaras ritei, šakės, žirklės; skarda viršum rato, kad važiuojant nesitaškytų; rogių prieduras iš šono, laiptelis; žvejojamojo tinklo šoninė dalis; pastato šoninė dalis, fligelis; fronto ar rikiuotės šonas, flangas; dvipusio, dvilypio daikto pusė, kraštinė dalis; dial. žuvies pelekas“ nurodomos ir „javapjovės, vėtyklės ar kitokio įtaiso sukama plokštė, mentė“ (DLKŽ³ 721).

II.9. 1. schema: lie. *spar̃nas* semantinis ekstensionalas

„malūno sparnas“: *Būgnamušio ranka, laikanti ilgą kuoką, neskubėdama sukosi ratu lyg malūno **sparnas***;

„tinklo (žuvims gaudyti) dalis“: *Girdi, tiek žuvies buvo, kad vienas tinklo **sparnas** neišlaikė*;

„kraštinė daikto (objekto) dalis“: *Traukinio **sparnai** baigiasi vertikaliomis plokštėmis, todėl prie sienų susidarančios oro srovės stabilizuoja traukinį ir nukreipia jo judėjimą*;

„pastato dalys“: *Vaiduokliškai baltas Arkikatedros **sparnas** bando atsiplėšti nuo žemės.; Vilniaus universiteto Observatorijos kiemo šiaurinis 3 aukštų **sparnas** <...> pastatytas 1643–1650 m.; Kaip ir vakar, tebestyrojo atmestas metalinis vartų **sparnas***;

„kariuomenės flangas“: *Kariuomenė telkėsi Klaipėdos ir Tilžės apylinkėse <...>. Jos kairysis **sparnas** turėjo užimti Liepoją ir Ventspilį*;

„tipografijos įrenginių detalė“: *Laminavimo profilio **sparnas***;

„automobilio detalės“: *Ford Escort <...> priekinis žibintas kainuoja 470, priekinis **sparnas** – 595*;

„organizacija“: *Atsakomybę už šį išpuolį prisiėmė palestiniečių prezidento J. Arafato organizacijos „Fatah“ karinis **sparnas***;

„patiekalas“: *Kai Kostas baigia su žirniukais, ji padeda ant stalo viščiuką ir patenkinta kalba pjaustydama. Cijunskienė prašo **sparno**, jai užteks*.

Čia išvardyti įrankių pavadinimai traktuotini kaip apeliatyvai, kadangi su priesaga *-nas* (*-na*) [< ide. *-*nŏ*-] lietuvių kalboje jie nėra daromi (Ambrazas 1993, 194), taip pat ir vietą žymintys konotatai „vietovės, ploto šoninis kraštas; namo priestatas, fligelis“ bei „pastogė; palapinė“, turėtų būti formuojami priesaga *-na* (Ambrazas 1993, 213).

Aptariant morfologinę žodžio raidą, pabrėžtinas *ā* kamieno formos vartojimas vilniškių tarminiame plote – Šaltinių šnektoje (Dieveniškių apylinkėje): lie. (dial.) *sparnà* „sparnas“ (Grinaveckienė 1994, 113). Šis faktas nėra nurodomas LKŽ, nors Grinaveckienė yra pateikusi tokios formos vartosenos atvejų ir iš Dieveniškių gyvenvietės (LKŽKP), suponuojančių iki šiol niekur nefiksuotos *ŏ/ā* kamienų gretybės vartoseną lietuvių kalbos plote.

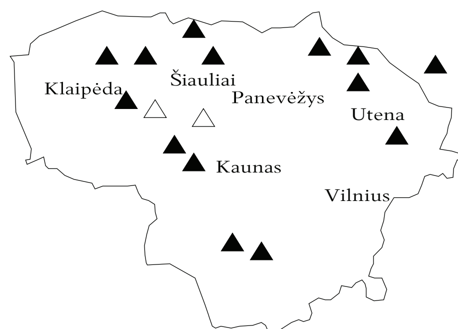
Pateikiant akcentinę žodžio analizę, iki šiol buvo apsiribojama kilnojamosios paradigmos žodžių, kirčiuojamų 4-ąja kirčiuote, konstatavimu (plg. LKŽ ibd.; KŠŽ 286; ZŽ III 137).

Taigi LKŽ (XIII 328 tt.) nurodomos tik ketvirtosios akcentinės paradigmos lytys, vartotos senuosiuose bei vėlesniojo laikotarpio raštuose, taip pat tarmėse. Tokios a.p. formų pavyzdžių gausu ir LKŽK, KLŽKP leksikografiniuose rinkiniuose: *Sparnùs iszplẽčiù* BB Ezech. X 16; *Seraphinai...ſparnáis* DK 4717; *Angelu ſparnáis* DK 148;

ſparnas : ſparnaĩ „Flügeldecke" K I 448b, dar plg. (dual. nom) *sparnú* 113_{12}, (gen. pl.) *sparnų́* 42a, $410_{32,48}$, (instr. pl.) *sparnáis* 261_{50}, 408_{35}, 9_{25}, 10_{35} (Kudzinowski II 238); *spar̃nas* Leskien B 306, 361, *plãstinti sparnùs* BŽ 110, *sparnùs* „vilties sparnai" BŽ 66; dar plg. Buch 1961, 17: P 239 *sparn'ai*, P 178 *sparnùs*, P 52, 69 *sparn'ais* // *spar̃nas* (4) „paukščio sparnas" Žr, Vrd, *sparnaĩ* „t. p." ŽK [ŠŽT]; Žg [VAŠ]; Jrb, Snt [VAK], Lnkv [RAP], Klt [RAV]; DrskD 172, 244 [PA]; Klkn [PŠ]; *spar̃nas* (4) „ratelio žirklės" Km, Rk [RAU], „bitės sparnas" Kpr [RAK]; Kuk (LKT 328) [RAA]; „vėją sukelianti arpo plokštė" Sb [RAA]; „ratelio ritės dalis" Pkln [RAU]; „nutolusi gyvenvietė" Lzd [PA], dar plg. Baranowski 1920, 81, LzŽ 242, LTT 14 ir kt.

Vis dėlto LKŽ nėra nurodomi akūtinės šaknies pavyzdžiai, nors duomenys apie tokių lyčių vartojimą sukaupti LKŽK: lie. dial. *spàrnai* „ratelio ritės sparnas" BzF 174, *spárnas* „sparnas" J. Šių pavyzdžių autentiškumą galima grįsti tokio pat kirčiavimo modelio Daukšos *Postilės* pavyzdžiais: (instr. pl.) *spárnáis* 419_2 (Kudzinowski ibd.). Tikėtina, kad akūtinės šaknies pavyzdžiai gali būti labai svarbūs sprendžiant ir *ŏ/ā* kamienų gretybės periodizavimo problemą.

Palyginus tarminius pavyzdžius, galima daryti prielaidą, kad sieti skirtingų akcentinių paradigmų atsiradimą su semantiniu faktoriumi negalima – diferentinių semantinių grupių akcentinės formos neįvairuoja: *spar̃nas* (4) „bitės sparnas" Kuk (LKT 328) ~ *spar̃nas* (4) „vėją sukelianti arpo plokštė" Sb [RAA].

II.9. 1. žemėlapis: lie. *spar̃nas* (4) ~ *spárnas* (1) vartojimo arealas: juodas trikampis žymi lie. *spar̃nas* (4) vartojimo ribas, baltas – lie. *spárnas* (1).

Nustatant pirminę akcentinę leksemos paradigmą, dažnai pasitelkiami priešdėlio *pa-* dariniai, kurių kirčiavimo dėsningumai uteniškių, vilniškių ir pietų žemaičių šnektose traktuojami kaip vienas pagrindinių motyvų, apsprendžiančių akcentinės žodžio prolytės rekonstrukciją[165] (žr. toliau).

[165] Remdamasis la. *paspãrne* (matyt, akūtinės metatonijos pavyzdžiu), Derksenas (1996, 79 tt.) spėja, kad lie. *spar̃nas* gali reflektuoti metatoninę (cirkumfleksinę) kaitą, mat šį žodį sieja su verb.

Nors LKŽ (IX 520) nurodoma tik galūnėje kirčiuojamos formos lie. *pasparnẽ* (3[b]) Gs, Grž, Šd, Užp, Vb, Zp „vieta po paukščio sparnu“ Alkn, J, „antrasis sparno

lie. *spìrti* „suduoti, smogti koja“ (plg. LEW 861; Фасмер III 243, Sabaliauskas 1990, 15; 1994, 323, Mikulėnienė 1994, 125 ir kt. < ide. *$*sp(e)rh_1$-* (dėl kitokios nuomonės žr. Иллич-Свитыч 1963, 50). Deja, hipotezės autorius nenagrinėjo lie. *spar̃nas* semantinio siejimo galimybių su šiuo veiksmažodžiu (mat semantiškai toks šių lyčių gretinimas yra neįmanomas), priskiriamu visiškai kitai ide. *$*sp^herH$-* „stumtelėti, smogti koja“ šakniai (LIV 532 t.), plg. sememas „palėpė“: <...> *kaķis, no suņa bēgdams, uzskrien ātri vien pa pakšķi jumta* ***paspārnē*** *brīvgrāmatu apsargāt*. (Suns un kaķis (zaķis). 1. A.200. Ārnes Stukmaņos,Etn.I, 1891, 86 LP,VII, II,49, 1, 3a); „pastogė“: “Es tupēju, es tupēju pirts paspāmē, pirts **paspārnē** <...> (Melnais strazds. Āronu Matīss Bērzaunē. LP, V, 28). Puhvelas (1984, 441), aptardamas verb. het. *ispar(r)-, isparriya-* „sklisti, skleisti, išmėtyti, išsklaidyti, išbarstyti, (išsi)tempti, sutrupinti, parblokšti; skristi (?)“, atsargiai spėja, kad šis veiksmažodis gali reikšti ir sememą „skristi“, todėl lygina šį veiksmažodį su lie. *spìrti*, lo. *spernō*, arm. *spaṙnam* „grasinti, grėsti“ ir kt., kadangi iki šiol lie. *spìrti* siejamas su lie. *spar̃nas* (LEW ibd.). Be to, Derksenas (1996, 79) nėra visai nuoseklus [„The fact that we find no traces of fixed stress in the case of Lith. *spar̃nas*, may be considered an indication that it must be separated from most examples of métatonie douce in the o-stems.“] ir dėl metatoninės lie. *spar̃nas* priegaidės kilmės. Iš pradžių jis paneigia cirkumfleksinės metatonijos galimybę, tačiau kitur teigiama priešingai – lie. *spar̃nas* resp. la. *spàrns* cirkumfleksas yra antrinis dėl metatonijos, ir todėl rekonstruoja laringalinę prolytę (Derksen 1996, 97, 124, 205, 374). Toks spėjimas nėra pakankamai argumentuotas – lyginami skirtingos darybos žodžiai (substantyvas su veiksmažodžiu). Taip pat ignoruojami gyvosios kalbos faktai, kurie nesuponuoja lie. *spar̃nas* senosios baritonezės. Tradiciškai lie. *spar̃nas* vedamas iš ide. **spornóm* (Иллич-Свитыч 1963, 50), priskiriamu ide. mobiliajai akcentinei paradigmai. S. Nikolajevas nustatė, kad baltų-slavų prokalbėje verbalinių vedinių akcentuacijai lemiamos įtakos turėjo sufikso akcentinė galia (plg. Дыбо 2000, 59), t. y. jeigu sufiksas buvo dominacinis, darinys dažniausiai buvo kirčiuojamas pagal pastoviąją (= bl.-sl. barytona) akcentinę paradigmą, nesvarbu kokia pamatinio žodžio akcentinė galia, plg. lie. *spar̃nas* [verbalinis vedinys] ← adj. bl. **sparnă-* < bl. *bl.-sl. **(s)por-* „judėti, plasnoti, skverbtis, skristi“ + suff. *-no-* (plg. PEŽ III 300; dar plg. Skardžius I 217).

Derksenas laringalo rekonstrukciją paremia lie. *spar̃nas* leksiniam lizdui priskiriamu s.i. *parṇá-* „plunksna“ (neutr.) (be s mobile), pastarąjį vesdamas iš seṭ tipo šaknies, o vokalinės **H* išraiškos nebuvimą aiškina, remdamasis J. E. Rasmusseno (1992, 81) aiškinimu, kad šis nunyko po ŏ laipsnio šaknies ind.-iran. **par-* < ide. **perH-*/**porH-* → av. *parəna* „plunksna, sparnas“ (neutr.), kurio *-ə-* aiškinimas pagal tokį spėjimą labai komplikuotas, mat, anot F. Fortunatovo, svarabhakti tipo **-ə-* gali atsirasti tik po ilgojo sonanto (Герценберг 1979, 8) – ide. **porH-no-* > **por̄-no*, kuris turėtų išvirsti į s.i. **par-ī-na* (plg. Beekes 1995, 145), o ne, kaip teigia Rasmussenas, s.i. *parṇá-*. Teigti buvus skirtingą **H* raidą s.i. ir av. minėtose leksemose, negalima dėl šių kalbų fonotaktinės tipologijos (plg. Oranskij 1979, 50; Эдельман 1986, 37). Neaišku, kodėl **H* turėjo nunykti be pėdsakų po šaknies o laipsnio, plg. Veduose randamų apie 20 intensyvų, kurių antrojo dėmens *-ī-* < *-ĭ-* [ilgumas pozicinis] (plg. Елизаренкова 1982, 129; Macdonell 1910, 390), dažnai einantis po o laipsnio šaknų: Ved. (AV) *carcarīti* (čia ī prieš vieną C) < ide. *$*k^{\underline{u}}él\text{-}k^{\underline{u}}olh_1$* (LIV 346). Be to, neaišku, kodėl nykdamas, laringalas nesuponavo šaknies balsio kokybinės kaitos, plg. Ved. *jagāra* „sužeidžiau“ (perf.) < ide. *$*g^{\underline{u}}e\text{-}g^{\underline{u}}órh_3$* (LIV 189; dar plg. Mathiassen 1970, 323). Todėl šio av. *parəna* „plunksna, sparnas“ *-əna* vestinas iš ide. **-eno-* (plg. Савченко 1974, 183) → Av. **-ana-* > *-əna* (kadangi pirmasis /a/ nebuvo kirčiuojamas, plg. Reichelt 1909, 29; Meillet 1931, 154), t. y. **parəná-* = s.i. *parṇám* (plg. Иллич-Свитыч 1963, 50).

šonas, apatinė sparno pusė; prieglobstis, globa", „žuvies pelekas" BB5 Moz 14,9, „pastogė" Šd, Brž; lie. *pasparnỹs* 3^b J, Alvt bei prefikse kirčiuojama *pãsparnis* (1) „vieta po paukščio sparnu" Ds, Klvr, Slnt, Klt, „žuvies pelekas" R 141, MŽ, Als BB3 Moz II, 9, tačiau LKŽK yra užfiksuotos ir kelios šaknyje kirčiuojamos formos: *paspar̃nė* ~ *paspar̃niai* Dv [RAV – Būgos kortelė]. Dar viena forma nurodoma iš šiaurės žemaičių kretingiškių arealo – Salantų (A. Salio kortelė): *pàspar̃nis*.

Jei vilniškių pavyzdys Būgos užrašytas teisingai, jis gali būti labai svarbus nustatant vardažodžio akcentinį archetipinį modelį, mat Mikulėnienė (1994, 125) mano, kad gali būti rekonstruojama forma **paspárnė* < **spā́rnā*. Vadinasi, galima atsargiai spėti, kad Būgos pavyzdžiai turėtų būti kirčiuojami akūtu, o ne cirkumfleksu – toks modelis atitiktų Mikulėnienės rekonstruojamą moteriškosios giminės baritoną [kuris vilniškių iš tiesų yra kirčiuojamas galūnėje]. Kitokia traktuotė neatitiktų Mikulėnienės (plg. 1994, 119, 122, 125) aprašyto vedinių su *pa*- kirčiavimo modelio struktūros.

Jei toks problemos aiškinimo būdas yra teisingas, galima būtų atsargiai rekonstruoti vyriškosios giminės kilnojamosios paradigmos formą, šalia kurios buvo vartojama šakninio kirčiavimo moteriškosios giminės lytis, kai kuriose šnektose nulėmusi *ŏ* kamieno formų a.p. susidarymą, t. y. senuosiuose ir vėlesniojo laikotarpio raštuose užfiksuotos šakninio kirčiavimo vyriškosios giminės lytys gali būti suponuotos analogijos (plg. lie. **spā́rna*) veiksnio:

pralie. **spar̃no*- masc. „paukščio sparnas" > lie. *spar̃nas* „t. p.",

pralie. **spā́rna* fem. „paukščio sparnas" > lie. dial. *sparnà* „t. p.".

Vadinasi, minėti vilniškių *paspar̃nė* ~ *paspar̃niai* Dv pavyzdžiai galėtų būtų aiškinami kaip kirčio slinkties į kairę refleksai, t. y. lie. dial. *pasparnỹs*, *-ẽ* → *paspar̃nis*, *-ė* – tai vėlyvi dariniai, reflektuojantys inovacinį akcentinį modelį. Matyt, panašias kirčiavimo tendencijas suponuoja la. *paspãrne* „vieta po sparnu; prieglobstis, prieglauda" (Būga II 407; Derksen 1996, 78 t., 205).

Baltų akcentinės šio žodžio prolytės analizė sudėtinga dėl nekirčiuotų pavyzdžių, pateikiamų Miūlenbacho žodyne (ME III 987 t.), plg. s.la. *spārna*, kuri gali būti traktuojama įvairiai. Neinformatyvi ir Vainižų tarmės medžiaga (plg. la. dial. *spâ(r)na*), mat šioje šnektoje sutapusios laužtinė ir krintančioji priegaidės (žr. LVDA žemėlapį II). Konstatuotina, kad latvių kalbos tarmėse nepasitaiko laužtine ar kylančiąja priegadėmis kirčiuojamų vyriškosios giminės formų, išskyrus Vainižų šnektą. Todėl la. dial. *spâ(r)na* kirčio autentiškumo nustatymas – iki šiol neišspręsta problema.

Nepaisant neaiškios šių lyčių akcentinės traktuotės, minėta latvių dialektinė forma labai svarbi, aptariant leksinės semantinės gretybės rekonstravimo problemą, mat latvių *ā* kamieno formos vartojimas greta *ŏ* kamieno lyties [ta pačia reikšme (!!!)], patvirtina *ŏ* ir *ā* kamienų leksinės gretybės egzistavimą rytų baltų prokalbėje: s.la.

spārna „sparnas“ (fem.) (žr. dar LEV II 257) ~ lie. (dial.) *sparnà* „t. p.“ (Grinaveckienė 1994, 118). Vis dėlto abejotina, kad jos vartojimo pradžia galėtų būti periodizuojama ankstesniu laikotarpiu dėl jau minėto semantinio lygmens kaitos galimo veikimo.

Iš spręstinų fonetinių leksemos kitimų minėtini latvių šnektose pasitaikantis šaknies priebalsių nykimas: la.dial. *spâ(r)n̥c*, *spâ(r)na*, *spâ(r)n̥* (VV II 352); *spà̂(r) ns* (EV III 404). Endzelynas (1951, 222 t.) nurodo ir šakninio *-n-* nykimo atvejus: *spār(n)s* „sparnas“, (r.la.) *spuor(n)c* „t. p.“ (plg. dar Urbutis 1981, 31).

Aptariant semantinę latvių žodžio sklaidą, pirmiausiai minėtinos literatūrinės latvių kalbos žodyne pateikiamos 5 žodžio sememos: 1) „vienas iš dviejų skraidymo organų (paukščių, vabzdžių, šikšnosparnių)“, 2) „ plonas plėvėtas odinis darinys“, 3) „plokštuminė arba profiliuota dalis, išdėstyta sąveikinėje ar pakabinamoje padėtyje“, 4) „šoninė dalis“, 5) „flangas“ (LVV VII_2 83 t.).

Miūlenbacho žodyne (ME III 987) pateikiama tik viena reikšmė: la. *spà̄rns* „sparnas, Fittig“ (Post. II 369), dem. *spārnelis* (Stari II 584) ~ s.la. *spārna* „t. p.“ (Manz. Lettus), o šio žodyno papildymuose nurodomos dar dvi: la. *spà̄rns* „verpsto dalis“ VP, Snkt, Vrk, Zvr, (pl.) *spà̄rneņi* „t. p.“ Au, la. dial. *spà̄rns* „gyvūno dalis“ Pld (EH II 547).

Gausiausias semantinis la. *spārns* ekstensionalas pateikiamas *Latvių kalbos aiškinamajame žodyne* (www.ailab.lv): 1) „paukščių, kai kurių vabzdžių ir žinduolių (pvz. šikšnosparnio) organas, kuriuo skrendama“, 2) „išsikišusios lėktuvo dalys, esančios šonuose (lėktuvo sparnai)“, 3) „vėjinio malūno rato mentės“, 4) „pastato šoninė dalis arba priestato šonai“, 5) „automobilio, motociklo kėbulo dalis, kurioje yra ratas“, 6) „grupuotė (parlamento; politinės partijos ir pan.)“[166].

Senuosiuose raštuose dažniausia „paukščio skrendamojo organo“ reikšmė: „vištos sparnai“, plg. JT 1685 Lk 13,31: *ittin ka kahda Wiſta śa-//wu Perrekli appakśch śaweem //Spahrneem/un juhs ne eśśaht//gribbejśchi?;* Manc 1631 LVM 38,20*: śakraht/ kakahda Wiſta śa-//krahy śawus Czaliſchus ap-//pakſchan (alij ſämm) śaweems//* ***Spahrneems****/vnd juhß nhe gribbeyaht?*; „erelio sparnai“, plg. Manc 1637 Sal 74, 14: *Nhe leetz tawas Atzis vs to walllbaht//ko tu nhe warri dabbuit/aiſto taß darrahß śöw// Spahrnuß/ka kahds Ehrgliß/vnnd ſkreen//prett Debbeß.*

166 Plg. pavyzdžius iš tautosakos rinkinių (www.ailab.lv): [„vabzdžių skrendamasis organas“] (*psk*) *Tai vietā bija dikti grūti izturēt, io vienumēr atskanēja siseņu* ***spārnu*** *troksnis un bļaustīšanās*. (Velna līgava. 4. J. Kalniņš, Druvienā. Zin. Kom. kr. LP, VI, 184, 4), (dn) *Bitiņ'* ***spārnus*** *dzinkstinè|Pie kuplà ozoliņa;|Meitiņ' gāja dziedadama|Pie bagata tēva dēla.* 17763; [„malūno sparnas“] (psk) *Jātnieks viņu aicina līdzi, vīrs iet. Tagad viņi nonāk pie divpadsmit sudmalām. Sudmalu* ***spārni*** *visi tā griežas, ka tīri bailes skatīties, bet mūsu ceļotāji nemana it nekā no vēja*. (Jaunava par vīrieti. 3. A. 514. 513 A. Ernsts Birznieks Dzirciemā, Jkr. III, 17 (7). LP, VII, II, 25, 2, 2); *Kad vējš neesot bijis, tad velns esot griezis sudmalu* ***spārnus*** <...> (Velni nogalina cilvēkus. 4. Tapilnieks Kandavniekos. Jkr. II. LP, VII, I, 37, 11).

Pasitaiko ir perkeltinės reikšmės pavyzdžių: „prieglobstis, globa“, plg. Manc 1631 LGL 419,1: *Eſśi mums ſchehliex Deews/eſśi mums ſchehliex://Aiſto vs töw pallaiſchahß śöw muhſśa Dweſśele/vnd//apackſchan to ähnu tawo* ***Spahrno*** *gir mums Paglabhp-//ſchana/teekams ta Nhelaime pahreet*; „šonas, kraštas“, plg. Manc 1654 LP2 409, 389, 1: *no weenas Śeenas lieds ohtram ißplattija/unnd appakſchan//teems* ***Spahrneems*** *ſtahweja ta Śaliedſenaśchanas Lade/unnd//tahß Schälaſtibas Krähßlis*.

Viena semema, giminiška lietuvių tarmėse vartojamai reikšmei „rogių prieduras iš šono“, apskritai neminima jokiame latvių leksikografiniame šaltinyje – „vežimo sparnas – atrama, kraštas“: (psk) *Bārenītis gājis pa ceļu vien projām <...> Paskatījies, ieraudzījis ceļa malā vezumu ar* ***spārniem***. *Apakš vezuma gulējis cilvēks.* (Burvju dzirnaviņas. 16. A. 565. Gotards Kr., Vircavā. LP. III, 60 (30)).

Taigi semantiškai latvių kalbos medžiaga labai artima lietuviškajai, t. y. be kūno dalių pavadinimų, šis vardažodis gali reikšti įvairius įrankius: la. dial. *spar̂ns*, *spâ(r)n̥c*, *spâ(r)na*, *spâ(r)n̥* „plokščios formos detalė, naudojama apsaugoti nuo purvo linginius ratus; eldijos atramos laivo įtvirtinimui“ (VV II 352), *spà̄(r)ns*, (dem.) *spàr(r)nīc* „sparnas; detalė, savo forma atitinkanti šią paukščio kūno dalį; eldijos atramos laivo įtvirtinimui“ (EV III 404), *spùornc* „sparnas, sparno formos daiktas“ (KV II 423 t.), *spùorns* „verpimo ratelio dalis“ (Balode 2000, 64), la. *spā̀rns* „plūgo sparnas“ (Паэгле 1977, 154)[167].

Šių sememų vartosenos ypatybėms apibrėžti reikalinga detali žodžio semantinės galios [struktūrinės reikšmės] (pranc. *valeur* – F. de Saussure’o įvestas terminas) analizė, remiantis principu, kad žodžio reikšmė ir reikšminis valentingumas nėra sinoniminės sąvokos (Соссюр 1977, 144).

Jau minėta la. *spā̀rns* „plūgo sparnas“ pragmatinė semema nėra izoliuota geografiškai – ji vartojama ir Lietuvoje. Vis dėlto tokio fakto neužtenka, kad konstatuotume paveldėtos reikšmės vartosenos refleksiją. Integralieji „sparno“ požymiai [žr. II.9. 1 lentelę] suponuoja tokią koreliaciją, mat galima įžvelgti artimų požymių tarp paukščio skrendamojo organo ir minėto įrankio pavadinimo egzistavimą.

Vadinasi, formaliai šiuos reikšminius vienetus galima priskirti vienam leksiniam lizdui, kuris yra apribotas bendrų, jį sudarančių, žodžių semantinių požymių, leksinių vienetų artima sąsaja ir kt., nors šių sememų negalima nagrinėti pagal hiponiminę koreliaciją.

Tačiau iki šiol išskirta tik leksemos uzualinė reikšmė, t. y. nustatytos pagrindinės sememos, sudarančios šio vardažodžio abstrakciją, nors be žodžio uzemos,

167 Pastaroji reikšmė, dažna rytinėje Vidžemės dalyje ir Latgaloje, traktuojama kaip semantinė kalkė pagal r. *крыло* „plūgo sparnas“, vartojama Pskovo apskrityje, vakarinėje Gudijoje ir Lietuvoje („sparneliai“) (Паэгле ibd.).

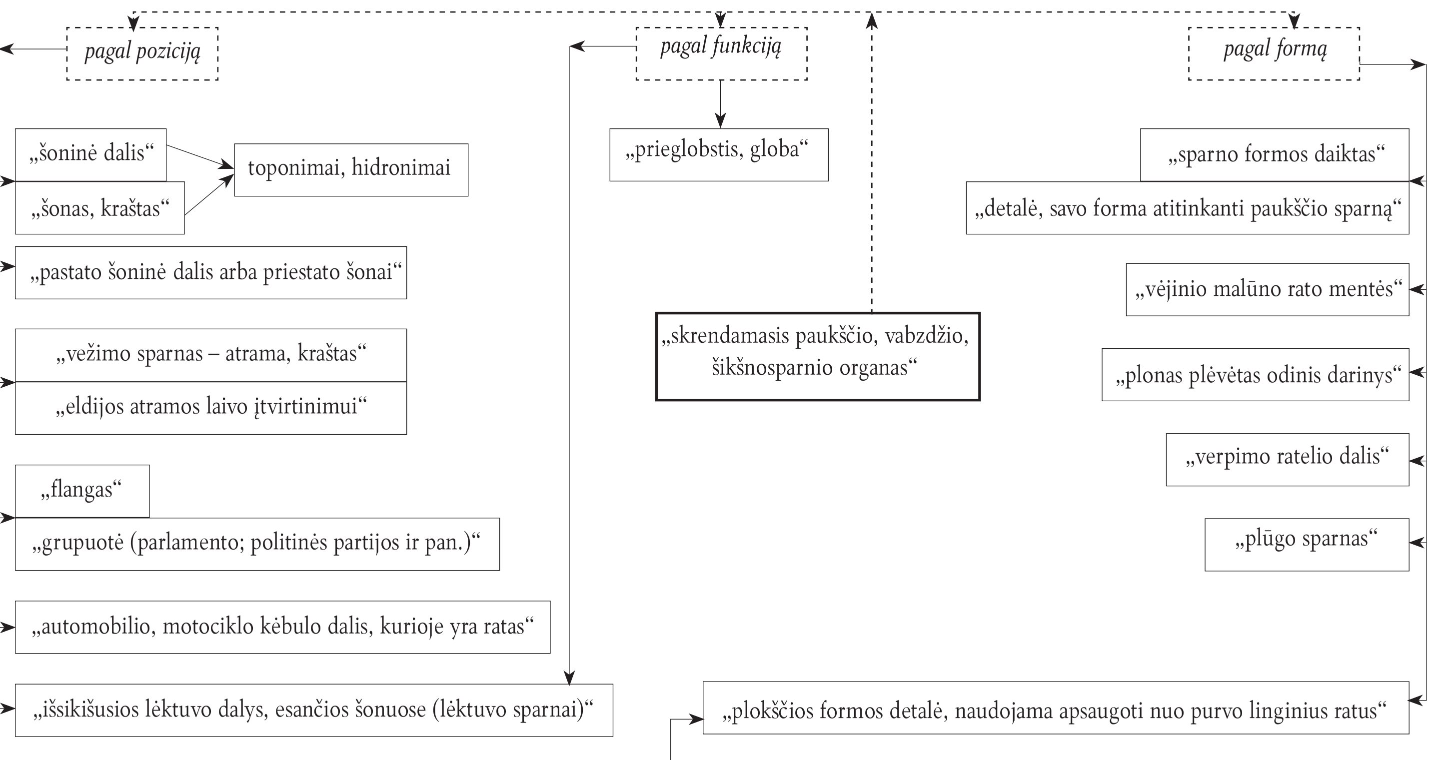
vartojamos ir kitos – aktualiosios reikšmės. Tai – aktualiosios sememos, dažniau vartojamos šnekamojoje kalboje ir dialektuose, kurių atsiradimas gali būti siejamas su ekstralingvistiniais faktoriais. Reikšmės difuziškumo ribų nustatymas yra sunkiai įvykdoma užduotis, kadangi beveik neįmanoma aprašyti visų invariantų, kuriuos gali vartoti interpretatorius. Ši problema nulemta kelių kalbotyros sričių problematikos aspektų: sociolingvistikos (socialektai), dialektologijos ir psicholingvistikos (kaip interpretatorius suvokia visumos diskurso objektą arba situaciją, kurioje jis turi būti vartojamas). Sprendžiant ją, negalima pasitelkti kognityvinės lingvistikos prototipinės reikšmės teorijos koncepcijos, kuria remiantis, išskirtini prototipiniai denotatas ir signifikatas, kadangi prieš tai būtina atlikti kalbos vartotojų apklausas, reikalingas asociacijų, kurias informantams sukelia žodis „sparnas“, nustatymui.

Galima daryti preliminarią išvadą, kad sememos „plūgo sparnas“, „verpimo ratelio žirklės“, „malūno varomasis įrenginys“ ir kt. nėra paveldėtos, bet implikuotos ekstralingvistinių faktorių, kurių nustatymui pasitelktini ir kaimyninių šalių kalbiniai duomenys (plg. II.9. 2 schemą). Tačiau pirmiausia reikėtų pabrėžti, kad įvairių invariantų atsiradimui įtakos gali turėti ne tik kitų kalbų poveikis, bet ir konkretaus interpretatoriaus aplinkos suvokimo ypatybės ir gebėjimas asocijuoti įvairius reiškinius bei aplinkos veiksnius ir objektus. Todėl, matyt, paneigtinas aukščiau minėtas teiginys, neva semema la. „plūgo sparnas“ reflektuoja semantinę rusų kalbos klišę (žr. 167 išnašą), nes bendrinėje rusų kalboje tokia reikšmė nėra žinoma, o dialektizmų vartosenoje pasitaikančios išimtys gali būti ne tik vienos (rusų) kalbos faktas, bet būdingas ir kitai tautai.

Tokių reikšminių sąsajų atsiradimas nulemtas padargų ir kokio nors objekto panašumo ir kalbos vartotojų gebėjimo juos įžvelgti.

Šį semantinės sklaidos aiškinimo būdą galima paremti ir latvių toponimine medžiaga [plg. pavyzdžius iš www.ailab.lv[168]], siejant pavadinimus ne su integraliąja „skrendamojo organo“ semema, bet su asociatyvine „krašto“ reikšme.

[168] Reiz gar Īles **Spārnu** jeb Rakaišu pilskalnu gājusi maza meitene no Bļodniekiem uz Sammušām pēc dzirklēm. Te izgadījusies no kalna viena jaunava, vaicādama: uz kurieni meitene, pēc kā iedama? Meitene izteikusi. Tad jaunava atsacījusi: „Nav vajadzīgs, ka tu vēl tālāk ej !“ un pati iznesusi no kalna zelta dzirkles; Beidzamā Kurzemes lielkunga lalkā viens dzimis latvietis, Grinops, lielkunga mīlulis, esot pārvaldījis vairāk muižu šinī (Īles) apkārtnē. <...> Šis Grinops bijis briesmīgs un dikti ciets pret zemniekiem. Reiz tas sadzinis pie Īles **Spārnu** <...>. (Naudu saņem tas, kam tā nolemta. **3**. A. Bīlenšteins Ilē. 1864. g. „Magazin XIV. B.“ . LP, VII, I, 1026, 4; 1074, 24); Pie Īles **Spārnu** ezera jeb Rakaišu pilskalnā (pie Sammušu mājām) senāk bijusi pils <...>. Viens Raģu māju kalps divi gadi atpaka1 (1864.) trīsreiz sapņojis, lai ejot **Spārnu** kalnā rakt <...>. (Dažādas teikas par naudu. I9. A. Bīlenšteins Ilē. Magazin XIV. B. LP, VII, I, 1084, I3).

II.9. 2. schema: la. *spàrns* semantinis ekstensionalas

Nustačius rytų baltų kalbų „sparno“ gretybių poras, dar reikėtų aptarti jų atsiradimo priežastis, kurios iki šiol nėra visiškai aiškios, mat buvo abejojama tokios poros autentiškumu latvių kalboje (Stundžia 1994, 17), o lietuvių kalbos moteriškosios giminės egzistavimas nebuvo minimas leksikografiniuose sąvaduose.

Remdamasis la. *spārna* „sparnas“, Stundžia (1994, 17) rekonstruoja bl. **sparna* (neutr.) (plg. Иллич-Свитыч 1963, 50), taip suponuodamas archajišką gretybės atsiradimo modelį (dėl giminės kategorijos dar žr. Mažiulis 1970, 77) > bl. (dial.) **sparnā* „sparnai“ (n. collect.) > lie. *sparnà* „sparnas“, la. *spārna* „t. p.“ (fem.).

Remiantis rytų baltų[169] kalbų „sparno“ pavadinimų semantine analize, galima būtų suformuluoti naują *ŏ/ā* kamienų gretybių atsiradimo priežastį – **semantinio lygmens kaitos** nulemtą kaitą, kai dėl objekto ir objekto dalies painiojimo [„sparnas“ ↔ „plunksna“] „sparnas“ imtas suvokti kaip „daugybė plunksnų“, t. y. suponuotina nomen collectivum r. bl. **spā́rnā* „plunksnos“ [plg. „pluoštelis plunksnų skrybėlei papuošti“ (LKŽ XIII 328 tt.); „plunksna“ Žod // Klt (LKŽKP)] > lie. dial. *sparnà* „sparnas“, la. dial. *spārna* „t. p.“.

Minėtina, kad lie. *spar̃nas* siejamas su keliais kitų semantinių grupių žodžiais, kurių darybos (resp. etimologinė) analizė galėtų būti itin naudinga ir aiškinant nagrinėjamo žodžio kilmę. Su juo siejami:

1. *guṇa* šaknies laipsnio vardažodžiai: bulg. *неро́* „plunksna“, s.-kr. *nèpo* „t. p.“, r. *неро́* „t. p.“, ukr. *неро́* „t. p.“ < prasl. **pero* „t. p.“ (b a.p.) (plg. Дыбо 1981, 156); (pl.) s.sl. *ре́rьe* „plunksnos“, r. *пе́рья*, s.-kr. (štok.) *nêpje* (pailgintas šaknies balsis), slov. *pę́rje* (naujojo akūto refleksas, kadangi -*ę*- uždaras) < prasl. **pèrьje* (plg. Дыбо 1981, 153).

2. *vr̥ddhi* šaknies laipsnio lytys:

2.1 [tiesiogiai su lie. *spar̃nas* iki šiol nėra siejamas – rekonstruojama ta pati ide. šaknis] pr. *poaris* /pārīs/ „kurklys; Gryllotalpa vulgaris“ E 777 masc. < bl.-sl. **(s)pār-/(s)păr-* „judėti, plasnoti, skristi“ ← verb. (intens.) bl.-sl. **(s)par-* „t. p.“ ← verb. (ne intens.) bl.-sl. **(s)per-* „t. p.“ < ide. **(s)p(h)er-* „t. p.“ (PEŽ III 300) [Ž. Varbot (Варбот 1984, 22 t., 26) neigia bl.-sl. **(s)păr-* rekonstrukcijos galimybę, kaip neįrodomą gyvosios kalbos faktais] arba < verb. ide. (praes.) **(s)pér-e-,* (iterat.) **(s)pór-i̯e-*[170] (LIV 528)];

[169] Prūsų kalbos rašto paminkluose šios kūno dalies pavadinimas nėra užfiksuotas (plg. Mažiulis 1981, 312), nors, manoma, kad bendrašaknių žodžių yra net keletas (skiriasi vardažodžių šaknies balsių laipsnis): pr. *pore* „garas “ E 40 ir pr. *poaris* „kurklys, Gryllotalpa vulgaris“ E 777, kurį Mažiulis mėgina vesti iš pr. **(s)pār-* „judėti, plasnoti, skverbtis, skristi“ < bl.-sl. **(s)pār-* „t. p.“ < bl.-sl. **(s)per-* „t. p.“ (PEŽ III 299 t.).

[170] Šalia ide. **pōr-* [> prasl. **pār-*] vr̥ddhi laipsnio, matyt, buvo vartojama ir guṇa laipsnio lytis **pŏr-*, plg. gr. *πόρος* „tėkmė, kanalas“, siejamą su le. *para* ir kt. (Vanagas 1981, 245).

2.2. pr. *pore* /pārē/ „garas“ E 40 fem., kildinamu iš le. *para* „garas“ < sl. **pār-ā* „garai“ (n. collect.) [< sl. **pōrā* „garai“] (Trautmann 1923, 231; Levin 1974, 104) ~ adj. sl. *para* „tai, kas kyla (skrenda) į viršų“ (*ā* kam. ~ *ŏ* kam. *parъ* ← *pariti* – Mathiassen 1974, 192).

Sl. **pār-ā* gali būti giminingas lietuvių hidronimams: *Parà* (up., Šll), *Parijà* (up., Pbs), *Parva*[171] (up., Sk)[172], t. y. sietini su sl. **par-* „neužšąlanti bala“ (Куркина 1969, 135 t.), kadangi čia gausu garų, kylančių iš liūnų akių (Ванагас 1983, 14) [Varbot (Варбот 1979, 26 t.) pasiūlyta kitokia šio sl. **par-* raida mažai tikėtina], plg. le. *par*/*para* „garai, garas, tvaikas [= šuns alsavimas, plg. *psia para* = „psia dusza“ – Brückner 1957, 395]; neužšąlanti bala“, *opáry* „rūkas“, *oparzeliska* „garuojanti žemė = niekada neužšąlanti“, *sparzysko* (su causat. reikšmę turinčiu *s-*, plg. *sparzryć*, t. y. jo kilmė nesietina su ide. s mobile), *oparzysko* „neužšąlanti pelkė“, žem. luž. *para* „purvas, bala“, *parišćo* „stovintis vanduo“, č. *opaželisko* „neužšąlanti pelkė“, r. (dial.) *запарь* „pelkės garai“, ukr. *відпарь* „neapauganti ir neužšąlanti pelkės vieta“ (Ванагас 1983, 9), s.-kr. *pȁra* „garas“, slov. *pâra* „t. p.“ [pastarojo cirkumfleksą, matyt, galima interpretuoti kaip antrinį, kadangi iš pradžių žodis galėjo neturėti vienaskaitos (n. collect.), todėl pagal analogiją su g. neutr. daugiskaita (cirkumfleksinės šaknys pl., nors sg. – akūtinės) akūtas → cirkumfleksas, plg. nom.sg. neutr. *léto* – pl. *lẽta* (Stang 1966$_a$, 29; dėl kirčiavimo dar žr. Николаев 2000, 109)], kurie gretinami su verb. sl. **prē-* „kaisti, garuoti“ (Trautmann 1923, 231; Фасмер III 203)[173] (dar žr. Kregždys 2008$_a$, 92 tt.).

Senosios baritoninės lyties egzistavimą slavų kalbose galima argumentuoti ir T. Lehr-Spławińskio (1963, 74 t.) suformuluota praslavų priegaidžių reflektavimo taisykle, grindžiama polabų kalbos akcentine sistema, t. y. pol. *poró* „garai“ < prasl. **pára* „t. p.“ suponuoja slavų a̲ ak. p. (dar žr. Olander 2001, 9; Зализняк 1985, 132), plg. r. (dial.) *nàp* „garai“ < **párъ* „t. p.“ (a̲ ak. p.) → č. *pára* „t. p.“ (plg. Николаев 2000, 101, 109).

---

[171] Šį *-va* galima interpretuoti kaip ide. **-u̯o-*, ypač dažnai pasitaikantį hidronimuose (Schmid 1970, 469 t.), nors įmanoma ir deminutyvinio suff.*-(u)va* interpretacija (Duridanov 1969, 48).

[172] Minėtų toponimų siejimą su lie. *Pãrupis*, *Pẽrupė* (upl. - Vp), *Parupėlė* (pv. - Trgn) Vanagas (1981, 245; 1983, 9) neigia dėl la. *Pãrupe* (up.), *Pãrupji* (km.), *Pãrupi* (km.) ↔ la. *pãr-upe* „vieta kitoje upės pusėje, užupis“ skirtingos darybos (i.e. kilmės) žodžių.

[173] J. Duridanovas (1969, 48) šiam leksiniam lizdui priskiria ir dak. Νάπαϱις (šiaurinis Histerio intakas Skitijoje) [nors V. Georgijevas atstato *Ναϝαπαϱις < ide. **(s)nau̯ə-poris*, plg. gr. νάω „tekėti, bėgti, sroventi (apie vandenį)“, ajol. ναύω „t. p.“ (plg. IEW 971; V. Georgiev Acta Antiqua. X, 1962. 1-3, S. 117)], kuris giminingas pr. *Nauperyn* (1325 - ež.), *Naupern* (1325 - up.), *Nampirn* (1411/19 - neteisingai užrašytas *Naupirn*) → *Nappern*, *Pa-nawpern*, *Pa-nauperin* (1325), *Po-nopern* (1427) [su praef. *pa-*/*po-* „virš“] (Gerullis 1922, 106, 114); dėl šio *pa-* su vandenvardžiais, plg. lie. *pa-ežerė* (fem.) / *pa-ežerys* (masc.) „vieta prie ežero“, *Póžerė* (kaimas netoli Tauragės) (plačiau žr. Otrębski 1966, 327 t.).

Tokiam etimologizavimui nepritaria Mažiulis (PEŽ III 327 t.): neigiama sl. *pōrā prolytės rekonstrukcijos būtinybė; pateikiamas baltiškas iki šiol skoliniu iš lenkų kalbos laikomo pr. *pore* „garas " E 40 (fem.) kilmės aiškinimas, nors sl. **pōrā* → sl. **pārā* – įprastos kaitos refleksija (plg. Beekes 1995, 137), o *pō-* galima pagrįsti s.-kr. akūtu[174]). Tokiu aiškinimu patikėti labai sunku dėl labai paprastos priežasties – prūsai turėjo bendrabaltišką „garų" pavadinimą, kurį lengvai galima rekonstruoti remiantis adv. pr. *garrewingi* „karštai" (plg. PEŽ I 328).

Todėl pr. *pore* „garas" E 40 < **pōr-e* [-*a* defonologizacija] < -*ă* < -*ā* (išlaikantis kirtį šaknyje su silpnėjančia (= trumpėjančia) galūne *-*ā*), matyt, suponuoja *ā* > *ē* kaitą (plg. pr. *sarke* „šarka" E 725 < **sarkā* (PEŽ IV 63 t.)) [Mažiulio pateiktas panašios, pasak jo, darybos lie. *garbė̃* negali būti tvirtas argumentas, mat yra vėlyvas ē kamieno vedinys vietoj senojo *ā* kamieno *garbà* [< *-*ā* – LEW 147] (PEŽ III 363), dėl jau minėtų priežasčių negali būti lyginamas, nebent dėl fleksinio formanto kaitos -*ē* < *-*ā*] traktuotinas kaip skolinys iš lenkų kalbos, plg. le. *para* „garas(-ai)" (dėl jo plačiau žr. Linde 1811, 632).

Slavizmo hipotezę, matyt, galima paremti ir giminės kategorija – g. fem., tiksliau menkesne šios kategorijos koreliacija nei slavų kalbose, kuriose užfiksuoti ir vyriškosios giminės pavyzdžiai. Todėl pr. **pōr-(s)* masc. (plg. lie. *gãras/-aĩ* (masc.)) labiau tikėtinas vietoj užfiksuoto pr. **pōrā* (fem.) „garavimas".

Dėmesys atkreiptinas ir į suff. -*n*- nebuvimą, nors jis užfiksuotas šiam leksiniam lizdui priskirtinuose prūsų hidronimuose (žr. 173 išnašą). Iš tiesų Mažiulio pateikti argumentai nepaneigia slaviškos šios leksemos kilmės, o dėl onomatopėjinės hipotezės (plačiau žr. PEŽ III 326 t.) konstatuotina, kad „garuoti" = „kilti į viršų" (plg. le. *parzenie* „šutinimas", t. y. „laikymas garuose"), o ne „purkšti = taškytis" (plg. PEŽ III 327, 362).

Taigi galima apibendrinti, kad iš šių dviejų vardažodžių tikrai giminišku laikytinas pr. *poaris* „kurklys; Gryllotalpa vulgaris" E 777.

Baigiant žodžio analizę, minėtinas Liukkoneno (1999, 103) mėginimas susieti lie. *spar̃nas* ir Pabaltijo finų *perna* „blužnis". Išnagrinėjus suo. *perna* siejimo galimybes su baltų ir slavų kalbų galimais atitikmenimis, suponuotinas finų skolinys iš slavų, o ne baltų kalbų (plačiau žr. Kregždys 2003, 34).

Išvados:

1. Derkseno pasiūlyta nauja akcentinė lie. *spar̃nas* interpretacija (cirkumfleksas vietoj senojo akūto, t. y. laringalinės kilmės *-*ár*-) neatitinka kitų ide. kalbų faktų – remiantis sinchronine ir diachronine leksemos analize, žodžio šaknis traktuotina kaip silpnoji bazė, todėl laringalinės prolytės rekonstrukcija negalima.

---

[174] Suponuoti šio *ȁ* naujumą dėl slavų paveldėtojo ir naujojo balsio trumpumo sutapimo, vadinasi ir **âr* > *ȁr* (dėl akcentinės paradigmos kaitos), negalima dėl antrinio slov. *âr*.

2. Lie. *sparñas* „paukščių, vabzdžių skrendamasis organas“ ir lie. (dial.) *sparnà* „t. p.“ sudaro *ŏ/ā* kamienų gretybę.

3. *ŏ/ā* kamienų variantų kilmė gali būti siejama su semantinio lygmens kaitos nulemta kaita: „plunksna“ ↔ „sparnas“ > „plunksnos“ (nomen collectivum).

4. Iki šiol postuluojamas ide. **spŏrnŏ-* ir iš šios lyties vedamų vardažodžių g. neutr. prototipas negali būti argumentuojamas tik pavyzdžiais iš s. indų ir iranėnų kalbų. Kitose ide. kalbose minėtos šaknies vediniai funkcionuoja ir kaip nomina agentia – toch. A. *ṣpārāñ* „kažkoks paukštis“. Galima spėti, kad tokia koreliacija siekia ide. prokalbę arba jos skilimo į dialektus laikotarpį.

Kiti du, su lie. *sparñas* siejami, lie. *sparvas* „Tabanus bovinus“ ir lie. *papartis* „Filix“ aptartini atskirai[175].

Iki šiol lie. *papártis/paparñtis* „sporinis, nežydintis augalas; Filix“, dial. *papartỹs* (gen. *pãparčio*) „t. p.“ (plg. Būga I 473) ir dial. *pãpartis*[176] kilmės aiškinimas nėra detaliai nagrinėtas. E. Fraenkelis (LEW 538) apsiribojo giminiškų leksemų suvedimu į vieną leksinį lizdą, nepateikdamas jokių patikimų argumentų žodžio kilmei atskleisti. Tik konstatuojama, kad tai reduplikacinio darybinio tipo refleksija; rekonstruojamas nepilnos (dalinės) reduplikacijos tipas (apie tokius darybinius modelius plačiau žr. Гамкрелидзе, Иванов 1984, 219 tt.). Tai nėra originali Fraenkelio mintis. Šią hipotezę anksčiau yra pateikęs Pedersenas (1909, 91), juo rėmėsi Trautmannas (1923, 206), Būga (RR I 342), Brückneris (1957, 395) ir kt. Vis dėlto kai kurie faktai, ypač akcentologinės ir semantinės interpretacijos spragos, verčia abejoti tokiu kilmės aiškinimu.

Nežydintis plačialapis augalas papartis LKŽ apibūdinamas kaip „sporinis, dideliais karpytais lapais augalas (Dyopteris)“ (IX 349)[177]. Tokia reikšmė žinoma iš senųjų ir vėlesniojo laikotarpio raštų (SD 241, Q 173, R, J. Pabrėžos veikalai). Daugiau reikšmių nenurodoma. Pirmąja žodžio lytimi LKŽ nurodoma antrosios kirčiuotės lie. *paparñtis* „t. p.“, vartojama Joniškėlyje [LKŽK tokio vartojimo atvejo rasti nepavyko, išskyrus Joniškį – galbūt tai korektūros klaida], Daukšiuose, Paparčiuose ir Ėriškiuose (dar

[175] Čia bus aptartas ir Puhvelo mėginimas susieti het. *partāuwar* „sparnas“, s.i. *parṇá-*, lie. *sparñas*, lo. *parra* f. „nežinomo paukščio pavadinimas, kurio giedojimas pranašavo nelaimę“, umbr. *parfa*(m) < **sparsā* , go. *sparwa* „žvirblis“, Hes. σπαράσιον, toch. A *ṣpār* (Puhvel 1984, 447), mat toks lyginimas nėra labai patikimas pirmiausiai dėl semantinės žodžio vertės skirtingo vertinimo, plg. Mayerhoferis nurodo reikšmę „plunksna“. Dėl lo. *parra* kilmės taip pat nėra visiškai aišku, mat toks paukščio pavadinimas galėjo būti nulemtas tabu ir sietinas su onomatopėja, o ne ide. **(s) per-* „skristi“, nes net nėra žinoma, ar šis paukštis skraidė. Mayrhoferis (II 223) nurodo rekonstruojamą **sper-s-ā*, tačiau kyla rimtų abejonių pirmiausia dėl semantinio ryšio ribų nustatymo, mat tai būtų svarbiausias paukštis, savotiškas semantinis hiperonimas.

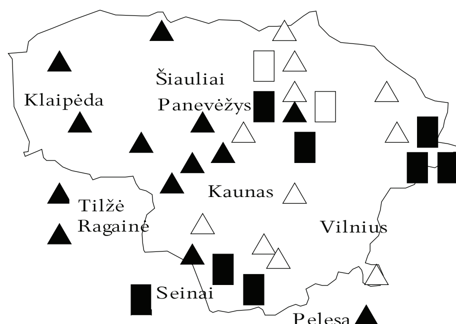
[176] K. Vosylytės teigimu (asmeninė informacija), tokia forma vartojama Alizavoje.

[177] Sisteminiame lietuvių kalbos žodyne jis priskiriamas stiebinių sporinių augalų poklasiui (SLKŽ 210).

žr. ZŽ II 330; KŠŽ 201), antrąja pateikiamas pirmosios akcentinės paradigmos lie. *papártis* „t. p.", vėlesniojo laikotarpio raštuose minimas Kuršaičio bei Juškos, taip pat vartojamas ir lietuvių dialektuose (Gs, Tlž, Kv, Klk, Erž, Vl). Trečioji žodžio forma nurodoma 3ᵇ kirčiuotės *papartỹs, -čio*, vartojama vakarų ir rytų aukštaičių tarmių plotuose (Prgn, Dglš, Tv [*paparčĩs* – Otrębski 1934, 226], Klvr)[178]. Remiantis LKŽK duomenimis, galima teigti, kad ši forma vartojama žymiai platesniame areale: [RAU] Ds, Smlv, Lln, [RAK] Kp, Alz, [RAV] Gvk, Dv. Galbūt iš rytų aukštaičių vilniškių ploto toks kirčiavimo modelis galėjo paplisti ir pietų aukštaičių šnektose, o vėliau ir kitose tarminiuose plotuose, išskyrus žemaičių šnektas: *papartỹs, pãparčio* (3ᵇ) Kbl, Mrk, o iš jų ir periferinėse šnektose – *papartỹs, -čio* Sn bei kauniškių plote (Nvn).

LKŽ taip pat užsimenama, kad dialektuose pasitaiko moteriškosios giminės lyčių vartojimo atvejų. Pastaroji, leksemos lizdui priskiriama lie. dial. *papartė* (fem.) „t. p.", pateikiama nekirčiuota. Ši forma vartojama tik Giedraičiuose (LKŽ ibd.). Minėtina, kad Pabrėža nurodo formą *Papárčiai* „Felices" (Bot XVII a.), o iš nenurodytų šaltinių dar reikėtų paminėti *papartis* (**fem**.) Žod [LKŽ (IX 349) nenurodoma, kur tokia forma vartojama ar kokiuose senuosiuose ir vėlesniojo laikotarpio raštuose minima], *Papārtis* (masc.), pl. *Papārtey* „Filix" PŽ II 19 bei *papàrtis/popartis* MLLG II 137.

Pirmųjų dviejų pavyzdžių daryba ir kilmė iki šiol yra neaiškios. Diskutuojama ir dėl akcentinės „paparčio" pavadinimų prolytės rekonstrukcijos. Remiantis LKŽ pateikima medžiaga, galima teigti, kad cirkumfleksinė forma yra dažniau vartojama nei akūtinė. Kitaip manė Gerullis (1922, 237) ir Trautmannas (1923, 206), visai ignoravę pastarąją formą, o nurodę tik akūtinį darinį. Panašiai elgiasi ir Būga (RR I 342, 473), metatonišku įvardydamas lie. *papar̃tis* (RR II 412). Cirkumfleksinę lytį pamiršta paminėti ir Skardžius (RR I 23 t.).

II.9. 2 žemėlapis: lie. *papar̃tis* ir kt. akcentinių formų paplitimas tarmėse (baltas trikampis žymi lyties *papar̃tis* vartojimo arealą, juodas – *papártis*, baltas stačiakampis – *pãpartis*, juodas stačiakampis – *papartỹs*).

[178] Zinkevičiaus (1966, 217) teigimu, tokia forma žinoma iš Seinų, Leipalingio, Subačiaus, Svėdasų, Dusetų, Dotenėnų, Adutiškio, Tverečiaus apylinkių.

Tarmė Patarmės	Akūtinė šaknis	Cirkumfleksinė šaknis
Aukštaičiai Vakarų: kauniškiai	+	+
šiauliškiai	+	
Rytų: panevėžiškiai		+
kupiškėnai		+
anykštėnai	+	+
uteniškiai		+
vilniškiai		+
Pietų		+
Žemaičiai: Šiaurės kretingiškiai	+	
Pietų: varniškiai	+	
raseiniškiai	+	
Periferinės šnektos: Pelesa	+	
Tilžė, Ragainė	+	

II.9. 2. lentelė: lie. *papar̃tis/ papártis* vartosena dialektuose.

Pirmiausiai vertėtų tiksliau apibrėžti arealines kiekvieno šių variantų vartojimo ribas (duomenys pateikiami iš LKŽK, LKŽKP). Žemaičių tarmių plote žinoma tik akūtinė forma *papártis*. Ją vartoja šiaurės žemaičiai kretingiškiai (Slnt), pietų žemaičiai varniškiai (Kv; dar plg. DūnŽ 238) ir raseiniškiai Erž. Vakarų aukštaičiai žodį kirčiuoja 2 ir 1 a.p.: [VAK] *papar̃tis* Dkš, *papártis* Ddv, Vl; [VAŠ] *papártis* Jnš, Bsg, Jsv. Rytų aukštaičiai vartoja abi formas (kai kuriose šnektose pasitaiko paralelinio vartojimo atvejų): uteniškiai vartoja tik 2-osios kirčiuotės lytį: *papar̃tis, paparčiùs, papar̃čiams* (2) Sld, Ds, o anykštėnai šį žodį kirčiuoja net trejopai: *papar̃tis* (2) Sb, *papártis* (1) Sb, *pãpartis*[179] Sb (LKŽKP). Kupiškėnai, kaip ir anykštėnai, vartoja antrosios akcentinės paradigmos lytį *papar̃tis* (2) Kzl ir pirmosios – *pãpartis* Alz. Panevėžiškiai ir vilniškiai vartoja antrosios kirčiuotės formą *papar̃tis* (2) Slč, Dv. Antrąja kirčiuote šį žodį linkstama kirčiuoti ir kai kuriuose pietų aukštaičių plotuose: Pv, Ppr, plg. *papar̃tis*, -*čiù* „girtuoklio pravardė“ Dvrč.

Periferinėse šnektose užfiksuota tik akūtinė pirmosios kirčiuotės forma *papártis* (1) – Pls, Tlž, Rgn. Čia taip pat vartojamas *pãparnikas* „papartis“ Lz yra aiškiai sla-

[179] Kortelėje, kurioje nurodoma ši lytis, LKI darbuotojų nurodyta *pãpartis* → *papar̃tis* korekcija. LKI Leksikografijos centro darbuotojos dr. R. Petrokienės teigimu, tai gali būti neteisingai užrašyta lie. dial. *papartỹs* forma [asmeninė informacija].

viškos kilmės ~ blr. *нáнараць* „paparčių šeimos augalas“, *нáнаратнік* „t. p.“ (ЭСБМ 154). Panašaus vartojimo faktų užfiksuota Pasvalyje ir Jūrotiškiuose: *pãparninkas*, *pãparninko* „papartis“ (LKŽK).

Remiantis II.9. 2 lentelės ir žemėlapio duomenimis, galima teigti, kad cirkumfleksinės šaknies kilnojamosios paradigmos forma vartojama vakarų ir pietų, o ypač dažnai rytų aukštaičių. Pirmosios akcentinės paradigmos akūtinės šaknies forma dominuoja žemaičių šnektose, iš čia ji, matyt, perimta ir periferinėse Mažosios Lietuvos tarmėse, nors tokia lytis vartojama ir Pelesoje. Sporadiškai ši forma aptinkama kauniškių (matyt, dėl pietų žemaičių ar Mažosios Lietuvos šnektų įtakos) ir anykštėnų patarmėse. Pirmosios kirčiuotės *pãpartis* dar iki šiol vartojamas anykštėnų ir kupiškėnų areale, o *papartỹs* – pietų ir rytų aukštaičių patarmėse bei periferinėje Seinų šnektoje. Tikėtina, kad pastarųjų dviejų formų ryšys yra darybinis, t. y. lyties *papartỹs* akuzatyvas galėjo būti pamatas rastis pastovios kirčiavimo paradigmos lie. dial. *pãpartis*, nors gali būti, kad būtent ši forma yra pati archajiškiausia [dėl prefiksinio kirčiavimo] (žr. toliau). Spėjama, kad toks kirčiavimo modelis suponuotas kirčio atitraukimo.

Nagrinėjant lie. *papar̃tis* ir *papártis* skirtingos akcentuacijos formas, pirmiausiai aptartinas metatonijos fenomenas. Jį, interpretuodamas šiuos pavyzdžius, taikė Būga (RR II 412), tik neaišku, kuri šių lyčių yra metatoniška.

Remiantis Stundžios (1981$_a$, 61 t.) nustatytu dėsningumu – „rytų aukštaičių uteniškių šnektose išvestinių daiktavardžių cirkumfleksinė metatonija atspindi senesnę padėtį, negu analogiškas vakarų aukštaičių ar žemaičių reiškinys“[180] – žinoma, kad žemaičiai ir vakarų aukštaičiai yra linkę apibendrinti variantą su cirkumfleksu; tai susiję su pamatinių žodžių paradigma, kuri dažniausiai (dūrinių – antrieji sandai) buvo 2, 3, 4 a.p. Todėl nustatant senąją nagrinėjamos leksemos akcentinę paradigmą, pirmiausiai apžvelgtini rytų aukštaičių uteniškių šnektoje vartojami „paparčio“ pavadinimai. Senojo modelio nustatymui tokie pat svarbūs ir pietų aukštaičių duomenys (Mikulėnienė 1994, 126; 1998, 59).

Jau minėta, kad rytų aukštaičiai uteniškiai vartoja antrosios paradigmos formą *papar̃tis*, *paparčiùs*, *papar̃čiams* (2) Ds, Sld. Dusetose vartojama ir galūninio kirčiavimo *papartỹs, -čio*. Apie pastarosios formos akcentines ypatybes yra užsiminęs Zinkevičius (1966, 217): jos kirčiavimas bei galūnių pasirinkimas tarmėse gerokai sumišęs. Būga (RR I 437) teigė, kad tai seniausia ide. prokalbės laikus menanti forma.

Akcentuotina, kad rytų aukštaičių uteniškių, vilniškių ir pietų aukštaičių plotuose nėra užfiksuota akūtinių formų [remiantis tik LKŽK duomenimis, nes TA žodžio vartojimo arealinio tyrimo medžiagos nėra], mat Mikulėnienė, nustatydama temporalinį santykį tarp akūtinių ir cirkumfleksinių dūrinių formų – „Cirkumfleksine

[180] Cirkumfleksinė metatonija apskritai labiau būdinga vakarų aukštaičių ir žemaičių tarmėms (Lyberis 1972, 43 tt.).

metatonija besiskiriantys dūriniai ne tokie seni“; „<...> cirkumfleksine metatonija besiskiriantys dūriniai yra gana vėlyvi ir perdirbti iš kilnojamosios paradigmos žodžių <...>“ (1998, 59 t.), remiasi metatonijos atvejais žemaičių ir vakarų aukštaičių tarmėse (1997, 99).

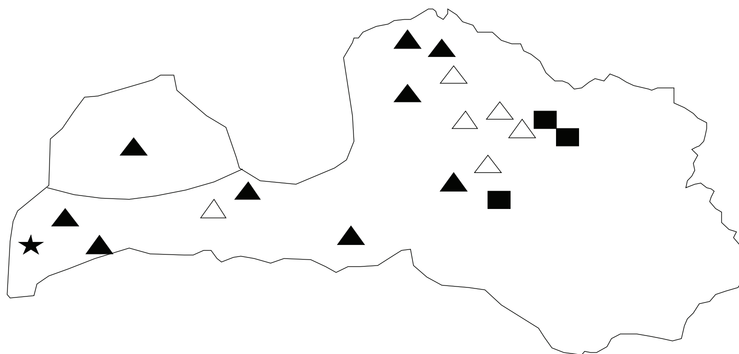
Todėl svarbu nustatyti, ar aukščiau išdėstytas spėjimas dėl lie. *papártis* akūtinės priegaidės kilmės atitinka lietuvių kalbos vedinių su praef. *pa-* kirčiavimo dėsningumus (dėl praef. *pa-* žr. toliau).

Mikulėnienė (1994, 118), išanalizavusi vedinių su praef. *pa-* kirčiavimą, teigia, kad tokiems dariniams būdingas kilnojamasis kirtis, nors pasitaiko ir pastovaus kirčiavimo pavyzdžių – visais atvejais dariniai anksčiau priklausė pastovaus kirčiavimo paradigmai. Ji spėja, kad priešdėlio kirčiavimas tokiuose vediniuose, matyt, sietinas su kilnojamu pamatinio žodžio kirčiu – Kuršaitis taip kirčiuoja derivatus, išvestus iš cirkumfleksinę ar trumpą šaknį turinčių daiktavardžių (Mikulėnienė 1994, 122). Remiantis Mikulėnienės (1994, 126) iškelta hipoteze, cirkumfleksinės lyties genezę galima būtų susieti su kirčio slinktimi į dešinę: *pãpartis* > *papar̃tis* > *papartỹs*. Todėl tokia forma būtų antrinė vietoj senesnės akūtinės *papártis*.

Toks problemos aiškinimas iš tiesų būtų priimtinas, jei nagrinėjamas vardažodis atitiktų arealinį cirkumfleksinės metatonijos plotą ir būtų skaidrus semantiškai, tačiau taip nėra (žr. II.9.2 žemėlapį). Problemos sprendimui pasitelktini latvių kalbos pavyzdžiai, kurie dažniausiai kirčiuojami laužtine priegaide: *papar̂de*[181] (iš trijų priegaidžių zonos): Crg, VP, Vlm, Rn, Dr, Jp (ME III 80)[182], Dr, Rn (Būga II 412), o laužtinės priegaidės kilmė siejama su kirčio atitraukimu iš sutrumpėjusios galūnės į **akūtinį** skiemenį kilnojamosios paradigmos žodžiuose (DI I 126 tt., 200 tt.; Stundžia 1981_a, 62). Kita vertus, ši latvių priegaidė nebūtinai turi reflektuoti akūtinį skiemenį – ji gali būti antrinė vietoj senosios krintančiosios tose šnektose, kur sutampa laužtinė ir krintančioji priegaidės (DI II 152): *papar̂de*^{2} – Rj, MS, Lbž, Azp, Ng, Dzr, Bsk; *papar̂de*^{2} – tamniekų patarmėje (ME III 80). Būga taip pat nurodo kylančiosios priegaidės pavyzdį: *papařde* BGr (Būga ibd.).

[181] Karulis (LEV II 18) nurodo formą *papârde* iš dviejų priegaidžių zonos, tačiau šios formos vartojimo arealo nenurodo. Šis pavyzdys gali reflektuoti latvių tarmių ypatybę kirtį perkelti ant tautosilabinių skiemenų pirmojo dėmens – latgališkojoje patarmėje šis dėsningumas pasižymi dar ir tuo, kad pailgina pastarąjį dėmenį, plg. la. dial. *bârda* „barzda“, nors dėl tarimo nėra visuotino sutarimo (Breidaks 1972, 96 t.).

[182] Dėmesys atkreiptinas į tai, kad ME keturi pavyzdžiai, nurodomi kaip trijų priegaidžių zonos, nors iš tikrųjų yra iš arealo, kur kylančioji sutapusi su krintančiąja Ssn, Lz, Glg arba krintančioji su laužtine Nt.

II.9. 3. žemėlapis: la. *papar̂de* ir kt. akcentinių formų paplitimas tarmėse (baltas trikampis žymi formos *papar̂de* vartojimą trijų priegaidžių šnektose; juodas – dviejų priegaidžių šnektose, kur sutampa krintančioji ir laužtinė, žvaigždutė – *paparde*, keturkampis – *papar̂de* šnektose, kur kylančioji priegaidė sutampa su krintančiąja).

Tačiau yra tam tikrų dialektinių ypatybių, kurias būtina aptarti detaliau. Pradėti vertėtų nuo latvių dialektinės medžiagos apžvalgos. Aiškinantis latvių laužtinės priegaidės atsiradimo šiame žodyje priežastis, akcentuotina, kad drustėnų šnekta yra ties sėliškosios ir latgališkosios patarmių susidūrimo riba (žr. žemėlapį Rudzīte 1993, 369; LVDA pirmąjį žemėlapį). Yra žinoma, kad latvių aukštaičių dialektiniame areale tęstinė priegaidė labai dažnai pakeičiama krintančiąja ir v.v., t. y. ~ ↔ \; o krintančiosios virtimas tęstine – vienas pagrindinių požymių, leidžiančių atskirti sėliškąsias nuo nesėliškųjų [**nesėliškose krintančioji dažnai pakeičiama laužtine**]. Drustėnų šnektai, nors ji formaliai priskiriama vidurio dialektinei zonai, būdingi latgališkųjų šnektų bruožai (plačiau žr. Андронов 1996, 203), todėl la. dial. *papar̂de* gali reflektuoti lytį **papàrde* dėl latvių aukštaičių dialektinėje zonoje įprastos kaitos (nesėliškose tarmėse) \ → ∧ (Андронов ibd.).

Derksenas (1996, 50), lygindamas baltų kalbų pavyzdžius, priskiria juos cirkumfleksinės metatonijos lytims. Remdamasis Būgos surinkta medžiaga, pateikia pavyzdžius iš drustėnų šnektos (I. Cīrulis Par drustēniašu izluãksni RKr XV 51-103), prof. P. Schmidto (iš Raunos) surinktų pavyzdžių – la. dial. *papar̂de*, A. Bylenšteino latvių kalbos gramatikos antrojo tomo – la. dial. *paparde*. Tiesa, aptardamas la. *paparde* kaip senosios a.p. refleksiją, Derksenas (op.cit. 263) pats sau prieštarauja, mat teigia, kad Bylenšteino pateikiami pavyzdžiai su kylančiąja priegaide atitinka latvių viduriniosios tarmės pavyzdžius su krintančiąja priegaide, plg. la. *ruõta* (Biel. Gr.) : *rùota*. Taigi tie argumentai, kuriais remdamasis, Derksenas suponuoja senąją baritoninę prolytę, liudija apie silpnosios šaknies egzistavimą, o ne priešingai.

Kita spręstina problema – priežasčių, galėjusių nulemti dvejopo kirčiavimo formų atsiradimą rytų baltų kalbose, nustatymas. Galima atsargiai spėti, kad nagrinėjamas „paparčio" pavadinimas seniau buvo visai kitos morfologinės struktūros, besibaigęs kitu afiksu, suponavusiu žodžio a.p. modelį, plg. s.la. ***paparda***[183] „papartis" BW 32984, 32399 (ME ibd.), su kuria, matyt, sietina minėtų ē kamieno latvių kalbos lyčių kilmė, t. y. r.bl. **papar(d)tā* > 1) la. *papardā* → la. *papardē* [dėl la. *-ā* > *-ē* žr. s.v. lie. *smãkras*: la. *padęga* > *padeģe* „išdeginta miško vieta" (ME III 16)]; 2) lie. **papartā* → lie. **papartē* > lie. *papartė*, plg. s.lie. *drauga* → lie. *draũgė* (Skardžius I 36), s.lie. *garbà* → lie. *garbẽ*, lie. *tamsà* → lie. dial. *tamsẽ*, lie. *dainà* → lie.dial. *dainẽ* (daugiau pavyzdžių žr. Ambrazas 1993, 33 t.). Neatmestina galimybė, kad ē kamieno formų atsiradimą nulėmė žodžio priskyrimas vediniams su priešdėliu *pa-*: lie. *var̃tai*, la. *vàrti* ~ lie. *pavartẽ*, la. *pavārte* (Ambrazas ibd.).

Spėtina, kad priegaidžių skirtumą tarp šių žodžių galima būtų aiškinti skirtinga vyriškosios ir moteriškosios giminės formų daryba, nors jų prolytė viena (dėl jos žr. toliau).

Sprendžiant šią problemą, pravartu remtis leksemos vartojimo pietų žemaičių raseiniškių plote ypatybėmis – Eržvilke (LKŽK), kur užfiksuotas akūtinės ir cirkumfleksinės formų vartojimas, vardažodis skiriasi giminės kategorija (fem./masc.): *papártis* (**fem**.) (1) / *papar̃tis, -čio* (**masc**.), kuri (g.fem.), matyt, yra didelis archaizmas. Štai priežastys, verčiančios suponuoti tokią darinių porą esant senąją gretybę: tos pačios darybos pavyzdžių vartojimas kaimynų slavų kalbose: s.-kr. *paprat* **masc**./**fem**. (Stulićev), *pàprâti* (**fem**.) (RHS IX 630); s.-kr. *pràprot* (Vodice, Istra); toponimai su suff. *-j*: *Paprać* (**masc**.), *Pàpraća* (**fem**.) (Skok II 602), pastarąją formą galima kildinti iš nomen collectivum lyties **papratįā* (prasl. **tį* > s.-kr. *ć* – Вейк ван 1957, 109); baltų ir slavų kalbose abiejų porų reikšmė sutampa.

Remiantis šiais pavyzdžiais galima atsargiai spėti, kad baltų ir slavų prokalbėje egzistavo visų trijų giminių dariniai, kurių reikšmė, matyt, buvo ta pati, t. y. „pa-

[183] Būga (RR I 440; II 247 t.) atkreipė dėmesį, kad formantas *-*ā* [tiesa, jis užsimena apie g.masc./fem. apofoninių darinių variantų atsiradimą] gali cirkumfleksinę šaknį paversti akūtine, t. y. suponuoti akūtinę metatoniją: *ā* kamienė forma dažniausiai yra kirčiuojama akūtu, nors *ŏ* kamienė – cirkumfleksu, plg. lie. *var̃nas* – *várna* (RR II 395 t.). Nors Būga nesiaiškino tokios priegaidžių kaitos priežasčių, galima atsargiai spėti, kad būtent kolektyvo formantas **ā* [< **aH* (Дегтярев 1994, 30 tt.)], ilgainiui sutapęs su moteriškosios giminės fleksiniu formantu *-a*, galėjo nulemti metatoninių lyčių atsiradimą, t. y. silpnoji bazė galėjo virsti stipriąja. Po to, kai laringalai nunyko, šie formantai dar labiau suartėjo ir ilgainiui sutapo, bet kažkurį laiką dar galėjo būti skiriamas jų darybinis-semantinis motyvuotumas. Susidarius analogiškoms pagal darybą formoms – kada nomina collectiva jau nebuvo tik derivacinė forma – moteriškosios giminės ir kolektyvinė lytys sutapo į vieną kategoriją (morfologinė neutralizacija), bet tik tuomet, kai žodžių reikšmės nebuvo apibrėžtos konkrečiais (juos skiriančiais) integraliaisiais požymiais.

partis“. Pagrįsti tokią prielaidą galima ir bevardės giminės formos, reflektuojamos kai kuriuose serbų ir kroatų arealo toponimuose: *Paprata* (**fem**.) (laukas prie Istros) : *Pàprata*, gen. *Pàprati*; *Paprata* (**neutr**.pl.) (kaimas Krko saloje).

Ši medžiaga labai svarbi, mat leidžia suponuoti buvus dvejopą aptariamos leksemos kamieną: sl. **papart-* (masc., neutr.), **paparta* (fem.) [< **papartā* (collect.)] → **paparti-* (fem.), **papartịo-* > **papartịā-* (dėl *ịŏ* kam. → *ịā* kam. plačiau žr. PEŽ II 264).

Akivaizdu, kad skirtingų giminių substantyvų daryba skiriasi tik kamiengaliu. Tai leidžia daryti prielaidą, kad bent jau slavų prokalbėje egzistavo kolektyvinės reikšmės vardažodis *„paparčiai“ → top. *„vieta, kur gausu paparčių“. Panašaus vedinio, matyt, būta ir baltų kalbose: lie. ***Paparčià*** (!) up. Kdn < pralie. **papartịā* (fem. < n. collect.) [kitaip aiškina Trautmannas (1923, 206)], kurios kilmė susijusi su ĭ kamieno forma **paparti-* [apie tokio modelio egzistavimą baltų kalbose plačiau žr. Szemerényi 1970, 531), t. y. fleksinis formantas *-ā* suponavo metatoninės lyties lie. dial. *papártis* atsiradimą (kildintinos iš moteriškosios giminės prolytės – LKŽ (ibd.) nurodoma, kad būtent akūtinės formos pavyzdžiai yra **moteriškosios giminės** !!!).

Šalia **paparti-* (fem.) egzistavo *ịŏ* kamieno lytis **papartịŏ-* (masc.), kuri dėl kamienų kaitos pradėta kirčiuoti cirkumfleksu, mat žodžio šaknis istoriškai yra silpnoji bazė (plg. serbų ir kroatų kalbų pavyzdžius), plg. top. *Papar̃čiai* ~ up. *Papar̃čius* Kdn, kuriuos Vanagas (1981, 244) atsargiai sieja su lie. *papar̃tis*; top. *Papar̃čiai* km.; Vdž, Bb, Užl, Brs, *Papárčiai* Kš (LATŽ 225), dar plg. pr. *Paparthen* 1450 (sembų žemėse) (plg. Gerullis 1922, 237; PEŽ III 221 t.; dar žr. Blažienė 2005, 310 t.).

Vadinasi, lietuvių ir latvių kalbose vartojamos akūtinės (latvių – laužtinės, t. y. kilnojamosios paradigmos) formos gali būti antrinės, kurių atsiradimą nulėmė kolektyvo formantas **-ā*. Taigi akūtinė forma, Būgos nurodoma kaip pirminė[184], iš tikrųjų yra labai sena, bet ne ide. prolytės refleksija. Spėtina, kad pastaroji reflektavo silpnąją bazę. Vadinasi, vyriškosios giminės formos priegaidė yra archajiškesnė. Tą patvirtina ir **rytų uteniškių** tik antrosios akcentinės paradigmos pavyzdžių (g. masc.) vartojimas.

Iš fonetinių baltiškųjų pavyzdžių neatitikimų pirmiausiai aptartinas šaknies la. *-d-* (la. *papar̂-d-e*, dial. *papar-d-is* „t. p.“, *papar-d-a*, *papar-d-s* (ME III 80)) šalia lie. *-t-* (lie. *papar̃t-is*) kilmės problema. Dėl latvių pavyzdžių su *-d-* fonetinio panašumo [remiantis fonetinės homonimijos principais] su slavų atitikmenimis buvo suabejota la. *papar̂(âr)de* baltiška kilme (Brückner 1877, 43), bet tam nepritarė Endzelynas (DI I 89 t.). Brücknerio spėjimas lenkų kalbininkų darbuose iki šiol susilaukia pritarimo. Naujausiame lenkų kalbos etimologiniame žodyne teigiama, kad lie. *papar̃tis*

[184] La. *papar̂de* (pl. *paparši*), lie. *papártis* < **po-porətīs* (Būgos kortelė – LKŽK; Būga I 473).

pasiskolintas iš slavų (Bańkowski II 496). Idant būtų išspręsta paveldėtų ar skolintų „paparčio“ pavadinimų vartojimo problema baltų kalbose, detalizuotina leksemos morfologinė analizė[185].

Mažiulis (PEŽ III 221), aprašydamas leksemos etimologiją, spėja buvus kažkokį tabu, norint atriboti „paparčio žiedo (Farnblüte)“ augalą nuo įprasto „paparčio“ pavadinimo, plg. la. _paparnīte_ (su įterpiniu -_nī_-)[186]. Vis dėlto jis nepaaiškina, kodėl forma su -_d_- tapo dominuojančia, o su -_t_- nunyko[187], nereflektuojama netgi toponimikoje (plg. Blažienė ibd.).

Šią problemą bandė spręsti ir Karulis (LEV II 18) – -_t_-/-_d_- įvairavimą rytų baltų kalbose jis mėgino pagrįsti palatalizacija, tačiau spėjimas nėra pagrįstas panašaus kitimo pavyzdžiais, todėl tokiu aiškinimu patikėti labai sunku.

Tokį neatitikimą galima būtų aiškinti kaip latvių kalbos dialektinę ypatybę tam tikrame areale, vėliau paplitusią ir kitose šnektose, turint omeny gana ženklų latvių kalbos priebalsių kitimą po rytų baltų prokalbės skilimo, tačiau daug platesnis šio reiškinio paplitimo lingvistinis arealas (tai būdinga ne tik baltų kalbų minėtiems žodžiams) paneigia tokią galimybę: slovk. _papraď_ „papartis“, č. _paprad_/_kaprad_ „t. p.“ (Brückner 1957, 395; Eckert 1971, 15), slov. _paprad_ (masc.), -_de_ (fem.) „papartis“ (SSJ III 24). Machekas (1957, 192; 1971, 241), norėdamas pagrįsti tokią kaitą čekų kalboje, mėgina rekonstruoti abiejų konsonantinių variantų formas, tačiau pažymi, kad tolimesnė jų daryba ir kilmė nėra aiški: č. _kapradi_, s.č. _kapratie_, slov. _paprad_ < *_porḏ/t/n_. Forma su šakniniu -_d_- vartojama serbų ir kroatų dialektuose: _paprád_ (Madžari), kurio -_d_ Skokas kildina iš -_t_, nepateikdamas jokių argumentų, tik nurodydamas č. _kapradi_ (Skok II 602). Sunku patikėti, kad tokį žymų šaknies konsonantizmo neatitikimą galima būtų aiškinti asimiliacija ar tabu. Dėmesys atkreiptinas ir į akūtinę s.-kr. dial. _paprád_[188], kurios atitrauktinis

---

[185] Būga manė, kad lietuvių žodžio pasiskolinimą iš prarusų *_paportь_ galima būtų įrodyti tik tuomet, jei būtų užfiksuotas formos lie. *_põpartis_ vartojimas (Būgos kortelė – LKŽK), nors tokia lytis iš tiesų yra žinoma: _popartis_ MLLG II 137 (LKŽK).

[186] Nors Mažiulis drąsiai teigia čia esant sufiksą ir kamieno dalį, Būga dėl išvestinių formų darybos nebuvo toks tikras: la. _paperkstīte_, _paparkstina_, _paparkśtena_, _paparkši_, _papar-škis_ (LD 17634), _papar-kste_ < *_papar-ste_ arba *_papar-sk-tē_ (LKŽK).

[187] Latvių kalbos pavyzdys su šakniniu -_t_- užfiksuotas Būgos kortelėje (LKŽK): ryt. la. _paports_ „papartis“, nors pastarąjį Bezzenbergeris (1885, 403) linkęs vesti iš sufiksinio vedinio la. _paparkts_.

[188] Priebalsis _r_ perkeliamas į kitą skiemenį: _paprot_ (Juodkalnija, Istra) = _páprut_ (masc.) (Jabrešić), su suff. formantu _paprutan_ = _praputan_, top. _Praputnik_ (su -_ik_-), _prèput_ (Krašić, kaikavų). Slov. _prapot_ ~ _praport_, skiemuo -_pra_- susiformavo veikiant likvidžiajai metatezei, plg. le. _paproć_ [SJP 1909, 48 t.: le. _paparć, parpać, parparć_] ir s.r. _paporotь_. S.-kr. _prȁprot_ (Vodice, Istra) reflektuoja inovacinį pirmąjį skiemenį. Pasak Skoko, du C _r-r_ praslavų prokalbėje buvo disimiliuojami, todėl tai nėra senas dalykas. *_prapratь_ > s.-kr. _pȁprat_. _p-p_ > _k-p_ (disimiliacija): _kapradi_ < *_papradi_ (Skok ibd.): *_paprat_- >* _praprat_-, plg. bulg. _nánpm_, s.-kr. _nȁnpam_, slov. _praprot_ < *_paprat_, č.

akūtas suponuoja izoliacinį lyties statusą šalia kitų tame pačiame areale vartojamų silpnosios šaknies formų: s.-kr. *pàprâti* (fem.), le. *paproć* (fem.); s.-kr. *paprat* masc./fem. (Stulićev); top. *Paprat* (masc.) (gyvenvietė Dalmatijoje), *Pàprâti* (pl.) (kaimas Juodkalnijoje) (RHS IX 630)[189]. Šį dialektizmą nesudėtinga interpretuoti pagal tam tikrą priegaidės neutralizaciją kai kuriuose serbų dialektuose, kuriuose senasis cirkumfleksas pakeičiamas neoakūtu (Ивић 1994, 28). Taigi šios lyties akūtas gali būti antrinis.

Minėtina, kad *-t-* virtimas į *-d-* kitose ide. leksemose, reiškiančiose „papartį", nulemtas tik toms kalboms būdingų fonetinių pakitimų: bret. *raden* (*-d-* < **-t-*) (Kluge 1975, 184 t.), t. y. čia *-d-* nėra etimologinis. Akcentuotina, kad nė vienos, su lie. *papar̃tis* „filix" siejamos, ide. kalbos „papartį" reiškiančios leksemos darybinė analizė nėra atlikta iki galo. Deja, naujausiuose lietuvių kalbos žodžių darybos veikaluose šis žodis apskritai neanalizuojamas (plg. Ambrazas 1993, 2000), todėl sunkiai paaiškinamas ir baltų kalbų skirtingų akcentinių modelių vartojimas, kurių tik vienas atitinka slavų kalbose vartojamą cirkumfleksinės šaknies darinį. Neaiškios ir skirtingo šaknies konsonantizmo priežastys. Taip pat visiškai nežinoma semantinė šių vardažodžių raida, plg. liaudies etimologizavimams priskirtiną le. *paproć* „papartis" reikšmės kildinimą iš „poprute liśce" (Bańkowski II 496), t. y. „sudraskyti ar suplėšyti lapai".

Nagrinėjimo pradžioje minėta, kad daiktavardžio pradžios *pa-* kilmė aiškinama reduplikacija (plg. Endzelynas 1957, 62; Skardžius I 23 t.): lie. *papártis/papar̃tis* resp. la. *papar̃de/papârde* lyginamas su lie. *kakarìnė* „gerklė, Schlund" (Būga I 342), t. y. suponuojama onomatopėjinė reduplikacija (lie. *kakarìnė* ← gaidžio giedojimą pamėgdžiojantys garsai), tačiau didžiulis lyginamų leksemų chronologinio bei semantinio faktorių neatitikimas verčia abejoti tokio lyginimo pagrįstumu.

Be to, remiantis reduplikacijos hipoteze, būtų sunku paaiškinti skirtingą reduplikanto ir reduplikuojamosios dalies balsių kokybę resp. kiekybę slavų kalbose. Pirmiausia balsiai skiriasi savo kiekybe: *pa-* < **pō-*, *-prat* < **pŏr-* (apie tokią kaitą plačiau žr. Чекмонас 1988, 158) [tai prieštarauja reduplikacijos principui, kad pakartoto skiemens balsis yra trumpas (plačiau žr. Гамкрелидзе, Иванов 1984, 219 tt.; Smoczyński 2001, 336)]: bžn.sl. *páporotь* „papartis", s.-kr. *pàprôt* „t. p.", le. *paproć* „t. p." (su *-or-* > *-ro* ← prasl. **paportь* – Būga I 473). Dėl s.-kr. akūtinės žodžio

kaprad < **paprat*, slovak. *paprad*, a.luž. *paproš* : *papruš* (Черных 1999, 4).

189 Šios šaknies toponimų galima rasti daugelyje slaviškųjų žemių, plg. le. top. *Paprotna* (14 a.) < *pa-portь* (fem.) < **po-por-ti* „papartis", top. *Parpartno* (12-14 a.) su pridėtu *-r-* vietoj *Papartno* < **paportьno* (Bańkowski II 496); s.-kr. top. *Papratni, Prapatno, Prapatnica, Paprać* (masc.), *Pàpraća* (fem.), *Prapašnica* (šn < ćn), *Paprać̌ani* (Skok II 602).

pradžios abejoti neverta, plg. s.-kr. dial. *páprut* [ilgoji kylančioji priegaidė] (masc.) (Jabrešić) (Skok ibd.). Galima būtų šį ilgumą sieti su s. *nȁnpād*, taip suponuojant akūtiškumą dėl ilgojo šaknies balsio *-ā-* [kuris, remiantis tokia logika, taip pat turėtų būti akūtinis]. Vis dėlto tuomet reikėtų paaiškinti s.-kr. *pȁprôt* šaknies cirkumfleksinę priegaidę, kuri turėtų atsispindėti ir reduplikante. Paneigti tokį spėjimą galima, remiantis s.-kr. *pȁprâti* (fem.), turinčiu šaknyje cirkumfleksą (!). Gali būti, kad ši forma daug archajiškesnė, nei gali pasirodyti iš pirmo žvilgsnio. Nereikėtų pamiršti, kad slavų kalbose šalia moteriškosios giminės „paparčio" pavadinimo vartojamas ir vyriškosios giminės atitikmuo: slov. *paprad* (masc.), *-de* (fem.) „papartis" (SSJ III 24) < **pŏr[d/t/n]* (Machek 1957, 192).

Slavų kalbose pasitaikantys abiejų giminių variantai suponuoja prielaidą apie adjektyvinę šių vardažodžių kilmę (žr. toliau). Vadinasi, šaknies variantiškumo priežasčių vertėtų ieškoti būdvardžių daryboje. Yra žinoma, kad serbų dialektuose dažnai susiejami abiejų lyčių būdvardžiai į vieną morfologiškai tapačią formą (s.-kr. *paprat* masc./fem. (Stulićev) – RHS IX 630), kurie išlaiko fonologinį šaknies struktūros statusą: s.-kr. *млâд, млāда, mladô* (Ивић 1994, 28). Todėl spėtina, kad „paparčio" pavadinimo lengvosios bazės atsiradimas serbų kalboje yra atsiradęs pagal šį modelį, t. y. s.-kr. *-prôt-* (masc.), *-prāt-* (fem.). Abiejų šių formų priegaidė ta pati – cirkumfleksas, nes moteriškosios giminės sunkioji bazė yra antrinio ilgumo dėl prasl. **-ŏr-* > **-rā-* (plg. Хабургаев 1974, 131): *pȁprôt* (Vodice, Istra), s.-kr. *pȁprâti* (fem.). Vadinasi, šaknies ilgumas nėra patikimas argumentas suponuoti akūtinį prefiksą (!), plg. prasl. prolytės rekonstrukcijos mėginimus: bl.-sl. **paparti-* ↔ prasl. **paporti-/papordi-* (Горячева 1989, 154; Eckert 1971, 15) < **pratь-* „papartis", suponuojantys akūtinę šaknį (prasl. *-or-* > *ra* [akūtinis] – Вейк ван 1957, 85), tačiau to nepatvirtina slavų pavyzdžiai, mat slovk. *papraď* „papartis", č. *paprad/kaprad* „t. p." *-ra-* gali būti ir cirkumfleksinis *-ro-* (plg. Вейк ван 1957, 88), t. y. rekonstruotina cirkumfleksinė **protь*, plg. s.-kr. *pȁ–prôt*.

Taigi dėl s.-kr. *pȁprôt* „papartis" žodžio pradžioje esančio akūto reduplikacijos hipotezė sunkiai įmanoma, remiantis jau minėtu morfologiniu dėsningumu: reduplikantas atliepia reduplikuojamąją žodžio dalį, nekeisdamas pastarosios fonologinio statuso (Бенвенист 1955, 44), t. y. cirkumfleksinė šaknis negali reflektuoti akūtinio reduplikanto. Gerai žinomas faktas, kad slavų kalboms nėra būdingas neoakūtas vietoj senojo cirkumflekso [kaita toje pačioje pozicijoje], t. y. jis nesuponuoja akūtinės metatonijos (Stang 1966$_a$, 21), nebent spėtume žodžio pradžios *pa-* esant ne reduplikantą, o prefiksą – tik taip galėtume paaiškinti akūtinio sando egzistavimą šalia cirkumfleksinės šaknies (plg. Булатова 1975, 12), tačiau tuomet kiltų problemų, aiškinant tokio darinio semantinę raidą. Lietuvių kalboje

priešdėlis *pa-* gali turėti panašią į prielinksnio *po* reikšmę – *po kuo*. Dažniausiai tokia konotacija būdinga veiksmažodžiams, reiškiantiems judėjimą, o kai sakinio semantinė struktūra susideda iš predikato ir trijų aktantų – agento, patiento ir direktyvo, veiksmažodžiai su šiuo priešdėliu reiškia silpną (arba stiprų) intensyvumą (Sakalauskienė 1995, 123)[190].

Tikėtina, kad tai susiję ir su minėtos leksemos priskyrimu prefiksinių vedinių darybiniam modeliui. Tokį spėjimą galima argumentuoti lietuvių kalbos faktais: ***po**-partis* (MLLG II 137), plg. lie. *povydas* „pavydas“ [lie. *po-* ~ prasl. *pa-* < *pō-* < ide. **pō* (Skok II 583)]. Vadinasi, problemą galima lengvai išspręsti, pasitelkiant prefikso *pa-* < sl. **po-* akcentinių kitimų dėsningumus, reflektuojamus serbų ir kroatų kalbų dialektinėje zonoje, kurioje vartojami s.-kr. *pâ* adv. „vėl; iš naujo; toliau; po to; iki“ ~ praef. *pâ* gali būti kito fonologinio statuso – kr. *pà* (Skok II 541). Skirtingos balsių kokybės priešdėliai siejami neatsitiktinai, mat yra žinoma, kad slavų praef. *pa-* pakito į *po-*, kaip le. *paproć*, r. *папоротъ* (Skok II 602).

Taigi nepaisant priešdėlio (remiantis ne reduplikacine, o priešdėline *pa-* kilmės teorija) galimos antrinės akūto kilmės, skirtinga vardažodžio dėmenų akcentuacija suponuoja jį esant sudarytą iš atskirų savarankiškų dėmenų. Panašios darybos, bet kitų leksinių semantinių grupių pavyzdžių ypač gausu slavų kalbose (Kregždys 2006_a, 137): prasl. **podъgъrdlica, -ača* „apatinė jungo dalis“ [? < *„įnagis, tvirtinamas kaklo apačioje – R. K.] > s.-kr. *pòдгрљача, pòдгрлац*; prasl. **po**(dъ)**lazъnikъ, *po**(dъ)** lazъ* „pirmasis svečias (per Kalėdas ar Naujuosius metus) [< ? pirmasis, kuris žengė ant grindų – R. K.]; kalėdinės arba naujametinės apeigos; apeiginis objektas (eglės šakelė, pyragas)“ > s.-kr. *пȍлазнӣк, пȍлажāј* (Гиндин, Калужская 1991, 31) < (?) **pŏd- + ložit-* „tai, kas dedama ant namų grindų“; prasl. **po(dъ)pręgъ* (bulg. *попрѣг*,

[190] Plg. šio prefikso semantinį ekstensionalą, nurodomą LKŽ (IX 1): I. veiksmažodžių vediniai su juo žymi: 1) veiksmo kryptį: *po kuo nors pakišti*; 2) veiksmo galą: *padaryti*; 3) tam tikrą laiką (trumpai) trunkantį veiksmą: *pakalbėti*; 4) veiksmo mažybę: *padirbėti*; 5) galėjimą, pajėgumą ką atlikti: *paeiti*; 6) prastą veiksmo atlikimą: *pailginti*; 7) individualios reikšmės veiksmą: *pagauti, pakakti*; II. daiktavardžių vediniai su juo žymi: 1) vietą, esančią po kuo ar šalia ko: *palovis, pastogė*; 2) daiktą, esantį po kuo ar šalia ko: *pakojis, pagalvis*: 3) apytikrį laiką: *pavakarys, parytys*; III. daiktavardžių, kilusių iš veiksmažodžių, vediniuose: *padėtis, pamatas, pačiūžos, pasėlis*; IV. būdvardžių vediniuose: *parankus*; V. prieveiksmių, kilusių iš vardažodžių, vediniuose: *palengva*. Dar plg. praep. lie. *põ* semantinį ekstensionalą (LKŽ X 382 tt.): I. vietos ir krypties santykiams žymėti: 1) su instr. rodant padėtį ar veiksmą apačioje, žemiau ko: *po suolu*; 2) su instr. šalia, ties, prie: *po langu*; 3) su instr. pãskui: *Vinciukas kviečius pjauna, o Levutė po dalge ima* Pc.; 4) su acc. veiksmo paplitimo vietą rodant: *Nebėginėk po kiemą* Grž.; 5) su instr. krypties santykius reiškiant: *Atsisėdai man ne po ta ranka* Ds.; 6) (dial.) su dat. „iki“: *Žolė po juostai* Sv.; 70 (dial.) su gen. „ant“: *Nestovėk mun po tako* Sd.; 8) su gen. „be, išskyrus“: *Po tavęs man niekas ne(be)miela* NdŽ; II. laiko santykiams reikšti; III. nuoseklumo santykiams reikšti: *pãskui*; IV. kiekio, būdo, priežasties santykiams reikšti.

slov. *podprôg* (!!!) „pavarža", ček. *popruh*, le. *popręg*; prasl. **podvolka* ir kt. (Варбот 1984, 96); s. *pòdbradak* (g. *-tka*) „smakro apačia" < **podъbrada* ir dar gausybė kitų dūrinių su prasl. *podъ* (Skok I 195)[191].

Todėl lie. dial. *pãpartis*[192] hipotetiškai gali būti traktuojamas kaip dviejų leksemų atematinis kompozitas[193]:

bl.-sl. ****păd-*** „pagrindas; tai, kas yra po kojom (dirva ↔ žemė)" (< ide. **pŏd-* „koja; kojos padas; pagrindas" → lie. *pãdas* „grendymas" Žž (LKA III 53); „**žemė**" Gst (LKA III 42) [panaši reikšmė pateikiama ir P. Vilušio: *padas* „lauko dirva" – „Trys pam. gasp." 1894; 50 psl.] ir kt.; la. *pads* „plūktos grindys"[194], la. dial. (Latgalos pietinė dalis) *pads* ~ *poc* „molinė asla" (Reķēna 1975, 146, 578); s.sl. *pòdъ* (= lie. *pãdas*) ir s.sl. *pod; podà* (→ s.-kr. (čak.) *pȍd*, *podȁ* „(kambario) grindys; aukštas" (Vuk), r. dial. *nôð* (Дыбо, Иллич-Свитыч 1963, 75, 79), s.-kr. *pȍd*, *pȍda* (Иллич-Свитыч 1963, 124 t.), a.luž. *póda* „dirvožemis, pagrindas", r. *noð* „asla; krosnies padas; pagrindas; grindys; dugnas; apačia", br. *noð* „apatinė dalis; kalvos papėdė" ~ s.sl. *podъ* „**dirva**"

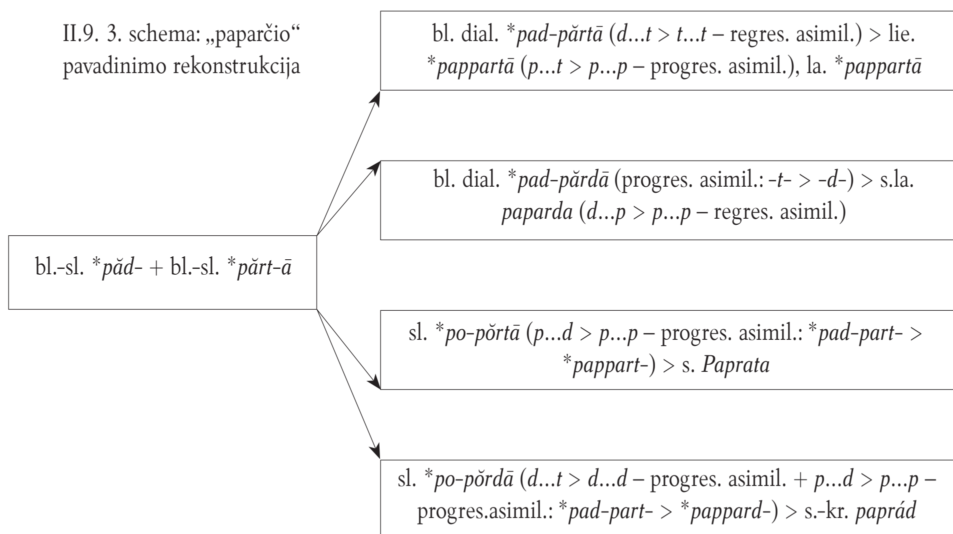
[191] Machekas (1966, 93 tt.), išnagrinėjęs (remdamasis diachroninės analizės metodika) vedinius su lie. *pa-*, šių pavyzdžių neaptarė.

[192] Stundžia (1995, 109; ten pat žr. literatūrą) yra pastebėjęs, kad bendrinėje lietuvių kalboje „pastovų pirmojo dėmens <...> kirtį linkę gauti tiesioginės ar retai perkeltinės metaforinės reikšmės žodžiai, beveik išimtinai daiktavardžiai" ir „Kilnojamas antrojo dėmens kirtis (2 ap) būdingas perkeltinės metoniminės reikšmės dūriniams".

[193] Pastaruoju metu pasirodo vis daugiau darbų, kuriuose kritiškai vertinama determinatyvinių arba endocentrinių (= s.i. tatpuruṣa) kompozitų periodizacija – abejojama tokių darinių egzistavimu ide. prokalbėje, mat jų beveik nėra užfiksuota Mikėnų laikotarpio graikų kalboje, o reliktinius pavyzdžius kitose ide. kalbose „dažnai galima įvardyti tiesiog dviejų žodžių sugretinimu" [„juxtaposition"] (Clackson 2002, 166 – taip pat žr. liter. sąrašą; panašias mintis apie senovės slavų kalbų dūrinius žr. Хабургаев 1974, 206 t., Мейе 1951, 300 tt.).
1999 m. Kembridžo universitete surengtoje vardažodinių kompozitų problematikai skirtoje konferencijoje vienas pranešimas buvo skirtas ir baltų kalbų sudurtinių žodžių tematikai: J. H. Larsson „Nominal Compounds in the Baltic Languages", in: *Transactions of the Philological Society*, Vol. 100:2. Oxford, Blackwell, 203-231. Kitas šios autorės straipsnis – „Nominal Compounds in Old Lithuanian Texts: the Original Distribution of the Composition Vowel" (plačiau žr. *Linguistica Baltica 10*). Konferencijoje dar kartą pabrėžta dūrinių analizės svarba indoeuropiečių kalbų fonologiniams kitimams nustatyti – ši problematika plačiai apžvelgta J. E. Rasmusseno (2002, 331 tt.) pranešime.

[194] Šiam žodžių lizdui priskirtini ir la. *pada* „žemai esanti vieta lauko viduryje, kur negalima arti", la. *pade* „žole apaugusi vieta miške [= „properša" – *R. K.*]; miškus skirianti ganykla; nedidelis tvenkinys; lietaus vandeniu padengta dirva (arimas)" (ME 3, 14^{b}), kurie nepamatuotai priskiriami skoliniams, plg. finų *padu* „žema vieta; žemuma" (Raģe 1986, 62) – akivaizdi darybinė ir semantinė sąsaja su slavų kalbų pavyzdžiais verčia suabejoti skolinio buvimu latvių, o ne priešingai – suomių kalboje.

(Мейе 1951, 399)[195]; bl.-sl. ***părt-ā*** „sparnai, plunksnos“[196] [šios formos šaknies kilmė, matyt, sietina su bl.-sl. **(s)per-* „judėti, skverbtis, plasnoti, skristi“[197] < verb. ide. **(s)p(h)er-* „t. p.“) (plg. PEŽ III 221 t.):

(plg. Eckerto rekonstruojamą s.sl. **papordь* – 1971, 15).

Bl.-sl. **părt-ā* šaknies *-t-* nebūtinai turėtų būti kildinamas iš verbalinio bl.-sl. formanto **-ti-* < **-ti̯-* (žr. 196 išnašą), bet siejamas su prolytės ide. **pteróm* „plunksna; sparnas“ > gr. πτερόν „plunksna, sparnas“ (Иллич-Свитыч 1963, 121)[198] morfolo-

---

[195] Skolinys iš slavų kalbų vartojamas rumunų kalboje: *pod* „tiltas; žemė, dirva; grindys“ ~ lie. *pãdas* „koja“ < ide. **ped-/pod-* „t. p.“ (Skok II 693).

[196] Minėtina, kad su lie. *papar̃tis* siejamas het. *pár-ta-(a)u-wa-ar* „lizdas“ (nom.-acc. sg. neutr.) [< ide. **per-* „skristi“] turi, matyt, tą patį sufiksinį verbalinės kilmės formantą *-t-* [< **-ti-*], kurio kilmė aiškinama įvairiai: a) kaip vėlesnis veiksmažodinis infiksas pagal analogiją su verb. het. *partaizzi* „sušiaušti vilną; būti išpainiotam, išpešiotam“ (Kronasser 1966–1987, 283); b) atstatoma lytis su *-ā-*: *partā(e)-* (*partaizzi*) „skristi“, *partā̆wwar* (instr. *partāuni-*) „lizdas, siūbavimas“ (Sturtevant 1936, 119), nors šį *-ta-* galima interpretuoti ir kaip suff., labai produktyvų Veduose (plg. Елизаренкова 1987, 138); plg. dar toch. A *spartu* „viršūnė“ < **spartw* (Schulze 1931, 2), turbūt priskirtiną šiam leksiniam lizdui.

[197] Kitokią žodžio kilmės interpretaciją pateikia Mažiulis (PEŽ III 221): bl. **paparti-* [< bl.-sl. **papārti-*] < verb. bl.-sl. **(s)per-* „judėti, skverbtis, plasnoti, skristi“ + suff. **-ti-* ~ r. *пар* „garai“ = *„tai, kas kyla į viršų, t. y. gali skristi“, plg. verb. r. *парить* „skristi, sklandyti“, r. *перо* „plunksna“ ← *„tai, kas gali skristi, skrenda ore (nomen abstract.)“. Gaila, kad nuošalėje paliekamos latvių ā kamienės formos ir serbų bei kroatų cirkumfleksinės šaknies lytys. Jei tokia hipotezė būtų teisinga, turėtume la. **paparža* (dėl la. *dj* > *ž* žr. Endzelynas 1957, 38 t.), o ne realiai egzistuojantį *paparda* > *paparde*.

[198] Dėl ide. **pteróm* rekonstrukcijos ir gr. πτερόν inicialės kilmės nėra vieningos nuomonės. Schmidtas (1889, 174), Trautmannas (1923, 216) ir Illič-Svityčius (ibd.) teigia, ją esant paveldėtą,

giniais kitimais, t. y. atsargiai galima spėti įvykus metatezę ir rekonstruoti **pert-óm* [galbūt tokios kaitos pėdsakus reflektuoja toch. A *spartu* „viršūnė“ < **spartw*]. Ilgainiui šis *-t-* buvo absorbuotas (plg. gr. (Kipro, Arkadijos, Kretos, Tesalijos)) πτόλις „miestas“ ir lie. *pilìs*, gr. πτόλεμος (Kipro, Kretos [retai]) (Buck 1928, 57)) [plačiau apie absorbcinius kitimus baltų kalbose žr. Крегждис 2009, 281] ir pasidaryta lytis **peróm* „plunksna“ (> prasl. **peró*) (plg. Иллич-Свитыч ibd.). Taigi galima spėti buvus tokią „paparčio“ prolytės morfologinę raidą (plg. Kregždys 2006_a, 138 t.):

ide. **pteróm* „plunksna; sparnas“ > bl.-sl. **pteróm* „t. p.“ > **pertóm* + bl.-sl. **păd* → bl.-sl. **păd-pert-óm*[199] → **p**ă**d-p**ă**rt-óm* [*a...e* > *a...a* – progresyvinė asimiliacija] „plunksna, sparnas ant žemės“[200] →**păd-părt-ā* (n. collect.) „plunksnos, sparnai ant žemės“ > *păd-părt-i̯ā* [i̯ atsiradimas, matyt, aiškintinas žodžio perėjimu iš *ā* kamieno į *ĭ*, o vėliau ir į *i̯o* kamienų darybines grupes] > lie. *Paparčià,* s. *Pàpraća*; la. *papardis* BW 32412, 4311 (ME ibd.).

Mažiulis (PEŽ III 221), nagrinėdamas aptariamos leksemos įvairių kamienų atsiradimo priežastis, ignoruoja kai kurias latvių kalbos formas, o kai kuriuos faktus tiesiog iškreipia – nemini *ā* kamieno formos s.la. *paparda*, o s.la. *papardis* kažkodėl interpretuoja kaip dialektinę formą, nors ji tokia nėra [nėra užfiksuota nė vieno fakto iš tarmių, tik iš senųjų raštų]. Toks kalbinių faktų traktavimas gali būti klaidingos etimologijos priežastis, mat s.la. *paparda* negalima vesti iš ĭ kamieno formos (fem.), o s.la. *papardis* vyriškosios giminės nustatymas (ME šios formos giminė nenurodoma!!!) yra Mažiulio hipotetinis teiginys, bet ne lingvistiniais faktais pagrįstas faktas. Šią lytį galima interpretuoti kaip moteriškosios giminės ĭ kamieno formą (plg. Būgos užrašytą ryt. la. *paports* „papartis“ (ĭ kam. fem.) –

kiti įžvelgia analogijos veikimą (dėl gr. πτέρυξ „plunksna“) (Walde, IEW II 21, Mayrhofer II 204). Dar kiti linkę suponuoti verbalinio sufikso **-er-* substantyvizacinį poveikį (Гамкрелидзе, Иванов 1984, 218, 226), tačiau tokia hipotezė abejotina dėl kai kurių pavyzdžių, kuriais stengiamasi ją pagrįsti – lo. *penna* „plunksna“ (Гамкрелидзе, Иванов 1984, 537) < **pet-na* (~ verb. *peto*) (Baldi 1999, 276).

199 Gali būti, kad šios prolytės reliktas yra la. *paperde* BW 7243, Nt (312) (ME ibd.), mat Mažiulis (PEŽ II 262 tt.), nagrinėdamas „kraujo“ pavadinimą, nesuponuoja la. dial. *kreve* „sukrešėjęs kraujas, šašas“ antrinio šaknies *-e-* dėl fleksijos *-e*, bet traktuoja jį kaip itin didelį archaizmą. Tokia forma užfiksuota ir K. Fyrekerio žodyne (duomenys iš www.ailab.lv): Fuer 1650, 70,24: *Paperdes, farrenkraut alij Paparschi.*

200 Mayrhoferis (II 225) teigia, kad lie. *papar̃tis* turėtų būti siejamas su s.i. *párpaṭaḥ* „tam tikra vaistažolė“, *parpaṭī* (fem.) „raudonoji oldenlandija“, *parpaṭakaḥ* (masc.), *-ī* (fem.) < **par-pr̥-ta*, nors šių pavyzdžių daryboje galima įžvelgti metatezę: *párpaṭaḥ* < **papartaḥ*. Todėl juos iš tikrųjų galima laikyti gimininingais. Senovės indų tatpuruṣa tipo dūriniams būdinga pirmojo sando gen. sg./pl. linksnio forma (Барроу 1976, 199). Manoma, kad tokia konstrukcija gali reflektuoti ide. prokalbės pirminę atributyvinės struktūros sintagminę seką (Бенвенист 1974, 241 tt.; Гамкрелидзе, Иванов 1984, 351).

LKŽK), mat yra žinoma, kad senuosiuose latvių tekstuose ir kai kuriose tarmėse vienaskaitos vardininko formoje galūnės -*i*- kartais išlaikomas [t. y. vokalinis elementas, vykstant fleksijos kontrakcijai, neeliminuojamas (Endzelynas 1957, 21, 118). Todėl nėra jokio pagrindo rekonstruoti bl. dial. **papartį̯o*-, kurio refleksai žinomi tik lietuvių kalboje.

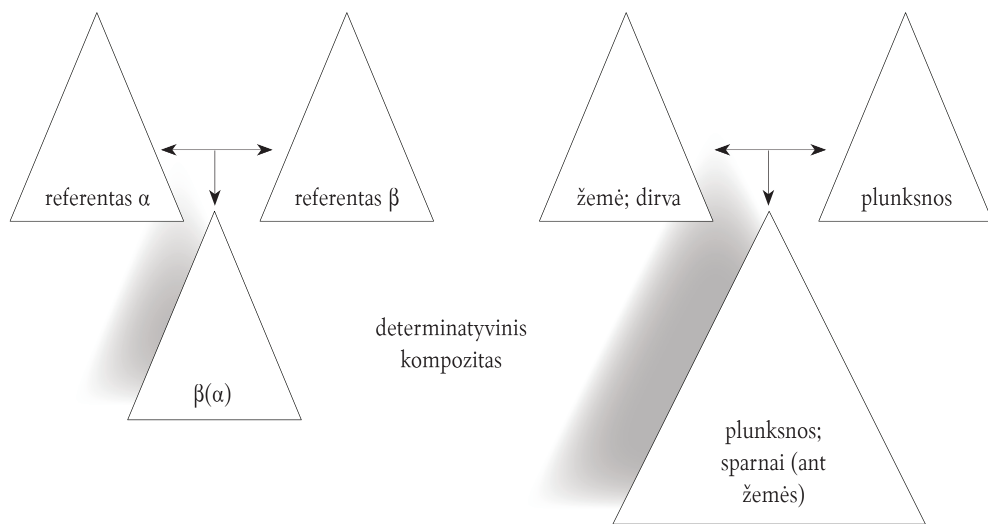
Šis teiginys suponuoja visai kitus leksemų kamienų formavimosi dėsningumus: prabl. **papart(d)ā* (collect.) „sparnai, plunksnos ant žemės" > 1) prala. **papardā* „papartis" > s.la. *paparda* (*ā* kam. fem.) → *papardis* (ĭ kam, fem.) → *paparde* (ē kam. fem.) (dėl ĭ kam. > ē kam. plačiau žr. Endzelīns 1951, 425); 2) pralie. **papartis* (ĭ kam. fem.) [> žem. *papártis* (ĭ kam. fem.)] → **papartį̯o*- (i̯o- kam. masc.) (dėl ĭ kam. fem. > i̯o- kam. masc. plačiau žr. Būga II 58). Taigi galima atsargiai spėti, kad latvių kalboje vyriškosios giminės formų niekada nėra buvę.

Ilgainiui, įvykus fonetiniams kitimams resp. pakitus struktūrinių elementų formaliesiems skiriamiesiems požymiaims, žodis pradėtas suvokti ne kaip dūrinys, o prefiksinis vedinys. Yra žinoma, kad determinatyvinių dūrinių semantinę konotaciją nustatyti labai sunku, nes abiejų sandų denotatai sudaro savarankiškus semantinius vienetus, kurių antrasis gali įgyti denotatinę funkciją (Brugmann 1903, 303). Senovės indų (Vedų) tatpuruṣa tipo dūriniams būdinga valdomojo sando inicialinė pozicija, o valdančiojo – finalinė (Елизаренкова 1982, 180). Tokia struktūrinė sistema reflektuojama ir klasikinio sanskrito šio tipo dūrinių daryboje: pirmasis dūrinio sandas (konkrečios reikšmės) semantiškai negali būti įvardytas denotatiniu, mat antrasis sandas gali funkcionuoti kompozito reikšme ir be pirmojo dėmens (Кочергина 1990, 147). Todėl pastaruoju metu teigiama, kad determinatyvinių dūrinių referentas yra reiškiamas antruoju sandu (Beekes 1995, 172).

Rekonstruojamą semantinį archetipą „sparnas ↔ plunksna ant žemės (pagrindo)" atitinka slavų dialektuose bei senuosiuose raštuose užfiksuotos sememos: s.r. *папоротok* „antrasis paukščio sparno sąnarys" (СРЯ XIV 148), *папоротъ* „paukščio sparno kaulai, esantys tarp petuko ir plaštakos; vandens paukščių kojų plėvė" (СЦРЯ 330; dar plg. Даль III 12). Galima atsargiai spėti, kad vandens paukščių kojos (jų forma) senųjų slavų galėjo būti suvokiamos kaip „sparnai, esantys ant žemės", mat išsiskleidusios plėvėtos kojos labai panašios į mažus sparnelius.

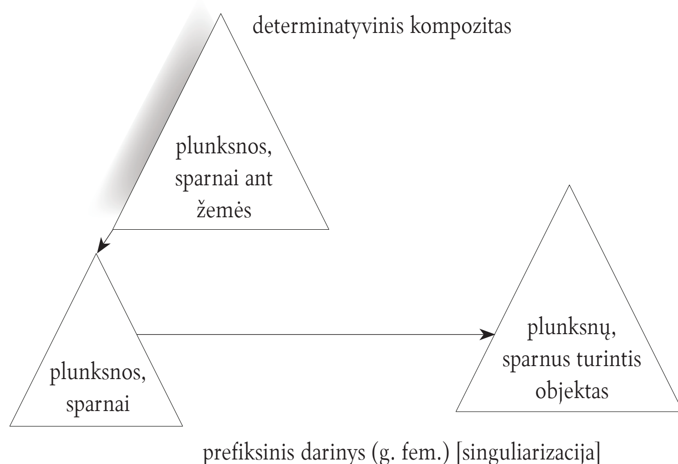
Visos šios hipotezės labai svarbios ir rekonstruojant indoeuropietiškąją prolytę, mat dėl neaiškaus priegaidžių statuso „paparčio" pavadinimuose imta rekonstruoti stipriosios bazės šaknį: Derksenas (1996, 79), remdamasis Schrijverio nauja s.air. *raith* „papartis" < **prHti* etimologija (iki šiol kildinama iš **prati*-, plg. Pedersen ibd.), rekonstruoja šaknį su laringalu, t. y. (ir dėl latvių laužtinės priegaidės) pirmenybę teikia lie. *papártis*. Itin abejotiną rekonstrukciją pateikia J. Pokorny: lie. *papártis* < ide. **po-port-i̯o*- (silpnosios bazės ! – *R. K.*) (IEW 850).

Naujos „paparčio“ kilmės hipotezės pagrindžiamumui itin svarbūs panašios morfologinės struktūros augalo pavadinimo pavyzdžių egzistavimas. Toks darybinis modelis būdingas slavų kalbų „saulėgrąžos“ pavadinimams: r. *подсóлнух*, *-ха* „saulėgrąža; Helianthus annuus“ (Даль III 205), suponuojantis designatą „saulutė ant žemės (pagrindo)“: sl. **pŏd-* „dirva“ + **sulnuko-* „saulutė“. Todėl galima suponuoti kažkada buvus tokį darybinį determinatyvinių kompozitų modelį:

II.9. 4 schema: bl.-sl. **păd-* + bl.-sl. **părt-ā* determinatyvinio kompozito modelis

Ilgainiui, nykstant morfologinėms kompozito sandų formaliosioms riboms (asimiliaciniai procesai ir kt. – žr. toliau), žodis priskirtas prefiksiniams dariniams.

II.9. 5 schema: bl.-sl. **păd-* + bl.-sl. **părt-ā* kompozitinio darinio singuliarizacija

Slavų kalbų dūrinio akcentinė paradigma yra a (plg. s.sl. *páporotь* „papartis“ (Trautmann 1923, 206)). Jos kilmė aptartina detaliau[201]: *-prôt* < **prôt’* < **prôti̯â* [*-*â* < *-*ā* akūtinio (fleksinio formanto pasikeitimas būdingas s.-kr. kalbai)] < prasl. **pŏrti̯ā* (plg. Дыбо 2000, 34), sietino su s.-kr. (senuosiuose raštuose) *pèriti, pèrim* „skraidyti, lakioti“ ~ s.-kr. *nèpo, nèpa* ir s.-kr. (dial., senuosiuose raštuose) *perȍ*, (pl.) *pȅrā, perȍ*, (pl.) *pȅra*, (gen. pl.) *pēr* (b a.p.) (plačiau žr. Булатова 1975, 92). Tokį akcentinės paradigmos modelį galėjo nulemti šiai kalbai būdingas kirčio atitraukimas iš sutrumpėjusios galūnės į šaknį (plg. r. *тровá* „žolė“ : s.-kr. *tráva* „t. p.“ [neoakūto pavyzdys] (Stang 1966_a, 40) dėl jau minėtos semantinės leksemos struktūrinės kaitos, suponuotos aiškių dūrinio morfologinių ribų išnykimo. Spėjama, kad tam įtakos galėjo turėti ir analogijos veiksnys, plg. praef. sl. **pā-* (PEŽ III 221).

Toks pat akcentinis modelis turėtų egzistuoti ir lietuvių kalboje. Todėl galima spėti, kad lie. dial. *pãpartis* yra archajiška lytis.

Detali Dybo atlikta vedinių su konfiksu praef. *pa-* ir fleksinio *-i(y)s* [lie. *papar̃tis*, matyt, anksti suvoktas kaip minėto konfikso vedinys, o ne dūrinys] analizė rodo, kad tokiems galėtume priskirti tik lie. *papartỹs* (3^b kirč. – Būga II 412; 4 kirč. – DrskŽ 224), dar plg. lie. (top.) *Paparčiaĩ* – Būga I 229), suponuojantis tik priklausymą kilnojamajai a.p. (priskirtinas sudėtinių cirkumfleksinių [mobili akcentinė paradigma] šaknų vedinių klasei – Дыбо 1981, 77). Aptariamo lie. *papar̃tis* nepriklausymą šio konfikso vedinių grupei galima argumentuoti leksemos kirčiuote (2), nebūdinga tokiems derivatams, o 1 prabl. a.p. tokios struktūros šaknų vediniams (taip minėtas leksemas reikėtų traktuoti, remiantis Derkseno spėjimu [R + S]) apskritai nebūdinga akcentinės paradigmos kaita (Дыбо 1981, 75 t.).

Remiantis tokia lie. *papar̃tis* etimologija galima reinterpretuoti Mažiulio (plg. PEŽ III 221 t.) pateiktą žodžio semantinės raidos aiškinimą: bl.-sl. **paporti-* „papartis“ ← *„tai, kas judantis plasnojančiai (panašiai kaip sparnas)“ į *„**plunksnos, sparnai ant žemės (pagrindo)**“[202].

Nagrinėjimo pradžioje buvo minėta, kad LKŽ lie. *papar̃tis* apibūdinamas monosemiškai. Pabrėžtina, kad nagrinėjamos leksemos denotatas sutampa su konotatu

---

[201] Senovės indų (vedų) tatpuruṣa tipo dūriniai dažniausiai kirčiuojami antrajame sande (Елизаренкова 1987, 149; 1982, 180), o pirmajame sande visada kirčiuojami tik bahuvrīhi tipo dūriniai (Барроу 1976, 202).

[202] Reikšminę sąsają tarp „kūno dalies pavadinimo“ ~ „papartis“ nustatė T. Goriačeva (Горячева 1989, 153), plg. rus. *папоротъ* „papartis“, *пáпоротoк* „t. p.“, *папоротки* „t. p.“ (plurale tantum), kurie rusų kalbos dialektuose gali reikšti: „mažasis sparnelis = antroji sparno dalis; alkūnėlė, du kaulai tarp peties ir plaštakos; plėvė tarp vandens paukščių pirštų“; Jaroslavlio dialektinėje zonoje subst. *папоротки* „pažastys“ (plurale tantum).

„augalas“. Tačiau, kad būtų detalizuota žodžio konotacinė vertė, atskirai aptartini bendrašakniai vediniai, kurie taip pat yra labai negausūs: lie. dial. *paparténas, -ė* „Paparčių gyventojas“ Ppr, *papartỹnas, -no, -naĩ* „vieta, kur gausiai auga paparčiai“ Lšk. Panašiai apibūdintini ir latvių kalbos vediniai, kurių vartojama daugiau nei lietuviškųjų: la. *paperkstīte, paparkstina, paparkśtena, paparkši, paparškis* „papartis“ ir kt. (Būgos kortelė – LKŽK). Remiantis šių pavyzdžių semantinio ekstensionalo struktūra, galima suponuoti teiginį, kad baltų arealinėje zonoje „paparčio“ pavadinimas yra monoseminis. Referentas yra augalo pavadinimas.

Šis teiginys argumentuotinas ir VDU tekstyne surinktais dabartinės vartosenos pavyzdžiais, patvirtinančiais ir patikslinančiais LKŽ pateikiamos sememos „sporinis, dideliais karpytais lapais augalas (Dyopteris)“ konotacinę vertę: *Kelminis papartis – daugiametis, papartinių šeimos augalas, turintis trumpą, storą šakniastiebį, sporinis augalas; <...> papartis, kuris augdamas gamtoje užaugina beveik metro ilgio plačius šviesios žalios spalvos lapus su tamsia gysla per vidurį.*

Ši semema visiškai atitinka LKŽ nurodomą reikšmę: ***Papartis** – ypač populiarus kambarinis augalas*. Tai nėra nauja reikšmė, kadangi paparčiai namuose auginami iš seno, tačiau ji nėra nurodoma LKŽ.

Antroponimo vartojimo faktas LKŽ nėra išskiriamas: *Mokyklos direktorius Stasys **Papartis** įsitikinęs, kad šiuolaikiniam mokytojui yra būtina mokėti dirbti kompiuteriu ir mokėti nors vieną užsienio kalbą; Rezultatą sušvelnino Robertas **Papartis**.*

Apeiginio augalo pavadinimas LKŽ taip pat nėra išskirtas: *„Pagal padavimą **papartis** pražysta Joninių naktį lygiai dvyliktą valandą“; **Paparčio** žiedas siejasi ir su požemio pasaulio jėgomis. Atkreiptinas dėmesys į tai, jog **papartis** pražysta lygiai vidurnaktį, kada suaktyvėja ano pasaulio jėgos; <...> **papartis** žydi „tik ten, kur žmogaus niekados nėra būta, taigi jį ir surasti, ir paimti labai sunku, nes jį saugojančios nelabos dvasios“.*

Apibendrinant, galima teigti, kad lietuvių kalbos „paparčio“ ekstensionalą sudaro šios sememos: 1) sporinis papartinių šeimos augalas; 2) populiarus kambarinis augalas; 3) Joninių naktį pražįstantis mitologinis augalas.

Taigi lietuvių kalboje vartojamos sąvokos „papartis“ integralioji semema gali būti nusakoma kaip „sporinis augalas, auginamas ir namuose“.

Nustatant latvių „paparčio“ integraliąją reikšmę, pasitelktini tautosakos rinkiniai. Pirmoji konotacinė semema, kaip ir lietuvių, yra „sporinis augalas; Filix“ – ji įvardytina hiperonimo terminu, o papildoma jos semantinė asociacija yra „maisto produktas bado metu“, suponuojantis reikšmę „valgomas = nenuodingas augalas“: [psk] *No bada ļaudis dažreiz esot ēduši kaltētas **papardes**, sūnu, skostas, gobu mizas un citas līdzīgas lietas* (J. Rubenis Ērgļos. Laužu dzīve senos laikos.).

Kitos asociatyvinės reikšmės atsiradimas sietinas su gydymu (askaridžių ir kaspinuočių varymu iš žmogaus organizmo): [prt] 22259. *Jāņa naktī jārok* ***papardes*** *sakne, kuŗu lieto pret cērmēm un īpaši pret bantes tārpu* /P. J., Jaunlaicene./. Ji susijusi su „juodojo paparčio“ konotatu „vaistai nuo gyvatės nuodų“ (žr. toliau). Šis reikšminis integralumas atskirai svarstytinas etnologų, mat gyvatės „mirtino įkandimo“ mitologema sietina, matyt, su chtoniškojo pasaulio būtybių veikimu [dėmesys atkreiptinas į neatsitiktinį kirminų ir gyvatės išvaizdos panašumą], kurio antgamtinį poveikį suponuoja žmogui gerovę, turtus ir išmintį teikiančio „žydinčio paparčio [uranistinės dievybės atributo – sparno (!!!); plačiau žr. Kregždys 2008$_a$, 99] preparatų“ galia (šviesą skleidžiantys žiedai)[203]: [prt] 25131. *Jāņu nakti ap pašu pusnakti zied* ***papardes*** *ar spožiem zeltītiem ziediņiem* <...>; [psk] <...> *pašā Jāņu pusnaktī visas ceru* ***papardes*** *ziedējušas tādiem ziediem, kā uguns dzirksteles* (Papardes, l. Maksims ar skol. J. Pelēko Āraišos LP, VII, I, 1275, 2. Augi).

Atskirai minėtina ekstralingvistinė (tolimoji) semema „higienos priemonė“: 22260. No **papardēm** senāk esot ziepes vārījuši. /K. Jansons, Vijciems./.

Folkloro rinkiniuose, be jokios abejonės, dažnai vartojama hiponiminė semema yra „žydintis Joninių naktį papartis“: [dn] *Vysas naktis skaistas naktis,|Jòņu nakte vysskaistoka:|Tad zídèja papardeite|Zelteitimi zideņimi* (14843); [prt]: 22253. *Jāņa vakarā vajaga iet uz mežu un iegulties* ***papardēs****. Pusnaktī* ***papardes*** *sāks ziedēt ar zelta ziediem un tūliņ arī parādīsies visādi zvēri* /F. Brīvzemnieks, 1881. VI, 207./.

Remiantis kai kuriais prietarų pavyzdžiais, galima suponuoti „juodojo paparčio“ konotatą, atitinkantį asociatyvinę „žydinčio paparčio“ reikšmę. Ši semema gali būti vienas argumentų suabejoti aukščiau minėta Mažiulio tabu teorija, mat stebuklingųjų galių turinčiam augalui yra suteikiamas hiponiminis diferencinis požymis „juodas“. Taip „paprastasis papartis“ atskiriamas nuo „apeiginio“, kuris gali būti tabuizuotas: [prt] 22254. *Teikas stāsta, ka pazīstamās krūmu jeb melnās* ***papardes*** *Jāņa naktī ziedot, bet tikai tās, kas esot jau vairāk gadu no vietas augšas* <...> /Mākonis, Balss, 1893, 31/.

Šios rūšies papartis gali gydyti nuo gyvatės įkandimo: [prt] 22268. *Melnās* ***papardes*** *lieto pret čūskas kodumu* /J. Isters./.

Juodos spalvos semantinę asociaciją reflektuoja ir kitos semantinės grupės denotatas „juodas šilkas“: [prt] 22255. *Lai Jāņu naktī dabūtu redzēt* ***papardes*** *ziediņu, tad vajadzīgs apvilkt ar dzelzs nūju trīs riņķus ap* ***papardi*** *un pašam nostāties šo riņķu vidū pie* ***papardes****. Pēc tam* ***paparde*** *jāpārklāj ar melnu zīda drēbi. Kad tuvojas pusnakts, tad ap* ***papardi*** *salasās velni, raganas, pūķi un taisa troksni, gribēdami tikt riņķi vidū un aizdzīt prom nelūgto viesi, lai neviens nedabūtu* ***papardes*** *ziedu. Tomēr uz tie nav jāgriež*

[203] Visi šie trys elementai tarpusavyje susiję, plg. [psk] *Vietu, kur nauda ir aprakta, var atrast gan ar „melnās grāmatas“, gan ar* ***papardes*** *zieda, gan ar čūsku ķēniņa „kroņa“ palīdzību*. (2. P. Šmits no P. Dankas Raunā. Pērkons nospeŗ lietuvēnu. Nauda.).

vērība, bet cieši jāskatās uz ***papardi****. Taisni plkst. 12 jānoņem drēbe un skatoties uz* ***papardi****, jāmet velniem virsū. Tie nobijušies aizbēg un tajā pašā laikā parādās brīnišķīgais zieds* [Sal. diena.]/J. Miljons, st. Birze./.

Papildomi leksemos la. *paparde* konotaciniai vienetai yra „aukso žiedai", „sidabro žiedai", „aukso sagomis nusagstyti paparčio lapų galiukai": [dn] *Zied* ***paparde*** *Jāņu nakti|Deviņiem žuburiem;|Devitâ žuburâ|Zelta poga galiņâ.* (14865)]; [prt] 22256. ***Paparde*** *zied ar zelta ziediem, skatīties jāiet ar vīzēm. Ja ziedi iekrīt vīzēs, tad nekad netrūkst naudas* /Z. Lancmanis, Lejasciems/; 22257. *Jāņa naktī pulkstin 12 zied* ***paparde*** *ar sidraba ziediem, bet tikai tādiem cilvēkiem laimējas tos redzēt, kas tai gadā precējas* /Z. Lancmanis, Lejasciems/.

Pastarosios sememos sietinos su ekstralingvistine „naudos" reikšme: [prt] 22258. *Ja kur Jāņu naktī redz* ***papardi*** *ziedot, tad tai vieta esot aprakta zelta nauda* /V. Līce, Līgatne./.

Reikšmė „didžialapis papartis" traktuotina kaip integralusis „žydinčio paparčio" požymis, suponuojantis diferencinį semantinį pastarojo požymį, lyginant jį su „paprastu paparčiu": [dn] *Jānis kliedza, Jānis brēca,|Jānim bērni pazuduši,|Jānim bērni pazuduši|Lielajâsi* ***papardêsi*** *(15925); Liela resna Jāņa māte|Vara stīpu sastīpota,|Ieraudzijse Jāņa bērnus,|****Papardês*** *paslēpàs* (16368).

Priešingai, pasakų rinkiniuose pasitaikanti semema „mažalapis papartis" dažnai reflektuoja mitologinę konotaciją: *Arī tāds zinot apraktu naudu atrast, kas mazās* ***papardes*** *ziedu iemantojis. Mazās* ***papardes*** *aug pļavās, ganībās un ziedot tikai Jāņu naktī.* (10. Emsiņu Gasiņš Susējā. Zin. Kom. kr. LP, VI, 229, 30, 22. Dažādas teikas par naudu).

Vis dėlto abiejų šių sememų funkcinė paskirtis ta pati – atriboti paprastąjį papartį nuo mitologinio.

Su mitologinio paparčio sąvoka, matyt, susijęs prietaras spręsti apie derliaus gausą ir metų laikus pagal tai, ar papartis rudenį nušals, ar ne: [prt] 22267. *Kad pavasarī* ***papardes*** *un apiņi nosalst, tad būs bada gads: labība nosals* /Atbalss k. 1892. J. Kriķis, Starti./; 22261. *Ja pavasarī mežā apsalst* ***papardes****, tad rudenī agri būs salnas* /Latvis, 1929, VII, 26/; 22264 /L. Reiteris, Lubāna/ ir 22262. /E. Slavinskas, Cēsis/ ~ 22263. *Ja pavasarī* ***papardes*** *apsalst, tad rudenī apsalst labība*/Z. Lāce, Veclaicene./; 22265 /P. Atspulgs, Rauna/; 22266 /L. Berkholce, Vaive/.

Taigi latvių „paparčio" semantinį ekstensionalą sudaro šios reikšmės: 1) „sporinis augalas; Filix"; 2) „mitologinis augalas, žydintis aukso ir sidabro žiedais"; 3) „juodasis papartis, galintis išgelbėti nuo gyvatės įkandimo"; 4) „maisto produktas = valgomas augalas"; 5) „vaistai nuo kirminų (askaridžių, kaspinuočių) ir gyvatės nuodų"; 6) „higienos priemonė".

Taigi remiantis šia reikšmine seka, galima apibrėžti latvių kalbos „paparčio" referentą „lapinis sporinis valgomasis, gydomasis augalas; higienos priemonė", suponuojantį integraliąją sememą „sporinis augalas".

Taip pat galima tvirtinti, kad jokio semantinio ryšio su aukščiau minėtu „sparno" pavadinimu „papartis" nei lietuvių, nei latvių pavyzdžiai nereflektuoja.

Daug informatyvesni yra slavų kalbų atitikmenys. Jie aiškiai reflektuoja sąsajas su „sparno" denotatu: r. *папоротoк* (masc.) „antrasis paukščio sparno sąnarys" ~ *папороть* (fem.) „papartynas; papartis" (СРЯ 148); r. *папороть* (fem.) „paukščio sparno kaulai, esantys tarp petuko ir plaštakos; vandens paukščių kojų plėvė"; *папоротникъ* „papartis" (СЦРЯ 330; dar plg. Даль III 12; dar žr. 202 išnašą). Šie duomenys svarbūs ne tik nustatant žodžio konotatus bei denotatų skaičių, bet ir patvirtinant morfologinio ryšio bendrumą su bl. **sparnŏ-* < ide. **(s)porno-* „sparnas" < verb. ide. **per-* „skristi, lėkti" (IEW 850) [tokia giminyste abejoja Mayrhoferis (ibd.)]. V. Merkulova (Меркулова 1967, 203) įrodė esant glaudžius semantinius ryšius tarp „plunksnos" ir „paparčio", plg. r. dial. *нáпоротoк* „paukščio sparnas".

Išvados:

1. Istoriškai lie. *papar̃tis* gali būti traktuotinas kaip determinatyvinis kompozitas (dūrinys): bl.-sl. **păd-* „dirva" + bl.-sl. **părtā* „sparnai, plunksnos".

2. Skirtinga „papartį" reiškiančių leksemų konsonantinė šaknies struktūra nulemta progresyvinės resp. regresyvinės asimiliacijos veiksnio.

3. „Paparčio" pavadinimo akcentinei raidai įtakos galėjo turėjo kolektyvo formantas *-ā́*.

4. Rekonstruotina protosemema „plunksnos, sparnai ant žemės (dirvos)".

Kitas, su lie. *spar̃nas* sietinas, žodis – lie. *sparvà*[204].

Skirtingų kamienų žodžių pora (*ŏ/ā* kamienų gretybė), reiškianti „giliantį ir kraują čiulpiantį panašų į musę vabzdį (Tabanus); gylį (Oestrus)", LKŽ pateikta atskirai pagal giminės kategoriją (XIII 337). Vyriškosios giminės formos lie. *spar̃vas* vartosena nurodoma iš senųjų ir vėlesniojo laikotarpio raštų: Q 102, C I 393, B 289, N 491, K I 259a, KŽ, I, NdŽ (LKŽ ibd.). Dėl vienos nuorodos kyla tam tikrų abejonių, mat vadinamajame Krauzės žodyne nurodoma *Sparwas* „Bremsen" yra, matyt, daugiskaitos forma (plg. vok. Bremsen!), t. y. moteriškosios giminės daugiskaitos nominatyvas[205].

Moteriškosios giminės forma lie. *sparvà*, remiantis LKŽ, vartojama ne tik senuosiuose bei vėlesniojo laikotarpio raštuose (SD[5], R I 138, MŽ I 252, II 110, Kos 59b, N 491, E, J, JD 879, Žod, M, [K], DŽ, Rtr, Š, L) ir vėlyvuosiuose veikaluose

[204] Dėl žodžio kirčiavimo žr. I.3.2 skyrių.

[205] Už šią vertingą pastabą esu dėkingas prof. B. Stundžiai.

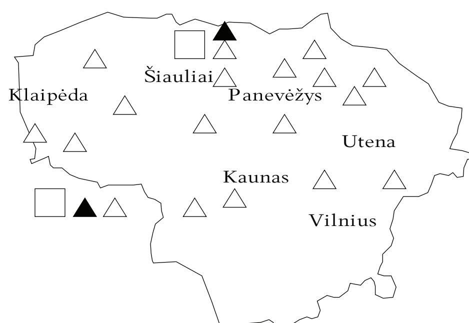
(KŽ), bet ir daugelyje šnektų: Prk [VŽ], Vr [PŽV], Pc, Žg, Grz, Jnš, Mšk [VAŠ], Rmš, Mrj [VAK], Dj, Krs, Ėr, Ps, Pmp, Lnkv, Mžš [RAP], Pnd, Slm [RAK], Šr [RAŠ], Sl [RAA] Vb [RAU].

Palyginus LKŽ ir LKŽK, LKŽKP duomenis, minėtina, kad „sparvos“ vyriškosios ir moteriškosios giminių formų lytys dar vartojamos šiuose rašytiniuose šaltiniuose:

1) (masc.) *sparwas* Lex 19b, 83 t.; Leskien B 345; *Sparwas* ISPL 308, 356; *sparwas, wapsas* „a klej“ DŽ 143;

2) (fem.) *ſparwà, -õs*, fem. Leskien B 347; JLD 8798, *sparßà* ~ *sparvà* (gen.-õs, acc. *spar̃vą*) „grosse Bremse“ (Gerullis, Stang 1933, 89).

Labai aktuali šios leksemos gretybės nustatymo problema yra trumpai aptarta Skardžiaus (RR I 44). Pasak jo, *ŏ/ā* kamienų variantai, reiškiantys „sparvą“, nurodomi tik iš senųjų ir vėlyvojo laikotarpio raštuose – Q 393, N 491. Remiantis LKŽK medžiaga, galima teigti, kad tokia gretybė vartojama vakarų aukštaičių šiauliškių plote (Žg). Apie tokios galimą egzistavimą Mažosios Lietuvos šnektose užsimena Kuršaitis. Taigi galima daryti išvadą, kad *ŏ/ā* kamienų gretybė vartota tik vakarų periferinėse šnektose ir šiauliškių patarmėje.

II.9. 4. žemėlapis: lie. *sparvà* /*spárva, spar̃vas* sklaida tarmėse (baltas trikampis žymi formų lie. *sparvà* 4/*spárva* 1, juodas – lie. *spar̃vas*, kvadratas – *ŏ/ā* kamienų gretybės vartojimo arealus).

Lietuvių kalbos „sparvos“ *ŏ/ā* kamienų gretybės atsiradimas, matyt, aiškintinas pagal *de sexu* (matyt, vėlyvą resp. inovacinį) modelį. Akivaizdu, kad šių pavadinimų referentai nesuponuoja nei vyriškosios, nei moteriškosios giminės formų, t. y. nėra išreikštas jų fiziologinis lytiškumas. Tačiau tas pats pasakytina ir apie kai kurių paukščių pavadinimus, kurių pagal išvaizdos skirtumus negalėtume priskirti vienos, ar kitos lyties atstovams – lie. *var̃nas* (masc.), *várna* (fem.). Galima atsargiai spėti, kad lytiškumo skirtumas yra suponuotas analogijos pagal bičių skirstymą: ▾ [patinas – tranas] ~ ▴ [patelė – darbininkė, motinėlė].

Taigi remiantis *ŏ/ā* kamienų gretybės atsiradimo galimybe pagal *de sexu* principą, galima suponuoti veikus analogijos principą, suponavusį išskirtiniais lytiškumo požymiais neišsiskiriančių referentų formalųjį skirstymą į vyriškąją ir moteriškąją giminę.

Baigiant morfologinę žodžio apžvalgą, būtina paminėti, kad nagrinėjamo vardažodžio daryba bei kilmė nėra visiškai aiškios. Pasak Skardžiaus (RR I 377), šie žodžiai – priesagos *-va* vediniai, savo kilme artimi veiksmažodžiui lie. *spìrti*. Tokiai nuomonei pritaria Fraenkelis (LEW 862). Ambrazas (1993, 134, 226), vienas paskutiniųjų apžvelgęs šios leksemos morfologinę struktūrą, iškėlė mintį, kad nagrinėjamas žodis gali būti nesenas vien tik baltų arba lietuvių kalbos naujadaras (nomen agentis), pasidarytas su būdvardinės kilmės priesaga *-va-*.

Jau minėta, kad bendrinėje lietuvių kalboje vartojama tik moteriškosios giminės lytis lie. *sparvà* 4. Žinomos keturios šio vardažodžio reikšmės: „musė, puolanti gyvulius (Tabanus bovinus)“ (DLKŽ[1] 753), „skaudžiai geliantis ir kraują čiulpiantis panašus į musę vabzdys“ (DLKŽ[2]); „skaudžiai geliantis ir kraują čiulpiantis vabzdys (Tabanus)“ (DLKŽ[3] 722), o dialektuose pasitaiko abiejų giminių formų – *sparva*, *-os* // *sparvas* „gylys“ Žg (LKŽK)[206]. Skirtingų kamienų vartosenos pavyzdžių nurodoma ir VDU tekstyne (žr. toliau).

Be sememos „gylys (Tabanus)“, nagrinėjama leksema vartojama „vapsvos; didelės vapsvos“, „musės“, „vabzdžio“, „avižės“ reikšmėmis. Sisteminiame lietuvių kalbos žodyne žodžio referentas priskiriamas reikšminiam „dvisparnių vabzdžių“ lizdui (SLKŽ 218). Remiantis tokiu skirstymu, nesudėtinga paaiškinti, kodėl kai kuriuose lietuvių kalbos plotuose žodis vartojamas ne tabanidų šeimos atstovams, bet panašiems dvisparniams vabzdžiams pavadinti. Svarbiausias jų skiriamasis bruožas – viena pora sparnų. Taip atsirado semema „musė“: „marga musė su žalia galva“ Ps; „bimbalas“ Žlb, Žg, Prl; „vabzdys, kuris vasarą puola gyvulius“ Jnš.

Dažnai „sparvos“ pavadinimas vartojamas reikšme „parazitinis vabzdys“: PŽ I 21, 259; Svn, Pnd; Alz.

Kartais lie. *sparvà* gali reikšti tiesiog „vabzdį“, taip suteikiant pastarajam vardažodžiui išskirtinę reikšmę, lyg tai būtų hiperonimas: Ppl, Krp, Ldvn [LTR 2325 (385)], Mšk, Slm, Gršk, Skp. Kai kuriose LKŽK kortelėse žodžio reikšmės apskritai nenurodomos. Matyt, informantai tiesiog negalėdavo nurodyti konkrečios leksemos reikšmės. Konstatuojama tik tai, kad žodis reiškia „kažkokį vabzdį“ (Pnd, Lnkv, Kn, Dj, Ėr, Rm, Vb, Grž). Kai kuriuose dialektuose užfiksuota tam tikra semantinė neutralizacija, kai toje pačioje šnektoje žodis vartojamas hiperonimine reikšme, nors šalia vartojamas ir konkrečios reikšmės hiponimas: „galvijų gylys“ ir „toks gylys“ – Slm. Vadinasi, net toje pačioje šnektoje šio žodžio reikšmė nėra nusistovėjusi.

[206] Deja, LKŽ šis pavyzdys nėra nurodomas, nors tai vienintelis *ŏ/ā* kamienų gretybės vartojimo faktas gyvojoje šnekoje, užfiksuotas LKŽK.

LKŽK pateikiamas [iš *Žuvivaisos pagrindų*] ir visai kitos šeimos vabzdžio Libellula depressa „avižė“ referento įvardijimas. Iš tiesų LKŽ nurodoma, kad penktoji žodžio *avìžė* (2) reikšmė yra „ketursparnis vabzdys; žirgelis; laumžirgis; skėtė (Libella)“. SLKŽ šis vabzdys priskiriamas „žirgeliams“ (SLKŽ ibd.). Tokiam vabzdžių pavadinimų painiojimui įtakos gali turėti objektyvios priežastys: tos pačios veisimosi vietos – abi šios vabzdžių rūšių lervos gyvena drėgnoje žemėje, krūmuotose vietovėse, vandenyje, trūnijančioje medienoje, puvėsiuose (Leščinskas, Pileckis 1967, 318; Kindersley 2002, 551). Vis dėlto savo išvaizda ir elgsena jie labai skiriasi: plokščioji skėtė (Libellula depressa) – stambus, dažnai ryškiai spalvotas vabzdys. Jos sparnų plotis 4,5-7,5 cm. Priešingai, sparvinių šeimos vabzdžiai yra kresni, pilki, suplota pusrutuliška galva ir spalvotomis bei raštuotomis akimis. Dauguma jų (žinoma apie 3000 porūšių) yra juodos, pilkos arba rudos spalvos; pilveliai ryškiai išmarginti. Kūno ilgis 0,6-2,8 cm. Patelės turi į skustuvus panašius burnos organus, kuriais prapjauna odą; jos minta žinduolių ir paukščių krauju (Kindersley 2002, 569). Pabrėžtina, kad galvijinė sparva (Tabanus bovinus) labai retai kanda žmones (Augustauskas 1989, 200). Vadinasi, šie vabzdžiai itin skiriasi savo išoriniais požymiais, bet gali būti painiojami dėl tų pačių veisimosi plotų.

LKŽ nurodomą žodžio semantinį ekstensionalą galima papildyti šiomis, VDU tekstyne pateikiamomis, žodžio „sparva“ reikšmėmis:

1. „stambius galvijus geliantis vabzdys; Tabanus Bovinus“: *Kas jam užėjo, kokia* ***sparva*** *įgėlė – niekam kelio neduoda! Puola ragus atstatęs!; Karvė <...> gydėsi nuo vočių – votys pūliavo ir dvokė. Ją puolė* ***sparvos*** *ir šūdmusės.; <...> arkliai mosuoja galvomis ir muistosi, juos apnikę bimbalai ir* ***sparvos*** <...>, plg. A. Lyberio (SŽ 448) nurodomus šio žodžio sinonimus: *sparvà*, 4 – *bim̃balas, bim̃bilas, var̃mas* (dial.);

2. „įkyrus vabzdys, geliantis žmones“ (dar plg. ZŽ III 138): <...> *didžiausiu išbandymu piligrimui tampa* ***sparvų*** *ir mašalų spiečiai, kabantys kiekviename žingsnyje <...>; O kepurės šiaudinės <...> Nuo saulės ir* ***sparvų*** *tokiomis gindavosi*, plg. K. B. Vosylytės nurodomą pavyzdį: *Lenda kaip sparva į akis* (LpŽ 251);

3. „vabzdys, savo išvaizda, zyzimu ir įkyrumu lygintinas su muse“: *Kiekvienam sava mūza. Kartais ji zyzia kaip musė ar* ***sparva****.; Iškart Užupyje į nosį tvokstelėjo baisi smarvė, spiečiais kilo žalios ir juodos musės,* ***sparvos*** *<...>; Kai* ***sparvos*** *jį gerokai nuvargins, Šeškas privers jį nuo smarvės užsimerkti* <...>;

4. „tiesiog vabzdys“: *Medžioja kandis, uodus, muses,* ***sparvas*** *ir kitus sparnuočius <...>; <...> visos būtybės, ateidamos iš esančio, nežino, kad jos atėjo iš esančio. Kuo jos čia bebūtų - tigru ar liūtu, vilku ar šernu, kirminu <...>,* ***sparva*** *ar uodu - tuo vėl įsikūnys*“;

5. „parazitinis vabzdys, mintantis ne krauju, bet žmogaus maisto atliekomis arba maistu“: <...> *patys šlykščiausi – susnos, parazitai <...> musės, utėlės, blusos ir blakės*

*<...> **sparvos** ir kandys... O kur jų patinai? Kodėl jie savo vardo neturi?; <...> nupeštos vištos kabėjo ant karčių, o didžiulės **sparvos** skraidė nuo vienos prie kitos <...>.*

Žodis dažnai vartojamas apibūdinti įkyrų žmogų, netgi žurnalisto profesijos atstovą: *<...> smakas norėtų vaikus savo lenkiškuose nasruose praryti, tai yra sulenkinti, aš uždraudžiau poterius lenkiškai mokinti, o liepiau lietuviškai, tai ta **sparva** beveik ko neišputo iš pasiutimo.; Įvarvini kokiai drugelei kelis lašus, pavyzdžiui, į sultis, o už penkių minučių ji jau zvimbia kaip **sparva**, netveria!; Koks apgailėtinas turėtų būti tų visų rašinėjančių ar į TV mikrofonus šūkaliojančių, sensacijų besivaikančių blusų, uodų, erkių ir **sparvų** egzistavimas*.

Remiantis šiais duomenimis, galima teigti, kad 3, 4, 5 sememų diferenciniai požymiai labai artimi, o visų šių pavyzdžių integralioji reikšmė „skraidantis vabzdys“, kurios konotatai yra „įkyrumas“, „gėlimas“. Vis dėlto šių faktų nepakanka, kad nustatytume leksinę semantinę žodžio grupę, mat be šių integraliųjų požymių, „sparvos“ ekstensionalas papildytinas dar keliomis sememomis. Butkus (1995, 387) nurodo, kad lietuvių pravardė *Sparvà, Sparvìnis* reiškia „gyvenantis pagiryje, kur daug sparvų“. Vadinasi, aukščiau minėta pejoratyvinio atspalvio semema „įkyrus žmogus“ ir minėtos pravardės yra tik kohiponimai – skiriasi šių vardažodžių hiponiminė vertė: toponiminės charakteristikos pravardės ir VDU tekstyne užfiksuota reikšmė „įkyrus kaip sparva“ skiriasi savo pragmatine reikšme. Tekstyne pateikiamos sememos priskirtinos lingvistinę reikšmę reflektuojantiems pavyzdžiams, o pravardės – ekstralingvistiniams. Minėtų pravardžių semantinė raiška itin aktuali, galinti reflektuoti kai kurių Lietuvos vietovardžių bei vandenvardžių konotaciją.

Vanagas (1970, 239, 243) mini keletą *sparv-* šaknį suponuojančių hidronimų ir toponimų, kurių pirmasis sandas sietinas su tikriniu daiktavardžiu: *Sparvìn-upis* Gršk, *Sparvìniai* (km; Novos kairysis intakas). Šių žodžių kilmė nėra plačiau nagrinėta. Vanagas (1981, 311) nurodo, kad hidronimas *Sparvìn-upis* kildintinas iš kaimo pavadinimo *Sparvìniai*. Šis faktas svarbus, nes verčia abejoti LPŽ pateikta pavardės *Spar̃velis* kilme, kurio denotatinė vertė siejama su gilinančiu ir kraują siurbiančiu vabzdžiu (plg. ZŽ III 138), o ne su vietove, kur šie mašalai veisiasi (LPŽ II 781), nors būtent įvairūs miškai, kur suaugę vabzdžiai drėgnose vietose deda kiaušinius ant augalų, yra tipiškos sparvų maitinimosi vietos (Augustauskas 1989, 200 t.). Vadinasi, lie. *sparvà/spar̃vas* semantinį ekstensionalą sudaro šios reikšmės:

- „giliantis ir kraują siurbiantis vabzdys (Oestrus)“;
- „dvisparnis vabzdys, panašus į musę (Tabanus)“;
- „parazitinis vabzdys, mintantis žmogaus maistu (jo atliekomis)“;
- „drėgnose miškingose vietovėse besiveisiantis vabzdys“.

Latvių kalboje nagrinėjamas vabzdžių pavadinimas dažniausiai reiškia „giliantis

vabzdys; sparva“, nors šnektose pasitaiko ir sememų „laumžirgis“, „Wassernymphe“ vartojimo atvejų (Derksen 1996, 140; LEV II 256). Pirmoji jų atitinka lietuvių dialektuose vartojamą sememą „skėtė“, t. y. kaip ir lietuvių, taip ir latvių kalbos plote painiojamos dvi vabzdžių rūšys – Tabanidae ir Libellulidae.

Literatūrinės latvių kalbos žodyne la. *spāre* apibūdinamas šiomis sememomis: „didelis, laibas vabzdys su judančia galva, ilgu straubliuku ir dviem porom persišviečiančių sparnų; vabzdžių rūšis, kurios atstovams būdingi lygių sparnų poros“ (LLVV VIII 81).

Būtina pabrėžti, kad nagrinėjamas latvių vardažodis senuosiuose raštuose vartotas labai retai: Fuer 1650, 247,25: *Spahre. die brem~se. Sparwus, pl. id.*, t. y. „sparva (Tabanus)“.

Akcentuotina, kad folkloro rinkiniuose žodis apskritai neminimas. Miūlenbacho žodyne nurodomi tik du žodžio vartosenos faktai iš šnektų: la. dial. *spãrve* „laumžirgis (Libella)“ Brt, *spārvs* „sparva (Tabanus)“ Auc (ME ibd.). Naujų duomenų apie leksemą šio žodyno papildymuose nenurodoma (plg. EH II 547 t.).

Remiantis lietuvių ir latvių medžiagos semantine analize [ir lietuvių reikšmės „laumžirgis“ antrine kilme], formuluotina rytų baltų „sparvos“ integralioji semema – „dvisparnis gyvulių krauju mintantis vabzdys“.

Nagrinėjimo pradžioje minėta, kad kyla daug abejonių dėl žodžio kilmės. Iki šiol leksema etimologizuojama dvejopai:

1. Lie. *spar̃vas, sparvà/spárva* sietini su verb. lie. *spìrti* (Skardžius I 377; LEW 862).

2. Pasak C. Uhlenbecko (1900, 48), la. *spār(v)s* „sparva“ lygintinas su go. *sparwa* „žvirblis“ (ME III 998). Šiai hipotezei linkęs pritarti, Mayrhoferis (I 223) germ. **sparwa-* „žvirblis“ atsargiai (pažymėtas klaustukas) sieja su lie. *spar̃nas*, lo. *parra* „kažkokio paukščio pavadinimas“ < **sper-s-ā*, gr. σπαρασίον „ὄρνεον ἔμφερες στρουθῷ“ (Hes.), toch. A *ṣpārāñ* (pl.) < ide. **sper-* „skristi, lėkti“. Šiam spėjimui pritaria Puhvelas (1984, 447), leksiniam lizdui dar priskirdamas umbr. *parfa(m)* < **sparsā*, toch. A *ṣpār* „paukštis“.

Pirmasis žodžio kilmės nustatymo būdas nėra patikimas dėl akivaizdžių semantinių paradigmų neatitikimo – lyginami žodžiai neturi nė vieno bendro integralaus požymio.

Antroji hipotezė labiau tikėtina, kadangi jų semantinį ryšį patvirtina latvių kalbos šnektose pasitaikantis žodžių la. *spàrvs* „sparva“ ir *spàrns* „sparnas“ referentų painiojimas[207]. Tačiau, žinoma, tai gali būti tik atsitiktinis psicholingvistinio faktoriaus

[207] Šis faktas nurodomas Miūlenbacho žodyne: *spārns* „sparva“ Baltinov = la. *spār(v)s* „t. p.“, la. *spārvis* (ME III 988). Sunku įvardyti fonetinio varianto atsiradimo priežastis. Gali būti, kad tai atsitiktinio žodžių painiojimo refleksija dėl referento „skraidantis objektas“. Manoma, kad tokia kaita galėtų būti siejama su ide. sufiksų *-u̯ŏ- ir *-nŏ- kontaminacja, plg. W. O. Schmido (1970, 469 tt.) spėjimą, juo remiasi ir Ambrazas (1993, 134).

nulemtas kitimas. Vis dėlto šias leksemas sieja ne tik artimi denotatiniai dėmenys „sparnus turintis“ ~ „skrendamasis vabzdžio organas“, bet ir akcentinė vertė – abi lytys yra oksitoninio kirčiavimo (plg. Иллич-Свитыч 1963, 50).

Subst. lie. *spar̃nas* (suff. ide. *-*nŏ*-) ir subst. lie. *spar̃vas* (suff. ide. *-*u̯ŏ*-) kontaminacinio proceso refleksijas suponuoja suff. *-*u̯ŏ*- ir *-*nŏ*- variantai, dažni toponimikoje (plg. Schmid 1970, 469 tt.; Ambrazas 1993, 134).

Vadinasi, galima pritarti Mayrhoferiui, priskyrusiam šias dvi žodžių formas vienam leksiniam semantiniam lizdui.

Pabaigoje trumpai aptartinas go. *sparwa* „žvirblis“, kuris taip pat priskiriamas minėtam lizdui.

F. Hinze (1985, 100 tt., 138), apžvelgdamas „žvirblio“ pavadinimus baltų kalbose, pateikia gana kontraversišką go. *sparwa* „žvirblis“, s.angl. *spearwa* (angl. *sparrow*) „t. p.“, s.v.a. *sparo* (vok. *Sperling*) „t. p.“, s.isl. *spǫrr* „t. p.“ etimologinę raidą: minėtos leksemos drąsiai siejamos su s.sl. **vorbъ*, **vorbьcь*, **vorbьjь*, **vorbъljь* „žvirblis“. Iki šiol dėl šių vardažodžių kilmės ginčijamasi (plg. Suolahti 1909, 126 t.; Kluge 1975, 724). Hipotezės autorius teigia, kad minėtų germanų ir slavų kalbų leksemų kilmė yra bendra, o itin žymus morfologinis neatitikimas germ. *sp*- ir sl. *v*- (žodžio inicialėje) aiškinamas kaip nesvarbus, t. y. „die Dualität von sp/b wäre kein Hinderungsgrund, vlg. bei anderen Tschilp-Wörtern wie lit. *vilbėti, ulbėti* – engl. *warblle*“. Skirtinga žodžių morfologinė struktūra lengvai paaiškinama rekonstruojant **sparv*-/**barv*-, suponuotas radicialinių junginių *b* – *v* → *v* – *b* metatezės (Hinze ibd.). Deja, tokie argumentai neparemiami konkrečiais kalbos faktais. Hinze sulygino šias leksemas, remdamasis tik semantiniu žodžių denotatu „paukščio pavadinimas – žvirblis“.

Kitos nuomonės yra A. Walde (1926, 666): go. *sparwa* „žvirblis“, s.ang. *spearwa* „t. p.“, s.v.a. *sparo* „t. p.“ < pragerm. **sparwan*-; s.isl. *spǫrr* (gen. *spǫrs*) „t. p.“ < **sparwa-z* < ide. **sparu̯o(n)*-. Tokiam spėjimui pritaria Pokorny (IEW 991), priskirdamas šiuos žodžius ide. **sparu̯o-: sprau̯o*-, **sper-(g)* leksiniam lizdui.

Negalėdamas paaiškinti skirtingos germanų pavyzdžių darybos su -*wa*- (go. *sparwa* „žvirblis“, s.ang. *spearwa* (ang. *sparrow*)) ir be šio sufikso (s.v.a. *sparo* (vok. *Sperling*) „t. p.“, s.isl. *spǫrr* „t. p.“), Hinze rekonstruoja deminutyvinę prolytę, t. y. pragerm. **spar*- „žvirblis“ + suff. -*wa*- (Hinze ibd.). Deja, tokiam spėjimui pagrįsti pasirinkti visiškai neįtikinantys argumentai, kadangi rytų germanų šaltiniuose nėra užfiksuota forma be sufikso -*wa*-. Neaišku, kuo remiantis atstatoma prolytė germ. **spar*-, mat s.v.a. *sparo* fleksinis -*o* nėra senasis formantas (pagal Hinze interpretaciją), bet -*w* > -*o* žodžio finalėje. Laipsninė nekirčiuotų balsių redukcija prasidėjo jau 8 a. po K. (plačiau žr. Жирмунский 1965, 121). Konsonantinė vokalizacija tokioje

pozicijoje yra įprasta, o suff. *-wa-* > *-wø* dėl nekirčiuoto fleksinio *-a* nunykimo. Tokį procesą nulėmė kirčio perkėlimas į pirmąjį skiemenį jau bendragermanų prokalbėje (Гухман 1958, 47 t.).

Todėl daug patikimiau nagrinėjamus germanų žodžius, reiškiančius „žvirblį", sieti su labai panašios morfologinės struktūros lie. *spar̃vas/sparvà* „t. p." [bl. **spar-* + suff. **-u̯ŏ-/*u̯ā*[208]], la. *spãrs* „sparva". Sutampa ir šių žodžių denotatai – n. agentis reikšmė „skrendantis (galintis skristi) objektas".

Vadinasi, visi čia nagrinėti žodžiai gali būti priskiriami vienam leksiniam semantiniam ide. **(s)per-* „skristi" lizdui (plg. LIV 528), iš kurio kildinamas ir ide. **spornóm* „paukštis; tas, kuris skrenda" (nomen agentis !). Jam reikėtų priskirti ir ide. **sporu̯om* „t. p."[209].

Išvados:

1. Remiantis lietuvių tarmių duomenimis ir VDU tekstyno medžiaga, galima teigti, kad dabartinėje lietuvių kalboje vartojama tik moteriškosios giminės lytis *sparvà* reikšme „musė, puolanti gyvulius (Tabanus Bovinus)". Vyriškosios giminės forma *spar̃vas* „t. p." yra nykstamoji.

2. Lie. *sparvà* ekstensionalo visumą sudaro šios reikšmės: „geliantis ir kraują siurbiantis vabzdys (Oestrus)", „dvisparnis vabzdys, panašus į musę (Tabanus)", „parazitinis vabzdys, mintantis žmogaus maistu (jo atliekomis)", „drėgnose miškingose vietovėse besiveisiantis vabzdys". „Sparvos" integralioji reikšmė – „skraidantis vabzdys", kurios pagrindiniai denotatiniai dėmenys „įkyrumas", „gėlimas".

3. Rekonstruotina cirkumfleksinė rytų baltų prolytė, remiantis lie. *spar̃vas*, la. *spàrvs*, šalia kurios egzistavusi moteriškosios giminės forma **spárvā*.

4. Lie. *spar̃vas, spárva/sparvà* kilmė sietina ne su verb. lie. *spìrti*, bet verb. bl. **sper-* „skristi; lėkti", iš kurio vestinas ir lie. *spar̃nas*.

5. Go. *sparwa* „žvirblis" vestinas iš germ. **spar-va-* ir priskirtinas tai pačiai leksinei semantinei grupei, kuriai priklauso lie. *sparvà*, *spar̃nas*.

---

[208] Suff. **-u̯es/*u̯os/*us* ide. prokalbėje dažnai vartoti sudaryti part. perf. act. (Мейе 1914, 248; Савченко 1974, 186).

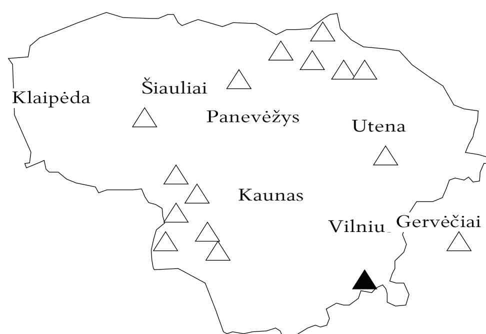
[209] Taip pat minėtina, kad la. *spãre* „gyvulių gylys" resp. la. dial. *spàre* „t. p." (LEV II 256) [nunykęs suff. *-v-* (< ide. **-u̯o-*)] galėtų būti siejamas su lie. dial. *spãris* „juodasis čiurlys, svyrulys, Apus apus" (ĭ kam., masc.) (Kurschat 1968-1973, 2380), tačiau analogiškas suff. nykimas (tiksliau - fonetinės išraiškos pakitimas) pastebimas ir germanų bei keltų kalbose: go. *sparwa* „žvirblis", s.angl. *spearwa* (angl. *sparrow*) „t. p.", s.v.a. *sparo* (vok. Sperling) „t. p.", s.isl. *spǫrr* „t. p.", n.korn. *frau* „varna", bret. *frao* „t. p." [ide.**spr-* > kelt. *sr-* (plg. Льюис, Педерсен 1954, 48)].
Vadinasi, lie. *spãris* „Apus apus" gali būti pasiskolintas iš germanų kalbų, o ne iš latvių – atitinka šių žodžių reikšminis denotatas „paukščio pavadinimas".

II.10. Lie. *vė́daras* // dial. *vėdarà* – la. *vȩ̂ders* // dial. *vȩ̂dara* – pr. *weders*

Be formalaus leksinio lizdo narių nustatymo (Trautmann 1923, 343 t., LEW 1210, IEW 1104 t. ir kt.), „vėdarą" reiškiančius vardažodžius plačiau nagrinėja Būga, Skardžius ir Mažiulis, tačiau žodžio kilmė iki šiol nėra išaiškinta. Pasak Mažiulio (PEŽ IV 227), netgi vardažodžio daryba nėra išnagrinėta. Vėlesni bandymai etimologizuoti leksemą beveik visuomet sutampa su jau minėtų Trautmanno ir kt. autorių medžiagos analize (plg. Steinbergs 1996-1997, 25-26).

Lie. *vė́daras* „pilvas, viduriai, žarnynas; žuvies viduriai" (LKŽ XIX 467; DLKŽ 916); „vidaus organai = viduriai; skrandis; apatinė pilvo dalis; dešra" (LEW 1210 t.) dialektuose vartojamas šalia *ā* kamieno lyties lie. *vėdarà* „avies skrandyje keptas trintų bulvių valgis" (LKA I 85 t.). Iki šiol nėra nustatyta, ar moteriškosios giminės forma yra paveldėta, ar traktuotina kaip nauja.

Tam, kad įvertintume šios gretybės archajiškumą, ar priešingai – naujumą (galbūt moteriškosios giminės formos atsiradimas gali būti siejamas su lie. *dešrà* (pagal analogiją), kadangi atitinka šių žodžių semantiniai konotatai – „patiekalas iš kiaulės žarnų"), suponuotina morfologinė neutralizacija – vyriškosios giminės substitucija moteriškąja. Tokį spėjimą patvirtina LKA nurodomos arealinės „vėdaro" ir „dešros" sememų vartojimo ribos – vietovėse, kuriose pasitaiko moteriškosios giminės formos vartosena, greta nurodomas ir leksinis semantinis junginys lie. *bulvių dešrà* „vėdaras". Todėl galima atsargiai spėti, kad *ŏ/ā* kamienų gretybė yra vėlyva, suponuota atsitiktinio dviejų skirtingų referentų sulyginimo – „dešra" ↔ „kūno organas, iš kurio daroma dešra [vienas jos komponentų]" (plg. LKA I 86):

II.10. 1. žemėlapis: lie. *vė́daras* / *vėdarà* formų vartojimas lietuvių šnektose (baltas trikampis žymi lie. *vė́daras*, *-aĩ* „patiekalas" arealines ribas, juodas – lie. dial. *vėdarà* „t. p.").

Lie. *vė́daras* nėra minimas pačiuose seniausiuose lietuvių raštuose. Vienas pirmųjų tokią formą pateikia Ruigys: *Wẽdaras* (masc.) „prikimštas skilandis" R I 174.

Iš vėlesnių raštų, žodis dar minimas Poškos – *vėdaras* „dešra; baltas įdaras“ PŽ I 846, Kuršaičio – *wėdaras*, (pl.) *wėdaraĩ* „pilvas; dešra“ KB II 61 bei Juškos žodyne – *Vėdaras*. Pagrindinės reikšmės yra dvi: 1) „pilvas“ (dar žinoma iš N, M, Rtr), 2) „prikimštas skilandis; dešra“ (taip pat minima MŽ, N, BzF 196, Rtr).

Beveik visose lietuvių tarmėse ir šnektose galima išgirsti ne tik patį „vėdarą“ minint, bet ir gausybę bendrašaknių vedinių (fleksinių, sufiksinių ir prefiksinių): lie. dial. *vė́daris, vė́deris, vėdarỹs* „patiekalas iš kiaulės žarnų“ (LKA ibd.), *vę·darẽlis*, *vėdarẽle* „pilvas, žarnynas“ Kmj, *vėdorẽlis* Bl, *vėdarẽlis, vidurẽlis* Grst, *vedarióka̧s* Antz, *pàviedar·ᵉ* End, *vie·dârs* End (*TA*).

LKŽ pirmoji žodžio semema įvardijama „viduriai, pilvas, žarnynas; žuvies viduriai“, nurodant kauniškių (Mrj, Gž) ir uteniškių (Dbg) dialektinius arealus, t. y. apsiribojama dviejų patarmių plotais. Remiantis LKŽK sukaupta medžiaga, galima teigti, kad *ŏ* kamieno formos denotatas „pilvas ir jame esantys organai: skrandis, žarna(-os)“ vartojamas kur kas platesniame dialektiniame plote. Tokia reikšme „vėdaro“ pavadinimą vartoja žemaičiai: [vakarų] *vė́daras* 3ª „visas pilvo turinys“ Klp, [šiaurės] *vė́daras* 3ª „visas pilvo turinys“ Kl, [pietų] „skrandis“, *vėdaraĩ* „pilvas“ Kv, Pvd, Tn; rytų aukštaičiai: [anykštėnai] „pilvas“ Sv, [uteniškiai] *vė́daras* 3ª,ᵇ „pilvas, viduriai; žarna“ Kk, Slk, Lb, Sld, Ant, Antz, Sdk, Mlt, Sgč, Rk, Dgl, *vė́daras* 3ª „žarna“ Dgč, [vilniškiai] *vė́daras* 3ª,ᵇ „pilvas, skrandis, žarna“ Mlg, Prg, Pabr, Ign (dar plg. KŠŽ 386); pietų aukštaičiai: *vė́daras* 3ª „papjauto gyvulio pilvas“ Smn; periferinėse šnektose: *vė́daras* 3ª „pilvas“ Aps; *vė́daras* 3ª „skrandis“ Dgp, dar plg. *vė́deras* „skrandis“ Tvr (Otrębski 1934, 218).

Antroji, LKŽ nurodoma, semema – „grobas, prikimštas tešla iš kraujo ir miltų, bus vėdaras (= dešra[210])“. Šios reikšmės vartojimas nurodomas tik iš senųjų raštų ir Dabartinės lietuvių kalbos bei Lietuvių rašomosios kalbos žodynų. Remiantis LKŽK medžiaga, galima pridurti, kad tokia reikšmė būdinga raseiniškių – *vėdaraĩ* 3ª „patiekalas“ Klm; kauniškių – *vė́daras* 3ª „dešra“ Gršk (dar žr. ZŽ III 609), „patiekalas iš kraujo ir kruopų, bulvių“ Šk, panevėžiškių – *vė́daras* 3ª „toks valgis“ Všk, Krč, „patiekalas iš kraujo ir kruopų, bulvių“ Smlg, Glb, kupiškėnų: *vė́daras* 3ª „patiekalas iš kraujo ir kruopų, bulvių“ Skp, Kp ir periferinėms šnektoms: *vė́daras* 3ª „patiekalas iš kraujo ir kruopų, bulvių“ Grv.

Šių sememų daugiskaitos formos LKŽ (XIX 446 t.) išskirtos į atskirus leksinius semantinius lizdus, nors jų reikšminė vertė ir vienaskaitos lyčių semantinis diferen-

---

[210] LKŽ sudarytojų interpretacija lie. *vėdaras* „dešra“ = „grobas prikimštas tešla iš kraujo ir miltų“ tikslintina, mat kituose šaltiniuose nurodoma, kad tai „skilandis“ (LE XXXIII 263). Ši semema žinoma iš vėlesniojo laikotarpio raštų: *Wẽdaras* (masc.) „prikimštas skilandis“ R I 174, dar plg. 4391. *Iš tų taukų nebus vėdarų*. DAA (LT 40).

tiškumas nėra motyvuojami: *vėdaraĩ* 3ª „1. viduriai, pilvas, žarnynas; 2. kepta kruopų ar bulvių dešra“ Ktk ~ *vė́darai* 1 Nm „viduriai, pilvas, žarnynas“, dar plg. duomenis iš LKŽK: *vėdaraĩ* 3ª „patiekalas iš kraujo ir kruopų, bulvių“ Mrj, Kbr, Gž, Šk, *vėdaraĩ* 3ᵇ „pilvas, viduriai“ Mlg, *vėdaraĩ* 3ª „skrandis“ Kbr.

Remiantis LKŽKP sukaupta medžiaga, galima teigti, kad semantinė leksemos koreliacija nepakitusi iki šių dienų – tarmėse skiriami referentai „kūno organas“: *vė́daras* 3ª „žarna“ Dgč ir „valgis; patiekalas“ // „toks valgis“ Všk, Krč.

Trečioji semema „liemens priekinė dalis, pilvas“ LKŽ apibrėžiama varniškių (Tn), kauniškių (Mrj) ir uteniškių (Sdk) bei anykštėnų (Sv) arealais, tačiau kyla abejonių, ar tai nėra ta pati „pilvo“ reikšmė, kuri LKŽ aptariama pirmoji, plg. 1771. *Vaito maišą daryk kaip vėdarą, o visuomet tuščias*. LMD I 226 (LT 449).

Lygiai tas pat pasakytina ir apie sememą „skrandis“, kuri LKŽ nurodoma ketvirtąja. Teigiama, kad ji vartojama kauniškių (Ser, Smal), minima NdŽ, KŽ.

Penktosios sememos „minkšta pavalkų dalis, dedama po kamantais; pynė“ vartojimo arealas apibrėžiamas šiaurės žemaičių telšiškių plotu (Lc). Minėtina, kad tokios reikšmės lytys užfiksuotos ir Šatėse (*LKŽK*), įvardijamos semema „minkštesnioji pavalkų dalis, kurią deda arkliui prie pečių“ (Lc, Šts – *LKŽK*).

Šeštosios sememos „senovinis ratu šokamas šokis“ paplitimo geografija LKŽ nenurodoma. Remiantis LKŽK, galima teigti, kad ji vartojama tik šiaurės ir pietų žemaičių: *vėdaras* „senovinis šokis“ Drb, Kltn, Grd, Berž.

Paskutiniąja nurodoma pejoratyvinės konotacijos reikšmė „ištižėlis, apsileidėlis“ Kv. Reikia pridurti, kad tokia semema užfiksuota daug platesniame areale (remiantis LKŽK): šiaurės žemaičių – *vėdaras* „apsileidėlis, ištiža“ End, *vė́daras* 3ª „aukštas, nevikrus žmogus“ End, „mulkis“ Sd, Brs, pietų žemaičių: „apsileidėlis, ištiža“ Kv, Grd ir rytų aukštaičių vilniškių: *vėdaras* „apsileidėlis, ištiža“ Klt. Kiek kitokios konotacijos yra rytų aukštaičių uteniškių *vėdaras* „ėdrūnas“ Trgn.

LKŽ ekstensionalas papildytinas dar 8 sememomis, kurios gali būti itin senos, o kai kurios turi tiesioginius atitikmenis kitose ide. kalbose. Raseiniškiai apie Skaudvilę žodžiu *vė́daras* įvardija „skerstuves“, kauniškiai – „trūkį“ Vlk, „šlapią pagalį, žalią malką“ Jrb, panevėžiškiai – „puotą“ Ssk ir „naktį“ Rz, uteniškiai – [*vėdarai* (nom. pl.)] „paprastąją tuklę; Pinguicula vulgar“ Trgn (LKŽK).

Lietuvių tautosakos rinkiniuose minima reikšmė „pypkė“ (LT 559), o *Lietuvių enciklopedijoje* (LE XXXIII 263) pateikiama lie. *vėdaras* semema – „išnykęs mėsos konservavimo būdas, taikytas atrajojančių namų ir miško gyvulių mėsai laikyti“.

Taigi semantinis lietuvių kalbos „vėdaro“ ekstensionalas labai gausus. Remiantis LKŽ nurodomomis reikšmėmis, jį galima suskirstyti į keturias pagrindines grupes: 1. „kūno dalis – pilvas...“; 2. „tas, kuris turi pilvą“; 3. iš pilvo organų padarytas patie-

kalas“; 4. „įnagis (prietaisas), tvirtinamas prie (arklio) pečių [ir pilvo]“. Kai kurios, į LKŽ neįtrauktos, sememos galėtų būti įvardytos šių denotatų konotaciniais vienetais, nors kai kurių jų priklausomybė yra visiškai neaiški (žr. II.10. 1 schemą).

Remiantis šioje schemoje nurodytomis referentų sąsajomis ir semantinių požymių diferenciacija, galima daryti preliminarinę išvadą, kad lietuvių kalbos „vėdaro“ integralioji reikšmė yra „pilvas“. Ši semema gali būti įvardyta hiperonimu, o reikšmės „skrandis“ ir „žarna“ – hiponimais, tarpusavyje sąveikaujantys kaip kohiponimai. Taip pat išryškėja tam tikra konotacinių sememų tendencija susieti skirtingų semantinių grupių reikšminius vienetus: „patiekalas“ ↔ „puota“, „skerstuvės“ ↔ „puota“, „žarna“ ↔ „žarnos liga“.

Svarbi ir konotatų „ėdrūnas“, „apsileidėlis, ištiža“, „mulkis“ bei „aukštas nevikrus žmogus“ signifikacija, mat jų tarpusavio priklausomybę (arba hiperoniminius santykius) nustatyti labai sunku dėl subjektyvaus kalbos vartotojo referento suvokimo – vieni interpretatoriai jį sieja su „valgymo“ procesu, kiti – su „pilvo“ referentu, mat pilvotas žmogus sietinas su asociatyvinėmis sememomis „ištižęs → ištiža“, o „lėtumo“ konotatas nulėmė sememos „aukštas nevikrus žmogus“ atsiradimą, plg. pravardę *Vė́daras* „ištižęs, lėtas žmogus“ Ndv, *Vėdarìnis* „t. p.“ Stl (plg. Butkus 1995, 439).

Keturių sememų „naktis“, „šlapias pagalys; žalia (neišdžiovinta) malka“, „paprastoji tuklė; Pinguicula vulgar“ ir „pypkė“ raida tirtina atskirai – vien lietuvių kalbos duomenų nustatyti visų šių reikšminių vienetų konotacijai nepakanka.

LKŽ taip pat minimi labai svarbūs žodžio semantinės sklaidos faktai, nors jie ir neiškirti į savarankišką reikšminį lizdą[211] – adjektyvinės reikšmės, tos pačios morfologinės struktūros lytys, kurios užfiksuotos ne tik LKŽK, bet ir LKŽKP, t. y. vartojamos iki šiol: adj. *vė́daras* „tamsus, juodas“ Žr, Krš, Lkv, Ut (LKŽK), *vė́daras* 3[a] „juodas“ Rd, Pšš (LKŽKP). Tokios reikšmės būdvardis žinomas ir iš vėlesniojo laikotarpio raštų – JLD 192. Šios sememos gali būti svarbios nustatant „vėdaro“ konotaciją. Gali būti, kad semema „naktis“ yra perkeltinės reikšmės, suponuota referento „kūno organas“ vietos organizme, t. y. „vėdaras“ yra kūno viduje, kur tamsu, plg. frazeologizmus: *kaĩp šiknojè* „labai, visiškai tamsu“ / *Tamsu kaip šiknoj* „t. p.“ Šk (FrŽ 669).

Semema „paprastoji tuklė; Pinguicula vulgar“ jokiame „vėdaro“ nagrinėjime nėra minima[212]. Šio augalo pavadinimo reikšmė vartojama ir latvių kalbos dialektuose. Tiesa,

---

[211] Tokiam sprendimui įtakos galėjo turėti ir frazeologinė lietuvių kalbos medžiaga, kurioje išryškinama tik būdvardinė semantika, nors morfologiškai reflektuojantis substantyvinį substratą: *Apsiūkę kaip vėdaras* (Ds) – „labai tamsu“; *Duona buvo kaip vėdaras* (Pj) – „prastas, juodas“ (Paulauskas 1977, 296).

[212] Fraenkelis (LEW 1212) lie. *vėdrìnės* „Ranunculus“, žinomą iš vėlesniojo laikotarpio raštų (R II 188, N 59 ir kt.), lie. *vėdrýnas* „t. p.“, la. *vèdris* „ranunculus; geltonai žydintis augalas“ apibrėžia „ohne Etymologie“ formuluote.

skiriasi augalų, kurie įvardijami šaknimi la. dial. *vèdre*² (444, 450), *vèdris*² (445, 450), referentas – Latgalos pietvakariuose jis įvardytinas semema „vingiorykštė; Filipendula ulmaria", kituose dialektuose – la. *vīgrieze* (LVDA 68), siejamu su lie. *vėdrìnės* „vingiorykštė" (ME IV 550). Toks skirtingų augalų apibūdinimas tuo pačiu pavadinimu, matyt, nulemtas jų lokalizacijos – ir Pinguicula vulgar, ir Filipendula ulmaria auga šaltiniuotose pelkėse, užpelkėjusiose pievose, durpynuose, paežerėse (Lekavičius 1989, 147 286; Purvinas, Skirgailaitė1975, 279). Vis dėlto svarbiausia detalizuoti tokios sememos atsiradimo priežastis, t. y. sememų „kūno dalies" ir „augalo" interferencines sąsajas. Tam įtakos galėjo turėti Pinguicula vulgar maitinimosi būdas, mat šis augalas yra parazitinis vabzdžiaėdis, lapų kraštuose turintis liaukinius plaukelius – emergencijas, kuriais gaudo vabzdžius (Isajinas 1964, 407; Purvinas, Skirgailaitė 1975, 72; LF 498).

Vadinasi, galima įžvelgti labai artimas sąsajas su denotatu „skrandis" ar „žarna"[213]. Abiejų augalų pavadinimai netiesiogiai susiję su vandeniu, drėgme, kurios denotatiniais vienetais yra sememos „šlapias pagalys", „žalia (neišdžiovinta) malka". Šios sememos lygintinos su netiesioginiais atitikmenimis slavų kalbose: blt. *ведро* „indas vandeniui nešti ir laikyti; skystų ir birių dalykų matas; **sausas**, **saulėtas oras**" (ГСБМ 61 t.), r. dial. *вёдрушко, -а* „**geras**, **skaistus oras**", adj. *вё́дрый, -ая, -ое* „**vėdrus, saulėtas, skaistus, sausas, perdžiūvęs**", adj. *ведрынный, -ая, -ое* „**sausas**" (СРНЯ 94) [apie slavų kalbų pavyzdžių sememų suplakimą į vieną lizdą žr. toliau].

Galima atsargiai spėti, kad šios reikšmės yra antrinės, mat senovėje vanduo buvo nešiojamas gyvulio vėdaruose (Būga II 274) [po to šią talpą imta siūti iš odos – plg. Даль I 175], vėliau buvo pasidirbinti mediniai indai, bet pavadinimas nepakito, t. y. sl. *vědro* „ indas vandeniui nešti ir laikyti"[214]. Vėliau ši reikšmė galėjo būti priskirta kitai semantinei grupei, kuriai priklauso „vandens" ir su šiuo referentu susiję denotatai: „lietingas oras", „drėgnas oras", „šlapias daiktas ir pan.", plg. frazeologizmą *kaip iš kibiro lyti* „smarkiai lyti" (Paulauskas 1977, 124). Taigi vakarų aukštaičių kauniškių šnektoje užfiksuotos sememos „šlapia malka" raida nusakytina tokia semantinės paradigmos

213 „Vėdaro" leksiniam lizdui priskiriant latvių Filipendula ulmaria pavadinimus, akcentuotinas skirtingas šaknies vokalizmas, mat ME šie žodžiai priskiriami trumpojo vokalizmo lytims, o Endzelynas juos traktuoja kaip giminiškus ir sietinus su ilgojo šaknies vokalizmo lie. *vėdrìnės* „vingiorykštė" (ME ibd.). Tai nėra vienintelis neatitikimo pavyzdys, lygiai tas pats pasakytina ir apie la. *vedera* „vandens sūkurys; srovė, srautas", *vedere* „vandens sūkurys", kurie ME grupuojami atskirai nuo lietuvių vandenvardžių *Vėdãrė* (plačiau apie juos žr. 233 išnašą), nors jų giminystė akivaizdi. Todėl remiantis Endzelyno samprotavimais (ME ibd.) apie la. dial. *vèdre*², *vèdris*² kilmę, šie žodžiai ir la. *vedere* „vandens sūkurys" traktuotini kaip ilgojo vokalizmo lytys.

214 Baltų kalbose ši reikšmė nėra užfiksuota, todėl „kibiro – indo vandeniui" pavadinimai pradėti skolintis iš slavų: lie. dial. *wiedra* 77_{16} ŽCh II, lie. *viẽdras* „kibiras, ąsotis, matavimo vienetas, virdulys", la. dial. *viedrītis* „mažas kibirėlis" < s.r. *вѣдро* [s.r. ѣ > (skoliniuose) lie. *ie*: *viẽdras* 1579 m. Vilento 61_{12} (Būga I 345; Grinaveckis 1973, 268; plg. Дегтярев 1994, 38)].

kaita: „kūno organas“ → *„(šlapias, drėgnas) indas iš kūno organo“ → „(šlapias, drėgnas, išmirkęs) indas iš medžio“ → „medžio pliauska“. Vadinasi, galima suponuoti semantinės paradigmos trejopą kaitą: „kūno organas“ → „indas“ → „pliauska“.

Akivaizdu, kad minėtos lietuvių neaiškios kilmės reikšmės nėra naujos ar vien tik baltų kalbų inovacijos. Gali būti, kad jos bus itin svarbios rekonstruojant ne tik semantinę, bet ir etimologinę nagrinėjamo žodžio raidą[215].

Reikšmė „pypkė“ gali būti referentų neutralizacijos pavyzdys, kai vietoj sememos „tamsus, juodas (nes šlapias!) pagalys (-iukas)“ vartojamas dirbinio pavadinimas (pypkė dažniausiai būna pajuodavusi, aprūkusi), t. y. remiantis hiponiminės koreliacijos dėsningumais, ji įvardintina kaip hiperonimo (pajuodusio medžio gabalas) hiponimas (pajuodęs medinis dirbinys).

ŏ/*ā* kamienų gretybės moteriškosios giminės variantui lie. *vėdarà* būdinga monoseminė sklaida. LKŽK užfiksuota tik „patiekalo“ reikšmė: *vė́dara* „patiekalas“ Šlč, kuri LKŽ papildyta duomenimis iš LKA (I 86): *vėdarà* „kepta kruopų ar bulvių dešra“.

Iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti, kad tokia forma yra vėlyva, galbūt atsiradusi pagal analogiją (žr. aukščiau). Vis dėlto tokios išvados negalima formuluoti ne tik dėl menko pavyzdžių skaičiaus, bet ir dėl latvių medžiagos.

Dabartinėje lietuvių kalboje žodžio semantinė raiška nėra polisemine, plg. *vėdaras* 3^{a} „kepta kruopų ir bulvių dešra; šnek. pilvas, viduriai“ (DLKŽ 916), plg. *vėdaras* „pilvas, skrandis“ (SŽ 550). Remiantis VDU tekstyno medžiaga, suponuotinas tik trijų reikšmių semantinis ekstensionalas (žr. II.10. 1 schemą):

1) „dešra = skilandis“: <*...mučelninkas* <...> *nukrito nuo kryžiaus, it* ***vėdaras*** *nuo aksties; Matiukienės krūtinė kilnojosi, ji pati darėsi tai stora kaip kietai prikimštas* ***vėdaras***>;

2) „kepta kruopų ir bulvių dešra“: *Kur* ***vėdaras****, kur cepelinai, kur kugelis, kur bulviniai kleckai <...>; Virti bulviniai* ***vėdarai*** *1 kg bulvių, 100 g riebalų, 2 kiaušiniai, išvalytų kiaulės žarnų, vandens, pipirų, svogūnų, druskos pagal skonį*;

3) „pilvas, viduriai“: *Tušti* ***vėdarai*** *dažnai grodavo Štrauso valsą, o aš vis neradau išeities iš padėties*.

Atskirai nagrinėtina akcentinė „vėdaro“ paradigma. Visame Lietuvos plote, išskyrus vakarų aukštaičių kauniškių pastovaus kirčiavimo daugiskaitos formą *vė́darai* (1) (Nm), vartojama 3-iosios kirčiuotės vienaskaitos ir daugiskaitos lytys, kurios šnektose skiriasi poskyriais: vienur yra antrojo (3^{a} – KŠŽ 386), kitur – ketvirtojo (3^{b} – ZŽ III 609). Toks

[215] Dėl nagrinėjamo žodžio neaiškios kilmės ir semantinės raidos dažnai formuluojamos labai įdomios hipotezės. Skokas (III 590) teigia, kad minėti slavų žodžiai savo reikšme artimi gr. ὑδρία < **ūdr-*; **vēd-ro* < ide. **u̯ed-* „vanduo“ ~ s.sl. *vědro* „nedidelė statinaitė; ąsotis vynui“, nors toks panašumas, jei čia pateikta reikšminių grupių atsiradimo hipotezė teisinga, gali būti ekstralingvistinis, t. y. ryšį su ide. **u̯ed-* „vanduo“ grįstinas įtikinamesniais argumentais.

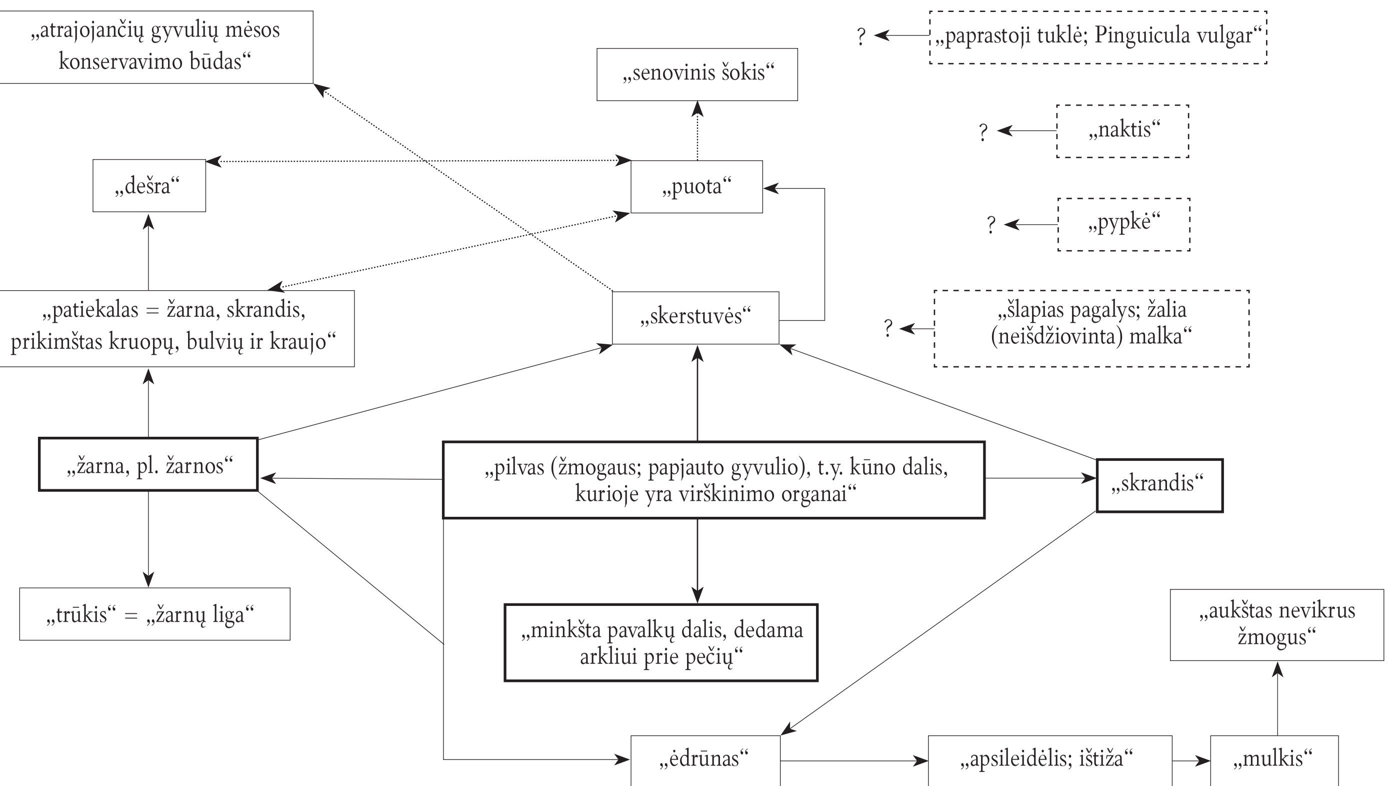
neatitikimas gali pasirodyti sporadiškas, tačiau gali būti lemiančios svarbos nustatant žodžio šaknies stiprumą resp. silpnumą, t. y. (istoriškai) sunkiąją ar silpnąją bazę. LKŽ ir TA nurodoma, kad trečiosios kirčiuotės lie. *vė́daras* vartojamas visoje Lietuvoje – daugiausia tokios lyties formų užfiksuota rytų aukštaičių dialektinėje zonoje: kupiškėnų (U-P), uteniškių (Antz, Vžns, Trgn); vilniškių (Rš, Vgt, Kzt, Mlg, Lb, Švnč).

Žemaičių šnektose taip pat vartojamos kilnojamosios akcentinės paradigmos lytys: *vėdaraĩ* 3[a] „patiekalas“ Klm; Sd, Žd, Plt. Vėlesniojo laikotarpio lietuvių raštuose užfiksuotos tik trečiosios akcentinės paradigmos lytys: *wė́daras*, (pl.) *wėdaraĩ* KB II 61; J, JLD.

Spręsti akcentinės paradigmos rekonstrukcijos galimybes, remiantis bendrašakniais dariniais, labai sunku, mat kirčiuotos šaknies pavyzdžiai žinomi tik iš pietų žemaičių varniškių ploto – *pavė̃daris* Tv (TA). Tačiau šie faktai nėra svarbūs prolytės akcentinei raidai nustatyti, mat spėjama, kad žemaičių tarmėse vedinių ar darinių cirkumfleksas gali žymėti naująją formą, norint atskirti ją nuo pamatinio žodžio (plg. Гирдянис 1985, 144). Kitų patarmių pavyzdžiai kirčiuojami arba prefikse, arba penultimoje, arba galūnėje: *pavėdarė̃* Dkšt, Lb, *pã·vē·dar’ī·s* Ign, *pàvie·dâ·rę* End (TA).

Lyginant lietuvių ir latvių kalbų leksikografinių rinkinių duomenis, dažniausios antrojo poskyrio trečiosios kirčiuotės lietuvių kalbos ir latvių laužtinės priegaidės lytys (žr. toliau). Todėl remiantis Endzelyno dėsniu, pamatine forma linkstama laikyti lie. *vė́daras* 3[a] (Stundžia 1985, 149). Tiesa, pastovaus kirčiavimo pavyzdžiai iki šiol nėra detaliau analizuoti – nenustatyta, kodėl sunkiosios bazės pamatinė šaknis baltų prokalbėje turėjo priklausyti oksitoninei paradigmai. Endzelynas, remdamasis Būgos (1908, 40) teiginiu apie iliatyvo svarbą nustatant senuosius oksitonus resp. baritonus, teigia, kad Juškos žodyne minimas lie. dial. *vėderañ* 378_{42}, suponuoja šį žodį seniau buvus oksitoną. Tokį spėjimą, pasak Endzelyno (DI II 598), galima paremti ir latvių laužtinės priegaidės pavyzdžiu *vȩ̂dȩrs*, *vȩ̂dars* ir lie. dial. *vėderaĩ*. Tik vėliau žodis imtas kirčiuoti pagal kilnojamosios paradigmos modelį, nors Jablonskis įžvelgė tendenciją daugumą žodžių su baigmenimi *-aras* lietuvių kalboje kirčiuoti pagal 3 kirčiuotę (JLKV 27; dar plg. Vidžiūnas 1997, 70).

Latvių kalbos šnektose taip pat vartojamos *ŏ* ir *ā* kamienų formos. *ā* kamieno lytis žinoma iš kelių šnektų ir senųjų raštų: *vedera* „srovė, srautas; (vandens) sūkurys“ Brt, „gausi tėkmė“ [Hugenberger – Mag. IV 2, 154] (ME IV 520), *vȩ̂dara/vȩ̂dȩra* „apvalios arba ovalo formos išlinkusi daikto dalis; išsikišusi vidinės sienos arba šieno kaugės dalis; maistas, valgis, patiekalas“ Vnž (VV II 501). Vainižų šnektos duomenys itin svarbūs nustatant gretybės egzistavimą, mat joje ā kamieno formos reikšmė identiška vyriškosios giminės lyčiai: la. dial. *vȩ̂dar̂s/vȩ̂dȩr̂s* (*vȩ̂der̂s*), *vȩ̂dȩr̂* „t. p.“ (VV ibd.). Latvių tarmėse, matyt, *ā* kamieno forma ilgainiui galėjo virsti į ē kamieno lytimi: *vedere* (? Vidžemė) [~ *vedernica*] (Holmhof n. Etn. II 129) „vandens sūkurys“ (ME ibd.).

II.10. 1 schema: lie. *vė́daras* // *vėdarà* semantinė raida

Vyriškosios giminės forma vartojama kur kas platesniame areale – dažniau minima ir senuosiuose raštuose: la. *vę̂ders* – Ar, Jp, Er, Lbn, Sk, Zvr, Bl. (su *ę̂*[2]), Dnk, Iv, Azp, Ng, Rj, Sg, Dzr, Vnd; *vę̄dęrrs* (Glück; U); la. *vę̂ dars* – VP, Nrt, Pre, Rn, Skv, Vlm; la. *vę̂dars*[2] – Dnd, Sld, Knd, Lbž, Rc; la. *vę̃dars* – Ug; *vẹ̄dars* – U. (ME 548).

Jei gretybės istoriškumas (visų pirma remiantis latvių kalbos duomenimis) abejonių nekelia, akcentinis medžiagos interpretavimas nėra toks paprastas. Pirmiausia aptartinas dviejų priegaidžių zonoje užfiksuotas neatitikimas. Ugalėje užfiksuotas tęstinės priegaidės (čia sutapusi krintančioji su laužtine, o tęstinė išlaikoma – žr. LVDA 2 žemėlapį) pavyzdys neatitinka iš tos pačios dialektinės zonos Bylenšteino pateikiamo *vę̂ders*[2]. Pastaroji forma gali reflektuoti ir krintančiąją priegaidę, mat Bylenšteino tarmėje, kaip ir visoje pietų Kuržemėje, krintančioji priegaidė pakeičiama laužtine (DI II 514). Todėl pavojinga būtų teigti latvių pavyzdį su tęstine priegaide esant baltiškojo akūto refleksiją, nors negalima tvirtinti jį esant ir cirkumfleksinį, mat laužtinės priegaidės istoriškumą patvirtina pavyzdžiai iš Vidžemės lyviškosios patarmės – Araišių ir Rūjienos, kurių laužtinė priegaidė prieš skardųjį priebalsį patvirtina jos senumą (apie fonetinių kitimų įtaką latvių priegaidžių raidai plačiau žr. Андронов 1996, 204).

Kitas pavyzdys iš Erglių apskritai neatitinka dabartinių dialektologinio latvių šnektų vertinimo kriterijų, mat ši šnekta yra sėliškoji, kurioje krintančioji priegaidė turėtų būti priešpastatoma tęstinei (Андронов ibd.). Jei šio žodžio laužtinė priegaidė būtų teisingai pažymėta, Erglių tarmė turėtų priklausyti nesėliškoms, tačiau taip nėra. Kai kurie pavyzdžiai yra iš šnektų, kuriose sumišusios dviejų patarmių ypatybės – sėliškųjų ir nesėliškųjų (Lbn), nors kai kurie akcentiniai variantai suponuoja laužtinės priegaidės senumą – tai trijų priegaidžių dialektinė zona (Sk, Jp, VP, Rn, Vlm, Sld[216]) arba vietovių, kuriose laužtinė priegaidė išlaikoma nesutaptinė (Zvr, Pre, Knd).

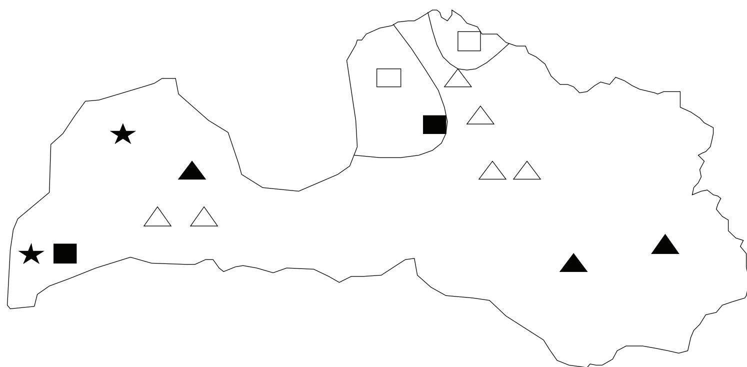
Apibendrinant galima teigti, kad remiantis vien tik latvių kalbos medžiaga negalima rekonstruoti rytų baltų prokalbės „vėdaro“ akcentinės paradigmos, nes, sekant Endzelynu (DI II 597), žodžiuose, priklausančiuose kilnojamajai akcentinei paradigmai su akūtine šaknimi, randama tik laužtinė priegaidė. Čia išnagrinėta medžiaga tokios išvados nesuponuoja.

Dar sudėtingiau nustatyti latvių „vėdaro“ pavadinimų semantinę raidą ir rekonstruoti integraliąją sememą. ME pateikiamos šios žodžio reikšmės: 1. [aukščiau nurodytų vyriškosios giminės formų] „pilvas“ ~ *vēderelis* „pilvas; bet koks išsišovęs atsikišimas“ – R. Sk. II 65, 1; 2. [moteriškosios giminės *ā* kamieno formų]: 2a) „srovė, srautas; (vandens) sūkurys“, 2b) „gausi tėkmė“. Taip pat žinomos kelios vedinių

[216] Iki XX a. 30-ųjų metų šioje šnektoje dar buvo skiriamos trys priegaidės (žr. LVDA 2 žemėlapį).

reikšmės: (pl.) *vēderiņi* „pirštų pagalvėlės“, *vedernica* „vandens sūkurys“. Tam pačiam leksiniam lizdui priskiriamas ir la. *vederes* „parazitinių vabzdžių rūšis, kuriuos skraidančius galima matyti karštą vasarą; raktažolė (Primula L.)“, atsargiai siejamas su lie. *vėdrìnės* (ME IV 520). Žodyno papildymuose užfiksuotos dar kelios žodžio reikšmės: la. *vẽders* „atskelta skalų medžio dalis, iš kurios pašalinta šerdis; sienos ar javų stirtos vidinė (plačioji) dalis“ (EH II 774).

Dabartiniuose latvių kalbos šnektų aprašuose jau nebefiksuojamos sememos „sūkurys“ ir „(vandens) tėkmė“. Dažniausiai aptinkami denotatų „kūno dalis“ arba „atsikišęs (kaip pilvas) daiktas“ konotatai: la. dial. *vȩ̂darŝ/vȩ̂dȩŕs* (*vȩ̂deŕs*), *vȩ̂dȩŕ//vȩ̂dara/vȩ̂dȩra* „apvalios arba ovalo formos išlinkusi daikto dalis; išsikišusi vidinės sienos arba šieno kaugės dalis; maistas, valgis, patiekalas“ Vnž (VV II 501); la. dial. *vȩ̂dȩ̀rs* = *vâdàrs* „kūno dalis, kurioje yra virškinimo organai; skrandis ir žarnynas; drabužio dalis, uždengianti pilvą; apvalios arba ovalo formos išlinkusi daikto dalis“ (KV II 550 t.), la. dial. *vȩ̂dàrs*, (retai) *vȩ̂dȩrs*, (dem.) *vȩ̂darīc*, (retai) *vêderīc* „t. p.“ (EV 689 t.) ~ la. *vȩ̂dȩrs/vȩ̂dars* „pilvas“, (dem.) *vêderiņš* „skilvelis“ (Skardžius I 303, IV 429).

II.10. 2. žemėlapis: la. *vȩ̂de[a]rs* vartojimo arealas (baltas trikampis žymi formos *vȩ̂de[a]rs* vartojimą trijų priegaidžių šnektose; juodas – dviejų priegaidžių šnektose, kuriose laužtinė nėra sutaptinė, žvaigždutė – *vȩ̂de[a]rs*, juodas keturkampis žymi *ŏ/ā* gretybes, baltas – *ā* kamienų formų vartojimą (remiantis ME duomenimis).

Remiantis www.ailab.lv pateikiama medžiaga, galima išskirti šias la. *vēders* reikšmes: 1. „kūno dalis, esanti po krūtine, kurioje yra virškinamojo trakto organai“: *Liels vēders. Vēdera dobums. Sakrustot rokas uz vēdera. Sajozt vēderu* (arī pārn.: - badoties, neēst, maz ēst); 2. „skrandis, žarnos“: *Paēst pilnu vēderu. Sāp vēders*; 3. „apvalus išlinkimas (daikto šonuose)“: *Kaudze ar vēderu*, lygintinas su Latvių literatūrinės kalbos žodyno duomenimis: 1. „žmogaus ir stuburinių gyvūnų liemens dalis, kurioje yra

pilvas“; 2. „kūno dalių visuma, esanti pilve“; 3. „pilvas“; 4. „pilvo raumenys; kūno šonų riebalinės rievės“ (LVV VIII 345 t.).

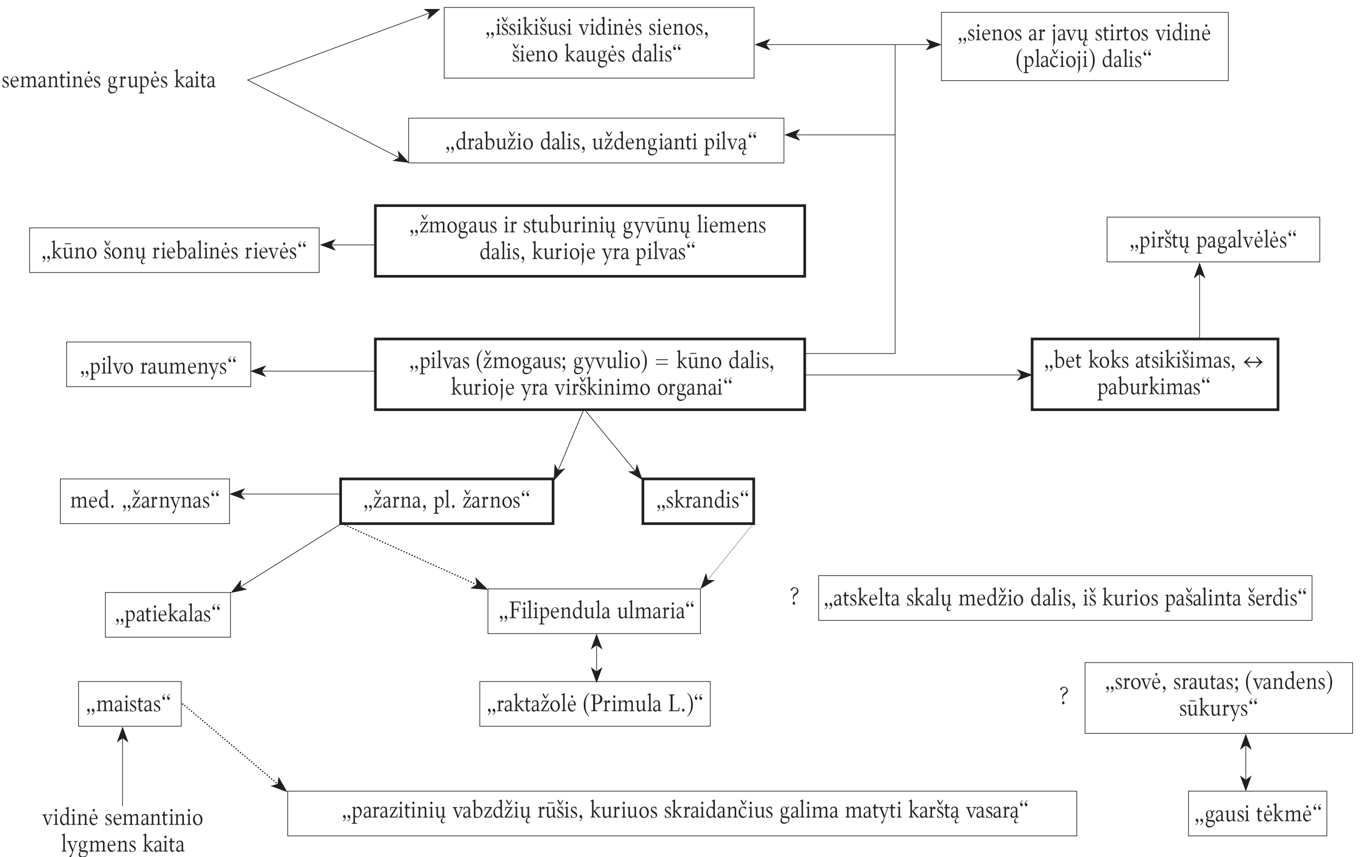
Taigi remiantis šiais duomenimis, galima atsargiai spėti, kad ir la. *vēders* integralioji reikšmė yra „pilvas“. Trijų sememų kilmė ir ryšys su integraliąja reikšme yra visiškai neaiškūs. Vis dėlto galima įžvelgti tam tikrą giminystę tarp la. „atskelta skalų medžio dalis, iš kurios pašalinta šerdis“ ir lie. „šlapias pagalys; žalia (neišdžiovinta) malka“ – abi sememos reiškia tą patį denotatą – „medinį pagalį“.

Iš fonetinės problematikos pirmiausiai reikėtų aptarti baltiškųjų pavyzdžių skirtingą šaknies ir sufikso vokalinę raišką. Tai svarbu aiškinant žodžio kilmę.

Nagrinėjamo žodžio aprašuose ypač daug dėmesio skiriama sufikso analizei, kadangi jo fonetinė vertė įvairuoja ne tik atskirose baltų kalbose (lie. *vė́daras*, la. *vȩ̂dars* – pr. *weders* „pilvas“ E 122 (masc.)), bet ir šių kalbų dialektuose: subst. lie. *vė́daras* ~ lie. (dial.; Tvr; dar žr. KŠŽ 386 – Kaltanėnų šnektoje vartojamos tik suff. *-ero-* lytys (!!!)) *vė́deras*, la. *vȩ̂dȩrs* ~ *vȩ̂dars*. Tokios fonetinės koreliacijos ypatumus mėginta aiškinti sufiksinio nekirčiuoto *-e-* kaita į *-a-* prieš *-ra-* (< prabl. **a/ā*) dėl asimiliacijos (plg. Schmidt 1889, 197) arba tiesiog asimiliacijos reiškinio konstatavimu (Hamp 1970, 32). Stangas (1966, 33) apsiriboja „nicht ganz aufgeklärt der Übergang *-er-* > *-ar-*“ postulatu.

Endzelynas (1974, 247) dar pasitelkia ir latvių dialektų duomenis, teigdamas, kad tokią šios problemos interpretaciją galima paremti ir la. (dial.; dem.) *vêderìc*, teigdamas, kad (dem.) **vȩ̂darìc* nėra žinomas, nors iš tiesų kituose latvių kalbos dialektuose Endzelyno neigiama forma *vȩ̂darīc* vartojama dažniau, nei retai pasitaikanti (dem.) *vêderīc* (EV III 689 t.). To paties autoriaus nurodoma la. *pavêdere* „papilvė“ negali būti argumentas *-e-* → *-a-* kilmei patvirtinti (Endzelīns ibd.), kadangi šio žodžio fleksinis formantas galėjo nulemti priešingą procesą, suponuotą to paties asimiliacijos (regresyvinės) veiksnio: *-a-* → *-e-*. Abejoti sufiksinio *-e-* archajiškumu neverta (dar plg. Skardžius IV 429; LKI II 163) – tą patvirtina lie. (dial.) *vė́deras* [dar plg. lietuvių pavardes: *Vė́daras* ~ *Vė́deras* ~ *Vė́doras* ~ *Vederis* (matyt, pravardinės kilmės, plg. pejoratyvinės konotacijos *Vė́daras* „ištižęs, lėtas“ (Butkus 1995, 439)) – LPŽ II 1177; dar plg. LKI VI 17], pr. *weders* (Būga II 157), tačiau tokių dubletinių variantų atsiradimo priežastys gali būti suponuotos visai kitų formų, itin svarbių nustatant „vėdaro“ etimologiją.

Lietuvių ir latvių dialektuose be įprastos formos *vė́daras* resp. *vȩ̂dars*, vartojamos skirtingo priesagos vokalizmo *vė́deras* resp. *vȩ̂dȩrs*. Lietuvių kalbos plote tokių variantų yra užfiksuota ne tik Tverečiaus, bet ir rytų aukštaičių uteniškių, vilniškių šnektose: *vė́deras, vėdaraĩ* Krd (TA), *vė́daras~ vė́deras* Tvr (Skardžius I 303, 305, IV 429), vakarų aukštaičių kauniškių patarmėje: *vė́deras* Vlk-Brt (TA), dar plg. galūnės vedinį *vė́deris* „patiekalas iš kiaulės žarnų“ (LKA ibd.). Iš vėlesniojo laikotarpio raštų forma su priesaginiu *-e-* žinoma iš Juškos žodyno: lie. dial. *vėderañ* 378_{42}.

II. 10. 2. schema: „vėdaro“ semantinė raida latvių kalboje

Skardžius (RR IV 429) dupletinių *védaras* ~ *véderas* atsiradimą aiškino dviem būdais:

1) skirtingų priesagų -*ara*-/-*era*- refleksija;

2) dėl asimiliacijos senasis -*e*- pakeistas -*a*-.

Hibridinė „vėdaro“ lytis vartojama Apse – *viãderas*, dar plg. prefiksinį darinį lie. dial. *paviadarė* „papilvė“ Aps (TA). Akivaizdu, kad šaknies -*ia*- sietinas su r.dial. *вядрó* „kibiras“, le. *wiadro* [*wiedro*] „medinis, metalinis kibiras; nedidelė statinaitė“ (SJP 1919, 533), tačiau žodžio priesaga -*er*-*as*, priešingai – gali reflektuoti senąją morfologinę šio žodžio priesagos struktūrą – pralie. suff. -*erŏ*- (formos su -*ero*- senumu neabejoja Otrębskis (1965, 147 t.), plg. lie. *vãkaras*, la. *vakars* „vakaras“ : s.sl. *večerъ*, lo. *vesper*, gr. ἕσπερος).

Vadinasi, galima pritarti Skardžiui, kad dėl asimiliacijos senasis -*e*- buvo keičiamas į -*a*-.

Remiantis atlikta „vėdarą“ reiškiančių leksemų analize, galima teigti, kad vidinės rekonstrukcijos metodu nepavyko nustatyti nei baltų akcentinės prolytės, nei kai kurių sememų atsiradimo aplinkybių[217]. Todėl atskirai nagrinėtini lietuvių kalbos vedinių kirčiavimo ir jų semantinės raiškos ypatumai, po to pasitelktina artimiausių kaimynų – slavų kalbų duomenų apžvalga.

Prefiksinių vedinių tyrimas gali būti itin naudingas, aiškinantis ir žodžio morfologinės raidos spragas. Jau minėta, kad lietuvių kalboje *ā* kamieno formos paplitimo arealas yra labai mažas – dvejopų kamienų formos vartojamos tik Šalčininkuose (LKA ibd.). LKŽK taip pat užfiksuota moteriškosios giminės forma iš šio arealo, tik, priešingai LKA, žodis kirčiuojamas ne galūnėje, bet šaknyje (dėl kirčiavimo žr. aukščiau): *vẽdara* „vėdaras; patiekalas“ Šlč. Matyt, šią lytį reflektuoja ir moteriškosios giminės fleksinis vedinys lie. *vėdãrė* (2) „ritė“ [dėl reikšmės abejojama] (LKŽ XIX 468) [dėl -*ā* > -*ē* plačiau žr. Kregždys 2008_a, 94].

Nors prūsų rašto paminkluose užfiksuota tik vyriškos giminės forma *weders* „pilvas“ E 122 (nom. sg. masc.) < *„tai, kas yra pilve“ (Brückner 1957, 605), *ŏ*/*ā* kamienų gretybės vartojimas ir latvių kalbos dialektuose leidžia atsargiai rekonstruoti tokią gretybę baltų prokalbei, o semantinis neapibrėžtumas „pilvas“ ↔ „ pilve esantys organai“ leidžia suponuoti buvus prototipinį nomen collectivum bl. **vēderā* „pilve esantys organai“ > „pilvas“.

Šį nagrinėjimą vertėtų papildyti kito šaknies laipsnio formų, kurios tiek darybiškai, tiek ir semantiškai yra labai artimos iki šiol nagrinėtiems „vėdaro“ pavadinimams,

[217] Tiesa, iki šiol manoma, kad gali būti rekonstruojama prabl. **vēder-as* reikšme „pilvas, skrandis“ < ide. „įduba, kurioje yra vidaus organai“ = „skrandis“, „įsčios“ (Steinbergs 1996, 25 t.), tačiau nepaaiškinus kitų sememų kilmės, tokios išvados daryti negalima.

apžvalga. Todėl detaliai analizuotini prefiksiniai dariniai lie. *pavėdarẽ* ir *paū́drė* [ir kiti šiai darybinei grupei priskiriami žodžiai].

Mažiulis (PEŽ IV 228), paskutinis kiek plačiau nagrinėjęs „vėdaro" pavadinimą baltų kalbose, dar kartą primena Būgos ir Endzelyno iškeltą hipotezę, kad žodžio etimologijai svarbus bl. **vēdera-* „pilvas", kildinamo iš protosememinės sekos *„tai, kas prie pilvo (gyvulių)" < *„tai, kas prie tešmens (Euter)", sąsajų nustatymas su lie. *paū́drė* „papilvė (kiaulių)" < bl. **vēdr-*/**ūdr-* „tešmuo" < ide. (K-kam.) **u̯ēdhr̥*/ **ēudhr̥*/**ūdhn-* „tešmuo". Jis abejoja minėto baltų vardažodžio siejimo galimybe su s.i. *udáram* „pilvas", av. *udara-* „t. p.", gr. ὅδερος „t. p.", lo. *uterus* „t. p." (Trautmann 1923, 343; LEW 1210, Mayrhofer I 104; IEW 1104 ir kt)[218].

Daugiausiai abejonių kyla dėl šių ir baltų vardažodžių šaknies laipsnio neatitikimo: bl. **vēd-* yra „su ilguoju", o s.i. *udáram* – „su trumpuoju vokalizmu" (plg. PEŽ IV 227). Prieš pradedant lie. *pãvėdarė* ir *paū́drė* apžvalgą, būtina konstatuoti, kad s.i. *udáram* yra ne trumpojo vokalizmo, bet kito **balsiokaitos laipsnio** (nulinio) šaknis.

Pirmiausiai aptartina semantinė „paūdrės" grupė, mat Mažiulio pateiktas pr. *weders* kilmės aiškinimas suponuoja tam tikrą semantinį dualumą ir neatitikimą – prefiksinio darinio semema „pilvas" kildinama iš rekonstruojamos protosememos *„tai, kas prie pilvo (gyvulių)".

LKŽK yra užfiksuotas tik vienas lie. *paū́drė* vartojimo atvejis iš Juškos žodyno. LKŽ (IX 643) žodis apibrėžtas dvejomis sememomis. Pirmąja nurodoma reikšmė „kiaulės papilvė" Ktk – jos alternantu laikoma pejoratyvinė semema „žmogaus pilvas" Snt, Lkč, Vdš, antrąja – „lašiniai iš kiaulės papilvės" Škn, Zp, Klov, Mžš, J, Srd. Tokia ekstensionalo formuluotė tirtina atskirai ne tik todėl, kad tarmėse (LKŽK, LKŽKP ir TA duomenų pagrindu) žodis vartojamas ir visai kitoms reikšmėms nusakyti, bet ir jau minėtos Mažiulio išdėstytos žodžio kilmės teorijos pagrindžiamumo. Remiantis tik LKŽ pateikiamomis sememomis, toks kilmės aiškinimas būtų sunkiai įrodomas.

Vakarų aukštaičių patarmėje „paūdrė" dažniausiai vartojama kauniškių. Čia užfiksuotos šios sememos: 1) *paū́drė* (1) „kiaulės papilvė" Šmk (LKŽK); Raud (LKŽKP); 1a.) „kiaulės papilvio lašiniai" Glg (LKŽK); 1b.) *paū̃drė* „lašiniai (mėsa) ant kiaulės pilvo apie speniukus nuo pirmutinių kojų iki paskutinių" Srd (LKŽK); 2) „kiaulės lašiniai pagurklyje" Kkt (LKŽK); 3) „(žmogaus) papilvė; paniekos žodis" Snt (LKŽK). Daug rečiau žodis vartojamas šiauliškių šnektose: *paūdrė* „kiaulės papilvė, kur speniai esti" Mšk (LKŽKP) [tokia forma užfiksuota ir Skaistgiryje, tačiau TA reikšmė nėra nurodyta].

---

218 Tradiciškai s.i. *udára-m* „pilvas", adj. *anūdara* „lieknas, t. y. neturintis pilvo", av. *udara-*, gr. ὅδερος < *ὕδερος, lo. *uterus*, kurio *-t-* vietoj *-d-* dėl **udris* „žarna" šalia **utris*, *uter*; su prefiksu: gr. ὕστος „pilvas" (Hes.) < **ud-sto-s* „atsikišęs, išsikišęs" ir ὑστέρα „motinos įsčios, gimda" [< **ud-* + suff. *-tero-*], lo. *venter*, *-tris* „pilvas" < **u̯end-ri-* vedami iš ide. **udero-*, **u̯ēdero-* „pilvas" (IEW 1104).

Priešdėlinis darinys taip pat dažnas ir daugelyje rytų aukštaičių šnektų. Būtent šioje dialektinėje zonoje yra vartojama hiperoniminė semema „papilvė“, neapibrėžta kokiais nors hiponiminiais požymiais. Tokia reikšmė žinoma iš rytų aukštaičių (vilniškių – *paū́drė̃* Vdš; *paū̃drė* Lnkm; panevėžiškių – *paū̃drė* Lnkv (*LKŽK*)) dialektinės zonos.

Šios sememos vartojimo atvejų užfiksuota ir pietų žemaičių raseiniškių, pietų aukštaičių šnektose bei Latvijos „lietuviškose salose“, todėl ji, matyt, traktuotina kaip pirminė: *paū̃drė* Vdk (LKŽK), *paū́drė, -is* Lzd (LKŽK), *paū́dris*[219] Dgp (LKŽKP).

Kitos rytų aukštaičių vartojamos reikšmės iš dalies atitinka kauniškių patarmės plotui būdingą semantinį žodžio ekstensionalą: 1) *paū́drė* (1) „kiaulės papilvė“ Mžš (LKŽK); Skp, Kp, Šmn, Bd, Krč, Aln, Trgn (LKŽKP); 1a.) „kiaulės papilvės lašiniai“ Vžns (LKŽK); 1b.) *paū̃drė* „lašiniai (mėsa) ant kiaulės pilvo apie speniukus nuo pirmutinių kojų iki paskutinių“ Klov, Kair (LKŽK); 1c.) *paúdrė* „mėsos gabalas, išpjautas ištisai kiaulės papilvę“ Trgn (LKŽK); 2) *paū̃drė* „papjautos kiaulės pakaklė“ Kp (LKŽK); 3) *paū́drė* „žmogaus pilvo dalis (apatinė) ties bamba“ Ds (LKŽK), nors pasitaiko ir vakarų aukštaičiams nežinomų sememų: 1) *paū́drė* „pauodegė“ Všk (LKŽK); 2) *paū̃drė* „šoninė“ Kpr (LKŽKP).

Pietų aukštaičiai, be jau minėtos hiperoniminės sememos „papilvė“, dar vartoja reikšmę „dalis kūno apie pilvo apačią“: *paū̃drės* (nom.pl.) Lp (LKŽKP).

Remiantis VDU tekstyne pateikiamais pavyzdžiais, galima teigti, kad kai kurios sememos vartojamos iki šiol:

1) „kiaulės papilvė“: <...> *basas kiauliokas* <...> *po kiekvieno šalto vandens kibiro vis švarėja,* ***paūdrė*** *rupėja* <...>;

2) „mėsos gabalas, išpjautas ištisai kiaulės papilvę“: <...> *nusistebėjusiam šitokia kiaule* <...> *atrėžė dar šiltos* ***paūdrės*** *bryzą* <...>;

3) „kiaulės papilvės lašiniai“: <...> *ana tursteri kamaron ir ataneša man lašinių, – ale ką aš čia! –* ***paūdrės*** *skvetelį* <...>;

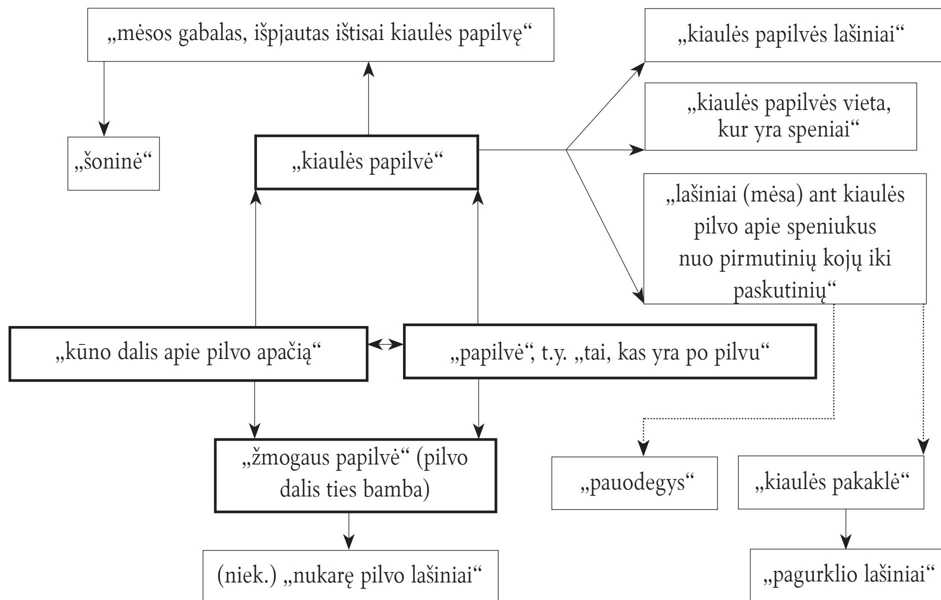
4) „žmogaus papilvė“: <...> *paglostė vaikučiams galvas ir čiuptelėjo žmonai už* ***paūdrės*** <...>.

Taigi Mažiulio išdėstyta „vėdaro“ semantinė interpretacija, matyt, koreguotina, plg. lie. dial. *paúdrė* „po vėdaraĩs“ = „papilvė“ (K. Jablonskio kortelė – LKŽK), t. y. tarmėse sememos „vėdaras“ ir „tai, kas yra po vėdaru“ niekuomet nepainiojamos. Tai lengvai paaiškinama skirtingu šių reikšmių referentu – vienas jų žymi „pilvą“, kitas – „organus, esančius po pilvu“.

Vadinasi, galima atsargiai spėti, kad „paūdrės“ integralioji reikšmė yra „kūno organai, esantys po pilvu (žr. II.10. 3 schemą).

[219] LKŽ vyriškosios giminės forma *paū́dris* nusakoma kaip pirmosios kirčiuotės žodis, vėlesniojo laikotarpio raštuose sutinkamas RtŽ, tarmėse – Žg.

Žodžio akcentinė raiška svarbi ne tik tokio tipo prefiksinių vedinių kirčiavimo sistemai rekonstruoti, bet visų pirma pamatinio žodžio šaknies senosios akcentinės paradigmos nustatymui, mat vienose tarmėse vartojamos akūtinės, kitose – cirkumfleksinės šaknies formos. Pagrindinis šių leksemų skirtumas – LKŽ (IX 643) kodifikuoti skirtingi akcentinės paradigmos poskyriai: lie. *vė́daras* 3[a], o lie. *paūdrẽ* – 3[b]. Taip pat nurodoma pirmosios lie. *paū́drė* kirčiuotės lytis.

II.10. 3 schema: lie. lie. *paū́drė* semantinis ekstensionalas

Išaiškinti skirtingų akcentinių paradigmų atsiradimo priežastis remiantis semantiniu faktoriumi negalima, kadangi kokio nors akivaizdaus skirtumo tarp akūtinių ir cirkumfleksinių formų reikšmės atžvilgiu nėra: *paū́drẽ* „papilvė“ Vdš, *paũdrė* „t. p.“ Lnkm (LKŽK). Tiesa, vienas pavyzdys ypatingas – lie. dial. *paũdrė* „lašiniai (mėsa) ant kiaulės pilvo apie speniukus nuo pirmutinių kojų iki paskutinių“ tiek vakarų (Srd – LKŽK), tiek ir rytų aukštaičių (Klov, Kair – LKŽK) vartojama tik kilnojamosios paradigmos cirkumfleksinė lytis. Analizuojant skirtingų akcentinių formų paplitimą ir atsiradimo priežastis, patogu remtis Mikulėnienės (1994, 118 tt.; 1997, 99 t.; 1998, 59 tt.) atliktos tokių vedinių analizės rezultatais. Pirmiausiai atliktina arealinės formų vartosenos analizė, remiantis skirtingais duomenų šaltiniais, mat kiekvienas jų yra iš skirtingo laikotarpio – taip bus galima įvertinti ir temporalinį kitimo faktorių, kuris iki šiol nustatomas tik lyginant senųjų bei vėlesniojo laikotarpio raštų ir LKŽ bei LKA pateikiamą medžiagą (kuri iš dalies yra labai artima, mat rengiant LKA, naudota LKŽK medžiaga).

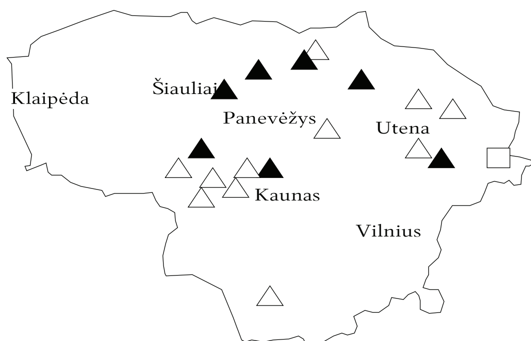
Nustatant kirčio kitimo tendencijas, lygintini skirtingo laikotarpio duomenys, t. y. LKŽK, LKŽKP ir TA medžiaga.

LKŽK pavyzdžius galima sugrupuoti į tris pagrindines grupes pagal kirčio vietą ir jo pobūdį:

1. pastovaus kirčiavimo – akūtas šaknyje: *paū́drė* (1). Tokią lytį vartoja kauniškiai (Šmk, Snt, Glg), panevėžiškiai (Mžš, Všk), uteniškiai (Ds, Vžns, Trgn); pietų aukštaičiai (Lzd). LKŽ (IX 643) nurodoma, kad pirmosios kirčiuotės forma vartojama kauniškių (Snt, Lkč, Srd), panevėžiškių (Mžš) ir uteniškių (Ktk);

2. kilnojamosios paradigmos – cirkumfleksas šaknyje: *paū̃drė*. Tokia forma užfiksuota raseiniškių (Vdk), šiauliškių (Kair), kauniškių (Srd), panevėžiškių (Klov, Lnkv), kupiškėnų (Kp) ir uteniškių (Lnkm) patarmėse;

3. šakninio/galūninio kirčiavimo: *paū́drė̃*. Tokio vartojimo atvejis žinomas tik iš vilniškių ploto (Vdš). LKŽ nurodoma tik 3[b] kirčiuotės lie. *paūdrė̃* Vdš. Šios formos paplitimas kitose šnektose nėra griežtai apibrėžtas, t. y. nurodoma, kad toje pačioje vietovėje yra vartojamos ir pastovaus ir kilnojamojo kirčio paradigmų lytys (Škn, Zp, Klov).

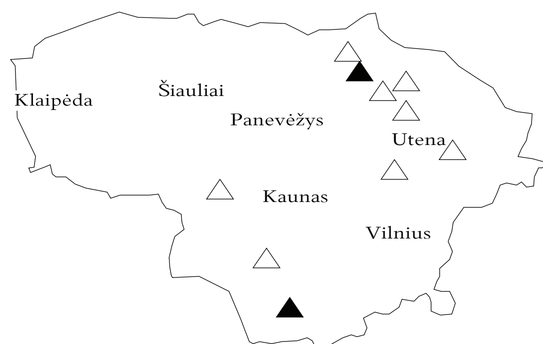

II.10. 3 žemėlapis: lie. *paū́drė*, *paū̃drė* arealinė vartosena, remiantis LKŽK duomenimis (baltas trikampis žymi akūtinės lie. *paū́drė*, juodas – cirkumfleksinės lie. dial. *paū̃drė*, baltas kvadratas – dvejopų formų (*paū́drė̃*) paplitimo ribas).

LKŽKP pateikiami tik du žodžio variantai:

1. pastovaus kirčiavimo – akūtas šaknyje: *paū́drė* (1). Kaip ir LKŽK, ji fiksuojama kauniškių (Bd, Raud), panevėžiškių (Krč), kupiškėnų (Skp, Kp, Šmn) ir uteniškių (Aln, Trgn) šnektose. Vyriškosios giminės pastovaus kirčiavimo lytį Latvijos lietuviškose salose yra užrašiusi Grinaveckienė – *paū́dris* Dgp;

2. kilnojamosios paradigmos – cirkumfleksas šaknyje: *paū̃drė*. Ši lytis žinoma iš kupiškėnų (Kpr) ir pietų auštaičių (Lp) šnektų.

II.10. 4 žemėlapis: lie. *paũdrė*, *paũdrė* arealinė vartosena, remiantis LKŽKP duomenimis (baltas trikampis žymi akūtinės lie. *paũdrė* formos paplitimo ribas, juodas – cirkumfleksinės lie. dial. *paũdrė*).

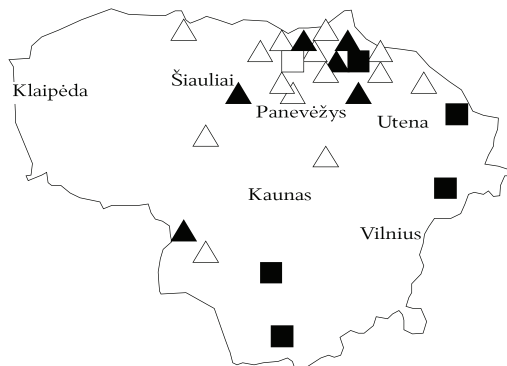
TA pavyzdžiai skirstytini į keturis pogrupius:

1. pastovaus kirčiavimo – akūtas šaknyje: *paũdre* – Sk, Škt [VAŠ], *paũdė* Alkn [VAK]; Smlg, Mkn, Kriauš, Ps, Srk, *paũdzė* Nmj [RAP]; U-P, Ppl [RAK], *paũdra* Vp [RAŠ]; Ob; *paúdra* Drš [RAU];

2. kilnojamosios paradigmos – cirkumfleksas šaknyje: *paũdre* Žml, Obl [RAP], *paũdrė* Vršk-Ppl [RAK], *paũdrė* Nrš [RAP]; *paũdrė* Nm [VAK];

3. galūninio kirčiavimo: *paūdrẽ* Gei-Ang [RAP], Bl [RAU]; *paūdrẽ* Ig [VAK], Pvč [PA]; *paūdrẽ* Švnč [RAV];

4. galūninio ir kilnojamosios paradigmos – cirkumfleksas šaknyje ir galūnėje (paraleliai): *paūdrẽ*, *paũdre* Žml [RAP].

II.10. 5 žemėlapis: lie. *paũdrė*, *paũdrė* arealinė vartosena remiantis TA duomenimis (baltas trikampis žymi akūtinės lie. *paũdrė*, juodas – cirkumfleksinės lie. dial. *paũdrė*, baltas kvadratas – dviejopų formų (*paũdrẽ*), juodas kvadratas – galūninio kirčiavimo formų paplitimo ribas).

Leksemos bazės kokybės (diachroniniu aspektu) nustatymui rytų aukštaičių

uteniškių ir pietų aukštaičių vartosenos pavyzdžiai nėra informatyvūs, mat abiejuose plotuose vartojamos tiek akūtinės, tiek ir cirkumfleksinės formos.

Akcentinio modelio formavimosi dėsningumai įžvelgtini, remiantis TA *ē* kamieno pavyzdžiais, kurie vienose tarmėse yra akūtiniai, kitose – cirkumfleksiniai, o *ā* kamieno – tiktai akūtiniai: *paúdra* Drš, *paū́dra* Vp. Vadinasi, galima atsargiai spėti, kad akūtinio kirčiavimo paradigma reflektuoja pamatinio žodžio akūtinę formą: **pa-ūdr-ā́* > **paū́drā* > *paū́dra* (1) → *paū́drė* (1).

Gali kilti pagrįstas klausimas, kaip reikėtų aiškinti lie. dial. *paū̃drė* modelio atsiradimą, jei rekonstruojamas darinys buvo *ā* kamieno – akūtinė šaknis turėtų būti išlaikoma ir šioje paradigmoje.

Akcentinė visų šių formų analizė labai glaudžiai susijusi su morfologine žodžio struktūra. Darinio ir pamatinio žodžio santykis galėtų būti apibrėžtas vardažodiniu darybiniu modeliu, todėl priegaidės kitimas negali būti siejamas su tiesiogine kaita (A → B), bet darybine-akcentine kaita (A → A_1 → B), t. y. kai *ā* kamieno lytis virto kilnojamosios paradigmos derivatu (plačiau žr. Mikulėnienė 1994, 126) (žr. II.10. 4 schemą).

Taigi, kad būtų įrodytos kirčio kaitos sąsajos su kilnojamosios paradigmos dariniais, verifikuotinas lie. *paūdrẽ* ir lie. dial. *paū̃drė* arealinis paplitimas – šios formos turėtų būti vartojamos tame pačiame plote:

II.10. 6 žemėlapis: lie. *paūdrẽ*, *paū̃drė* vartojimo arealas (baltas trikampis žymi lie. *paūdrẽ* formos paplitimo ribas, juodas – cirkumfleksinės lie. dial. *paū̃drė*).

Mikulėnienės iškelta hipotezė apie derivatų akcentinių modelių formavimosi tendencijas yra itin patogi argumentuoti kirčio pozicinę kaitą, tačiau ja remiantis, sunku paaiškinti priešingų darinių atsiradimo priežastis vilniškių ir panevėžiškių plotuose – lie. dial. *paū́drẽ*. Galima atsargiai spėti, kad tokias poras suponavo nereguliarios kaitos – nereguliarius cirkumfleksinės bei akūtinės metatonijos atvejus (su praef. *pa-*) yra aptaręs ir Stundžia (1995, 98).

Akcentinei paradigmai nustatyti pasitelktinas ir lie. *pãvėdarė, -is*, LKŽ (IX 676), pateikiamas tik 1-osios kirčiuotės: *pãvėdarė* „lašiniai iš kiaulės papilvės, paūdrė“ Kv, Šv, *pãvėdaris* „papilvė“ Rt, Vvr, Jnč [← Vd], „kiaulės pakaklės (?) mėsa“ Jdr. Akcentuotina, kad lietuvių tarmėse turėtų būti vartojamos ir kitų paradigmų lytys, mat Mikulėnienė (1994, 118) yra nustačiusi, kad priešdėlio *pa-* dariniams būdinga kilnojamoji paradigma (priešingai *po-*). TA yra užrašyta keletas pavyzdžių, kurių vienas itin svarbus – ***pavẽ̇daris*** Tv, mat teigiama, kad tokių darinių kirčiavimo paradigmos įvairavimas priklauso nuo žodžio šaknies akcentinio statuso – **jei šaknis baritoninė, ji išlaikydavo kirtį, jei oksitoninė – ne** (plg. Mikulėnienė 1994, 119). Manoma, kad iš pradžių šie dariniai priklausė pastovaus kirčiavimo paradigmai (plg. Mikulėnienė 1992, 12), plg. *pã̄vē̄dar’ī̃s* Ign (TA), bet šakninio kirčiavimo pavyzdžių nebuvimas kitose šnektose nesuponuoja žodį esant baritoną. Tai, kad šakninio kirčiavimo lyčių paplitimas yra lemiantis faktorius nustatant pamatinio žodžio baritoniškumą resp. oksitoniškumą, rodo darinių su *pa-* pavyzdžių iš dialektų lyginimas – toks modelis nėra būdingas oksitoninėms lytims (plg. Mikulėnienė 1994, 119). Vedinio šaknies akūto archajiškumas, pasak Mikulėnienės (1994, 125), abejonių nekelia tada, kai jis pastoviai kirčiuojamas šaknyje.

Pastovaus kirčiavimo atvejus, nurodomus LKŽ, galima aiškinti kuršiškojo substrato įtaka, mat visi šie pavyzdžiai, išskyrus vienintelį iš pietų žemaičių varniškių ploto (Šv), yra iš šiaurės-vakarų žemaičių ploto, t. y. toks akcentinis modelis yra antrinis (apie tai plačiau žr. Mikulėnienė 1994, 127), plg. lie. dial. *pavėdarẽ̇* Dkšt, Lb (TA), dar plg. lie. *pãvėdarė* „kiaulės papilvė, paūdrė“ Kv, Šv, Lmb, kirčiuojamą ir penultimoje – *pavėdãrė* „taukinė“ Kv. Galūninio kirčiavimo forma *pavėdariaĩ* „papjauto gyvulio viduriai“ (3) Krc [VAK] suponuoja kilnojamosios paradigmos formą *pavėdarỹs*. Remiantis šiais argumentais, galima rekonstruoti cirkumfleksinę darinio prolytę resp. silpnąją bazę.

Taip pat darytina prielaida, kad cirkumfleksinės vedinių lytys yra kilnojamosios galūninio kirčiavimo pavyzdžių refleksijos, todėl jų kirtis – cirkumfleksas gali būti antrinis. Tveruose užfiksuota forma *pavẽ̇daris* yra svarus argumentas rekonstruoti pamatinę akūtinę formą, mat šios lyties priegaidės (cirkumflekso) atsiradimas aiškintinas, remiantis Girdenio (1985, 144) ir Lyberio (1972, 43 tt.) spėjimais, kad žemaičių įgytasis cirkumfleksas yra žymėtasis priegaidžių priešpriešos narys[220], ir cirkumfleksinė priegaidžių kaita labiau paplitusi žemaičių šnektose.

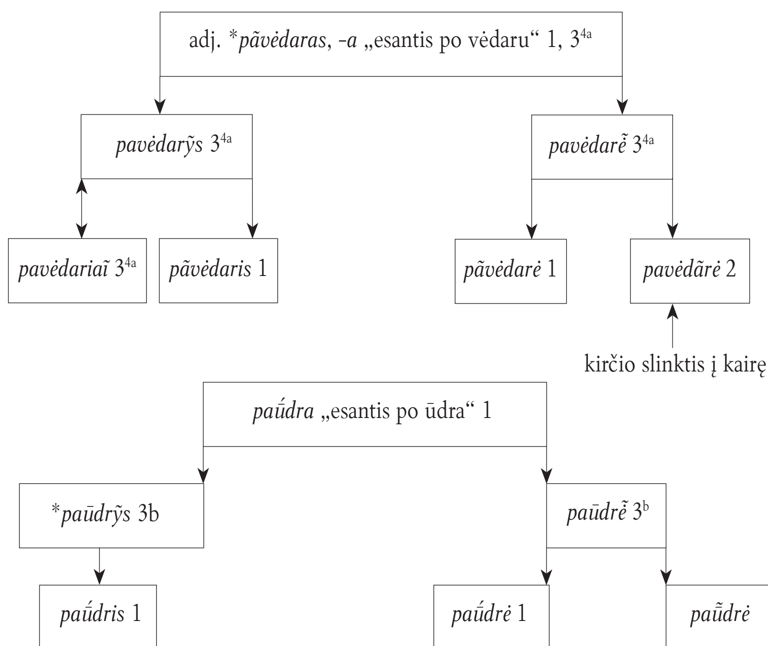
Akūtinę prolytę suponuoja ir lie. *paū́drė*[221]. Vis dėlto dar reikėtų atsižvelgti ir į

---

[220] Žymėtąja priegaide žymimas darinys. Taip jis atskiriamas nuo pamatinio žodžio (Kuryłowicz 1958, 405; Mikulėnienė 1998, 62).

[221] Plg. konsonantinio tipo (plg. Hamp 1970, 32) s.i. *ū́dhar*, gen. *ū́dhnaḥ* (neutr.) (Benveniste 1984,19), gimininga praslavų vardažodžiams su baigmenimi *-men* (Vaillant II 178 t.): ide. **ūdmen* > s.sl. *vymę* > r. *вымя*, r. dial. *vým’e*, ukr. *вим’я*, blt. *вымя*, le. *wymię* < ide. **udmen-* [<

galimą žodžio morfologinės struktūros kaitos įtaką, mat gali būti, kad cirkumfleksinės lytys galėjo atsirasti dėl kalbos dalių kitimo tendencijų (plg. Skardžius I 456) – **vardažodiniam darybos kamienui akūtinė priegaidžių kaita nebūdinga** (Mikulėnienė 1989, 48), t. y. įmanoma, kad NAct „pavėdaris“ gali būti kildinamas iš adj. „esantis po vėdaru“, plg. lie. dial. *paúdrą̯* Drš, *paū́drą̯* Vp (TA – žr. aukščiau):

II.10. 4 schema: lie. *pãvėdaris*, *-ė* 1, lie. *paū́dris*, *-ė* 1 akcentinė rai-da

Remiantis šia analize, formuluotinos dvi išvados: 1) rekonstruotina akūtinė „vėdaro“ prolytė **ū́dra* (dėl šios lyties žr. Skardžius I 507), 2) cirkumfleksinės darinių lytys yra antrinės, kildintinos iš akūtinių lyčių.

Šių hipotetinių teiginių pagrįstumas, rekonstruojant baltų-slavų prolytę, verifikuotinas, pasitelkiant labai gausią slavų kalbų medžiagą. Remiantis serbų ir kroatų kalbų pavyzdžiais, galima daryti kai kurias prielaidas apie dvejopo kirčiavimo paradigmų atsiradimo priežastis šiose kalbose: 1) (cirkumfleksinės lytys) s.-kr. *vijèdro* (neutr.) (Juodkalnija, Vuk); *vjèdro* (Perast, Vuk) „saikas vynui; nedidelė statinaitė“;

**oụdmen-*]. Bernšteinas (Бернштейн 1974, 185) iškėlė įdomią hipotezę, kad praslavų kalboje iš šaknies ide. **oụd-* pasidarytas taip pat vyriškosios giminės prasl. **udъ* > r. *удъ* (masc.) „įrankis; indas irpan.; bet kokia atskira kūno dalis: ranka, koja, pirštas, membrum virile...“ (Даль IV 475), kurio giminystę su r. *вымя*, pasak hipotezės autoriaus, galime lengvai nustatyti, palyginus kai kurias sememas, iki šiol vartojamas rusų kalbos šnektose: r. dial. *výme* „valstiečio kelnių dalis tarp kojų“.

ek. *vèdro* (tokia pati lytis vartojama slovėnų) (Skok III 590); kr. *vèdro* ir *vjèdro* (neutr.) „medinis arba plastikinis indas su dviem rankenom vandeniui; nedidelė statinaitė“ (RHJ 1343); 2) (akūtinės lytys) ik. *vídro* (neutr.) = *vȉdro* (Vodice, Jačke); kr. *vjȅdro* (neutr.) [pl. *vjȅdārā*] „medinis arba plastikinis indas su dviem rankenom vandeniui; nedidelė statinaitė“ (RHJ 1357).

Tai iki šiol neišspręsta indoeuropeistinė problema: baltų ir slavų leksemos reflektuoja *vr̥ddhi* šaknies laipsnį, o kitų ide. kalbų pavyzdžiai – *guṇa* laipsnio formas (plačiau žr. Kuryłowicz 1956, 305 tt.). Šią problemą mėgino spręsti Winteris. Remiantis jo suformuluotu dėsniu (dėl jo žr. Collinge 1985, 225 tt.), lie. *vė́daras* resp. la. *vę̂dęrs* šaknies ilgumas traktuojamas kaip antrinis, t. y. baltiškoji inovacija (plg. Derksen 2003, 9).

Plačiau nesigilinant į Winterio dėsnio įrodomumo aplinkybes (apie tai plačiau žr. Collinge ibd.; Герценберг 1981, 129 tt.), dėmesys atkreiptinas į tai, kad jo taikymo nepagrįstumą, interpretuojant lie. *vė́daras*, įrodė Windekenas (1976, 570), toch. B *weṃts* „šlapimas“ vedęs iš ide. **u̯ends-* „kūno talpa“ > lo. *vē(n)sīca* „šlapimo pūslė“, gr. ἤνυστρον „atrajojančių gyvūnų (tikrasis) skrandis“[222] (dar žr. Kregždys 2008, 14). Skirtingas ide. bendrašaknių pavyzdžių (nulinio: av. *udara-*, gr. ὄδερος γαστήρ Hes.; *guṇa*: lo. *venter*) šaknies laipsnio atsiradimas aiškinamas skirtingų deklinacinių formų apibendrinimu, siejant „vėdaro“ pavadinimus su tematinio linksniavimo tipu. Taigi remiantis tokia hipoteze, Winterio dėsnis aiškinti lie. *vė́daras* ilgąjį šaknies balsį ir akūtą visai netinka.

Remiantis šiuo spėjimu, verifikuotini kai kurie nagrinėjamo žodžio fonetinių ir morfologinių kitimų aiškinimai – ypač slavų kalbų medžiagos interpretavimo būdai, kadangi postuluojamas baltų ir slavų nagrinėtų pavyzdžių šaknies sunkiosios bazės istoriškumas, t. y. teigiama, kad šaknies ilgasis balsis paveldėtas iš ide. prokalbės (IEW 1104; Skok III 594). Konstatuotina, kad šaknies balsio ilgumui aiškinti netaikytinas baltų kalboms būdingas balsio pailginimas kirčiuotoje padėtyje, t. y. šio žodžio baltų kalbų sunkiosios bazės formos negali būti antrinės vietoj senosios silpnosios, o šaknies balsis *-ė-* nėra pailgintas (kitaip teigia Skokas (III 590)), kuris *de natura* galėtų būti trumpas – tokios pat kokybės balsį reflektuoja ir slavų kalbų pavyzdžiai (žr. aukščiau).

Problemai spręsti pasitelktina blt. *ведро* „indas vandeniui nešti ir laikyti; skystų ir birių dalykų matas; **sausas**, **saulėtas oras**“ (ГСБМ 61 t.) analizė. Remiantis žodžio semantinės sklaidos traktuote, teigtina, kad *Baltarusių etimologinio žodyno* sudarytojai

---

222 Plg. s.i. *vastí-* (masc.) „šlapimo pūslė“ < **u̯n̥d-ti-*, s.i. *vaniṣṭhú-* „tiesioji žarna arba kūno dalis, esanti arti taukinės“, s.v.a. *wan(a)st, węnist* „pilvas“, v.v.a. *Wanst* „atrajojančių gyvūnų skrandžio dalis (trečiasis skrandis)“; (kito balsiokaitos laipsnio) isl. *vinstr* (fem.) „t. p.“, norv. (dial.) *vinstr* (fem.) „ketvirtasis atrajojančių gyvūnų skrandis“ < **u̯enistrō*; germ. **wanþa-* > v.v.ž. *ingewāt, ingewant, ingewende* (IEW 1105).

vienam semantiniam leksiniam lizdui priskyrė skirtingų šaknies laipsnių formas – sl. *vědro* „kibiras“ [*vr̥ddhi* laipsnis] ~ sl. *vedro* „geras oras“ [*guṇa* laipsnis]. Tokio lyginimo nekorektiškumą galima argumentuoti germanų *guṇa* laipsnio šaknies forma *wetar* „oras“, nors C. Marstranderis (1919, 124) nurodo ilgojo vokalizmo pavyzdį: sl. *vědro*, germ. *-wēta-* < ide. dial. **u̯ēdēn* „vanduo“.

Labai svarbu išsiaiškinti, ar šie žodžiai priklauso vienam leksiniam lizdui, ar tai tėra homonimijos pavyzdys (plačiau žr. Jakaitienė 2003, 70 tt.), t. y. ar *guṇa* laipsnio (!!!) sl. *vedro* „geras oras“ yra genetiniais ryšiais susijęs su rekonstruojama ilgojo vokalizmo šaknimi bl.-sl. **vēd-*, kuri negali būti traktuojama kaip antrinė pailgintojo trumpojo *-ĕ-* refleksija (žr. aukščiau).

Machekas (1971, 681; 1957, 558) šias leksemas išskirsto į du atskirus leksinius semantinius lizdus: 1) č. *vedro* „karštis“ < **věd-* + suff. **-rŏ-*, plg. *vedrý* „tai, kas išdžiovinta“ = „konservavimo būdas“ [→ taip senovėje džiovintos žuvys, vaisiai, miško gėrybės], sietini su germ. **wedra-*; 2) č. *vědro*, s.sl. *vědro*, le. *wiadro* „kibiras“ < ide. **u̯ēd-* (*vr̥ddhi*), lygintinu su he. *vetenas*, *vātar* „vanduo“.

Ukrainiečių kalbos etimologiniame žodyne ukr. *вéдро* „geras oras; saulėtas, skaistus dangus“, *вëдро* „saulėtas oras“, r. *вëдро* „saulėtas oras“, s.r. *ведро* „t. p.“, le. *wiodro*, *wiądro* „t. p.“, slov. *vedrô*, s.sl. *ведръ* „skaistus“, *ведро* „skaistu“ [< prasl. *vedrъ*] lyginami su s.-kr. *вȅдро* (akūtiniu *ȅ*) ir siejami su s.v.a. *wetar* „oras“ arba su **(s)vęd-* „džiovinti, džiūti“ (ЕСУМ I 344), nors *Baltarusių kalbos etimologiniame žodyne* blt. *ведро* sememos „kibiras; skystųjų ir biriųjų medžiagų matas; mokestis už šių medžiagų pamatavimą“ ir „skaistus, saulėtas, sausas oras“ yra priskiriami vienam leksiniam lizdui. Taigi šio žodžio interpretacija apžvelgtina detaliau. Bene išsamiausiai jį yra išanalizavęs Martynovas (Мартынов 1963, 56 tt.), kuris teigia slavus ir germanus turint izoglosą, reiškiančią „gerą orą“: prasl. *vedro*, pragerm. *wedra*. Jis abejoja, kad prasl. *větrъ* yra genetiškai artimas prasl. *vedro*, mat tada reikėtų pastarąjį interpretuoti kaip germanizmą. Todėl tokį gretinimą atmeta. Pagrindinis tokio sprendimo argumentas – prasl. *větrъ vr̥ddhi* šaknies laipsnis, reflektuojamas pr. *wetro* „vėjas“, lie. *vė́tra* „audra“, la. *vẽtra* „t. p.“, s.i. *vā́taḥ* „vėjas“.

St. Mladenovas (Младенов СНУ XXV 37), V. Kiparskis (Kiparsky GL 90) ir A. Stender-Petersenas (ZfslPh XIII 255) prasl. *vedro* vedė iš ide. **u̯edhro-*, t. y. *guṇa* laipsnio lyties.

Martynovas taip pat skeptiškai vertino ir J. Holubo (SSEJČ 324), V. Macheko (1971, 559) ir M. Vasmerio (Фасмер I 177) mėginimą susieti šio žodžio kilmę su verb. s.sl. *vǫditi* > le. *wędzić*, č. *uditi*, slov. *voditi* „rūkyti (mėsą)“, taip suponuojant semantinės kaitos schemą: „džiovinti ugnimi = rūkyti“ → „džiovinti“ → „sausas; karštas (apie orą)“. Jis pateikia savo šio žodžio kilmės aiškinimo būdą, teigdamas,

kad pragerm. *wedra* (> s.isl. *veðr*, s.angl. *weder*) reikėtų sieti su gr. (ϝ)έτος „metai“, ἐτησίαι „vasaros vėtros“, γέτορ (< ϝέτορ) Hes. „metai“, δυσ-ετηρία „blogas, nepalankus laikmetis“, s.i. *vatsaráḥ* „metai“.

Slavų *vedro* „geras oras“ (a̱ a.p. – Olander ibd.; Зализняк 1985, 132) baritonezė, nors germanų forma buvusi oksitoninė **wedrá*, aiškinama tuo, kad šis žodis praslavų kalboje perėjo į adjektyvų klasę. Vadinasi, galima teigti, kad a̱ a.p. nustatymas slavų pavyzdžiams nėra visiškai patikimas (dėl tokios Zaliznjako hipotezės žr. aukščiau), nes ir šio žodžio akcentinė paradigma gali būti įvardyta ḇ.

Kad ir kokios bebūtų akcentinės kaitos priežastys – jų iki šiol nėra išaiškinęs nė vienas slavistas, dėmesys pirmiausiai atkreiptinas į tai, kad niekas plačiau nėra nagrinėjęs baltiškosios medžiagos. Martynovas slavų kalbų pavyzdžius lygina ne su lie. *védra* (1) „vėtra, audra“ J I 11: *Védra, kad lytus su sniegui* (LKŽ XVIII), bet su pr. *wetro* „vėjas“, lie. *vė́tra* ir kt. Tokios analizės klaidingumą suponuoja skirtinga šių vardažodžių fonetinė raiška, mat lie. *vė́tra* „vėtra, audra su vėju“ < **vė-t-ra* < ide. **u̯ē-*, kaip lie. *vė́jas*, s.i. *vā́ti* „wieje, dmie“ + suff. *-rā*, o priebalsis *-t-* traktuotinas kaip atskiriamasis („rozłączająca“)[223], kaip ir s.sl. *vĕtrъ* (Otrębski 1965, 143).

Tai nėra vieninteliai lietuvių kalbos pavyzdžiai, lygintini su jau minėtais slavų kalbos atitikmenimis. Apie vieną tokių Būga (RR III 820) Trautmanno „Lietuvių kalbos gramatikos“ recenzijoje teigia, kad lie. *vydra* (su ilguoju *-y-*) jam nėra žinomas, bet tik su trumpuoju šaknies balsiu: *vìdras* „viesulas“ Slk – lie. *výdra* (Persson Beitr. 12), interpretuotinas kaip iškraipytas knyginis neegzistuojantis žodis (RR II 720).

Toks Būgos aiškinimas koreguotinas, mat lie. *výdra* yra gyvosios kalbos žodis, vartojamas kai kuriose lietuvių šnektose. LKŽ (XIX 86 t.) duomenimis, žodis yra dviejų akcentinių paradigmų: 1) 4-osios kirčiuotės, vartojamas šiauliškių (Žgn) ir vilniškių (Ign); 2) 2-osios, žinomas iš raseiniškių ploto (Vdk, Rs – Raseinių apylinkėje pasitaiko abiejų paradigmų pavyzdžių). Leksema vartota ir vėlesniojo laikotarpio bei literatūrinės kalbos raštuose – ji apibūdinama 1-ąja kirčiuote (J I 174, Leskien B 438, NdŽ, KŽ, $DŽ_1$). Šakninio kirčiavimo pavyzdys užfiksuotas vilniškių Tverečiaus šnektoje. LKŽ žodžio leksiniam lizdui priskirti ir trumpojo šakninio *-i-* pavyzdžiai:

[223] Apie šio priebalsio svarbą leksinio lizdo narių koreliacijai galima spręsti remiantis Pokorny (IEW 1104) atlikta analize: lo. *uterus*, kurio *-t-* vietoj *-d-* dėl **udris* „žarna“ > **utris*, *uter*, t. y. suponuojamas analogijos veikimas jau pačioje lotynų kalboje, nors įmanoma ir ide. suff. **-tero-* įtaka: lo. *venter*, *-tris* „pilvas“ < **u̯end-ri-* < **ud-* + suff. *-tero-* (IEW ibd.); kitaip aiškina Walde (1926, 863) – lo. *uterus* < ide. **uteros* ~ **utro-* < **ud-tro-*, **udero-*, dar plg. norv.-dan. *vinster* (norv. „ketvirtasis atrajojančių gyvūnų skrandis“), šv. dial. *vinster, vänster*, isl. *vinstr* (fem.) „atrajojančių gyvūnų skrandžio dalis (trečiasis skrandis)“ sietini su s.v.a. *wan(a)st, wenist* „pilvas, storas pilvas“ (n.v.a. *Wanst* „atrajojančių galvijų skrandžio dalis“); *vinster* < ide. **venət-tri*, iš pastarosios lyties vestina ir **venttro-* > lo. *venter* „pilvas“. Šaknis **vent-* tiesiogiai sietina su germ. **wanþa-* (Falk II 1385).

vidrà „audra, vėtra, viesulas“ Stak, Skr, Jrb [VAK], Erž, Žlp [PŽR] ~ *vydrẽlė* JLD 300, 7; Vdk. Kita reikšmė nurodoma tik iš raseiniškių ploto – „lietaus ruožas“ Erž, Vdk.

Vyriškosios giminės forma vartojama tik su trumpuoju šakniniu *-i-*: *vìdras* (2) „audra, vėtra, viesulas“, užfiksuota ne tik literatūrinės kalbos veikaluose (NdŽ, KŽ), bet ir pačiuose seniausiuose lietuvių kalbos paminkluose (BB Pat 1, 27). Pastebėta, kad tokią lytį dažniausiai vartoja uteniškiai: Dgč, Slk, Lnkm [Gmž], Krd, nors pasitaiko pavienių atvejų ir vilniškių šnektose: Dkšt, Mlg.

Nepaisant jau minėtos Būgos abejonės dėl lie. *vydra* autentiškumo (žr. aukščiau), moteriškosios giminės forma yra daug senesnė, nei minėta vyriškosios giminės. Štai pagrindinės priežastys, suponuojančios vyriškosios giminės lyties kildinimą iš moteriškosios: 1) pietryčių žemaičių plotuose pralie. **ie* > *ī*, t. y. raseiniškių plote vartojama forma *vydrà* Žgn < **viedrà* < pralie. **veidrā* [tarpinė forma **vēdrā*]; 2) raseiniškių plote dažna trumpojo vokalizmo forma *vidrà* Vdk, Rs reflektuoja *-y-* trumpėjimą (nekirčiuotoje pozicijoje!)[224]. Tai galėjo sudaryti prielaidą rastis trumpojo vokalizmo vyriškosios giminės formai[225]. Todėl baltų prokalbei rekonstruotina prolytė **veid-rā* [> lie. *výdra* → *vìdras*] < verb. bl. **veid-* „sūkuriuoti, pūsti (apie vėją) [> verb. lie. *vėdyti* „(iš)vėdinti = daryti skersvėjį“, la. *vẽdinât* „t. p.“ (LEW 1212)] < ide. **u̯ei-* „t. p.“, o ne ide. **vī-* „sūkuriuoti; suktis“ (PEŽ IV 235).

Nagrinėjamo „vėdaro“ pavadinimų skirtingų šaknies laipsnių formų atsiradimas aiškintinas, pasitelkiant ide. **u̯ei-* „pūsti (apie vėją)“ [*guṇa* laipsnio], sietiną su ide. **u̯ēi-* „t. p.“ [> lie. *vė́jas*, la. *vẽjš* ~ verb. lie. *vė́tyti* „pūsti, dvelkti“ (Skardžius I 535)], nors iki šiol šios lytys aiškinamos atskirai (IEW 81 tt., 1120, PEŽ IV 233, 235 t.). Atsargiai galima būtų spėti, kad šaknies balsio resp. diftongo vieno iš sandų pailgėjimą nulėmė ne fonomorfologinės (ide. ablauto laipsnio kaita), bet semantinės priežastys. Tokią prielaidą jau senokai yra aptaręs Bernšteinas (Бернштейн 1974, 43): „ilgieji balsiai verbalinėse morfemose imtos vartoti ilgam ir pasikartojančiam veiksmui išreikšti, o trumpieji – neilgai trunkančiam“. Remiantis tokiu žodžio šaknies vokalizmo aiškinimu, Mažiulio neišspręsta leksemos šaknies vokalizmo raidos problema aiškintina tokia seka[226]: lie. **veidrā* > (antrinio ē laipsnio [rytų baltų ypatybė]) **vēdrā* → lie. dial. *vė́dras*, s.lie. *vė́dra*[227] J I 11→ lie. dial. *výdra*, *vydrà* : *vìdras*. Pastarųjų formų šaknies vokalinė kaita aiškintina ne apofonija, bet lietuvių šnektų fonetiniais kitimais.

[224] Gali būti, kad šaknies balsio trumpėjimas nulėmė senosios akcentinės paradigmos (2) virsmą ketvirtąja.

[225] Ilgojo šaknies balsio archajiškumą suponuoja raseiniškių šnektos ypatybės, mat žemaičiai dūninkai labai dažnai *ie* verčia į *y* (Grinaveckienė 1957, 122; Zinkevičius 1966, 85).

[226] Dėl lie. *výdra* ~ *vìdras* nurodo, kad *-i-* < *-*ī*- ? (PEŽ ibd.).

[227] LKŽ sudarytojai iškreipė Juškos nurodomos lyties reikšmę, mat semema „lytus su sniegumi“ J nėra tikslus LKŽ (XVIII 489) nurodomos „vėtra, audra“ atitikmuo.

Spėtina, kad šaknies balsio trumpėjimui įtakos galėjo turėti kirčio slinktis į dešinę, t. y. į galūnę: lie. dial. *výdra* Erž, Vdk > *vidrà* Vdk ~ *vìdras*, nors raseiniškių plote kirčio kaita ne visada suponuoja *-y-* > *-i-*: *vydrà* Žgn. LKŽ nurodoma, kad vakarų aukštaičių šnektose, esančiose Mituvos upyno ribose (žr. žemėlapį – Grinaveckienė 1957, 124), vartojama tik trumpojo balsio šaknies forma *vidrà* Jrb, Skr, Stak, o šiam dialektiniam plotui nėra būdinga trumpinti nekirčiuotus ilguosius šaknies balsius (Grinaveckienė 1957, 130).

Vadinasi, galima daryti prielaidą apie itin seną šaknies balsio trumpėjimą raseiniškių plote (panašaus proceso būta ir panevėžiškių dialektinėje zonoje, plg. Šukys 1959, 156). Rytų aukštaičių formą su trumpuoju šaknies *-i-*, matyt, galima vesti iš lie. **viedra* [< **vēdra*], mat, pasak Zinkevičiaus (1966, 87), diftongoidą *ie* linkstama tarti ilguoju monoftongu *i·* – forma *výdra* užfiksuota vilniškių plote (Tvr) ir galūninio kirčiavimo *vydrà* (Ign) (LKŽ ibd.). Kirtį perkėlus į galūnę, šaknies balsis galėjo sutrumpėti (plačiau žr. Zinkevičius 1966, 110). Todėl forma su trumpuoju šaknies balsiu yra daug vėlyvesnė, nei lie. dial. *výdra*.

Remiantis šiuo spėjimu, nebūtina rekonstruoti nulinio šaknies laipsnio prolytę. Vyriškosios giminės formos atsiradimą galėjo nulemti ir analogijos veiksnys, mat jau minėta moteriškosios giminės lyties raseiniškių semema „lietus; lietus su sniegu" (žinoma jau senuosiuose raštuose!), Juškos žodyne nurodoma šalia vyriškosios, jai suteikiant hiperoniminę sememą „audra, vėtra, viesulas". Pastaroji reikšmė gali būti aiškinama ir kaip semantinio lygmens kaitos atvejis, mat „lietus" yra „audros; viesulo" kohiponimas, todėl ilgainiui galėjo vykti semantinė kaita, dėl kurios rytų aukštaičių plote įsigalėjo tik vyriškosios giminės forma hiperonimine reikšme, t. y. vyriškosios giminės formos genezę galima sieti su semema „viesulas" (**g. masc**.)[228].

Taigi lie. *vė́daras* „pilvas, žarnynas, patiekalas" ir dial. *vė́dras* „audra, viesulas", s.lie. *vė́dra* „t. p." yra skirtingos kilmės žodžiai (dar žr. Kregždys 2008, 14).

Analizuojant baltų ir kitų ide. kalbų „vėdaro" pavadinimų šaknies laipsnio neatitikimą, pasitelktina leksemos semantinė apžvalga, suponuojanti kitokią darybos raidą: lie. *vė́daras* < prabl. adj. **vēd-(e)ro-*[229] „vandeningas; turintis skysčio" ~ ide. adj. **u̯h₂eid-* „vandeningas; turintis skysčio = vandens"[230] + suff. ide. **-ero-* [ši, Schwebeablaut'o

---

228 Vyriškosios giminės formos antrinę kilmę suponuoja prūsų kalbos pavyzdžiai – tik moteriškosios giminės lytys: pr. *widre* „vėjas" GeG 19, *wydra* „t. p." GrA 44, GrF 44 (PEŽ IV 235).

229 Ide. formos su sufiksu **-(e)ro-* buvo nulinio ir *guṇa* laipsnio (**!!!**) (Мейе 1914, 236).

230 Plg. av. *vaidi-* (fem.) „vandens tėkmė; drėkinamasis kanalas", traktuotinas kaip Schwebeablautinės struktūros šaknies refleksija, nors iki šiol gretinamas su s.i. *unátti* (< **u-n-ed-ti*), pl. 3 *undáti* „lietis, tekėti" (IEW 78), t. y. reflektuoja ide. **u̯eid-* „tekantis vanduo" (dėl šaknies fonetinės raidos žr. Beekes 1995, 140). Vadinasi, šis žodis galėtų būti aiškinamas kaip **vāidi* – grafinis *-āi-* žymėjimas *-ai-* nėra retas Avestoje, plg. av. *baraiti* (Yt. 10.37) ~ av. *barāiti* (Bartholomae 1905, 942) – < av. **vaēdi* (dėl av. *āi* ↔ *aē* plačiau žr. Reichelt 1909, 70).

suponuota, forma (plg. ide. *ghi̯em- „žiema“ → ide. *ghim- „t. p.“ → ide. *gheimo- [> sl. *zima*] (žr. Семереньи 1980, 150) – plačiau žr. Крегждис 2010, 213 tt.)) reflektuoja **guṇa laipsnio lytį** (žr. 229 išnašą [todėl šios lyties *-d-* traktuotinas kaip šaknies komponentas (!!!), o ne sufiksinis formantas, kaip teigiama iki šiol (plg. Skardžius I 301; PEŽ IV 235)] subst. ide. *u̯heid- „tekantis vanduo“ [> av. *vaidi-* (fem.) „vandens tėkmė; drėkinamasis kanalas“ (žr. 230 išnašą) ← ide. *u̯ed- „vanduo“ + (verb.) suff. *-i̯- (plačiau apie tokių formų kilmę žr. Крегждис ibd.)] dėl kontaminacijos su ide. *véd-ōr, *u̯éd-r̥ „vanduo“ (plg. Čop 1992, 15), *u̯odr/*udens „t. p.“ (plg. Matasović 1998, 124) ~ ide. *udhar[231] „tešmuo“ (dėl sufikso reikšmės žr. Мейе 1914, 236 [230 t.]), plg. verb. lie. *ūdrúoti* „duoti pieno“[232] (Benveniste 1984, 19), šalia kurios egzistavo ir nulinio laipsnio lytis ide. *u̯idro- „t. p.“ → *„vandens gyvūnas“ (semantinės metonimijos refleksija). Todėl bl. dial. (ryt.) *vḗd-(e)ro- negali būti traktuojamas kaip antrinio šaknies balsio pailginimo refleksija (plg. Skok III 590).

Taigi indoeuropiečių prokalbėje turėjo egzistuoti diftongoidinė, Schwebeablautinę kaitą reflektuojanti, „vandens“ pavadinimo lytis, kurio netiesioginiai refleksai yra ir baltų bei slavų kalbų pavyzdžiai.

Remiantis šia hipoteze, daug paprasčiau interpretuoti lietuvių ir latvių sememas, nesusijusias su denotatu „kūno organas“: lie. „šlapias pagalys“, la. „vandens tėkmė“, „vandens sūkurys“ ir baltų hidronimus. Aukščiau minėti kitų ide. kalbų pavyzdžiai dažnai reiškia kūno organą, kuriame yra kaupiamas skystis (s.i. *ū́dhar-, ū́dhan-, ū́dhas-* (neutr.) „tešmuo, krūtinė (moters)“ ~ gr. οὖθαρ, gen. οὔθατος= s.i. *ūdhna-áḥ*, lo. *ūber*, v.v.a. *ūter* = n.v.a. *Euter*, lie. *ūdró-ti*, toliau s.sl. *vymę* „tešmuo“ ↔ r. *úditь* < *údětь* (Mayrhofer I 115), s.i. *vastí-* (masc.) „šlapimo pūslė“ <

[231] Dėl ide. *-dh-* ir *-d-* koreliacijos, plg. armėnų-baltų-graikų izoglosą: arm. *cnawt*, *cnawti* „žandikaulis; skruostas“, gr. γνάθος „žandikaulis“. Skiriasi šių žodžių determinatyvai: gr. *-th- ~ *-d- (Сараджева 1987, 26). Plačiau ši problema nagrinėjama Schraderio, kuris teigia, kad skirtingo konsonantizmo šaknys ide. *u̯edh-, *u̯ed- traktuotinos kaip viena forma (apie tai plačiau žr. Герценберг 1981, 136).

[232] Verb. lie. *ūdrúoti* reikšmės „duoti pieno“ archajiškumą suponuoja referentų „tešmuo“ ir „pienas“ ↔ „skystis“ integralieji požymiai – juos sieja protosemema „skystis“ → „talpa skysčiui“ [semantinės grupės kaita]. Todėl verb. lie. *ūdróti* „būti paršingai“ Kv, Ds, Sb (Skardžius I 507) negali būti vedamas iš „darytis vėdaringai, pilvotai“ (Skardžius I 562), bet „prisipildyti tešmeniui skysčio (pieno)“, mat lie. dial. *ūdrója* „paršinga kiaulė; kiaulė, kurios papilvė prieš paršiavimąsi išbrinksta“ (~ lie. dial. *ūdróti* „paršiuotis“ Ds, Jn, Kvd) (Būga II 274) reikšmė gali būti pakitusi. Tokią išvadą galima daryti, remiantis skoliniais finų kalbose [tikslus skolinimosi substratas nenustatytas], kuriose semema „pilvas“ nereflektuojama: suo. *udar* „tešmuo“, vepsų *udar*, vod. *uhar*, est. *udar*, lyv. *udàr*, mord. *odar*, marių *wa˙δar* „tešmuo“ < bl. *ūdar-/*ūder- „tešmuo“ (remiantis Thomsenu) ~ lie. *ūdróti*, adj. *ūdrota* „nėščia“, *paū́drė* „kiaulės papilvė, pažandė“, dar plg. s.i. *ūdhar* „tešmuo“, gr. οὖθαρ, lo. *ūber*, v.v.a. *ūter* „tešmuo“. Gamkrelidze ir Ivanovas iškėlė hipotezę, kad finų skoliniai gali būti ne baltiškos, o iranėnų kilmės, kurie šiose kalbose nėra išlikę dėl tabu (Гамкрелидзе, Иванов 1984, 933; dar plg. Барроу 1976, 28).

*u̯n̥d-ti-, s.i. *vaniṣṭhú-*, toch. B *weṃts* „šlapimas“ < ide. **u̯ends-* „kūno talpa“ ir kt.[233] Kai kurie lingvistai jau seniai lie. *vė́daras* giminaičius sieja su „vandens“ pavadinimu: č. *vědro*, s.sl. *vědro*, le. *wiadro* < ide. **ē* (*vr̥ddhi*) lygintini su he. *vetenas*, *vātar* „vanduo“ (Machek 1971, 681; 1957, 558; Skok III 590), o pasak Meillet'o, sl. *voda* „vanduo“ yra verbalinės kilmės substantyvas (< ide. **u̯ed-/ud-*), kurio vediniai yra sl. *vědro* ir sl. *vydra* ~ s.i. *undátti*, (pl.3) *undánti* „jis apsilieja vandeniu“ (Мейе 1951, 398). Vadinasi, galima atsargiai spėti, kad latvių dialektuose vartotos sememos „vandens tėkmė“ ir „vandens sūkurys“ gali būti traktuojamos kaip itin senos, plg. top. la. *Gala-vêderi* Ms, matyt, reflektuojantis reikšmę *„vietovės krašte [gale] esantys [tekantys] šaltiniai ar pan.“ (plg. Endzelīns 1956, 293). Tokį spėjimą galima paremti gausia baltų kalbų hironimų ir toponimų medžiaga: pr. *Wedere* 1344 (See M 2, 35), *Wedir* 1374 LI, 46; top. *Wedern* 1419 131 S. III ~ lie. (r.) *Vedera* up., *Vedìr-balė* up. (Gerullis 1922, 198; dar žr. Przybytek 1993, 322, 325 t.; Blažienė 2005, 220) ~ lie. *Vėdãrė* up., pv. Lk ir kt. (Vanagas 1981, 369; 1970, 94)[234], kurių daryba iki šiol buvo visiškai neaiški[235].

Taigi galima atsargiai spėti, kad sememos, kurių konotatai reiškia vandenį ar vandens talpą, yra daug senesnės, nei šiuo metu vartojamos (žr. II.10. 5 schemą; dar plg. Kregždys 2008, 13).

Jei toks aiškinimas teisingas, reikėtų peržiūrėti ligšiolinius ide. „vandens“ pavadinimų kilmės aiškinimus, kurių prolytė iki šiol apibrėžiama *guṇa* ir heteroklitine nulinio laipsnio formomis: ide. (dial.) **u̯odr̥/*uden-* „vanduo“ [> he. *watar*, (gen.) *wetenaš* „t. p.“] , verb. ide. **u̯o(e)d-/*ud-* „tekėti, lietis“ (dėl reikšmės plačiau žr. LIV 599) > ide. (dial.) **u̯o(e)d-/*ud-* „vanduo“ (IEW 78 tt.; PEŽ IV 268).

---

233 Pasak Skoko, s.-kr. *vȉme*, gen. *vȉmena* (neutr.) (Vuk) < ide. **ūdh-* ~ ide. **ōu̯ədh-*, **u̯ēdh-* > lie. *vė́daras* „kraujinė kruopų dešra“ (Skok III 594).

234 Dar plg. *Vėdãrė* (up. – Lk., Upynos kr.), *Vėdarìnė* (gl. – Pp.), *Vėdarỹnė* (rst. ir ež. dalis – Dbg.; b. – Jž.), *Vėdariùkas* (b. – Lk.) bei toponimus *Vėdãrė* (pv. – Lk.), *Vėdaraĩ* (pv. – Rs.; mš. – Žmt.), *Vė́daras* (rst. – Blnk.), *Vėdãras* (kalnas – Ut.), *Vėdarẽlis* (kln – Rm.; mšk. – Zr.; gn. – Pn.), *Vėdarìnė* (mš. – Slk.; rst. – Trgn.; pv. – Km.), kurie, pasak Vanago (1970, 94; 1981, 369), yra visiškai neaiškios darybos.

235 Visiškai neaiški ir kitų, su ide. **u̯ed-* „vanduo“ siejamų, baltų kalbų vandenvardžių kilmė: lie. *Vadà*, *Vadakstà*, *Vadakstìs*, la. *Vadaiņa grāvis*, *Vadakste* ir kt. (plg. LEW 1176; Vanagas 1981, 358), kurių lyginimas su av. *vaidi* „vandens srovė, drėkinamasis kanalas“ (Dambe 1987, 44) suponuoja ide. **u̯-ēi-d-/*u̯-ōi-d-* „vanduo“ (plg. Reichelt 1909, 70; Beekes 1995, 141; dar žr. 230 išnašą; Kregždys 2008, 14).

ide. *u̯ends- „kūno talpa“ [metatezė]

ide. *u̯e(o)d-/*ud- // *u̯éd-ōr/*u̯éd-r̥, *u̯odr/*udens „vanduo“

adj. ide. dial. *u̯eid- „tekančio vandens; turintis skysčio = vandens“

vidinė semantinio lygmens kaita

iran. „vandens tėkmė, kanalas“

toch. „šlapimas“

adj. ide. *u̯eid-(e)ró- „vandeningas; turintis skysčio = vandens“

lo. „šlapimo pūslė“

la. „vandens tėkmė; srautas; sūkurys“; baltų kalbų hidronimai

sl. „vanduo [nešamas] gyvulio žarnose“

bl. „gyvulio žarnos – indas vandeniui nešti“

lie. „šlapias pagalys (malka)“

semantinės grupės kaita

semantinės grupės kaita

sl. „(medinis) indas vandeniui nešti“

bl. „talpa, kurioje yra žarnos = pilvas“

semantinės grupės kaita

bl. „skrandis, žarna“

bl. „augalas, ėdantis vabzdžius“vulgaris“

bl. „bet koks išsikišimas, paburkimas“

lie. „patiekalas“

r.bl. „kiti augalai, siejami su Pinguicula vulgaris“

la. „pirštų pagalvėlės“

lie. „maistas“

la. „parazitiniai vabzdžiai“

II.10. 5 schema: lie. *vḗdaras*, *vėdarà* semantiniai ryšiai su kitų ide. kalbų atitikmenimis

Taigi Avestos kalboje užfiksuota forma *vaidi*-, reflektuojanti diftongoidinę [antrinę] ide. „vandens“ pavadinimo šaknį, suponuoja lie. *vė́daras* šaknies balsio ilgumą esant paveldėtą, o lie. *ū́dra* „plėšrus kailinis vandens gyvūnas; Lutra lutra“, s.sl. *vydra* „ūdra“ bei lie. *paū́drė* „tešmuo; papilvė“[236] šaknies balsio kokybė aiškintina, remiantis Mažiulio hipoteze, t. y. jie sietini su nulinio ar *guṇa* šaknies laipsnio lytimis s.i. *udrā́ḥ* (masc.) „vandens gyvūno rūšis“ ~ av. *udrō*, gr. ὕδρᾱ „vandens gyvatė“, s.v.a. *ottar* „ūdra“, lo. *lutra* (Mayrhofer I 104) ir atitinkamai su s.i. *udán*, *udáni* (loc.), *udnā́ḥ* (gen.) „vanduo“ ~ arm. *get* „upė“, fryg. Βεδυ < **wedō* „vanduo“ > gr. ὕδωρ, -ατος (= umbr. *utur*) „vanduo“, alb. *ujë* „t. p.“, lo. *unda* „banga“, air. *u(i)sce* „vanduo“, go. *watō(-n)* : s.v.a. *wazzar*, s.sl. *voda*, het. *wātar*, gen. *wetenas* „t. p.“ (Mayrhofer I 103), t. y. bl.-sl. **ū*-← ide. **u*- (PEŽ IV 209).

Išvados:

1. Adj. ide. **u̯eid-(e)ró*- „tekančio vandens; turintis skysčio = vandens“ sememą reflektuoja latvių kalbos pavyzdžiai: „vandens tėkmė“, „vandens sūkurys“.

2. *ŏ/ā* kamienų gretybė yra labai sena, reflektuojanti kolektyvą r.bl. **vḗd-erā* „vandenys“ < prabl. **veidrā* „t. p.“.

3. Senąją adjektyvinę baltų-slavų reikšmę „vandeningas“ rytų baltų kalbose imta keisti kūno dalies pavadinimu, glaudžiai susijusiu su slavų kalbose vartojamu įrankio, skirto nešti vandenį, pavadinimu, t. y. *„indas vandeniui nešti“ → „kūno organas“ (jame seniausiais laikais gabentas vanduo).

4. Sunkiosios bazės baltų pavyzdžiai turi atitikmenų lotynų ir graikų kalbose, nors jos kilmė gali būti skirtinga – lo. *vē(n)sīca* „šlapimo pūslė“, gr. ἤνυστρον „atrajojančių gyvūnų (tikrasis) skrandis“ reflektuoja skirtingų deklinacinių formų apibendrinimą.

5. Lie. *vė́daras* „pilvas, žarnynas; patiekalas“ ir lie. dial. *vė́dras* „audra, viesulas“, s.lie. *vė́dra* „t. p.“ yra skirtingos kilmės žodžiai.

II.11. Lie. *žándas* – la. *zuôds* // dial. *zuôda*

Lie. *žándas* „veido dalis nuo nosies iki ausies; skruostas; apatinė šoninė veido ar snukio dalis“ (LKŽ XX 155 t.; DLKŽ[5]) bene vienintelis iš visų aptartų, seniausiam ide. leksikos sluoksniui priskiriamų *ŏ* kamieno kūno dalių pavadinimų, reflektuojantis

[236] Lie. *paū́drė* semantinę sąsają su „vandens“ pavadinimu suponuoja hidr. lie. *Ūdarà* Glv, kurio daryba ir reikšminė raida Vanago (1970, 94; 1981, 351) palikta neišaiškinta (dar plg. Gerullis 1922, 234).

visų kalbos dalių vedinius[237] (tokių gausa būdinga ir lie. *burnà* – žr. s.v. *burnà*)[238].

Šis vardažodis vartojamas beveik visose tarmėse (žr. II.11. 1 lentelę). Dabartinės lietuvių kalbos žodyne bei LKŽ yra pateikiamas tik vyriškosios giminės trečiosios kirčiuotės pavyzdys.

Prieš pradedant darybinę-semantinę žodžio analizę, detaliau apžvelgtina „žando" akcentuacija, mat lietuvių dialektuose (remiantis LKŽK, LKŽKP, TA) vardažodžio kirčiuotės įvairuoja. Remiantis šių leksikografinių šaltinių duomenimis, išskirti du pagrindiniai akcentiniai tipai:

1. cirkumfleksinė šaknis: 1a. [RAP]: *žañdas* Dglš (LKŽK); 1b. [RAU]: *žuñdas*, pl. *žundaĩ* Dgl (TA);

2. akūtinė šaknis: 2a.[VŽ]: *žándas* 3 Rsn, Šlu; 2b. [ŠŽT]: Mžk, $Šiln_1$, Sd; 2c. [VAŠ]: Jž; Krp; 2d. [VAK]: Brš (dar žr. ZŽ III 721 – 1 a.p.); 2e. [RAP]: *žánds* Mgč; 2f. [RAŠ]: *žúndas* Pbs, Šr; 2g. [RAA]: *žū́ndas*, *žándas* Sb; 2h. [RAU]: *žúndas* Drš, Rob, Kmj; *žándas* (3) Slk; 2i. [RAV]: *žándas* (3) Švnč; Dv, Klt (plg. KŠŽ 420); lie. dial. *žúndas* „skruostas" (Otrębski 1934, 24); 2j. [PA]: *žándas* Žsl, Sml.

Cirkumfleksinės šaknies kirčio žymėjimo neturėtų būti klaidingas, mat ją mini Būga (1908, 139). Aprašydamas šios lyties etimologiją, Būga remiasi K. Jauniaus hipotezėmis, ne tik nustatydamas ide. prolytę (žr. toliau), bet pateikdamas ir lietuvių kalbos formas – nagrinėjama tik cirkumfleksinė lytis. Taigi atsargiai galima spėti, kad forma *žañdas* (tik cirkumfleksinė!) buvo vartojama gimtojoje Jauniaus pietų žemaičių varniškių patarmėje. Dabar varniškiai vartoja akūtinės šaknies lytį *žándas* „apatinė šoninė veido ar snukio dalis" (DūnŽ 557).

Akūtinės šaknies formos žinomos ir iš vėlesniojo laikotarpio raštų: *žą́ndas* „žandikaulis" J; *žándas* (3) „žandas" Q 65. Jų akcentinio modelio archajiškumą postulavo Skardžius (1935, 15).

Remiantis II.11. 1 lentelės duomenimis, galima teigti, kad cirkumfleksinės šaknies modelis būdingas tik panevėžiškiams ir varniškiams. Problematiškesnis uteniškių vartojamų formų aiškinimas – tokių nėra užfiksuota LKŽK. Akūtinės šaknies formos vartojamos žymiai dažniau ir platesniame areale – jos žinomos iš visų lietuvių kalbos tarmių.

[237] Plg. *žandìkas* „žandelis" N, *žándenos* „žandų oda" Als, Trš; „apžėlę plaukais vyro skruostai; žandų oda" (Ambrazas 2000, 87, 165, 204; Skardžius I 127); lie. *žą́slai* (masc.pl.) „žabоklės, bruzgilas" < **žand-sl-* (Skardžius I 164); adj. *žandìnis*, pastarojo vedinys subst. *žandìnės* „žando liga", *žandìngas* „papūstažandis žmogus" (Skardžius I 111), verb. *žandúoti* „kramtyti; godžiai valgyti" bei kelios sudurtinės formos – *žandìkaulis*, *baltžañdis* „turintis baltus žandus", *plačiažándis* „turintis plačius žandus", *papūstažañdis* „didelių žandų žmogus" ir kt.. Taip pat minėtini įvairių afiksų vediniai: *pažándė* „apatinė žando dalis; apatinė veido dalis; gerklėje esančios tonzilių liaukos", (pl.) *pažándės* „pagurklis (arklio); liauka (seilių); tonzilitas" (Skardžius I 127).

[238] Lietuvių kalbos plote vartojami ir bendrašakniai hidronimai bei toponimai. Vanagas (1981, 397) mini ežero pavadinimą *Žandkỹs* Gdr [*žand-k-* < *žand-* + slaviška priesaga -*k*-]. Šaknis *žand-* siejama su lie. *Žand-ù-gala* (up.) Šd, la. *Zuôds* (km.), *Zuodi*.

Vis dėlto, remiantis šiais duomenimis, negalima nustatyti baltų prolytės akcentinės paradigmos – neaišku, kuri šių lyčių yra pirminė, kuri – antrinė, nors įprasta teigti, kad nagrinėjamas vardažodis priklauso kilnojamojo kirčio paradigmai (plg. DI II 597), dažnai pasitelkiamas iliustruoti Endzelyno dėsnį: lie. *žándas* ~ la. *zuôds* (DI I 125; Stundžia 1985, 148). Cirkumfleksinės lietuvių kalbos formos egzistavimas verčia priegaidės kilmės klausimą panagrinėti detaliau.

Aptariamas dviejų tipų akcentines lytis vesti iš baritoninės prolytės negalima dėl iliatyvo galūninio kirčiavimo (apie šio linksnio svarbą nustatant žodžio senąją akcentinę paradigmą plačiau žr. Būga 1908, 40): *żąndán*’ DP 488_{29} (plg. Kudzinowski II 461).

Tarmė/Patarmė	Akūtinė šaknis		Cirkumfleksinė šaknis	
	TA	ŽK	TA	ŽK
Aukštaičiai Vakarų: šiauliškiai		+		
kauniškiai		+[x]		
Rytų: panevėžiškiai	+			+
kupiškėnai	+			
širvintiškiai	+			
anykštėnai	+			
uteniškiai	+	+	+	
vilniškiai	+	+[x]		
Pietų	+	+		
Žemaičiai: vakarų	+	+		
Šiaurės: telšiškiai		+		
Pietų: varniškiai	+[x]			+?

II.11. 1 lentelė: lie. *žándas/žañdas* vartosena dialektuose;
[x]duomenys iš tarmių žodynų

Dviejų akcentinių formų atsiradimo priežastys nustatytinos, remiantis prefiksinių darinių kirčiavimo tendencijomis. Rekonstruojant baltų ir slavų akcentinių paradigmų tipus, iki šiol remiamasi teiginiu, kad lie. *žándas* yra akūtinės šaknies trečiosios kirčiuotės lytis, suponuojanti pirmosios kirčiuotės *pažándė* (Дыбо 1981_{a}, 74), plg. LKŽ (IX 706 t.), DLKŽ[5] nurodomos tik pirmosios kirčiuotės lytys: lie. *pažándė* 1 „vieta po žandu“ N; „kiaulės ar kokio kito gyvūno galvos apatinės pusės mėsa ar kaulas“ Sv, Ds, Srv, Sdk; „žiauna (žuvies)“ Sc 33, K I 685; „po apatiniu žandikauliu esanti liauka“ K I 581; „duonkepės krosnies vidaus kampas priekiniame šone“ Lkm;

pažándės 1 „liauka, esanti po apatiniu žandikauliu (glandula submaxillaris); arklių tos liaukos ūminė užkrečiama liga (adenitis eqourum)“ R, K, Klvr, Gs, Kv, Klm, Krš, Erž; „difterija“ Mrj, Vlkv; „nasrai“ SD 243, Lex 69.

Mikulėnienė (1994, 122), remdamasi Kuršaičio nurodyta forma *pažándės*[239], teigia, kad „per dvidešimt P_1 tipo [pastoviai šaknyje kirčiuojamų baritoninių žodžių – *R. K.*] vedinių <...> pateikta Kuršaičio žodyne <...> prie jų šlyja *pażándės* (: *źándas*)“ – toks sprendimas paremiamas gausiais pavyzdžiais iš to paties žodyno.

Vis dėlto kai kurie gyvosios kalbos faktai iki šiol nėra išsamiai išnagrinėti, mat vakarų aukštaičių ir žemaičių plotuose šalia cirkumfleksinių lyčių yra vartojamos ir akūtinės, o tai suponuoja teiginį, kad šiame plote galėjo būti vartojamos ir cirkumfleksinė pamatinio žodžio forma – taip pabrėžiama pamatinio žodžio ir išvestinių formų skirtybė (pasak Kuryłowicziaus (1958, 405), morfonologinis kontrastas). Remiantis tokiu teiginiu, Vitkausko (DūnŽ 252, 519) nurodomą lytį *pažándis* 1, *pažándės* 1 „vieta po žandu; mėsa nuo kiaulės galvos apatinės pusės“[240] galima būtų interpretuoti kaip cirkumfleksinės pamatinės formos egzistavimą pietų žemaičių varniškių plote. Skirtingų pamatinių žodžių vartojimą žemaičių plote suponuoja Vitkausko užrašyta forma *pažoñdis* Rt [ŠŽK] (LKŽK), t. y. šių dviejų darinių pamatinės formos yra lie. dial. *žándas* : *žañdas*.

Rekonstruoti baritoninę aptariamo žodžio prolytę negalima, mat remiantis Mikulėnienės hipoteze, kad darinio priešdėlio kirčiavimas gali būti siejamas su kilnojamu pamatinio žodžio kirčiu, t. y. ši forma turėtų būti kildinama iš oksitoninei paradigmai priskirtinos prolytės (plg. Mikulėnienė 1994, 122 [schemą – psl. 119]). Tokios akcentinės lytys yra vartojamos ne tik lietuvių šnektose, bet užfiksuotos ir vėlesniojo laikotarpio raštuose: *Pażandễs, dżiû* (fem.pl.) R II 233; *pažandė̃, pãžandės* Mrj [VAK]; *pãžandis* Slnt [ŠŽK] (Būgos kortelė) (LKŽK). Būga yra užrašęs dar vieną cirkumfleksu kirčiuojamą lytį, tačiau nenurodė šaltinio – *pažañdės* (LKŽK).

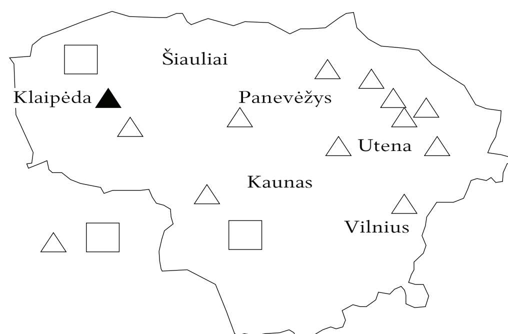
Rytų aukštaičių šnektose vartojama tik akūtinė šaknyje kirčiuojama forma: *pažándė* Krek [RAP], An [RAA], *pažándė* Verk [RAA], *pažúnda* Drš [RAU] (TA), *pažándė* „kiaulės galvos dalis“ Sv [RAA], Sdk, Ds, Lmn, „kampai krosnies priekyje“ Lnkm [RAU], *pažándė* „vieta po žandais“ Gg [RAV] (LKŽK).

Tokio kirčiavimo pavyzdžių pasitaiko ir vakarų aukštaičių bei žemaičių šnektose: *pažándės* „gyvulių (arklių) liga“ Ddv [VAK] (LKŽK), *pažándi̱s* „apatinė snukio dalis“ Strg [PŽR] (TA).

[239] Plg. lie. *pažándės* „žuvies žiaunos“ K I 685; *pažándė* „arklio kaklo liauka“ K I 581[b].

[240] Plg. lie. *pažándis* 1, *pãžandis* 1 „apatinis žandikaulis BzF 153; vieta po žandu“ Tvr (LKŽ IX 707).

Kompozitų kirčiavimas skiriasi nuo prefiksinių darinių tuo, kad rytų aukštaičių plote šalia akūtinių vartojamos ir cirkumfleksinės lytys, užfiksuotos žemaičių ir vakarų aukštaičių šnektose: *baltažañdis*, *-ė* adj. „baltais žandais" (2) Pr [VAK], *-žándis* (1) Ds [RAU] (LKŽ I 613); *plačiažañdis*, -ė adj. (smob.) „kuris plačiais žandais" (2) NdŽ, *plačiažándis* (1) Rm [RAP], Ob [RAU] (LKŽ X 50) ~ *baltažañdis* Ds [RAU] (*LKŽK*), *baltžañdis*, *-ė* adj. (smob.) „baltažandis" (2) Klp [VŽ], K I 659 (LKŽ I 623).

II.11. 1 žemėlapis: lie. *pažándė, pažoñdis, -ẽ, pãžandis, -ė* dialektinės sklaidos zona (baltas trikampis žymi lie. *pažándė* 1, juodas – *pažoñdis, -ẽ* 2, kvadratas – *pãžandis*, *-ė* vartojimo arealą).

Taigi remiantis šia analize, kvestionuotini ankstesni mėginimai priskirti lie. *žándas* seniesiems baritonams. Gali būti, kad LKŽ neminimos cirkumfleksinės lytys reflektuoja prolytės akcentinį modelį. Tikėtina, kad abi formos galėjo būti vartojamos iš seno.

Sprendžiant dvejopų akcentinių lyčių atsiradimo problemą, pasitelktina latvių kalbos medžiaga, kurios analizė iki šiol nėra detalizuota.

Latvių dialektuose vartojamos skirtingos akcentuacijos „žandą" reiškiančios formos: *zuôds*, *zuôda*, *zuôde*, *zuóds*, *zùods*, *žuôds* (LVDA 200). Stundžia (1985, 150), nagrinėjęs Endzelyno dėsnio neatitikimus, pastebėjo, kad ypač sunku taikyti šį dėsnį lietuvių ir latvių žodžių poroms, kirčiuojamoms latvių laužtine priegaide. Remiantis LVDA medžiaga, Stundžios (1985, 148) teiginys, neva leksinė pora lie. *žándas* : la. *zuôds* „be mažiausios abejonės paklūsta dėsniui" svarstytinas pakartotinai, mat latvių dialektuose užfiksuota formų su krintančiąja priegaide [nors jos autentiškumu LVDA autoriai abejoja] vartojimo atvejų: la. dial. *zùods*[2] Pnm (vidurio patarmė); Slt, Pr, Dv, L-P (sėliškoji patarmė) (LVDA 200). Šio pavyzdžio aiškinimas yra itin problemiškas, mat sėliškosios patarmės šnektų \[2] gali būti traktuojama tik kaip krintančiosios ir tęstinės priegaidžių sutaptinė priegaidė – tai pagrindinis požymis, kuriuo remiantis skiriamos sėliškosios šnektos nuo nesėliškųjų (!) (plačiau

žr. Андронов 1996, 204). Tas pats pasakytina ir apie Panemunės šnektą, kurioje priegaidžių santykis išreiškiamas \$^{2}$ (~), ^ (/) opozicija (plg. LVDA II žemėlapį). Vadinasi, la. dial. *zùods*^{2} gali reflektuoti ir silpnosios bazės lytį, savo akcentine verte artimą cirkumfleksinėms lietuvių dialektuose pasitaikančioms formoms, ir akūtinę, lygintiną su lie. *žándas* 3.

Abejotina, kad la. dial. *zùods*^{2} akcentinei raidai įtakos galėjo turėti latgališkųjų šnektų fonologiniai kitimai, mat remiantis Breidako (1972, 102) Latgalos šnektų tyrinėjimais, galima būtų spėti, kad krintančioji priegaidė šiame žodyje yra antrinė – Latgalos šnektose tautosilabiniuose junginiuose (Breidakas aptaria junginius *ar, or, ir, yr, ur*) laužtinė priegaidė keičiama krintančiąja.

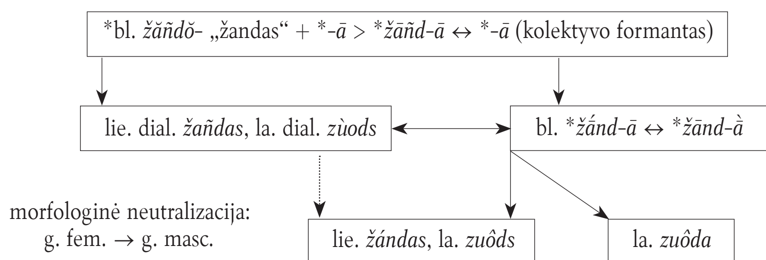
Jei toks spėjimas būtų teisingas, galima būtų ir toliau remtis Stundžios teiginiu apie senosios rytų baltų „žando" mobiliosios paradigmos rekonstrukcijos galimybes, nors jau minėti pavyzdžiai su krintančiąja priegaide tokią galimybę paneigia, mat kilnojamosios paradigmos žodžiai būna tik laužtinės intonacijos (DI II 597). Tiesa, ir toliau lieka nepaaiškinta žodžio šaknies bazės kiekybė.

Spręsti šiuos neatitikimus galima, pasitelkiant morfologinę leksemos analizę, kuri iki šiol nėra atlikta – dažniausiai pateikiamos tik vyriškosios giminės formos (LEV II 567; LEW 1289). Remiantis jomis rekonstruojama atitinkama prolytė: bl. **žānda-* (masc.) „žandikaulis" (Trautmann 1923, 365). Nors lietuvių faktinė medžiaga nėra tokia informatyvi, kaip latvių (žr. toliau), tačiau jau minėtas prefiksinis darinys lie. dial. *pažúnda* Drš [RAU] (*TA*) gali būti išnykusios ā kamieno pamatinės formos refleksas[241].

Latvių dialektuose šalia vyriškosios giminės *zuôds* vartojamos moteriškosios giminės lytys: *zuôda*^{2} Ld, Kn (Vidžemės lyviškoji patarmė), *zuôde*^{2} Lc (tamniekų patarmė), Id (Vidžemės lyviškoji patarmė). Šių formų laužtinės priegaidės autentiškumas sunkiai pagrindžiamas, mat Vidžemės lyviškajai patarmei būdingas „fonetinis" intonacijos diferencijavimas pagal priebalsio akustines savybes: ^^{2} prieš skardųjį priebalsį (~ *zuôda*^{2}), \$^{2}$ – prieš duslųjį (plačiau žr. Ābele 1931, 85, 89).

Remiantis latvių kalboje vartotos *ŏ/ā* kamienų gretybės refleksais (apie tokios egzistavimą Endzelynas neužsimena (DI I 597), todėl vyriškosios giminės laužtinės priegaidės formą laiko labai sena) ir jau minėtu prefiksiniu lietuvių kalbos dariniu lie. dial. *pažúnda*, tokios leksinės semantinės poros egzistavimas suponuotinas ir lietuvių kalbos sistemai. Vadinasi, galima teigti, kad žodžio prolytės akcentinės paradigmos formavimuisi įtakos turėjo kolektyvo formantas **-ā*, galėjęs nulemti silpnosios bazės virtimą sunkiąja:

[241] Akcentuotina, kad ši forma gali būti vedama iš lie. *pažándė*, t. y. suponuotinas galūnės *ē* > *ā* kitimas (už šią informaciją esu dėkingas prof. B. Stundžiai).

II.11. 1 schema: lie. *žándas* akcentinė raida

Kolektyvinės formos, ilgainiui nulėmusios moteriškosios giminės lyties atsiradimą, egzistavimas argumentuotinas semantine žodžio analize. Kai kuriose lietuvių kalbos tarmėse nagrinėjamo žodžio designatas „veido dalis nuo nosies iki ausies; skruostas“ (LKŽ XX 156 t.) dažnai vartojamas pragmatine reikšme „veidas“ [ši reikšmė nėra minima LKŽ], kuri suponuoja kolektyvą *„skruostai“: *žándas* (3) „skruostas; **veidas**“ Mžk, Šiln; Brš, Sml, Krp; *žañdas* „veidas“ Dglš [tiesa, jos atsiradimą galima aiškinti ir vidine semantinio lygmens kaita, t. y. I. denotatas „skruostas“ (plg. KŠŽ 420) → II. denotatas „veidas“ – žr. I.2.2. 1 schemą]. Semema „veidas“ nurodoma senuosiuose bei vėlesniojo laikotarpio raštuose: *ʒandus* (acc.pl.) „skruostas; veidas“ MžK 508; *žandas* „žandas, skruostas, **snukis**“ Akelaičio žod. 548.

Be jau minėtos sememos „veidas“, lie. *žándas* dar gali reikšti ir „žandikaulį“: *žandas* „žandikaulis“ Trgn, Mžš, Švnčn (*LKŽK*); *žañdas* „t. p.“ (Būga 1908, 139), kurio konotatas yra „nasrai“: *žandaĩ* „nasrai“ Čd.

Semema „žandikaulis“ ypač dažna senuosiuose ir vėlesniojo laikotarpio raštuose: *ʒundas* „žandikaulis; skruostas“, (nom.pl.) *ʒunday* „žandikauliai; žaidas (krosnies)“ SD[1] 17; *žą́ndas* „žandikaulis“ J; *Źandas* „žandikaulis“ R I 185; Leskien B 170; R II 222; *žandas* „žandikaulis; skruostas“ M; „žandikaulis“ PŽ I 140; Žod. Šios sememos atsiradimą galima sieti su kūno dalies vieta „po skruostu“, plg. sufiksinį vedinį *ʒandélei* „skruostikauliai“ RB dLS$_{24}$.

Taigi apžvelgus šiuos pavyzdžius, galima teigti, kad semantinio ekstensionalo dėmenys, atsiradę dėl reikšminės pakaitos veiksnio, suponuoti kūno dalies lokalizacijos: vienose šnektose „žandas“ įvardijamas „skruostu“, netgi dažnai pakeičiamas į lie. *skrúostas* – tokio vartojimo atvejis užfiksuotas pietų aukštaičių plote – Žsl (LKŽK), kitose vartojama tik „skruosto“ semema: *žándas* „skruostas“ Sd, Slk (dar žr. KŠŽ 420). Pietų ir rytų aukštaičių vilniškių šnektose semema „skruostas“ suponavo designato „sėdmuo“ Vrn, Str atsiradimą, kuris, matyt, traktuotinas kaip asociatyvinės konotacijos reikšminis ženklas. Kai kuriose šnektose painiojami „burnos ↔ nasrų“ konotatai, dar plg. *žandas* „bitės organas“ Kriščiūnas *Bitininkystė* 26 ~ „vabzdžių

graužiamasis, čiulpiamasis ar laižomasis organas“ (LKŽ ibd.) bei LKŽ nurodomą sememą „žiaunos (žuvies)“. Reikšminės konvergencijos pagrindinė priežastis – ta pati kūno dalių vieta veide. Dėl šios priežasties galėjo atsirasti reikšmė „smakras“ (Krs – Latvija), kuri LKŽK įvardijama lituanizmo terminu (*žándas*).

Visai kitai semantinei grupei priskirtini (nom.pl.) *ȝunday* „žaidas (krosnies)“ SD[1] 17 = „vieta, kur žarijos žeriamos; ugniakuras“ (DLKŽ[5]) bei lie. *žándas* „anga prie krosnies; prieždas“ (LKŽ XX 156) = „krosnies burna“.

Nustatant integraliąją „žando“ reikšmę, labai svarbūs jo konotacijai yra dariniai, suponuojantys sememą „veido dalis po žandikauliu“: *pažándi̯s* „apatinė snukio dalis“ Strg, *pažų́.ndē* „t. p.“ Verk, *pažándė* „t. p.“ Krek, An (TA).

Integraliosios „žandikaulio“ sememos rekonstrukciją galima argumentuoti ir konotatu „šoninė kokio nors daikto dalis“ (LKŽ ibd.), lygintinu su reikšme „kūno organas, esantis veido kraštuose“ Vbl, Vnd, Lpl (LKA I 130) ~ *žándas* „ožaičio šonai“ D. Tumėno *Dailidė* 34 (LKŽK).

Karaliūnas (1973, 56) nagrinėjamo žodžio semantinę raidą mėgina susieti su konotacinėmis sememos „verti; durti; smeigti; mauti; skrosti“. Pavyko nustatyti tik vieną šios semantinės sekos elemento atitikmenį: lie. dial. *žándas* „arklo verstuvė“ Krv (LKA I 107), tačiau abejotina, kad jis galėtų būti siejamas su konotatu „skrosti“. „Arklo verstuvės“ sememos atsiradimą galėjo nulemti semema „apatinė šoninė veido ar snukio dalis“, ir dabar vartojama pietų žemaičių (DūnŽ 557), t. y. atsargiai galima spėti, kad tai ta pati reikšmė, transponuota į kitą semantinę įrankių pavadinimų grupę, žyminti apatinę daikto dalį.

„Žando“ denotatų mišimas būdingas ir dabartinei lietuvių kalbai. Remiantis VDU tekstyno medžiaga, galima teigti, kad iki šiol „žandas“ suvokiamas kaip „skruostas“: *Apsičiupinėju – žandas ant akies užlipęs.; Vienas Jokūbožandas buvo šlapias nuo ašarų.; <...> tuomsyk pro mano veidą prašniokštė jaučio galva, sublizgo smailas ragas. Pajutau, kad žandas dega.; Ir dešinysis žandas kažko ištino <...>; <...> ji bučiuodavo Dūlį į lūpas ar, apsikabinusi kaklą, prisiglaudusi žandas prie žando, ilgai taip stovėdavo*.

Tačiau pasitaiko pavyzdžių, reflektuojančių senąją „žandikaulio“ reikšmę: *Žandas lipo prie žando, kaulai šovėsi net pro tą ganėtinai sudriskusią šimtasiūlę <...>.*

Kai kurių pavyzdžių denotatas nėra griežtai apibrėžtas – jį galima suvokti ir kaip „skruostą“, ir kaip „žandikaulį“: *<...> vienam vyriškiui ketvirtadienio ryte išrovė dantį. Šis, nesilaikydamas jos nurodymų, išlėkė į darbą, sugraužė sumuštinį ir...**žandas** sutino.*

Konstatuotina, kad iki šiol žodis vartojamas reikšme „žiaunos (žuvų)“, kuri yra denotato „žandikaulis“ konotatas: *Kaune pagautos žuvys žalios, šonai ir pelekai su skersinėmis juostomis. Galva didoka, žiotys plačios, apatinis **žandas** truputį ilgesnis.; <...> lašišų <...> apatinis **žandas** užsiriečia į viršų ir primena kablį, todėl kai kuriose*

Lietuvos vietovėse lašišų patinus vadina patinu-kabliu; bei semema „sėdmuo“: <...> *nuobodus kaip subinės* ***žandas*** *<...>.*

Galima rasti ir semantinės neutralizacijos pavyzdžių, kai vietoj senosios kūno dalies pavadinimo randasi kitas – semema „žandikaulis“ pakeičiama reikšmėmis „barzda“, „smakras“: <...> *ligonio neskustas* ***žandas*** *<...>; Prosperas Napoleonas Cornu yra liesas <...> galva pakreipta, kreivas* ***žandas****, žvairys.*

Apibendrinant galima daryti išvadą, kad senoji reikšmė „žandikaulis“ yra nykstamoji – ją vis dažniau pakeičia reikšmė „skruostas“.

Nustatant baltų integraliąją sememą, atliktina latvių *zuôds* semantinė analizė.

La. *zuods* yra literatūrinės kalbos žodis, paplitęs centrinėje ir rytinėje Latvijos dalyje: Vidžemėje, Augšžemėje ir Latgaloje (LVDA 199, 391), kurio ekstensionalas LVV apibrėžiamas šiomis sememomis: „žmogaus veido apatinė dalis; apatinio žandikaulio atsikišimas; kirvio ašmenų dalis, esanti arčiau koto“ (LVV VIII 662 t.), „smakras“, „aštrus kraštas; briauna“, „akmens kampas“ (LVV IV 758 t.) ~ la. dial. *zuôds = zûc* „žandas; kirvio ašmenys“ (KV II 593); *zuôds/zuôc*, dem. *zuôdīc*, *-īna* (EV III 773), šalia kurio sporadiškai vartojamas fonetinis variantas *žuods* (dar plg. Lange J. *Vollständiges deutschlettisches und lettischdeutsches Lexicon...*– Oberpahlen-Mitau, 1773-1777.- T. 1-2; psl. 285, 313) ~ la.dial. *žuôds* (LEV II 567) bei sufiksinis vedinys *žuoklis* (Kln, Srm, Zs).

Latvių kalbos atlase išskirta dar viena reikšmė – „skruostas“: *iz zûda aûk bùorda* Gln (LVDA 200), dar plg. pavyzdį iš folkloro rinkinių: [psk] *Pagājuši tādu gabalu, apdomājušies: ies raudzīt, kā velnam klājas. Aiziet - velna nav vairs. Šis izmaucis celmu ar visām saknēm un ievilcies vienā alā. Bārdu nevarējis izdabūt, jo tā bijusi ievadžota līdz pašam* ***zodam****.* (Lāča dēls. 2. A.30lB. P. Lielupls Vec-Piebalgā, Brivzemnieka kr. LP, Vi, 115, 6b. AŠ, II, 90b.).

Vadinasi, galima daryti išvadą, kad rytų baltų kalbose sememą „žandikaulis“ po truputį iš vartosenos išstumia reikšmė „skruostas“.

Kaip ir lietuvių dialektuose, latvių kai kuriose šnektose galima įžvelgti semantinės neutralizacijos pėdsakų, t. y. „žandikaulis“ keičiamas semema „smakras“: *tys pùiśś gòn nab'eja smuks – zûc garuôks par dagunu* Drc (LVDA ibd.).

Kai kuriose latvių šnektose „žandas“ siejamas ne su „smakro“ ar „skruosto“, bet „žandikaulio“ semema: *Žuôds i aûgstâk – pie vaîgim* Spr; *žuôds – ar žokļiem, smakrs – tikai priekšā* Ccr (LVDA ibd.).

Kaip ir lietuvių *žándas*, la. *zuôds* gali reikšti „šoninę kokio nors įrankio, padargo dalis“: *zuôds = zûc* „žandas; kirvio ašmenys“ (KV II 593).

Ir lietuvių, ir latvių šnektose pasitaiko kitos semantinės grupės pavyzdžių, plg. la. dial. *zuods* reikšmių yra „šaukšto ar samčio rankoje laikoma dalis“ (Kagaine 1992, 86 t.), t. y. suponuotina įrankio pavadinimo semema.

Remiantis latvių folkloro medžiaga, la. *zods* ekstensionalas papildytinas šiomis sememomis:

1. „vabzdžio graužiamasis, čiulpiamasis organas“: [psk] *To dzirdēsi bezdelīga un, žēlodama cilvēku [čūska – R.K.], norāvusi odam **zodu**. Ods nu gan atlaidies ar ziņu, bet bez **zoda** nekā cita nevarējis izteikt, kā tik: „Zī, zī, zī!“ Pielaidusies arī bezdelīga un teikusi, ka viņa saprotot oda valodu. Ods stāstot, ka vardei esot visgardākās asinis* (Zvēri Noāsa šķirstā. 1. P.Š, no P.Dankas Raunā.);

2. „žandikaulis“: [ptr] *Laika **zods** sagrauž un saēd visu* 1551 4169.

Kiti pavyzdžiai suponuoja sememos „smakras“ vartojimą: [psk] *Kad jaunā saimniece nākusi nedēļās, tad kaimiņiete tai jau laikus atvedusi un ieteikusi vecmāti, kas bijusi veca vecene, bez zobiem, nelaipnām acim, gaŗu līku degunu un tievu, gaŗu **zodu**, pie kuŗa bijis mazs matu kušķis.* (Divējādas līgavas. 3. Lapas Mārtiņš Rūjienā. „Pasakas un nostāsti“ 1902, 21.); <...> *uzvilcis lielus zābakus kājās, apsēš lielu lakatu ap kaklu un nu ko dzēris, to laidis gar **zodu**, gar kakla lakatu zābakos iekšā* <...> (Akmeņa sviešana.4. A. 1062. 1060. 1088. 1115. Kārlis Pavličus Pīnās, Valkasap g. 1864. g. A. Bīlenšteina kr. LP, VI, 436. 39.).

Gali būti, kad vienas pavyzdys reflektuoja antrinę vidinę semantinio lygmens kaitą, t. y. suponuotina reikšminė pakaita, kai vietoj „žandikaulio = dantų augimo vietos“ yra vartojama „dantų“ reikšmė: *Dāvātam zirgam zodus naskaita*. 1865 3975.

Taigi apibendrinant, galima daryti išvadą, kad la. *zuods* integralioji reikšmė yra „žandikaulis“[242].

Remiantis rytų baltų integraliąja reikšme „žandikaulis“, galima rekonstruoti protosememą „žandikaulis = kūno organas, esantis žmogaus, gyvulio, žuvies, vabzdžio galvoje po skruostu; jį sudaro dvi dalys: apatinis ir viršutinis žandikaulis; apatinis žandikaulis baigiasi smakru“ (žr. II.11. 2 schemą).

Palyginus baltiškuosius „žando“ pavadinimus su kitų ide. kalbų pavyzdžiais, galima teigti, kad denotatų mišimo tendencija nėra vien tik baltų kalbų inovacija: arm. *cnawt*, *cnawti* „žandikaulis; skruostas“ (Сараджева 1987, 26), bet gr. γνάθος „žandikaulis“; plg. dar kitos ide. prolytės lytis: gr. γένυς (fem.) „žandikaulis, smakras“, s.i. *hánu-* „smakras“ (fem.), lo. *gena* „skruostas“. Taigi galima atsargiai spėti, kad jau ide. prokalbėje formų **ĝonədh-* (IEW 381 t.) [> lie. *žándas*], ide. **ĝénu* [> gr. γένυς] designatai galėjo būti skirtingi dėl tos pačios referento lokalizacinės pozicijos (vietos veide), suponavusios poliseminio ekstensionalo atsiradimą.

Aptariant ide. šios leksemos akcentinio modelio nustatymo kriterijus, pabrėžtina, kad jo kirčiavimo paradigmos susiformavimui lemiamos įtakos galėjo turėti darybos faktorius.

[242] Atskirai minėtinas Karulio (LEV II 567) mėginimas su la. *zods* „žandas“ susieti la. *zañdarts* „sterkas“, tačiau dėl itin abejotino *-an-* traktavimo (dėl jo plačiau žr. Endzelynas 1957, 36; Karaliūnas 1987, 151), žodis, matyt, nagrinėtinas atskirai.

Remiantis pateikta analize, galima teigti, kad rytų baltų plote galėjo būti vartojama silpnosios bazės lytis (lietuvių dialektuose iki šiol). Todėl, matyt, iš naujo reikėtų įvertinti ligšiolinius lie. *žándas* etimologinius aprašus resp. ide. prolytės rekonstruojamus modelius.

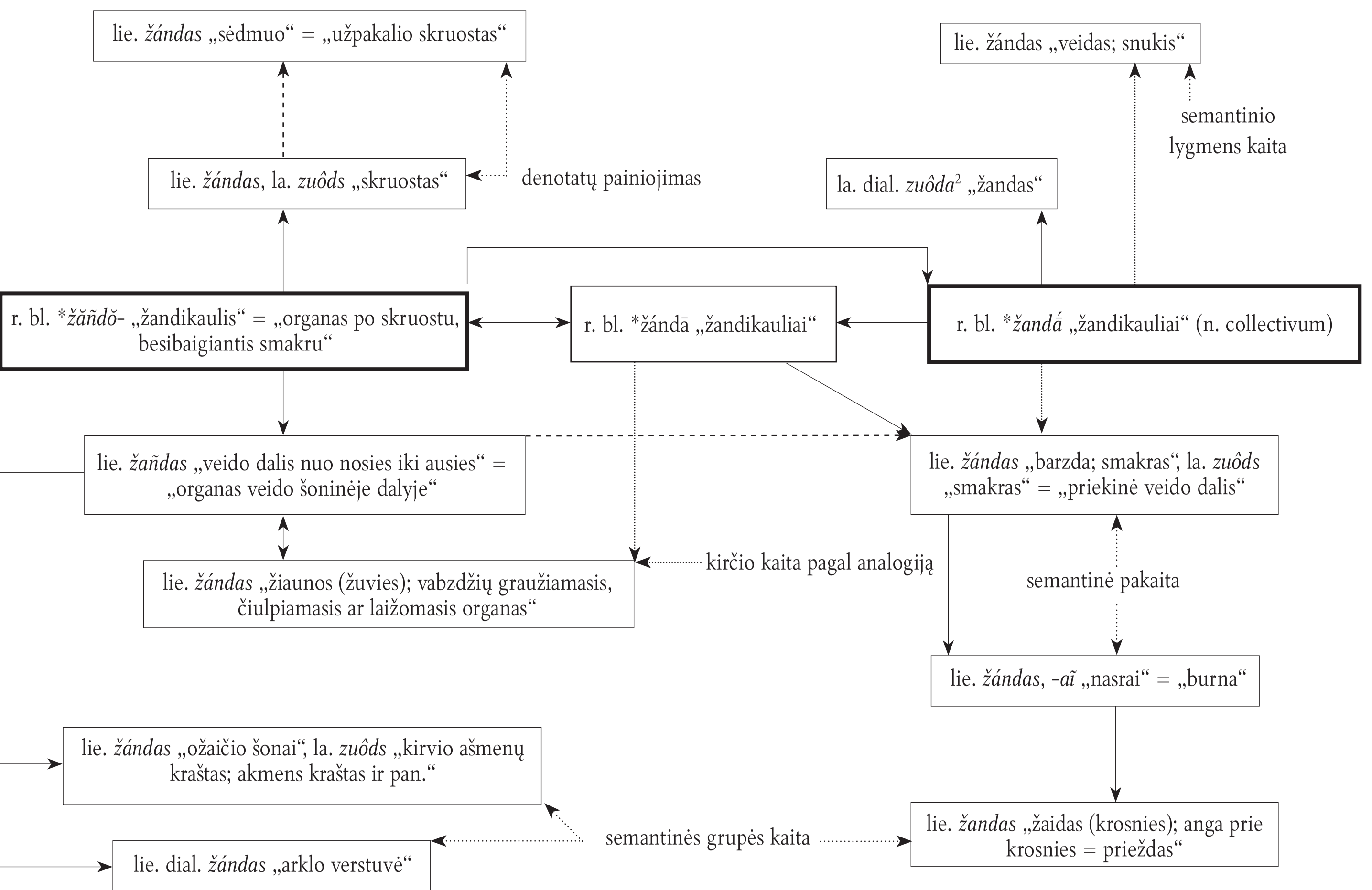
Pirmiausiai paneigtina senosios baritoninės paradigmos rekonstravimo galimybė, pasiūlyta Illič-Svityčiaus (Иллич-Свитыч 1962, 65) – remdamasis lie. *žándas* 3, la. *zuôds*, gr. γνάϑος bei pelasgų (?) κάναδοι σιαγόνες, γνάϑος Hes., jis rekonstruoja ide. **ĝn̥̄́dhos*. Tokiam sprendimui įtakos galėjo turėti ir E. Niemineno (1922, 156), lyginusio lie. *žándas* su gr. γνάϑος, padaryta išvada, kad „ihre Betonung ist daher aus demselben Akzentwechsel der Neutra zu erklären“ [apie neutrum rekonstrukcijos problemas rytų baltų kalbose žr. Stundžia 1978, 112].

Akcentinio modelio nustatymas labai svarbus ir morfologinei žodžio raidai nušviesti, mat skirtingų ide. modelių buvimas kartais nulemia abejotiną darybos aiškinimą. Pasak Dybo (Дыбо 1981, 42 t.), *guṇa* balsiokaitos laipsnis tematizuotoje šaknyje turbūt būdingas tik baltams, plg. gr. γνάϑος (nulinis šaknies laipsnis) „žandikaulis; apatinė veido dalis“ < **ĝnədhos* ~ gr. γναϑμός (masc.) „žandikaulis“, traktuotinas kaip antrinės šaknies tematizacijos pavyzdys.

Dybo (Дыбо 1981, 40 tt.), remdamasis Saussure'o ir Bezzenbergerio lietuvių akcentinių paradigmų tyrinėjimais, priskiria lie. *žándas*, la. *zuôds* senąjį baritoninį kirčiavimą išlaikiusių vardažodžių klasei [matyt, dėl diftongoido *án* ir dėl kitose ide. kalbų pavyzdžiuose rekonstruojamo ə, plg. gr. γένειον (neutr.) „smakras“ < *γενεϝι̯ον < **ĝenəu̯iom*]. Atsargiai galima spėti, kad gr. γναϑμός gali reflektuoti metatezę – *γάνϑμος, todėl visai nebūtina rekonstruoti kito [nulinio] šaknies laipsnio formos.

Apibendrinant, galima būtų daryti išvadą, kad lie. *žándas* priskirtinas kilnojamojo kirčio paradigmai, tačiau jį reikėtų atriboti nuo pavyzdžių, kuriais grindžiamas Endzelyno dėsnis – stipriosios bazės resp. akūtinė šaknis gali būti antrinė vietoj senosios cirkumfleksinės.

Taigi remiantis nauja lie. *žándas* akcentine interpretacija, galima atsargiai spėti, kad silpnosios bazės lytis pirminė, todėl rekonstruotina baltų prolytė **žañdas*. Panašiai, matyt, manė ir Jaunius, kurio „žando“ etimologiją pateikė Būga (1908, 139): lie. *žándas* „žandikaulis“ < **žnan̂-da-s* : *ž[n]aûnė* „duonos pluta“ < **žnau[m]n-ōm̂* = gr. χναῦμα „skanėstas“ < ide. **ĝnń̥-dhŏ-s* „in gena positus“ : ide. **ĝnn̥-* < **ĝnm̥* (acc. sg.) : * *ĝ[e]n[e]v-ḿ̥* [ilgainiui Būga pirmųjų savo etimologinių nagrinėjimų, paremtų Jauniaus mokymu, atsisakė (plačiau žr. Būga II 260)]. Taigi Jaunius suponuoja lie. *žándas* esant senąjį kompozitą, sudarytą iš ide. * *ĝen-* „skruostas“ ir verb. **dheh*$_1$- (dėl šios formos žr. LIV 117 t.) > lie. *dė́ti*, gr. τίϑημι, t. y. „tai, kas padėta po skruostu“. Remiantis šia hipoteze, suponuotina aukščiau minėta protosemema „žandikaulis“, t. y. „tai, kas yra po skruostu“.

II.11. 2 schema: lie. *žándas, žañdas, la. zuôds, zuôda* akcentinių paradigmų ir semantinio ekstensionalo raida

Akcentinė žodžio vertė kartais nustatoma, su nagrinėjamu vardažodžiu siejant verb. lie. *žį́sti* (LEW 1314)[243]. Minėtina Būgos (RR II 259 t.) mintis, kad negalima šio veiksmažodžio sieti su „gimdymą" reiškiančiais žodžiais, mat „negalima žįsti negimus", t. y. negalima šio veiksmažodžio vesti iš ide. **ĝen-* „gimdyti" (dėl šios formos vedinių lietuvių kalboje plačiau žr. Buivydienė 1997, 146 tt.). Nepaisant šio tvirtinimo, SLKŽ 235 šis veiksmažodis priskiriamas „gimimą" apibūdinančių leksemų semantiniam lizdui.

Silpnojo (arba nulinio) šaknies laipsnio verb. lie. *žį́sti* Stangas (1966, 333) priskiria s.i. *tudáti* tipo veiksmažodžių klasei bei pripažįsta neaiškią jo etimologiją: lie. *žį́sti* „čiulpti spenį" (praes. 3 *žìnda*, praet. *žìndė* [Schmalstiegas (2000, 143) nurodo formą *žìndo*]. Lietuvių bendrinėje kalboje taip pat vartojama antrinė šio veiksmažodžio forma *žìndyti* „t. p." (dėl jo žr. Schmalstieg 2000, 163).

Veiksmažodį la. *zîst* „čiulpti spenį" Karulis (LEV II 565), remdamasis Fraenkeliu, nedrąsiai sieja su la. *zods* ir rekonstruoja verb. bl. **žind-* > **žind-ti* > **žinsti*. Toks gretinimas paremiamas ir la. *zīdainis*, *zīdals* „motinos pienas", la. dial. *zīdenis* „koks nors skystas patiekalas", kurie priskirtini tai pačiai semantinei grupei – „žįsti (valgyti) pieną (motinos)" → „valgyti skystą maistą" → „skystas maistas". Čia minėtinas ir substantyvizuotas adjektyvas la. *zīdītājs* „tas, kuris žįsta", kuris, pasak Karulio (LEV ibd.), XIX a. buvo pamatas rastis zoologijos terminui la. *zīdītāji* „žinduoliai".

Akcentiškai šie lietuvių ir latvių veiksmažodžiai yra identiški: lie. *žį́sti*, *žìndu* (~ *žindìmas*), *žìndau*, *žìndyti*; la. dial. *zîdît*, *zîžu*, *zîst* (drustėnų šnekta – latgališkoji patarmė) „maitinti krūtimi" (Būga II 453 – pavyzdžiai iš I. Cīrulis *Par drustẽniašu izluãksni* RKr XV 51-103). Šios latvių patarmės pavyzdžiai svarbūs dėl latgališkoje patarmėje laužtinės priegaidės pakeitimo krintančiąja (Breidaks 1972, 102)[244].

Kontraversišką lie. *žį́sti* kilmės aiškinimą pateikia Smoczyńskis (2001, 118 [tiesa, LEŽ 773 t. ši hipotezė nebeminima) – ignoruojama lie. *žándas* ide. prolytė su formantu **-dh-* **ĝn̥̄dhos* [nurodoma ne tik Illič-Svityčiaus, bet Fraenkelio ir Pokorny (**ĝonədh-* – IEW 381 t.)]: *žándas* < **ženu-* < ide. **ĝénu*, o *-d-* atsiradimas siejamas su verb. lie. *žį́sti* kontaminacija, neiliustruojama nė vienu pavyzdžiu (!).

---

243 Pabrėžtina, kad ši šaknis reflektuojama ir kitų vedinių. Spėtina [kilmė Vanago nenurodoma (1981, 403)], kad tokie yra hidronimai ir toponimai: *Žinduliũ* ež ~ *Žinduliaĩ* (km.; Mšg) < pvd. *Žindùlis* < *žind-ùlis* „žindžiantis vaikas" (plačiau dėl jo darybos žr. Ambrazas 1993, 159), *Žindáičiai* (dėl jo žr. Būga I 425).

244 Jau minėta, kad drustėnų šnektoje [trijų priegaidžių zona – LVDA II žemėlapis], kuri yra ties sėliškosios ir latgališkosios patarmių susidūrimo riba (žr. žemėlapį Rudzīte 1993, 369 – pagal Rudzytės žymėjimą, tai nesėliškosios patarmės šnekta; LVDA I žemėlapį) galėjo veikti jau minėta latvių aukštaičių dialektiniam arealui būdinga akcentinė kaita: tęstinė priegaidė labai dažnai pakeičiama krintančiąja ir v.v., t. y. ~ ↔ \; o krintančiosios virtimas tęstine – vienas pagrindinių požymių, leidžiančių atskirti sėliškąsias nuo nesėliškųjų [juose krintančioji dažnai pakeičiama laužtine] (plačiau žr. Андронов 1996, 203).

Pokorny šalia ide. *ĝonədh- pateikia ir kitokios morfologinės struktūros ide. šaknis: *ĝenu- (fem.) [> gr. γένυς (fem.) „žandikaulis, smakras“, s.i. *hánu-* „smakras“ (fem.), lo. *gena* „skruostas“[245]], *ĝenədh- „žandikaulis; smakras“, kurie yra artimi giminaičiai, bet skirtingos darybos. Be to, Smoczyńskis kažkodėl pamiršta paminėti gr. γνάθος, kurio -θ- kildinimas iš *-dh- neturėtų kelti abejonių (Beekes 1995, 127). Taigi toks spėjimas tikrai abejotinas.

Todėl galima atsargiai spėti, kad semantinio motyvuotumo stoka bei skirtingų akcentinių modelių buvimas leidžia daryti prielaidą apie dviejų skirtingos morfologinės struktūros lyčių egzistavimą.

Labai sunkiai įrodomą „žandą“ reiškiančių žodžių akcentinės paradigmos istoriją pateikia Gercenbergas (1981, 149 t.). Remdamasis Gamkrelidzės ir Ivanovo ide. konsonantinės sistemos rekonstrukcija, jis daro išvadą, kad baltų ir kitų ide. kalbose „žandą“ reiškiantys žodžiai priklausė koloninei baritoninei paradigmai. Be jau nurodytų pavyzdžių, pasitelkiama toch. A *śanw* (akrostatinės paradigmos refleksija) < *ĝēnu-. Taip pat aptariami sufikso *-ədh- galimos akcentinės vertės nustatymo kriterijai. Gercenbergas spėja, kad go. *kinnus* suponuoja ide. baritoną, nors Guchman (Гухман 1958, 47) konstatuoja atsitiktinį geminatų *-nn-*, *-ss-*, *-ll-* užrašymą vietoj *-n-* ir kt., t. y. nesieja jų su kirčiavimo modelių raida. Taip pat konstatuotina, kad jo pateikiama baltiškosios medžiagos analizė yra koreguotina. Remiantis naujausiais lietuvių bendrinės kalbos kirčiavimo sistemos tyrinėjimais (Stundžia 1995; Pakerys 1994, 2002), visai kitaip interpretuotini su lie. *žándas* siejamų lie. *žą́slai*, lie. *žándenos* „plaukais apaugę vyrų skruostų kraštai“ bei *žándkaulis* „žandikaulis“ akcentinių paradigmų susiformavimo priežastys. Apie šios šaknies sudurtines formas yra rašęs Derksenas (1996, 47 t.): *baltžañdis* „turintis baltus žandus“, *plačiažándis* „turintis plačius žandus“. Akcentinis neatitikimas *-añ-* : *-án-* aiškinamas kaip metatoninis (Derksen 1996, 48).

Per daug nesigilinant į šiuos, sunkiai įrodomus, dalykus, pažymėtina, kad oksitoninės paradigmos pavyzdžiai (illat. sg.) *żąndán'* DP 488$_{29}$; (pl.) *žundaĩ* Dgl, *žandaĩ* „nasrai“ Čd neatitinka Gercenbergo postuluojamų teiginių. Čia jokiu būdu nenorėta paneigti pačios ide. prokalbės akcentinio „žando“ kitų ide. kalbų modelio nustatymo kriterijų teisingumo – reikalinga atskirų ide. kalbų detali žodžių analizė, tačiau pateikti baltų medžiagos pavyzdžiai bei jų nagrinėjimas nesuponuoja koloninės baritonezės.

Baigiant ide. „žando“ prolytės nustatymo kriterijų apžvalgą, minėtina, kad

[245] Šių žodžių nevertėtų priskirti vienai grupei, mat gr. γένυς, kaip ir go. *kinnus* „skruostas“, skiriasi nuo s.i. *hánu-* šaknies pradžios priebalsiu, t. y. *ĝ : *ĝh – pastarojo kilmė neaiški (Герценберг 1981, 43). Apie tai užsimena ir Pokorny (IEW ibd.).

taikyti Gamkrelidzės ir Ivanovo teoriją, rekonstruojant žodžio akcentinę paradigmą, nepatogu, mat nėra aiški inicialinio s.i. *h-ánu-* kilmė, kuris traktuojamas kaip antrinis (Kuryłowicz 1977, 171). Vadinasi, s.i. *hánu-* raida su prokalbės fonologiniais procesais nesietina, nors ankstesniame savo veikale Kuryłowiczius (1935, 53) ją aiškino, remdamasis laringalų teorija. Todėl šios formos akcentuacija gali būti antrinė dėl inovacinio senovės indų kalbos modelio neadjektyvinės kilmės guṇa laipsnio vyriškosios ir moteriškosios u kamieno formas kirčiuoti šaknyje (plg. Барроу 1976, 170). Vadinasi, remiantis nauja baltiškosios medžiagos analize, galima rekonstruoti silpnosios bazės ide. formą **ĝŏn-dhŏ-* „žandikaulis“ (tokią rekonstruoja ir Otrębskis – 1939, 174).

Išvados:

1. Lie. *žándas* priskirtinas kilnojamojo kirčio paradigmai. Akūtinė šaknis gali būti antrinė vietoj senosios cirkumfleksinės.

2. La. dial. *zuôds* (masc.) „žandas“, *zuôda/zuôde* (fem.) „t. p.“ sudaro *ŏ/ā* kamienų gretybę.

3. Integralioji lie. *žándas*, la. *zuôds, zuôda* semema yra „žandikaulis = šoninėje veido dalyje po skruostu esantis organas“.

4. Rekonstruotina silpnosios bazės forma ide. **gŏn-dh-ŏs* „žandikaulis“.

IŠVADOS

I. Ištyrus struktūrinius, darybinius, akcentinius ir semantinius *ŏ/ā* kamienų gretybių, reiškiančių kūno dalis, ypatumus, formuluotini šie dėsningumai:

1. Vidinė semantinio lygmens kaita (antrinio denotato virtimas pirminiu) – viena *ŏ/ā* kamienų gretybių, reiškiančių kūno dalis, atsiradimo priežasčių.

2. *ŏ/ā* kamienų gretybių, reiškiančių kūno organus, semantiniai kitimai turi įtakos žodžio akcentinės paradigmos kitimui.

3. Moteriškosios lyties (kolektyvo morfologizuota forma) baritonezė lėmė antrinį vyriškosios giminės daugiskaitos formų šakninį kirčiavimą, t. y. suponuotinas analogijos veiksnys: dial. *smõkra* „pasmakrys, pabarzdis" [lie. *smakrà*] ↔ *smãkrai* „t. p." Užv; *spàrnai* „ratelio ritės sparnas" BzF 174 ↔ **spárnā*. Antrinis vyriškosios giminės vienaskaitos formų šakninis kirčiavimas nulemtas moteriškosios giminės šaknyje kirčiuojamų formų: *spárnas* „sparnas" J; la. *pâds* – *pâda*.

4. Tos *ŏ/ā* kamienų kūno dalis reiškiančios gretybės, kurių istoriškumas abejonių nekelia, kurioje nors tarmėje būtinai reflektuoja šakninio kirčiavimo daugiskaitos lytį, nors toks modelis nėra dėsningas ir todėl dažnai net neminimas LKŽ.

5. Darybinis formantas -*a*, kildinamas iš ide. kolektyvo *-*ā*, implikuoja akūtinę metatoniją ir morfonologinę kaitą – sustiprinama pamatinė šaknis (silpnoji bazė virsta stipriąja).

II. Atlikus sinchroninę ir diachroninę kūno dalis reiškiančių gretybių analizę, konstatuotina:

1. *ŏ/ā* kamienų gretybėmis įvardytinos šios, iki šiol morfologiniams variantams nepriskirtos, žodžių poros: lie. *ãšara* // **ãšaras* „ašara" ← dial. *ãšarai* „ašaros" (nom. pl., masc.) – la. *asara* // dial. *asar̂s*, *asar̂;* la. dial. *bârds* // *bàrda*; la. *pur̂ns* // *pur̂na*; lie. *kaktà* // *kãktas* – la. *kakts* // dial. *kakta*; lie. *mėsà* // dial. *mėsas* (nom.sg.); lie. *spar̃nas* // dial. *sparnà*.

2. Nustatyta, kad vieni gretybių nariai datuotini ide. prokalbės, kiti – rytų baltų prokalbės, atskirų baltų kalbų ankstyvuoju ir net vėlyvuoju laikotarpiu. Todėl nagrinėtos leksinės semantinės poras skirstytinos į keturias pagrindines chronologines grupes:

2a. *ide. prokalbės laikotarpio leksinės semantinės gretybės*: 1) pralie. **mensa*- „t. p.", plg. s.lie. *męsa* „mėsos gabalai" < ide. **mĕnsŏ* „mėsos gabalas" (neutr.), plg. s.lie. *mensa* „mėsa", dial. *męsà* „t. p." < ide. **mē(m)s-ā*; 2) lie. *smãkras* „smakras, barzda" < ide. nomen abstractum [← adj.] (tai ir g. neutr.) **smok̂-rŏ*- „smakras" ← *„tai, kas atsikišę" = *adj. „t. p.", plg. lie. *smakrà* „smakras, barzda" < **smakrā́* *„žandikauliai" < ide. n. collect. **smok̂-rā* „barzda" ← adj. *„tai, kas atsikišę"; 3) lie. *spar̃nas* „paukščių, vabzdžių skrendamasis organas" // dial. *sparnà* „t. p." – la. *spà(r)ns* „sparnas" //

s.la. *spārna* „t. p.“ (fem.), dial. *spâ(r)na* „t. p.“ < r. bl. **sparnă*-„plunksna, sparnas“ // **spā́rnā* „plunksnos“ < ide. **spŏrnŏ*- „plunksna, sparnas“ // **spŏrnā* „plunksnos“ (> toch. A. *ṣpārāñ* „kažkoks paukštis“);

2b. *baltų-slavų prokalbės laikotarpio leksinės semantinės gretybės*: 1) a. bl.-sl. **bŭr-nā́* > pralie. **burnā́* > 1. lie. *burnà*; 2. lie. dial. *bùrna*; [bl.-sl. **bŭr-nā́* > prasl. **bŭrnā́* >] bulg. *брьна*; b. bl.-sl. **pŭr-nā́* > prabl. **pūrnā́* > 1.la. *pur̃na*; [bl.-sl. **pŭr-nā́* > prasl. **pъrna* > sl. **porna* >] slov. *perna*; 2) bl.-sl. **nagŏ*- „(rankos, kojos) piršto galo raginė plokštelė“ → bl.-sl. **nogh-ā́* > **nagā* „nagai“ [> collect. **nagā́* „t. p.“ > „kanopa, koja“] > lie. *nãgas* „raginė antauga žmogaus, gyvulio ar paukščio piršto gale“ // *nagà* „t. p.“ – la. *nags* „ranka, pirštas“ // dial. *naga* „t. p.“ – s.sl. *ногътъ* „nagas“ // r. *нoгá* „koja“; 3) a. lie. *pãdas* „krosnies pagrindas“ // *padà* „apačia; pagrindas“ Rsn – la. *pâc* „pėda; kojinės dalis, aptempianti pėdą; pėdos įspaudas (žemėje, sniege); baltos dėmės (pvz. musmirės kepurėlės); mechanizmo detalė“ // dial. *pâda* „t. p.“ [< bl. n. collect. **padā* „pėdų įspaudai ant žemės“ < **pŏdăn* [pasyviosios klasės obj.] „pėdos įspaudas“] – sl. **podŭ̀* „grindys“, s.sl. *nóдa* (gen.sg.), s.-kr. *pȍda*, čak. gen.sg. *podà*, ukr. *noдá*, s. *pȍd pȍda* : bltr. *píd, podá*, čak. *pòd/pod**ȁ***; čak. *pòd/pod**ȁ*** „medinis grindinys“, *pȍd/pòda*, Vuk *pȍd/pȍda* < bl.-sl. **păda-s/*pădā́* < ide. **pĕd-/*pŏd-* „koja“ ir ide. **podo-s* (tematinis vedinys) ← ide. K kam. **pod-s* „koja“; b. lie. *pėdà/pė́das* „kojos įspaudas; pėdsakas“ K I 477, II 200[a]; [PŽR] *pė́dos/pėdaĩ* „pėdsakas“ Gr; [RAA] – *pė́da* // *pė́das* „pėda“ And; [RAK] ~ *pė́da* // *pė́das* „pėda“ Ppl – la. *pę̂ds* // *pę̂da* reikšme „pėdsakas“, la. *pę̂ds* ir *pâc* bei *pę̂da* = *pâda* „pėda; kojinės dalis, aptempianti pėdą; pėdos įspaudas (žemėje, sniege); baltos dėmės (pvz. musmirės kepurėlės); mechanizmo detalė“ – s.sl. *pěš*, slov. *pę̂šji* ir kt., s.-kr. dial. *pȅd, pyedȁ* „grindys, apačia“ [< sl. **pēdŏ*- „koja; pėda“] < bl.-sl. **pēdŏ* // **pēdā* „pėda“ < ide. **pĕ̄d*-, *pŏ̄d*- (masc.) „koja“; *pedo-m* „grindys, vieta“; *pedó-, pĕ̄dā́* „pėdsakas“;

2c. *rytų baltų prokalbės laikotarpio leksinės semantinės gretybės*: 1) lie. dial. *kãktas*, *-o* „galvos užpakalinė dalis“ ↔ „kakta“; *kaktas* „kakta“ Ns 1857, 4, 55 // lie. *kaktà* „veido dalis viršum akių“; la. *kakts* // *kakta* „dviejų sienų susikirtimo vieta – kampas; taip anksčiau buvo vadinamas priemenėje esantis kampas į kairę nuo įėjimo, (lauko) durų; akių, lūpų, burnos kraštas [plg. *Azzi kaktinsch* „augen winkel“]; miškinga vietovė“; 2) lie. *vė́daras* „grobas, prikimštas tešla iš kraujo ir miltų; skilandis“ // *vėdarà* „avies skrandyje keptas trintų bulvių valgis“, *vė́dara* „patiekalas“, *vėdarà* „kepta kruopų ar bulvių dešra“ – la. dial. *vę̂dara/vę̂dęra* „apvalios arba ovalo formos išlinkusi daikto dalis; išsikišusi vidinės sienos arba šieno kaugės dalis; maistas, valgis, patiekalas“; 3) r. bl. **žãñdŏ*- „žandikaulis“ = „organas po skruostu, besibaigiantis smakru“ > r. bl. **žandā́* „žandikauliai“ (n. collectivum) > r. bl. **žā́ndā* „žandikauliai“ → la. dial. *zuôds* (masc.) „žandas“, *zuôda/zuôde* (fem.) „t. p.“;

2d. *atskirų baltų kalbų inovacinius ŏ arba ā kamienų variantus*: 1) a. lie. dial. *ãšarai* (nom.pl. masc.) „ašaros“ Dkš, matyt, atsirado pagal analogiją su lie. *veřksmas*, (pl.) *verksmaĩ*; b. la. dial. *asar̂(s)* „ašara“ atsiradimas sietinas su vėlyvu analogijos veikimu pagal la. *asara* sememas „prakaitas“, plg. la. *sviedri* (pl., masc.), „džiaugsmas“ – la. *prieks* (masc.), „vargas“ – la. *vārgs* (masc.) ir kt.; 2) la. dial. *bârds // bârda* „veido apatinės dalies plaukuotumas; augalų (samanų, kerpių) darinys, savo forma panašus į žmogaus veido plaukuotąją dalį; odos raukšlė (klostė) paukščių (dažniausiai vištinių šeimos) kaklo apačioje“ – ŏ kamieno lytis suponuota la. *ķerpis* „kerpė“ (masc.); 3) la. dial. *pur̂na // pur̂n(s)* „snukis“ pagal la. *veĩds* „veidas“.

LEXICAL-SEMANTIC VARIANTS IN BALTIC LANGUAGES (THE HEREDITARY NAMES OF BODY PARTS WITH *Ŏ/Ā* STEMS)

Summary

There are two main directions of investigation of lexical variants: structural and structural-semantic. For this reason, two types of lexical variants have been determined: a) word pairs whose meaning and function agree; b) word pairs whose expressive-stylistic characteristics differ. This work holds to the presumption that words from the same root whose morphological elements differ and which signify a difference according to gender (the *de sexu* principle) while differing in meaning cannot be interpreted as lexical variants.

The problem of morphological lexical variants in the Baltic languages has been treated frequently in the works of linguists. B. Stundžia has written the most works on this theme. Lexical variants in Latvian have been widely studied by G. Brundzāte-Smiltniece. Separate questions about lexical variants (and *ŏ/ā* stems) have been answered by K. Būga, J. Endzelīns, J. Otrębski, J. Kazlauskas, V. Illich-Svitych, D. Mikulėnienė, V. Lazauskaitė-Ragaišienė, W. Smoczyński. However, a comprehensive analysis of any one lexical-semantic group has not yet been undertaken.

Almost all *ŏ/ā* stem variants ascribed to the set of Indo-European lexicon are etymologized, with the exception of certain related words. Nevertheless, certain explanations of word origin are either very doubtful, or completely useless. There have been cases when linguists investigating the same question have reached contradictory conclusions.

In the **first section** of the study – "Research on *ŏ/ā* stem variants in the Baltic languages" – theoretical questions of variance are investigated. Research performed to date is briefly discussed. Specifics of the usage of lexical variants are discussed separately: a review of other authors' research is presented and new regularities of *nomina collectiva* pluralization are noted.

The semantic characteristics of *ŏ/ā* stem lexical variants are discussed in detail: a brief review of past research is followed by an elaboration of aspects of the synchronic and diachronic problem.

The following models of the appearance of *ŏ/ā* stem forms are distinguished:

I. ***Nomina collectiva* ~ gen. *m.*** [both forms were already used in tandem in the I-E protolanguage]:

a) Lith. dial. *męsà* “a piece of meat” Trk (< **mensa-* “a piece of meat”, cf. Old-Lith. *męsa* “pieces of meat” ~ *męsà* “meat” – Russ. *мясо* “meat” ~ dial. *мясá* (nom. sing., *f.*) “meat”, *любовая мяса* “meat without fat” – Gr. μηρόι (m.) „einzelne Schenkelstücke“ (sg. μηρός “a thigh; the thigh joints” // gr. μῆρα (n. collect.) „deren Gesamtheit“;

b) Lith. *smãkras* “the part of the face below the lips” ~ dial. *smakrà* “ditto”, Latv. *smakrs* “the palate”, Latv. dial. *smakars* “a pig’s snout” ~ dial. *smakre* “the lower jaw, the palate” [< ? **smakrā*], cf. Alb. *mjekër* (*f.*), (pl.) *mjekra* “the lower jaw, a beard” < Proto-Alb. **smekrā* “the lower jaw, the jowl”, Ir. *smech* “the lower jaw” (fem.) < **smekā* < I-E **-ā* < ide. nomen abstractum [← adj.] (g. neutr.) **smok̂-rŏ-* “the lower jaw” < I-E **smok̂-rŏ-* “the lower jaw” ← *“that which protrudes” = *adj. “ditto” ~ I-E n. collect. **smok̂-rā* “a beard” ← *adj. “that which protrudes” (semantic polarization) > Balt. **smakrā́* *“jawbones”;

II. ***Nomen collectivum* → gen. *m.*** [an essential condition is semantic indeterminacy = unmarked form] (singularization):

a) Latv. *bārda* “the hairiness of the lower part of the face (of men)” [< Proto-Balt. **barzdā-* “a beard”] ~ dial. *bā̀rda*, *bā̀(r)da* “a beard; long bristles (feathers) on the lower part of an animal’s body or near the snout” → Latv. dial. *bârds, -a* “the hairiness of the lower part of the face; a plant formation (moss, lichen) resembling the hairy part of a human face; a wrinkle (fold) of skin on the lower neck of a bird (usually of the chicken family)”;

b) Latv. *purna* (*f.*) *“mouth” [< Balt. **purnā́* “lips” ↔ “a hollow of the face ending in lips”] → *pur̂n(s)* “a snout” → Latv. *pur̂ns*, *pur̃ns*, *pur̂na* “ditto”, *pur̂ns, pur̂nc*, dem. *pur̂nīc*, *-īna* “the forward-protruding part of an animal’s head containing the nose; the part of a sock or piece of footwear covering the toes; the front (of a shoe)” – Latv. dial. *pur̂ns*, *pur̂na*, *pur̂na²*, *purnis*, *pur̂nis*, Old-Latv. *pur̃ns* “a snout; the narrowing part of a piece of footwear (the front of a shoe)”;

c) Old-Latv. (dial.) *vedera* “a stream or flow; an eddy (of water)”, “an abundant flow” – OPr. *Wedere* 1344 (See M 2, 35), *Wedir* 1374 LI, 46; *Wedern* 1419 131 S. III – Lith. *Vedera* r., *Vedìr-balė* r., *Vėdãrė* r. Lk, etc. // Lith. *vė́daras* “the abdomen, internal organs, intestines; the guts of a fish” – Latv. dial. *vȩ̂dar̂s /vȩ̂dȩr̂s* (*vȩ̂der̂s*), *vȩ̂dȩr̂* // *vȩ̂dara/vȩ̂dȩra* “a round or oval-shaped bent part of an object; a protrusion on an internal wall or part of a haystack; food, a meal, a course (of a meal)”;

III. ***Nomina collectiva* ← gen. *m.***:

a) Lith. *kaktà* “the part of the face above the eyes” – Latv. dial. *kakta* “a forehead” [Balt. dial. **kaktā* “corners; bumps” > *“a bumpy organ”] // Old-Latv. *kakts* “a place (usually far removed); a backwater”, dial. *kakts* “a removed, secluded place, a

backwater; a small place", "a sea bay; a removed, secluded place, a backwater" [cf. the toponym *Melekkakts*] < Latv. *kakts* "a corner" ~ Lith. *kãktas* "a small space at the end of a house", dial. "a lake bay";

b) Lith. *nagà* "a horny growth at the end of a human, animal or bird digit" // *nãgas* "ditto"— Latv. *nags* "a finger- or toenail; a digit, arm or leg; strength, power, dexterity, ability; a hoof; the bill of a cap; a cataract; a hawk's talons; a glove with cut-off fingertips" ~ Latv. dial. *nags, naga* "a hand, a finger" – OPr. *nagutis* E 117 "a (finger)nail" // *nage* "a (leg's) foot" E 145 [< OPr. **nagā* "ditto"] – Pol. *nogieć*, Serb.-Cr. *nokat* [< **nagh*] "a finger- or toenail", Old-Rus. *ногъть* "a finger- or toenail", Old-Slav. *ногъть* "the nail of a digit (finger or toe)" > Blr. *ногъть* "a finger- or toenail; the claw of an animal's paw; a sharp metal hook" ~ Rus. *нога́,* Ukr. *нога́*, Bulg. *нога́*, Blr. *нога́* < Balt.-Slav. **nagŏ-* "a bent horny protrusion on the end of a digit (hand or foot)" [cf. Proto-Balt. **nag-as* "a finger- or toenail" < I-E **onogh-* "ditto"] → **nagā* "a hoof = a large protruding nail at the end of an animal's leg";

IV. ***Nomina collectiva*** → **gen.** ***f.*** [an essential condition is semantic determinacy] (singularization):

a) Balt. dial. **kaktā* "corners; bumps" > *"a bumpy organ": Latv. *kakta* "the place where two walls intersect – a corner; in the past, the corner to the left of the entrance to a porch, a door (to the outside)" ~ Lith. *Varnẽs kaktà*, also cf. the toponym *Cacten* 140, 156 (Zemgale) ~ Latv. *Kakti* (a settlement near Bauska) ~ Lith. nomen proprium 1567 *Янъ Кокта* РИБ XXXIII 1347 < *Kaktà*;

b) Balt.-Slav. **nagā* "(finger or toe)nails" [> *"a thing with many nails" [a case of shift in semantic levels] > Balt.-Slav. "an arm" ↔ Slav. "a leg"] > Balt. **nagā* "a hoof": Lith. *nagà* "a hoof", Latv. *naga* "an arm", Prus. *nage* "a (leg's) foot" E 145;

c) Balt. **purnā́*, **burnā́* "lips" ↔ "a hollow of the face ending in lips" [< I-E **br̥-* /**pr̥-* "to spray (with the lips"] → Lith. *burna* "Mund", Latv. *purna* (*f.*) *"ditto";

V. **The action of analogy**:

a) Lith. **ãšaras* "a tear" ~ dial. *ãšarai* "tears", cf. Lith. *veȓksmas* "crying, being tearful";

b) Latv. dial. *bârds*, *bârd* "the hairiness of the lower part of the face; a plant formation (moss, lichen) resembling the hairy part of a human face; a wrinkle (fold) of skin on the lower neck of a bird (usually of the chicken family)" [cf. Latv. dial. *bār(z)ds*] – Latv. dial. *bârda*, cf. Latv. *ķerpis* "lichen" (***m***.);

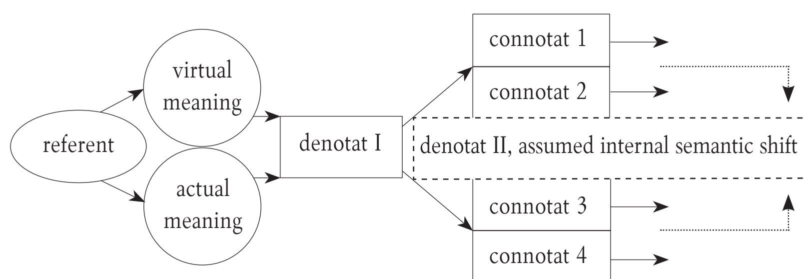
c) Latv. dial. *puȓna*, *puȓn(s)* "(a human's) face/(an animal's) muzzle", cf. Latv. *veĩds* "(a human's) face";

d) Lith. *vėdarà* "a meal of grated potato baked in a sheep's stomach", *vė́dara* "an entree", *vėdarà* "a baked sausage of grain or potato" – Latv. dial. *vȩ̂dara/vȩ̂dȩra* "a

round or oval-shaped bent part of an object; a protrusion on an internal wall or part of a hayrick; food, a meal, a course (of a meal)", cf. Lith. *dešrà* "a food product – a meat-stuffed intestine" ~ Lith. *bulvių dešrà* "**a potato sausage**"; Latv. *desa* "a sausage", *putraimu desa* "a grain (or blood) sausage; **potato sausages**".

The phenomenon by which a secondary denotation becomes primary is investigated separately, as are examples of semantic homonymy and other semantic shifts.

During the course of research on *ŏ/ā* stem lexical variants, one of the means of meaning shift became apparent – the primary denotation is replaced by one of the word's connotations (the replacement is determined by the date of the shift in internal semantic level):

I.2.2. 1 schema: vidinė semantinio lygmens kaita.

It may be that such a shift was determined by the appearance of a morphologic variant, cf. Lith. *sparñas* "the flying organ of a bird" – *sparnà* "ditto" < dial. "a feather" ↔ "a wing" > *"feathers" (*nomen collectivum*). The feminine gender form may reflect a collective formation in the meaning "feathers".

In addition to **shift of semantic group** [the primary denotation of the word referent is changed into a signifier of a completely different group], **semantic periphrasis** [not the semantic group, but rather a referent within the same semantic group is changed, e.g. bodily organ A → bodily organ B], and **examples of secondary semantic periphrasis** [the secondary meaning of the word is changed according to the referent marking not the primary, but the secondary denotation], one more type of meaning shift has been discerned — **semantic neutralization** [words of similar morphologic structure yet meaning different referents name only one denotation]. There are even several types of this shift: I. referents having a common connotation predetermined by an archisememe; II. referents not having a common connotation.

Examples of type I:

$$\sqrt[z]{Az_1 \leftrightarrow Bz_2 ... \rightarrow Bz_1//Az_2 ...}$$

lie. *pė́da* „a (leg's) foot" ~ lie. *pė́das* „ditto", *pėdaĩ* „ditto".

Such a shift may be the reason why, in other dialects, the sememe "foot" appeared, followed by "footprints" (understood as a hyponym of "feet"). This process, apparently, may have been responsible for the structural similarity and sound of the forms Lith. *pėdà* and Lith. *pė́das*. Historically, the sememes "the bottom of the leg = the foot" and "a bale of cereal (or other grain cultures)" are both derived from the same protosememe "the bottom part; that which has a fundament and is below" → "the bottom part of the leg," "a bundle placed on the ground" are also understood as cohyponyms, therefore supposing the primacy of one over the other is unnecessary – their development apparently occurred independently from one hyperonym.

Examples of type II:

$$\sqrt[z]{A_x \leftrightarrow B_z ... \rightarrow B_x//A_z ...}$$

1) lie. *pė́das* „a threshing floor " ~ lie. *pãdas* „ditto".

In addition to Lith. *pė́das* "a threshing floor", certain subdialects use Lith. dial. *pãdas* "ditto", therefore its meaning may be secondary, as the sphere of distribution of Lith. *pãdas* "a threshing floor" is markedly larger.

2) *pãdas* „a (leg's) foot" ~ *pė́das* „ditto".

Examples of such change may be found not only in subdialects, but also in ancient writings, e.g. Lith. *padas*: *Padas* „stopa w nodʒę" SD[5] 354 "the sole of a shoe" 260; "a foundation" 67; "the foundation of a building" 265; *Pádas* (m.) "a (leg's) foot" R II 156, "the leather of a shoe sole" R I 99, "a basis; a foot" 329, "the sole of a shoe" R II 318 ~ nom.pl. *pádai* "feet", instr.pl. *pádais* Biblia 1735; *padu* (gen.pl.) "of the feet" MžK 436 ~ in the Southern Žemaičiai region, which borders on that of Šiauliai, at present the meanings "the bottom of a leg" and "the lower part of a piece of footwear" are in use, but the older meaning of "a trodden, overgrazed place" (DūnŽ 514) is also being maintained.

The first part of the study pays much attention to the accentual characteristics of *ŏ/ā* stem lexical variants. The history of these investigations is provided and the problem is analyzed in its synchronic and diachronic aspects.

In the chapter on "The influence of the *nomina collectiva* formant *-*a* on the accentual development of *ŏ/ā* stem variants with the meaning of body parts", the reasons for accentual nonconformity of words of different formations are discussed. The reasons for different accentuations are sought in the structure of the words – the forms under investigation differ morphologically (the influence of word structure

on the formation of accent paradigms has been mentioned by V. Illich-Svitych – Иллич-Свитыч 1962, 70).

After researching 11 *ŏ*/*ā* stem word pairs meaning body parts it became apparent that the origin of all of their *ā* stem forms is related to the collective (*nomen collectivum*): Balt. **ašarā́*, Balt. **barzdā́*, Balt. **purnā́/burnā́*, Balt. **kaktā*, Balt. **mensā*, Balt. **nagā*, Balt. **padā*, Balt. **smakrā́*, Balt. **sparnā*, Balt. **vēderā*, Balt. **žandā́*. For this reason the accentual incongruity of feminine forms to masculine is explained as the influence of the collective formant *-*ā* (many *ā* stem variants semantically suit the collective type) – the root is strengthened, i.e. from a historically weak position a strong one is found, for as is known, "in eastern Baltic languages vestigial collective meaning forms with *-*ā* were fossilized and merged with FG [feminine gender – R.K.] forms" (Valeckienė 1984, 205). Thus the assumption about the influence of the collective formant *-*ā* (< I-E **eh*$_2$) not only on words with collective meaning (i.e. I-E [or later period] collective forms), but also on ancient feminine gender forms which "merged" into a single grammatical category with *nomina collectiva*.

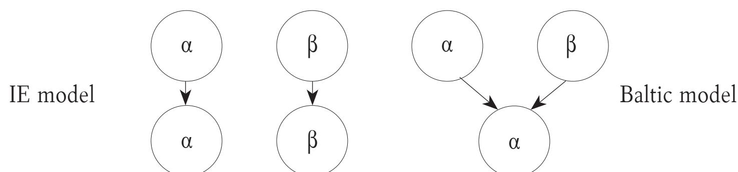
Such a hypothesis unifies the theories of two investigators of metatony – L. Hjelmslev (the influence of regressive assimilation) and Chr. Stang (the change of status of morphological roots due to lengthening of the first component of a diphthong).

The influence of the collective formant *-*ā* on the "strengthening" of a root may be assessed as a phonological process, when the ending of a word determines the lengthening of the root vowel: *R̆* + -*ā* > *R̄*-*ā* (which would suit Hjelmslev's hypothesis), i.e. with the occurrence of a particular synharmonism (assimilation) of the ending and root vowel, not only does the quality of the root vowel change, but the pholological status of the root syllable does as well – a shift in accent occurs: **circumflex becomes acute**.

Such a pattern is very close to Hjelmslev's formulated rule for metatony in the Baltic protolanguage – each stressed syllable acquires the intonation of the unstressed syllable which follows. The words "each stressed syllable acquires the intonation of the unstressed syllable which follows", however, should be changed to "the root syllable is acted upon by the acute stress of the collective formant, becoming a secondary Baltic acute in the Lithuanian language, a broken intonation in Latvian". Thus in the root of a mobile paradigm [which the *ŏ* stem form reflects] the acute of stressed words [*ā* stem variants] may be explained not in accordance with Hirt's law, but as morphonologic shift – presupposing a secondary acute in Baltic languages.

In the chapter on "The correlation between *nomina collectiva* pluralization and accentual shift" the plural variants of nouns are investigated–simple and collective. In accordance with the semantic unmarkedness [the form is marked as an indivisible

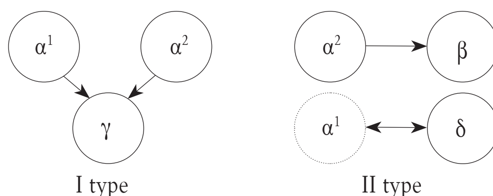
whole] of ending stress forms with *-(i)aĩ* (nom. pl.) established by B. Stundžia, it is hypothesized that the Old I-E marked collective form (discernible oxytonesis), which in the Baltic protolanguage was an independent morphological category, was identified (due to semantic indefiniteness) with masculine forms and became an unmarked form:

α – unmarked member = g. masculinum; β – marked member = n. collecti-vum

The analysis has not been limited merely to the coincidence of the unmarkedness of the semantic factor in Baltic languages. Due to the identity of inflectional formants another change occurred which determined the stress of the secondary ending. In other words, the disparities between the nom. pl. forms of endings and stems can be explained by the fact that the masculine gender, unlike the feminine, is unmarked. Therefore, it does not differ in the declension system from other unmarked collective categories, characterized by "the neutralization of declension and accent paradigm opposition" (Stundžia 1981_b, 192).

For these reasons two types of collective transformation (grammaticalization) have been proposed: **I**. the merging of the collective form with the masculine form nom. pl. (stressed root), determined by the semantic indefiniteness [unmarkedness] of both forms; **II**. the transformation of the collective to the feminine gender, determined by the morphological similarity of both forms [the action of analogy]. Because of the new end-stresed feminine gender correlate, the masculine gender plural nominative is also end-stressed:

α – unmarked member: α1 – genus masculinum; α2 – nomen collectivum; β – marked member = genus femininum; γ – root-stressed relics (g. m.), δ – end-stressed masculine forms.

This scheme clearly shows that those words which did not acquire a feminine gender correlate (the collective form did not become g. *f.*) are only root-stressed in

the plural nominative, cf. Lith. *dū́mai*, Latv. *dũmi* ~ Skt. *dhūmáḥ*, Gr. θυμός. In other words, this form, by reason of its root stress, is explained as a secondary reflection of primary Baltic collective change, when the old I-E collective merged with g. *m*. due to semantic unmarkedness.

The *ŏ/ā* stem lexical variants investigated in the work presuppose type 2 collective transformation:

1) Lith. *nãgas, nagaĩ* 4 – *nagà*;

2) Lith. *pãdas* 2, *padaĩ* 4 – *padà*;

3) Lith. *pė́das, pėdaĩ* 3 – *pėdà*;

4) Lith. *smãkras, smakraĩ* 4 – *smakrà*;

5) Lith. *spar̃nas, sparnaĩ* (4) [dial. *spárnas* (1) ← Proto-Lith. **spárna* (f.) < collective n.] – Lith. dial. *sparnà*;

6) Lith. *vė́daras* 3[a] [*vė́darai* 1 Nm ← *vė́dara* Šlč (LKŽK)] – *vėdarà* LKA (I 86).

In summarizing the accentual analysis of *ŏ/ā* stem lexical variants, the following conclusions may be drawn:

1. In the Baltic languages the old end-stressed model of collective formations was changed to root-stressed.

2. Examples of Baltic collective-origin end-stressed words cannot be included in the I-E protolanguage model, as it was supposed by the conjunction of the inflectional formants of collective and feminine forms. Thus it is understood as secondary.

A certain regularity may be proposed based on the above conclusions:

If, alongside masculine forms belonging to the lexicon of the I-E period (which originated in the collective plural of the Eastern Baltic protolanguage), a feminine gender correlate did not appear, then the plural nominative g. m. is stressed in the root. If the relic of the collective form transformed into the feminine gender form, then one may expect oxytonesis of the masculine gender plural nominative.

Therefore one may conclude that the appearance of oxytonesis of the masculine gender plural nominative was influenced not by the collective formant *-ā́, but by its later transformation into the feminine gender form. Such a change is thus considered to be late, unconnected with the period of the I-E protolanguage.

The end of the first part investigates changes in accentual paradigms implied by various semantic changes and analogies.

In the second part – "Body part signifying *ŏ/ā* stem lexical variants of the Baltic languages" – the following nouns, which form *ŏ/ā* stem lexical variants, are analyzed: Lith. *ãšara*, Latv. *asara* // dial. *asars*; Lith. *barzdà*, Latv. *bā̀rda* // dial. *bârds*, OPr. *bordus*; Lith. *burnà*, Latv. *pur̂ns* // dial. *pur̂na*; Lith. *kaktà* // Old Lith., dial. *kãktas*, Latv. *kakts* // dial. *kakta*; Lith. *mėsà* // dial. *mė̃sas* (nom.sg.), Latv. *mìesa*, OPr.

menso; Lith. *nãgas* // *nagà*, Latv. *nags* // dial. *naga*; Lith. *pḗdas* // *pėdà*, *pãdas* // dial. *padà*, Latv. *pę̂ds* // *pę̂da*, dial. *pâc* // *pâda*, OPr. *pedan*; Lith. *smãkras* // dial. *smakrà*, Latv. *smak(a)rs* // dial. *smakre*; Lith. *spar̃nas* // dial. *sparnà*, Latv. *spàrns* // dial. *spàrna* [Lith. *papar̃tis*, Lith. *spar̃vas* (-*à*), Finnish *perna* are also connected with these words]; Lith. *vė́daras* // dial. *vėdarà*, Latv. *vę̂ders* // dial. *vę̂dara*, OPr. *weders*; Lith. *žándas*, Latv. *zuôds* // dial. *zuôda*.

The synchronic-diachronic analysis of the mentioned *ŏ*/*ā* stem lexical variants can be summarized with the following results:

1) lie. *ãšara* // **ãšaras* „a tear" ← dial. *ãšarai* „tears" (nom.pl., masc.) – la. *asara* // dial. *asar̂s*, *asar̂*:

1. The stem vocalism of Old Lith. *aszeromis*... (from the Chylinskis Bible) may reflect EastBalt. **ašera* – an archaism.

2. Two forms of accentual paradigm have been in use within the sphere of the Lithuanian language since ancient times: Lith. *ašarà* (< **ašarā́*), Lith. *ãšara*.

3. The masculine name for "tears" *ãšarai* (nom.pl. masc.) Dkš registered in the LLD, Latv. dial. *asar̂(s)* "a tear" (VV I 50), do not indicate the presence in the Baltic languages of words of an ancient *ŏ*/*ā* stem lexical variants. The occurrence of the masculine form is linked to the later process of analogy separately in each Eastern Baltic language.

4. There is absolutely no reason to reconstruct a *ŭ* stem Proto-Baltic form meaning *ašara* "a tear," as the adjective *aštrùs* "sharp" is not related to it.

5. The Eastern Baltic integral sememe "a very small amount of flowing liquid" has been reconstructed.

6. Baltic nouns meaning "a tear" originate in the I-E **ak̂-er-* "a tear".

2) Lith. *barzdà* – Latv. *bàrda* // dial. *bârds* – OPr. *bordus*:

1. Lith. *barzdà* is of a more archaic phonetic structure than corresponding Latvian forms without the root consonant -*z*-. The factor of Slavic contamination has been applied to Latvian language examples, while forms with -*z*- are understood as archaisms.

2. The Finnish equivalents Finn. *parta* "a beard", *pard* "ditto", Vep. *bard* "ditto", which have until now been compared with the Baltic names for "a beard", are understood not as Baltisms, but rather as Germanisms (perhaps even Slavisms).

3. In dialects of Latvian the *ŏ*/*ā* stem lexical variants with the meaning of "a beard" are used – Latv. dial. *bârds* // *bârda* "the hairiness of the lower part of the face; the hairiness of the lower part of the face; a plant formation (moss, lichen) resembling the hairy part of a human face; a wrinkle (fold) of skin on the lower neck of a bird (usually of the chicken family)" (VV I 77). This is a Latvian innovation due to its late masculine form origin by analogy with Latv. *ķerpis* "lichen" (m.).

4. The Eastern Baltic integral sememe "hair on the lower face" has been reconstructed.

3) Lith. *burnà* – Latv. *puȓns* // dial. *puȓna*:

1. The formation of different accentual models of Lith. *burnà/bùrna* (in non-moving stress dialects) may have been determined by the collective formant *-*ā*.

2. The integral sememe of Lith. *burnà* is "a space/hole in the forepart of the face", while that of Latv. *puȓns/puȓna* is "(a human's) face/(an animal's) muzzle".

3. The *ŏ/ā* stem lexical variants pu*r*ns/pu*r*na, found in the Vainižai dialect of Latvian, are late.

4. The protoform Balt.-Slav. **bur*-/**pur*- "to spray" + suff. *-*nā*- has been reconstructed:

4a. The Latvian, Slavic and Hittite forms with a *p*- beginning are authentic; 4b. all forms are linked to the I-E onomatopoeic root **br̥*-/**pr̥*-, meaning "spraying (with the lips)".

4) Lith. *kaktà* // dial. *kãktas* – Latv. *kakts* // dial. *kakta*:

1. The *ŏ/ā* stem lexical variants Lith. *kãktas* // *kaktà* and also Latv. *kakts* // *kakta* are not I-E protolanguage formations, but rather examples of the change of masculine gender to the collective form.

2. The Eastern Baltic protosememe *kampas* "a corner", which may cautiously be taken from the I-E "a buckle/bend", has been reconstructed.

3. By applying the method of semantic transformation, it has become clear that verbal examples of Lithuanian and Latvian words sharing a common root are denominative, and therefore they are not very useful in explaining the semantics or morphology of words.

4. It may be that Lith. *kãklas* "a part of the body connecting the head with the torso", which until recently has not had a trustworthy etymology, is a distant relative of Lith. *kãktas* "a forehead".

5) Lith. *mėsà* // dial. *mėsas* (nom.sg.) – Latv. *mìesa* – OPr. *menso*:

1. Lith. *mėsà* "meat" is a hybrid borrowing from Slavic.

2. Feminine and neuter forms in the Baltic and Slavic group, whose origin lies in ancient collective forms, merged over time.

3. The *ŏ/ā* stem lexical variants, who designates "a piece of meat" and "the total amount of meat = a body" have merged, have been reconstructed. It was earlier assigned to the I-E protolanguage (based on relic data in Slavic languages).

4. The circumflex protoform of I-E **mĕnsŏ*- "a piece of meat" (neutr.) has been reconstructed.

6) Lith. *nãgas* // *nagà* – Latv. *nags* // dial. *naga*:

1. Lith. *nãgas* and/or *nagà* are formed by *ŏ/ā* stem lexical variants in Lithuania Minor, Western Aukštaičiai Kauniškiai and Eastern Uteniškiai dialects. Because a common-root *ŏ/ā* stem lexical variants is found in Slavic languages as well, it has been assigned to the Baltic-Slavic period or before.

2. In addition to examples of the fourth accent class, Lithuanian dialects frequently make use of second class forms (*ŏ* and *ā* stem). Their range of distribution indicates that they are ancient forms.

3. Typical of the nouns under investigation is an especially frequent shift in meaning.

7) Lith. *pė́das* // *pėdà*, *pãdas* // dial. *padà* – Latv. *pę̂ds* // *pę̂da*, dial. *pâc* // *pâda* – OPr. *pedan*:

1. The following *ŏ/ā* stem variants have been registered within the Eastern Baltic range: a) Lith. *pėdà* // *pė́das* "a footprint" K I 477, II 200[a]; [PŽR] *pė́dos* // *pėdaĩ* "footprints" Gr; [RAA] – *pė́da* // *pė́das* "a foot" And; [RAK] – *pė́da* // *pė́das* "ditto" Ppl.; b) Latv. *pę̂ds* // *pę̂da* "a footprint" (Al, Manc. Lettus Haselwurz; Manc. Post I 132; BW31794; Al), Latv. *pę̂ds* and *pâc* also *pę̂da* = *pâda* "a foot; the part of a sock covering the foot; the imprint of a foot (in the ground, in snow); white spots (e.g. on the cap of a poisonous mushroom); part of a mechanism" (KV I 113).

1.1 Latv. *pę̂ds* and *pâc* also *pę̂da* = *pâda* is the only so abundant example of *ŏ* and *ā* stem nouns of the same root attributed to the I-E lexical set.

2. Lith. *pãdas* belongs to the I-E barytones.

3. The different accentuation of Lith. *pė́dai : pėdaĩ* (Lithuania Minor) "footprints" is determined by semantic neutralization (this is obvious in the Eastern Aukštaičiai Vilniškiai area – the forms *pẽdas/pãdas* "a thresing floor" are mixed, while *pė́das* is mixed with *pėdà*). For this reason the end-stressed form, which is secondary, appeared. Two separate models may have been mixed: nomen abstractum "a foundation; earth" ↔ nomen acti "a bundle of grain" and nomen agentis "the lower part of the leg" ↔ nomen acti "a footprint", which is linked morphologically to nomen agentis formations but semantically to nomen abstractum forms.

4. The form described by P. Ruigys *Pẽdai* "footprints", by analogy with Lith. *pė́dos* (nom. pl.), became root-stressed. Such a conclusion can be drawn from the especially frequent presence in Lithuanian dialects of nomen acti *pė́das* "a footprint" being identified with nomen agentis *pėdà* [the "leg" of an active object being one of the parts].

5. The following protosememes have been reconstructed:

5.1. Balt. **pēdā* (f.) "a foot" [the referent of the active class object "a leg"] < **pēdăn* "a leg";

5.2. Balt. n. collect. *padā "imprints of feet on the ground" < *pŏdăn [passive class object] "the imprint of a foot".

6. The words Latv. *pada* "a low place in a field which cannot be plowed" Lbž 183, Latv. *pade* "a grassy place in a wood; a pasture separating two woods; a small pond; (arable) soil covered with rainwater" Pal 176, Vdr 195, Sg 204 and Latv. dial. *påds/pods* "a floor of pressed clay" are not borrowings, but rather ancient Baltic words which have equivalents in Lithuanian dialects.

7. The integral meaning of Lith. *pėdà/pė́da* is "the lower part of a leg", of Lith *pė́das* "a bundle on the ground", and of Lith. *pãdas* "a lower part, a foundation".

8) Lith. *smãkras* // dial. *smakrà* – Latv. *smak(a)rs* // dial. *smakre*:

1. The Eastern Baltic integral sememe "a protrusion of the lower jaw on a human face/animal muzzle, below the lips" has been reconstructed.

2. The nonconformity of the Baltic consonant sequence *s...k* with the satem languages **s...š* [cf. Skt. *śmáśru-* "a mustache, a beard"] may be explained by S. Agrell's hypothesis.

3. Hypothetically, the *ŏ/ā* stem lexical variants meaning "a chin" is a late Eastern Baltic (possibly only Lithuanian) innovation – the feminine Lith. *smakrà* indicates the collective protoform, originating in the masculine form.

9) Lith. *spar̃nas* // dial. *sparnà* – Latv. *spȁrns* // dial. *spȁrna* [Lith. *papar̃tis*; *spar̃vas*, *sparvà*]:

1. The new accentual interpretation of Lith. *spar̃nas* (circumflex instead of acute, i.e. a laryngeal origin *-ár-) offered by R. Derksen does not match other facts of the I-E language – synchronically/ diachronically the lexeme's root is weak, making a laryngeal reconstruction impossible.

2. Lith. *spar̃nas* "the flying organ of a bird or insect" and Lith. dial. *sparnà* "ditto" form an *ŏ/ā* stem variants.

3. The origin of the *ŏ/ā* stem variants can be connected with changes at the semantic level: "feather" ↔ "wing" > "feathers" (collective n.).

4. The until recently postulated g. neutr. prototype of I-E * *spŏrnŏ-* and other nouns derived from this form cannot be argued only with examples from Old Indian and Iranian. In other I-E languages the derivatives of this root function as nomina agentis as well – Toch. A. *ṣpārāñ* "a kind of bird". It may be postulated that such a correlation dates to the I-E protolanguage or to the period of its division into dialects.

In discussing the possibilities of Lith. *papar̃tis* and Lith. *spar̃vas, sparvà* being connected to Lith. *spar̃nas*, the following results have been achieved:

1. Historically, Lith. *papartis* may be understood as a determinative composite (compound): Balt.-Slav. *pă*d- "soil" + Balt.-Slav. *pă*rtā "wings, feathers".

2. The consonantal root structure of different lexemes meaning "a fern" is determined by the action of progressive and/or regressive assimilation.

3. The accentual progression of the name "a fern" may have been influenced by the collective formant -ā́. 4. The protosememe "feathers, wings on the ground (soil)" has been reconstructed.

1. On the basis of Lithuanian dialect data and the material contained in the VDU alphanumeric data, it may be asserted that modern Lithuanian uses only the feminine form meaning of *sparvà* "a fly that attacks domestic animals (*Tabanus bovinus*)". The masculine form *spar̃vas* "ditto" has nearly disappeared.

2. The extensional whole of Lith. *sparvà* is formed by the following meanings: "a stinging, bloodsucking insect (Oestrus)", "a two-winged insect, similar to a fly (*Tabanus*)", "a parasitic insect feeding on human food (its remains)", "an insect that breeds in humid, wooded places". The integral meaning of *sparva* is "a flying insect", and its main denotative components are "irritation", "being stung".

3. A circumflex Eastern Baltic protoform has been reconstructed on the basis of Lith. *spar̃vas*, Latv. *spȁrvs*, beside which existed the feminine gender form **spárvā*.

4. The origin of Lith. *spar̃vas, spárva/sparvà* is connected not with the Lith. verb *spìrti*, but rather the Baltic verb **sper-* "to fly; to hurtle" from which Lith. *spar̃nas* is also derived.

5. The Goth. *sparwa* "a sparrow" is derived from the German **spar-va-* and belongs to the same lexical group as Lith. *sparvà*, *spar̃nas*.

10) Lith. *vė́daras* // dial. *vėdarà* – Latv. *vȩ̂ders* // dial. *vȩ̂dara* – OPr. *weders*:

1. The I-E protoform **u̯eid-erŏ-* "running water" sememe is maintained in Latvian: "a flow of water", "an eddy".

2. This *ŏ/ā* stem variants is very old and reflects the collective EastBalt. **vė́d-erā* "waters".

3. The ancient adjectival Baltic-Slavic meaning "watery" was used in Eastern Baltic languages to change the name of a body part, closely linked to the name of a Slavic tool used for carrying water, i.e. *"a dish for carrying water" → "an internal organ" (in which, in very ancient times, water was carried).

4. Examples of the Baltic strong base have correlates in Latin and Greek, although their origin may be different — Lat. *vē(n)sīca* "a bladder", Gr. ἤνυστρον "the (true) stomach of a ruminant" presuppose the generalization of different declination forms, as this form becomes a thematic case type.

5. The following words have different origins: Lith. *vė́daras* "the abdomen, the intestines; a meal", Lith. dial. *vė́dras* "a storm, a whirlwind", Old Lith. *vė́dra* "ditto".

11) Lith. *žándas* – Latv. *zuôds* // dial. *zuôda*:

1. Lith. *žándas* belongs to the mobile stress paradigm. A secondary acute root may replace the ancient circumflex.

2. Latv. dial. *zuôds* (m.) "a cheek", *zuôda/zuôde* (f.) "ditto" forms the *ŏ/ā* stem lexical variants.

3. The integral sememe of Lith. *žándas*, Latv. *zuôds, zuôda* is "a jawbone = an organ on the side of the face beneath the cheek".

4. The weak base form I-E **gŏn-dh-ŏs* "a jawbone" has been reconstructed.

Conclusions

I. On the basis of analysis of the structural, accentual and semantic peculiarities of *ŏ/ā* stem lexical variants meaning body parts, the following regularities are proposed:

1. Shift at the internal semantic level (a secondary denotation becomes primary) is one of the reasons for the appearance of *ŏ/ā* stem lexical variants meaning body parts.

2. Semantic shifts in *ŏ/ā* stem lexical variants meaning body organs have an influence on changes in a word's accentual paradigm.

3. Barytonesis of the feminine (collective morphologized) form determined the root stress of the secondary masculine plural forms, i.e., analogy occurred: Lith. dial. *smõkra* "the underside of the chin" [= Lith. *smakrà*] ↔ *smãkrai* "ditto"; *spàrnai* "the flange of a spinning-wheel's spool" BzF 174 (LKŽK) ↔ **spā́rna* (Mikulėnienė 1994, 125). The root stress of secondary masculine singular forms was determined by the root-stressed forms of the feminine form: *spárnas* "a wing" J; Latv. *pâds* – *pâda*.

4. Those *ŏ/ā* stem lexical variants meaning body parts whose historicality is undoubted must reflect the form of a root-stressed plural in one or another dialect, even though such a model is not regular and is therefore not included in the LKŽ.

5. The formant *-a*, derived from the I-E collective **-ā*, implies acute metatony and morphological change – the basic root is strengthened (the weak base becomes strong).

II. Having synchronically/diachronically analyzed the lexical variants meaning body parts, the following conclusions are proposed:

1. The following word pairs, which until now have not been considered as morphological variants, are classified as *ŏ/ā* stem variants: Lith. *ãšara* // **ãšaras* "a tear" ← dial. *ãšarai* „tears" (nom.pl., masc.) – Latv. *asara* // dial. *asars*, *asar;*; Latv. dial. *bârds* // *bȁrda*; Latv. *pur̃ns* // *pur̃na*; Lith. *kaktà* // *kãktas* – Latv. *kakts* // dial. *kakta*; Lith. *mėsà* // dial. *mėsas* (nom.sg.); Lith. *spar̃nas* // dial. *sparnà*.

2. It has been determined that certain variants date to the I-E protolanguage, while the others belong to the early or even late periods of the Eastern Baltic pro-

tolanguage and the separate Baltic languages. Therefore the investigated pairs have been grouped into four major chronological strata:

2a. Lexical-semantic variants of the I-E protolanguage: 1) Proto-Lith. **mensa-* "meat", cf. Old Lith. *męsa* "pieces of meat" < I-E **mĕnsŏ-* "a piece of meat" (neutr.), cf. Old Lith. *mensa* "meat", dial. *męsà* „ditto" < I-E **mē(m)s-ā*; 2) Lith. *smãkras* "a chin, a beard" < I-E nomen abstractum [← adj.] (g. neutr.) **smok̂-rŏ-* "ditto" ← *"that which protrudes" = *adj. "ditto", cf. Lith. *smakrà* "a chin, a beard" < *smakrā́* *"jawbones" < I-E collective n. **smok̂-rā* "ditto" ← *adj. *"that which protrudes"; 3) Lith. *spar̃nas* "the flying organ of a bird" // dial. *sparnà* "ditto" – Latv. *spà(r)ns* "a wing" // Old Latv. *spārna* "ditto" (fem.), dial. *spâ(r)na* "ditto" < East Balt. **sparnă-* "a feather, a wing" // **spā́rna* "feathers" < I-E **spŏrnŏ-* "a feather, a wing" // **spŏrnā* "feathers" (> Toch. A. *ṣpārāñ* "a bird");

2b. Lexical-semantic variants of the Baltic-Slavic protolanguage: 1) a. Balt.-Slav. **bŭr-nā́* > Proto-Lith. **burnā́* > 1. Lith. *burnà*; 2. Lith. dial. *bùrna*; [Balt.-Slav. **bŭr-nā́* > Proto-Slav. **bŭrnā́* >] Bulg. *бръна*; b. Balt.-Slav. **pŭr-nā́* > Proto-Balt. **pūrnā́* > 1. Latv. *pur̂na*; [Balt.-Slav. **pŭr-nā́* > Proto-Slav. **pъrna* > Slav. **porna* >] Slov. *perna*; 2) Balt.-Slav. **nagŏ-* "the horny plate at the end of a digit (of the hand or foot)" → Balt.-Slav. **nogh-ā́* > **nagā* "nails" [> collect. **nagā́* "ditto" > "a hoof, a leg"] > Lith. *nãgas* "a horny growth on the end of a human, animal or bird digit" // *nagà* "ditto" – Latv. *nags* "a hand, a finger" // dial. *naga* "ditto" – Old Slav. *nogъtь* "a nail" // r. *ногá* "a leg"; 3) a. Lith. *pãdas* "the foundation of a stove" // *padà* "the lower part; a foundation" Rsn – Latv. *pac* "a foot; the part of a sock covering the foot; the imprint of a foot (in the ground, in snow); white spots (e.g. on the cap of a poisonous mushroom); part of a mechanism" // dial. *pâda* "ditto" [< Balt. n. collect. **padā* "footprints on the ground" < **pŏdăn* [object of the passive class] "an imprint of a foot"] – Slav. **podŭ̏* "a lower part, a foundation", Old Slav. *нóда* (gen. sg.), Serb.-Cr. *pȍda*, Chak. gen.sg. *podà*, Ukr. *noдá*, Serb. *pȍd pȍda* < bl.-sl. **păda-s/*pădā́* < ide. **pĕ̌d-/*pŏ̌d-* "a leg"and I-E **podo-s* (thematic derivative) < I-E **pod-s* "a leg"; b. Lith. *pėdà/pédas* "a footprint" K I 477, II 200[a]; [PŽR] *pédos/pėdaĩ* "ditto" Gr; *péda // pédas* "the lower part of a leg" And; *péda // pédas* "the lower part of a leg" Ppl – Latv. *pę̂ds // pę̂da* "a footprint", Latv. *pę̂ds* ir *pâc* and *pę̂da* = *pâda* "a foot; the part of a sock covering the foot; the imprint of a foot (in the ground, in snow); white spots (e.g. on the cap of a poisonous mushroom); part of a mechanism" – Old Slav. *pěš*, Slov. *pę̂šji*, etc., Serb.-Cr. dial. *pȅd, pyedȁ* "a lower part, a foundation" [< Slav. **pēdŏ-* "the lower part of a leg"] < Balt.-Slav. **pēdŏ // *pēdā* "the lower part of a leg" < I-E **pĕ̌d-*, *pŏ̌d-* (m.) "ditto"; *pedo-m* "a lower part, a foundation"; *pedó-, pĕ̌dā́* "a footprint";

2c. Lexical-semantic variants of the Eastern Baltic protolanguage: 1) Lith. dial. *kãktas*, *-o* “the hind part of the head” ↔ “a forehead”; 2. *kaktas* “a forehead” Ns 1857, 4, 55 // Lith. *kaktà* “the part of the face above the eyes”; Latv. *kakts* // *kakta* “the place where two walls intersect — a corner; in the past, the corner to the left of the entrance to a porch, a door (to the outside); the corners of the eyes, lips or mouth; a wooded place”; 2) Lith. *vė́daras* “an intestine stuffed with a blood-and-flour dough; a sausage” // *vėdarà* “a baked meal of grated potato in a sheep’s stomach”, *vė́dara* “an entree”, *vėdara* “a baked sausage of grains or potatoes” – Latv. dial. *vȩ̂dara/vȩ̂dȩra* “a round or oval-shaped bent part of an object; a protrusion on an internal wall or part of a haystack; food, a meal, an entree”; 3. East Balt. **žăñdŏ-* “a jawbone” = “an organ beneath the cheek, ending in the chin” > East Balt. **žandā́* “jawbones” (n. collectivum) > E. Balt. **žā́ndā* “ditto” > Latv. dial. *zuôds* (m.) “a jawbone”, *zuôda/zuôde* (f.) “ditto”;

2d. Innovative *ŏ* or *ā* stem variants of separate Baltic languages: 1) a. Lith. dial. *ãšarai* (nom. pl. masc.) “tears” Dkš. apparently appeared by analogy with Lith. *veȓksmas*, (pl.) *verksmaĩ*; b. the appearance of Latv. dial. *asaȓ(s)* “a tear” is connected with the late action of analogy with the Latv. *asara* sememe “sweat”, cf. Latv. *sviedri* (pl., masc.) “joy” – Latv. *prieks* (masc.) “hardship” – Latv. *vārgs* (m.), etc.; 2) Latv. dial. *bârds* // *bârda* “the hairiness of the lower part of the face; the hairiness of the lower part of the face; a plant formation (moss, lichen) resembling the hairy part of a human face; a wrinkle (fold) of skin on the lower neck of a bird (usually of the chicken family)” – the form of the *ŏ* stem presupposes Latv. *ķerpis* “lichen” (m.); 3) Latv. dial. *puȓna* // *puȓn(s)* “a muzzle” from Latv. *veĩds* “a face”.

ŠALTINIŲ SĄRAŠAS

AJ – Anupro Jasevičiaus rankraštis.

B – Brodowsky J. *Lexicon Germanico=Lithvanicum et Lithvano=Germanicum* (Vok.-lie. dalies rankraštis, rašytas apie 1740 m.).

Bb – *Bibeles Tai esti: Wisas Szwentas Rasztas Senojo ir Naujojo Testamento į lietuwiszkąją Kalbą iszwerstas*. Mete 1895.

Berg. – Bergmann (jo žodyno rankraščiu naudojosi Ulmanis – žr. ME).

BEŽK – K. Būgos etimologinio žodyno kartoteka, saugoma Lietuvių kalbos instituto Leksikografijos skyriuje.

BNT – *Navias Testamentas Ing Lietuwiſchka Lieſʒuwi perraschitas per Jana Bretkūna Labguwos plebona 1580*. Paderborn, München, Wien, Zürich, 1991.

Britannica – *The new encyclopædia Britannica*. Chicago-Tokyo, 1998.

BsP I-IV – *Lietuviškos pasakos yvairios*. Surinko Dr. J. Basanavičius. I-IV dalis. Chicago, 1903-1905.

Būga I-III – Būga K. *Rinktiniai raštai*, 1-3. Sudarė Z. Zinkevičius. Vilnius, 1958-1961.

BW – Barons Kr. Wissendorffs *Latwju dainas I-VI*. Jelgawâ un Petrogradâ, 1894-1915.

BzF – *Litauische Forschungen. Beiträge zur Kenntniss der Sprache und des Volkstumes der Litauer. Von Adalbert Bezzenberger*. Göttingen, 1882.

BŽ – Baronas J. *Rusų-lietuvių žodynas*. 2 leid. Kaunas, 1933.

C – *Clavis Germanico-Lithvana* (17 a. antrosios pusės rankraštinis dviejų tomų žodynas).

C. – žodžiai, užrašyti Cyrulio (la. Cīruļis) iš Drustėnų: RKr. XV 70-103 – žr. ME.

DA – [S. Daukantas] *Abecieła lĩjtuwiû-kalnienû ĩr źiamajtiû kal̃bos*. 16º. Petropilis, 1842.

DB – [S. Daukantas] *Budą Sanowęs-Lëtuwiû Kalnienû ir Žámajtiû...Jokyb's Łaukys*. Petropîlie, 1845.

DD – Druskininkų dainos. Užrašė J. Balčikonis. Vilnius, 1972 (skaitmuo žymi dainos numerį).

DI I-IV – Endzelīns J. *Darbu izlase*, 1-4. Rīga, 1971-1982.

DK – *M. Daugßa Kathechismas, arba Moksłas kiekwienam krikszionii priwalvs*. Wilniuie, 1595.

DLKŽ^{1,2,3} – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. Vilnius, 1954; 1972; 1993.

DLKŽ^{5} – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas* (kompiuterinis variantas; vyr. red. St. Keinys).

DLKŽČ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, red. prof. J. Balčikonis ir kt. Čikaga, 1962.

Don.Balt. – *Donum Balticum to Professor Christian S. Stang on the occasion of his seventieth birthday 15 March 1970*. Stockholm, 1970.

DP – *Postilla Catholicka...Per Kunigą Mikaloiv Davkszą...*Wilniui, 1599.

DrskŽ – Naktinienė G., Paulauskienė A., Vitkauskas V. *Druskininkų tarmės žodynas*. Vilnius, 1988.

DŠŽ – Grumadienė L., Mikulėnienė D., Morkūnas K., Vidugiris A. *Dieveniškių šnektos žodynas. A-M*. Vilnius, 2005.

DūnŽ – Vitkauskas V. *Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodynas*. Vilnius, 1976.

DŽ – [S. Daukantas] *Dajnes ʒiamaįtiû*. Petrapilis, 1846.

E – Jurgis Elisonas (1889-1946), jo raštai.

EH I-II – Endzelīns J., Hauzenberga E. *Papildinājumi un labojumi K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīcai*, 1-2. Rīgā, 1934-38 (I), 1938-46 (II).

EV I-III – Kagaine E., Raģe S. *Ērģemes izloksnes vārdnīca*, 1-3. Rīga, 1977, 1978, 1983.

Frisk I-II – Frisk H. *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, 1-2. Heidelberg, 1960-1970.

FrŽ – *Frazeologijos žodynas*. Vilnius, 2001.

Fuer 1650 – *Lettisches und Teutsches Wörterbuch zusahmen geschrieben und mit fłiß gesamlet von Christopher Fürecker* (Kristofors Fīrekers) (www.ailab.lv).

Gmž – Gimžauskas S. *Žodžej isz givõs kalbos lietuvių Linkmeniszkiu* (rankraštinis žodynėlis; autorius gyveno 1845-1897 m.).
H – *Vocabvlarium Litthvanico-Germanicvm et Germanico-Litthvanicvm. Darin alle im Neuen Testament und Psalter befindliche Wörter nach dem Alphabeth enhalten sind;...Ausgefertiget von Friederich Wilhelm Haack ...zur Zeit Docente im Littauischen Seminario zu Halle*. Halle, 1730.
Hug. – K. F. J. Hugenberger.
I – Laurynas Ivinskis – jo raštai.
IEW – Pokorny J. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, 1-2. Bern und München, 1959–1969.
ISPL – Ivinskis L. *Słownik polsko-litewski* (nespausdintas; 2688 p. rankraštis saugomas Lenkijos MA bibliotekoje Krokuvoje).
J – *Литовскiй словарь А. Юшкевича съ толкованiемъ словъ на русскомъ и польскомъ языкахъ*. Томъ I. Санктпетербургъ, 1904. Томъ II. Петроград, 1922.
JGr – Явнис К. *Грамматика литовского языка*. Отдѣлъ II. Переводъ грамматики литовскаго языка, исполненный К. Бугой. Петроградъ, 1908-16.
JLD – *Lietuviškos dajnos užrašytos par Antaną Juškėvičę*. 3 tomai. Kazanė, 1880-1882.
JLKV – *Rygiškių Jono Lietuvių kalbos vadovėlis*. Kaunas, 1925.
Jn – Kazimieras Jaunius (1848-1908), jo raštai.
Jrk – *Litauische Märchen und Erzählungen. Aus dem Volke gesammelt und in verschiedenen Dialekten, vornehmlich aber im Galbraster Dialekt mitgeteilt von C. Jurkschat, Pf. Gedruckt im Auftrage der litauisch-litterarischen Gesellschaft zu Tilsit 1898*. Heidelberg, 1898.
JT 1685 – *Tas Jauns Testaments* (www.ailab.lv).
K I-II – Kurschat F. *Deutsch-littauisches Wörterbuch*, 1-2. Halle, 1870-1874.
Karls. – Karlsono (la. Karlsons) iš Naukšėnių duomenys – žr. ME.
KB – *Beiträge zur Kunde der littauischen Sprache von Friedrich Kurschat...Erstes Heft Deutsh-littauische Phraseologie der Präpositionen*. Königsberg, 1843.
KB II – *Zweites Heft: Laut- und Tonlehre der littauischen Sprache*. Königsberg, 1849.
KG – *Grammatik der littauischen Sprache von Dr. Friedrich Kurschat*. Halle, 1876.
Kl. – prof. J. Kaulinio (la. J. Kauliņš) duomenys – žr. ME.
Kos – *Litvanica czyli Wiadomośći o Litwie zebrane przez ...Ambrožego Kossarzewskiego* (rankraštis; autorius [Kašarauskas] gyveno 1821-1880 m.); skaitmenys žymi puslapius.
KpŽ – Vosylytė K. *Kupiškėnų žodynas. A-H*. Vilnius, 2007.
KSŽ – *Senasis Konstantino Sirvydo Žodynas*. Parengė K. Pakalka. Vilnius, 1997.
KŠŽ – Vilutytė A. *Kaltanėnų šnektos žodynas*. Vilnius, 2008.
Kudzinowski I-II – Kudzinowski Cz. *Indeks-słownik do „Daukšos Postilė“*, 1-2. Poznań, 1977.
KV I-II – Reķēna A. *Kalupes izloksnes vārdnīca*, 1-2. Rīga, 1998.
KŽ I-IV – Kuršaitis A. *Lietuvių-vokiečių kalbų žodynas*: 1 – 1968; 2 – 1970; 3 – 1972; 4 – 1973.
L – *Lietuviškos ir angliškos kalbų žodynas*. Sutaisė A. Lalis. Chicago, 1915.
Larousse – *Larousse du XXe siècle en six volumes*. Publié sous la direction de Paul Augé, 1. Paris, 1928.
LATŽ – *Lietuvos TSR administracinio-teritorinio suskirstymo žinynas*, t. 2. Vilnius, 1976.
LD – *Latvju dainas*, Kr. Barona un H. Wissenkorffa izdotos. Ielgavā-Peterburgā, 1894-...
Leskien B – *Die Bildung der Nomina im Litauischen von August Leskien*. Leipzig, 1891.
LE I-XXXVII – *Lietuvių enciklopedija*, 1-37. Bostonas, 1953-1985.
Lettus – Mancelius G. *Lettus „Das ist Wortbuch Sampt angehengtem täglichem Gebrauch der Lettischen Sprache*... Rīga, 1638.
LEV I-II – Karulis K. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*, 1-2. Rīga, 1992.
LEW – Fraenkel E. *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, 1-2. Heidelberg, 1962-1965.
Lex – *Lexicon Lithuanicum* (buvusio Karaliaučiaus archyvo XVII amžiaus rankraštis. Msc. 178[4]).
LEŽ – Smoczyński W. *Słownik etymologiczny języka litewskiego*. Vilno, 2007.

LF – *Lietuvos TSR flora*, t. 5. Vilnius, 1976.
LGL 1685 – *Lettische geistliche Lieder vnd Collecten* (www.ailab.lv).
Līn. – žodžiai, užrašyti Lynio (la. Līniņš) iš Aizputės – žr. ME.
LIV – *Lexikon der indogermanischen Verben*. Wiesbaden, 1998.
Lj – *Nīcas un Bārtas mācītāja Jāņa Langija 1685 gada latviski-vāciskā vārdnīca ar īsu apcer. par J. Langija dzīvi, rakstību un valodu papild. E. Blese*. Rīga, 1936.
LKA I-III – *Lietuvių kalbos atlasas*, 1-3. Vilnius, 1977-1991.
LKE – *Lietuvių kalbos enciklopedija*. Vilnius, 1999.
LKG – *Lietuvių kalbos gramatika*, red. V. Ambrazas. Vilnius, 1994.
LKI I-VI – Zinkevičius Z. *Lietuvių kalbos istorija*, 1-6. Vilnius, 1984-1994.
LKM – Jakaitienė E., Laigonaitė A., Paulauskienė A. *Lietuvių kalbos morfologija*. Vilnius, 1976.
LKT – *Lietuvių kalbos tarmės*. Chrestomatija. Sudarė E. Grinaveckienė ir kt. Vilnius, 1970.
LKŽ I-XX – *Lietuvių kalbos žodynas*, 1-20. Vilnius, 1956-1999.
LKŽK – Lietuvių kalbos instituto Lietuvių kalbos žodyno kartoteka.
LKŽKP – Lietuvių kalbos instituto Lietuvių kalbos žodyno kartotekos papildymai.
Lng – Langius. *Lettisch-deutsches Wörterbuch* (rankraštis).
LPŽ I-II – *Lietuvių pavardžių žodynas*, 1-2. Vilnius, 1985-1989.
LpŽ – Vosylytė K. B. *Lietuvių kalbos palyginimų žodynas*. Vilnius, 1985.
Ls – Lysijus J. *Mažasis Katekizmas*. Vilnius, 1993.
LS – *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Hrsg. Hadumod Bußmann. Stuttgart, 2002.
LT – *Lietuvių tautosaka*, t. 5. Vilnius, 1968.
TA – Lietuvių kalbos instituto Tarmių archyvo kartoteka.
LTE I-XIII – *Lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, 1-13. Vilnius, 1976-1985.
LTT – *Lietuvių tarmių tekstai I*. Vilnius, 1994.
LVDA – *Latviešu valodas dialektu atlants*. Leksika. Rīga, 1999.
LVV I-VIII – *Latviešu literārās valodas vārdnīca*, 1-8. Rīgā, 1972-1996.
LVKŽ – Kuzavinis K., Savukynas B. *Lietuvių vardų kilmės žodynas*. Vilnius, 1994.
LVŽ – *Lietuvos vietovardžių žodynas*, t. 1 (A-B). Vilnius, 2008.
LzP – Lazdynų Pelėda (M. Lastauskienės ir S. Pšibiliauskienės veikalai).
LzŽ – Petrauskas J., Vidugiris A. *Lazūnų tarmės žodynas*. Vilnius, 1985.
M – Miežinis M. *Lietuviszkai-latviszkai-lenkiszkai-rusiszkas žodynas*. Tilžė, 1894.
Mayrhofer I-IV – Mayrhofer M. *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen*, 1-4. Heidelberg, 1956-1980.
Mag. – Magazin, herausgeg. von der lettischliterärischen Gesellschaft, 1828.
Manc 1631 LGL – *Lettische geistliche Lieder vnd Psalmen* (www.ailab.lv).
Manc 1631 LVM – *Lettisch Vade mecum* (www.ailab.lv).
Manc 1637 Sal – *Die Sprüche Salomonis* (www.ailab.lv).
Manc 1654 LP1 – *Lang=gewünschte Lettische Postill* I (www.ailab.lv).
Manc 1654 LP2 – *Lang=gewünschte Lettische Postill* II (www.ailab.lv).
PEŽ I-IV – Mažiulis V. *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*, 1-4. Vilnius, 1988-1997.
ME I-IV – Mūlenbachs K. *Latviešu valodas vārdnīca*, 1-4. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. Rīga, 1923-1932.
MLLG – *Mitteilungen der Litauischen Litterarischen Gesellschaft*, 1-6. Heidelberg, 1883-1912.
MPDP – Matthaeus Praetorius Deliciae Prussicae.
Mž – Mažvydas. *Seniausieji lietuvių kalbos paminklai iki 1570 metams*...Kaunas, 1922.
MŽ – *Littauisch-deutsches und Deutsch-littauisches Wörter-Buch, worinn das vom Pfarrer Ruhig zu Walterkehmen ehemals herausgegebene zwar zum Grunde gelegt, aber mit sehr vielen Wörtern, Redens-Arten und Sprüchwörtern zur Hälfte vermehret und verbessert worden von Christian Gottlieb*

Mielke... Königsberg, 1800. (MŽ I – Littauish-deutsches Wörter-Buch; MŽ II – Deutsch-littauisches Wörter-Buch).
MŽ[2] – Ch. G. Mielcke, jo rankraštinis žodynas.
MžK – [Martynas Mažvydas] *CATECHISMVSA PRAſty Szadei...KARALIAVCZVI*... M.D.XLVII...
MžU – Urbas D. *Martyno Mažvydo raštų žodynas*. Vilnius, 1998.
N – Nesselmann G. H. F. *Wörterbuch der Littauischen Sprache*. Königsberg, 1851.
NdŽ – *Lietuvių rašomosios kalbos žodynas*, 1-5. Lietuviškai-vokiška dalis. Heidelberg, 1932-1968.
NDW – Falk H. S., Torp A. *Norwegish-Danisches etymologisches Wörterbuch*, Bd. 1. Oslo-Bergen, 1960.
Ns – *Nusidáwimai apie Ewangēlijôs Prasiplátinimą tarp Żydû ir Pagonû* – pirmasis lietuvių laikraštis, ėjęs 1832-1914 metais Prūsijoje.
NS – Dr. A. R. Niemio ir Kun. A. Sabaliausko *Lietuvių dainos ir giesmės*, in: *Annales Akademiae scientiarum Fennicae. Ser. B. Tom. VI*; 800.
OA –Palionis J. *Gotfrido Ostermejerio 1775 m. „Agendos“ žodžių bei formų rodyklė*, in: *Lietuvių kalbotyros klausimai XLIII*. Vilnius, 2000.
OsG – *Neue Littauische Grammatik aus Licht gestellt von Gottfried Ostermeyer, der Trempenschen Gemeine Pastore Seniore*...Königsberg, 1791.
P – *PURPURA ISZGANIMA MUKOS JEZUSA Ant Dyinu Deszimtyis Iszdalita Yr pri Ąnt apmyslyiema o Dwasyszkas wargusy patiekas, Nobażnam Skaititojou*. Metusy 1707 nu W.I M X.
PP – Grigas K., Jonynas A. *Patarlės ir priežodžiai*. Vilnius, 1958.
PS. – prof. P. Šmito iš Raunos duomenys – žr. ME.
Ps 1615 – *Psalmen vnd geistliche Lieder* (www.ailab.lv).
PŽ – D. Poškos Lenkų-lotynų-lietuvių kalbų žodynas; autorius gyveno 1765-1830 m.; rankraštis saugomas Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto rankraščių skyriuje.
Q – Buvusio Karaliaučiaus archyvo rankraštinis (vad. Krauzės) vokiškai-lietuviškas XVII a. žodynas, Msc. 83. Autorius nežinomas; rankraštis saugomas Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto rankraščių skyriuje.
RB – L. J. Rhesa *Biblia, Tai esti: Wissas Szwentas Rásztas Séno ir Naujo Testamento, Lietuwiszkay pérstattytas, isz naujo pérweizdėtas Ir ketwirtą Kartą iszspáustas*. Tilžeje, 1824.
R – Philipp Ruhig *Littauisch-Deutsches und Deutsch-Littauisches Lexicon, Worinnen ein hintlänglicher Vorrath an Wörtern und Redensarten, welche sowol in der H. Schrift, als in allerley Handlungen und Verkehr der menschlichen Gesellschaften vorkommen, befindlich ist: Nebst einer historischen Betrachtung der Littauischen Sprache; Wie auch einer gründlichen und erweiterten Grammatick, mit möglichster Sorgfalt, vieljährigen Fleiss, und Beyhülfe der erfahrensten Kenner dieser Sprache gesammelt von Philipp Ruhig*...Königsberg...1747:
R I – *Littauisch-Deutsches Lexicon*.
R II – *Deutsch-Littauisches Lexicon*.
RD – L. Rėzos dainos. Pirmojo lietuviško dainyno III leidimas. M. Biržiškos spaudai parengta. I ir II dalis. Kaunas 1935, 1937 (skaitmenimis nurodyti dainų numeriai).
RgB – Philipp Ruhig. *Betrachtung der littauischen Sprache, in ihrem Ursprunge, Wesen und Eigenschaffen*. Königsberg, 1745.
RHJ – red. Krleža M. *Rječnik hvarskoga jezika*. Zagreb, 2000.
RHS – red. Maretić T. *Rječnik hvarskoga ili srpskoga jezika*, t. 9. Zagreb, 1924-1927.
RHS_1 – red. Maretić T. *Rječnik hvarskoga ili srpskoga jezika*, t. 8. Zagreb, 1917-1922.
РИБ – *Русская Историческая Библиотека*. Москва – žr. Būga RR.
Rkr.Endz. – *Rakstu Krājums, veltījums akadēmiķim profesoram Dr. Janim Endzelīnam viņa 85 dzīves un 65 darba gadu atcerei*. Rīgā, 1959.
Rtr – *Lietuviškai-latviškas žodynas*. Sudarė J. Ryteris. Ryga, 1929.

RtŽ – Rankraštinis rytietiškas žodynėlis, saugomas Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto rankraštyne.
SA – *Senas Aukso Altorius* (bažnytiniai raštai)...Wilniuje 1866 [parašytas kirilica].
Sch – *Litauische Lesebuch und Glossar von August Schleicher*. Prag, 1857.
SD[1] – Pirmasis K. Sirvydo žodynas (apie 1620 m.).
SD[3,5] – Szyrwid C. *Dictionarium trium linguarum*...Tertia editio...Vilnae, 1642; Quinta editio... Vilnae, 1713.
SG I – *Giesmes tikieimvy katholickam pridiarancias*...Auctore Solomone Mozerka Slawoczynski... Vilnae...1646.
SG II – *Antra dalis giesmiv kvr dedase giesmes arba psalmay Dowida* [1-67 psl.]. Trecia dalis giesmiv tułv [68-112 psl.].
SJP – *Słownik języka polskiego* (red. J. Karłowicz, A. Kryńskij, W. Niedźwiedzki). Warszawa, 1904 (t. 3), 1909 (t. 4), 1919 (t. 7).
Skardžius I-V – Skardžius P. *Rinktiniai raštai*, 1-5. Parengė A. Rosinas. Vilnius, 1996-1999.
Skok I-IV – Skok P. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 1-4. Zagreb, 1971-1974.
SLKŽ – Paulauskas J. *Sisteminis lietuvių kalbos žodynas*. Vilnius, 1987.
SPD –Silvestraitis D. (Silvestravičius) *Patarlės ir Dainos*. 1889.
SPS – Szyrwid K. *Punkty kazań*. Wilno (I) 1629; (II) 1644.
SSJ – *Slovník slovenského jazyka*, t. 3. Bratislava, 1963.
St – Stanevičius S. T. *Historia szwenta*. Vilnius, 1823.
SŽ – Lyberis A. *Sinonimų žodynas*. Vilnius, 2002.
Š – *Lietuvių ir rusų kalbų žodynas*. Sudarė D-ras J. Šlapelis. Vilnius, 1921.
ŠT – Dr. A. Šolcas ir J. Talmantas. *Kišeninis vokiškai-lietuviškas žodynas*. 1-asis autorių leidimas, 1929.
ŠŽ – Šlapelio Žodynas (1929 m.).
TA – Lietuvių kalbos instituto Tarmių archyvo kartoteka.
TAA – Lietuvių kalbos instituto Tarmių archyvo kartotekos akcentologijos katalogas.
U – *Lettisch-deutsches Wörterbuch von Bischof Dr. Carl Christian Ulmann*. Riga, 1872.
USJP – *Universalny słownik języka polskiego*, t. 2. Warszawa, 2003.
Vaillant I-V – Vaillant A. *Grammaire comparée des langues slaves*. Paris-Lyon, 1950-1977.
Vd – Vydūnas (tikr. Vilhelmas Storosta (1868-1952 m.)) – jo raštai.
VV I-II – Ādamsons E., Kagaine E. *Vainižu izloksnes vārdnīca*, 1-2. Rīga, 2000.
WEP – *Wielka encyklopedia powszechna*, t. 10. Warszawa, 1967.
WP – *Wolfenbüttelio Postilė*. Parengė J. Karaciejus. Vilnius, 1995.
ZtŽ – Vidugiris A. *Zietelos tarmės žodynas*. Vilnius, 1998.
ZŽ I-III – *Zanavykų šnektos žodynas*, t. 1 (A-K; aut. Švambarytė J., Čepaitienė G.), t. 2, 3 (L-R; S-Ž; aut. Bacevičiūtė R., Petrokienė R., Sakalauskienė V., Vosylytė K.). Vilnius, 2003-2006.
ŽCh I – *1759 metų „Ziwatas“*. Parengė A. Girdenis, P. Skirmantas. Vilnius, 1998.
ŽCh II – *1759 metų „Ziwato“ indeksas*. Parengė A. Girdenis, D. Girdenienė. Vilnius, 1997.
ŽK – LKŽ kartoteka ir jos papildymai.
ŽKD – *Žinia ape gidima ligu Kuno ir duszes. Ape Luteri ir Kalwina*. Wilniuje, 1857.
Žod – Žodinikas Letuwiszkay-Łotiniszkay-Lenkiszkas...Par Kuniga Dominika Sutkiewicze Dominikona tikra Letuwnika su didelu wargiu Isztaysitas [rankraštis 1848].
АОС – *Архангельский областной словарь*, т. 2. Москва, 1982.
АРГ – *Атлас русских народных говоров центральных областей к востоку от Москвы*. Москва, 1957.
БЕР – *Български етимологичен речник*, т. 1. София, 1971.
ВСЯ – *Вопросы славянского языкознания*. Москва, 1954-62.
ГСБМ – *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, т. 3, 21. Мінск, 1983; 2002.

Даль I-IV – Даль Вл. *Толковый словарь живого великорусского языка*, 1-4. Москва, 1989-1991.
МС – Мифологический словарь. Москва, 1990.
ПЯ I-V – Топоров В. Н. *Прусский язык*: Словарь, 1-5. Москва, 1975-1998.
СГГЯ I-IV – *Сравнительная грамматика германских языков*, 1-4, Москва, 1962-64.
СДРЯ – *Словарь древнерусского языка (XI~XIV вв.)*, т. 5. Москва, 2002.
СРЛЯ – *Словарь современного русского литературного языка*, т. 1. Москва, 1963.
СРНГ IV, V – *Словарь русских народных говоров*. Ленинград, 1969, 1970.
СРЯ – *Словарь русского языка XI~XVII вв.*, т. 14. Москва, 1988.
СС – *Старославянский словарь (по рукописям X-XI веков)*. Москва, 1999.
ССРЯ – *Словарь современного русского языка*, т. 5. Москва, 1956.
СЦРЯ – *Словарь церковно-славянского и русскаго языка*, т. 3. Санктпетербургъ 1867-... Leipzig, 1972.
Фасмер I-IV – Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка*, 1-4. Москва, 1986-1987.
ЭСБМ – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы, т. 8. Мінск, 1993.

LITERATŪROS SĄRAŠAS

Ābele A. (1931), Rūjienas izloksnes sekundārās intonācijas, in: *FBR* XI; 84-99.
Agrell S. (1915), *Zur Slavischen Lautlehre*, Leipzig.
Agrell S. (1917), *Slavische Lautstudien*, Lund-Leipzig.
Agrell S. (1919), *Baltoslavische Lautstudien*, Leipzig.
Ambrazas S. (1991), Lietuvių kalbos nomina agentis istoriniai ryšiai su deminutyvais, in: *LKK* XXIX, 4-14.
Ambrazas S. (1992), On the development of nomina collectiva in Baltic languages, in: *LgB* I, 35-48.
Ambrazas S. (1993), *Daiktavardžių darybos raida*, Vilnius.
Ambrazas S. (2000), *Daiktavardžių darybos raida II*, Vilnius.
Ambrazas S. (2000_a), [recenzija] Florilegium Linguisticum. Festschrift für Wolfgang P. Schmid zum 70. Geburtstag, hrsg. von Eckhard Eggers, Joachim Becker, Jürgen Udolph und Dieter Weber, Frankfurt am Main etc., Peter Lang, 1999; 560, in: *Blt* XXXIV(2), 277-279.
Ancītis K. (1977), *Aknīstes izloksne. Izloksnes statika un dinamika; ievads, fonētika, morfoloģija*, Rīga.
Antkowski F. (1956), *La chronologie de la monopftongaison des diphtongues dans les langues indoeuropéennes*, Poznań.
Arumaa P. (1970), Zur Geschichte der baltischen Genera, in: *Don.Balt.,* 22-29.
Augustauskas J. (1989), *Vabzdžių pasaulyje*, Vilnius.
Baldi Ph. (1999), *The foundations of Latin*, Berlin-New York.
Balode S. (2000), *Kalncempju pagasta Kalnamuižas daļas izloksnes apraksts*, Rīga.
Bammesberger A. (1973), *Abstraktbildungen in den baltischen Sprachen*, Göttingen.
Bammesberger A. (1984), *Studien zur Laryngaltheorie*, Göttingen.
Bammesberger A. (1990), *Die Morphologie des urgermanischen Nomens*, Heidelberg.
Bańkowski A. (2000), *Etymologiczny słownik języka polskiego*, 1-2, Warszawa.
Baranowski A. (1920), *Litauische Mundarten*. Band I (Texte). Herausgegeben von F. Specht, Leipzig.
Barauskaitė J. (1982), Kūno dalių pavadinimų stilistinė funkcinė konotacija, in: *Sintaksės ir semantikos klausimai.* Šiauliai; 144-145.
Барроу Т. (1976), *Санскрит*, Москва.
Bartholomae Chr. (1905), *Altiranisches Wörterbuch*, Straßburg.
Bartholomae Chr. (1906), *Zum altiranischen Wörterbuch*, Strassburg.
Baudouin de Courtenay J. (1927), Iiściowość w myśleniu językowem, in: *Symbolae grammaticae in*

honorem Ioannis Rozvadowski. Cracovie.
Beekes R. S. P. (1995), *Comparative Indo-European linguistics*, Amsterdam-Philadelphia.
Bendarczuk L. (1988), Języki celtyckie, in: *Języki indoeuropejskie II*, Warszawa.
Bendarczuk L. (1995), Typologie et isomorphisme du système indo-européen, in: *Analecta Indoeuropaea Cracoviensia* II: Kuryłowicz Memorial Volume. Part One. Ed. by W. Smoczyński. Cracow, 39-47.
Benveniste E. (1935), *Origines de la formation des noms en Indo-Européen*, Paris.
Benveniste E. (1954), Etudes hittites et indo-européennes, in: *BSL* 50, f.1.
Benveniste E. (1954_a), Problemes semantiques de la reconstruction, in: *Word*, vol. 10 (2-3).
Benveniste E. (1984), *Origines de la formation des noms en indo-européen* (cinquième tirage), Paris.
Berneker E. (1895), *Die preussische Sprache,* Bd. 1, Strassburg.
Bezzenberger A. (1883), Grammatische Bemerkungen 6, in: *Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen* VII, 66-68.
Bezzenberger A. (1885), *Lettische Dialekt-Studien*, Göttingen.
Bezzenberger A. (1896), [recenzija] Hermann Hirt. Der indogermanische Akzent. Ein Handbuch. Straßburg, 1895, in: *Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen* XXI*,* 281-316.
Bilkis L. (2008), *Lietuvių helonimų daryba. Priesaginiai ir priesagėtieji helonimai*, Vilnius.
Blažek V. (1998), Old Prussian bird names, in: *Colloquium Pruthenicum secundum*. Ed. W. Smoczyński. Kraków, 7-23.
Blažienė G. (1998), Die altpreußischen Orstnamen anthroponymischer Herkunft, in: *Colloquium Pruthenicum Secundum*. Ed. W. Smoczyński. Kraków, 25-37.
Blažienė G. (2000), *Die baltischen Ortsnamen im Samland*, Stuttgart.
Blažienė G. (2005), *Baltische Ortsnamen in Ostpreußen*, Stuttgart.
Boisacq E. (1916), *Dictionaire etymologique de la langue grecque*, Paris.
Bonfante G. (1995), La posizione preistorica del Bàltico, in: *Res Balticae* 1995; 7-11.
Borgstrøm C. Hj. (1949), Thoughts about Indo-European vowel Gradation, in: *Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap* 15, Oslo, 137-187.
Borgström C. Hj. (1954), Internal reconstruction of Pre-Indo-European word forms, in: *Word,* vol. 10 (№ 2-3). New York, 275-287.
Boryś W. (1992), Z nawiązań leksykalnych południowosłowiańsko-bałtyckich: sch. i słń. *ježa* = lit. *ežià*, łot. *eža*, in: *Colloquium Pruthenicum Primum. Warszawa*, 129-134.
Breidaks A. (1972), Latgalisko izlokšņu prosodijas jautājumi, in: *Veltījums akadēmiķim Jānim Endzelīnam*. Rīgā, 89-107.
Brugmann K. (1902), *Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen*, Bd. 1, Strassburg.
Brugmann K. (1903), *Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen*, Bd. 2, Strassburg.
Brugmann K., Delbrück B. (1897-1916), *Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*, 1-2. 2 Aufl., Strassburg.
Brückner A. (1877), *Die slavischen Fremdwörter im Litauischen*, Weimar.
Brückner A. (1957), *Stownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa.
Brundzāte G. (1975), Mūsdienu i-celma lietvārdu dzimtes un celma formu pārmaiņas latviešu rakstu valodā, in: *Latvijas PSR ZA vēstis*, N 2(331), 105-114.
Brundzāte G. (1975_a), Lielvārda dzimtes variantu stilistiskā un semantiskā diferenciācija latviešu valodā, in: *Latvijas PSR ZA vēstis,* N 4(333), 101-109.
Buch T. (1961), *Die Akzentuierung des Christian Donelaitis*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
Buch T. (1998), *Opuscula Lithuanica*, Warszawa.
Buck C. D. (1928), *Introduction to the study of the Greek dialects*, Boston-San Francisco.
Būga K. (1908), *Aistiški studijai I*, Peterburgas.
Buivydienė R. (1997), *Vedybų giminystės pavadinimai*, Vilnius.

Bušs O. (1987), Personvārdu izmantojums latviešu mūsdienu dzejā, in: *Onomastikas apcerējumi*. Rīga, 213-242.
Bušs O. (1993), Somijas uzvārdu saraksts baltu valodu pētnieka lasījumā, in: *LKK* XXXII, 15-20.
Butkus A. (1995), *Lietuvių pravardės*, Kaunas.
Carruba O. (1981), Pleneschreibung und Betonung im Hethitischen, in: *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung*. Bd. 95, Heft 2. S.; 232–248.
Chantraine P. (1948), *Grammaire homérique I*, Paris.
Chantraine P. (1953), *Morphologie historique du Grec*, Paris.
Clackson J. (2002), Composition in Indo-European languages, in: *Transitions of the Philological Society* 100:2, Oxford (USA), 163-167.
Collinge N. E. (1985), *The laws of Indo-European*, Amsterdam-Philadelphia.
Curtius G. (1970), *Studien zur griechischen und lateinischen Grammatik*, Leipzig.
Čop B. (1992), Quelques réflexions sur le vocalisme Indo-Européen, in: *Ponto-Baltica* 1991/4. Accademia Toscana di Scienze e Lettere la Colombaria Fondazione Europea Dragan. Milano, 7-35.
Dambe V. (1987), Ieskats Latvijas PSR hidronīmu semantikā, in: *Onomastikas apcerējumi*, Rīga, 32-47.
Danka I. R. (1986), Języki anatolijskie, in: *Języki indoeuropejskie* I, Warszawa.
Darden B. J. (1982), Reflexes of I.E. barytones among Balto-Slavic and Slavic substantives, in: *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics* XXV/XXVI, 99-107.
Deltuvienė D. (2002), Zu einigen Ortsnamen Klein Litauens, in: *Namenkundliche Informationen* 79/80. Leipzig, 261-284.
Derksen R. (1996), *Metatony in Baltic*, Amsterdam-Atlanta.
Derksen R. (1998), Lithuanian *mėsà*, in: *ReB* 1998; 131-137.
Derksen R. (2003), On the reception of Winter's law, in: *Blt* XXXVII(1), 5-13.
Dougherty R. (1974), What explanation is and isn't, in: *Explaining Linguistic Phenomena*. Washington, 1974
Drėgūnienė V. (1994), Lietuvių kalbos indo dalių pavadinimai, in: *LKK* XXXI, 106-112.
Duridanov I. (1969), *Thrakisch-Dakische Studien*, Sofia.
Eckert R. (1969), Zu einigen kontinuanten indoeuropäischer Heteroklita im baltichen, in: *Blt* V(1), 7-15.
Eckert R. (1969_a), Zu einigen Problemen der indogermanischen Stammbildung, in: *Wissenschaftlische Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin, Ges-Sprachw*. R. XVIII, 309-312.
Eckert R. (1971), *Baltische Studien*, Berlin.
Eckert R. (1983), *Die Nominalstämme auf -i im Baltischen unter besonderer Berücksichtigung des slawischen. Linguistische Studien*. Berlin, 1983.
Eidukaitienė E. (1963), Daiktavardžių linksniavimas Skapiškio tarmėje, in: *Klb* IX, 50-61.
Endzelin J. (1922), *Lettische Grammatik*, Riga.
Endzelīns J. (1927), *J. Endzelīna lekcijas per baltu valodu salīdzīnamo gramatiku*. Uzraktījusi M. Endzelīne, Rīgā.
Endzelīns J. (1933), *Balticoslavica I*, Wilno.
Endzelins J. (1935), Zum o für a im Elbinger Vokabular, in: *StB* V, 94-98.
Endzelīns J. (1943), *Senprūšu valoda*, Rīga.
Endzelīns J. (1951), *Latviešu valodas gramatika*, Rīga.
Endzelīns J. (1956), *Latvijas PSR vietvārdi*, sj. 1, Rīgā.
Endzelynas J. (1957), *Baltų kalbų garsai ir formos*, Vilnius.
Endzelīns J. (1961), *Latvijas PSR vietvārdi*, sj. 2, Rīgā.
Fennell T. G. (1997), *Fürecker's dictionary: The first manuscript*, Rīga.
Fennell T. G. (1998), *Fürecker's dictionary: The second manuscript*, Rīga.

Fodor I. (1959), The origin of the Grammatical Gender, in: *Lingua* 8, 1-41; 186–214.
Frenkelis E. (1969), *Baltų kalbos*, Vilnius.
Furdal A. (1964), *O przyczynach zmian głosowych w języku polskim*, Wrocław.
Garšva K., Stoskeliūnaitė B., Vaina J. (1991), Punsko šnektos skirtumų žodynas, in: *LKK* XXIX; 32–46.
Gauthiot R. (1903), *Le parler de Buividze*, Paris.
Georgiev V. (1981), *Introduction to the history of the Indo-European languages*, Sofia.
Gerullis G. (1922), *Die altppreußischen Orstnamen*, Berlin.
Gerullis J., Stang Chr. (1933), *Das Fischerlitauisch in Preussen*, Kaunas.
Girdenis A. (1972), Lietuvių kalbos vardažodžio priesagų kirčio susiformavimas, in: *Blt* I priedas, 66-72.
Girdenis A. (1996), *Taip šneka tirkšliškiai. Šiaurės žemaičių telšiškių tarmės tekstai su komentarais*, Vilnius.
Girdenis A. (2001), *Kalbotyros darbai III*, Vilnius.
Girdenis A. (2006), Šiaurės žemaičių mẽ·sà „mėsa“ – veldinys iš *mensá̄?, in: *Blt* XLI(2), 187-203.
Girdenis A., Mažiulis V. (1994), Baltų kalbų divergencinė chronologija, in: *Blt* XXVII (2), 4-12.
Girdenis A., Riaubiškytė S. (1981), Viena šiaurės žemaičių ir prūsų fonetikos paralelė, in: *Blt* XVII(1), 92-95.
Graudiņa M. (1961), Latvijas PSR dialektologu ekspedīcijas 1960. gadā, in: *LKK* IV, 1961; 185-193.
Graudiņa M. (1977), Dažas vārdu radniecības problēmas (pēc dialektu atlanta materiālem), in: *Blt* II priedas, 70-73.
Grinaveckienė E. (1957), Mituvos upyno tarmės fonetika, in: *LKK* I, 119-180.
Grinaveckienė E. (1960), Mituvos upyno tarmės daiktavardis, in: *LKK* III, 161-174.
Grinaveckienė E. (1962), Kai kurios lietuvių kalbos tarmių ypatybės, in: *LKK* V, 147-169.
Grinaveckienė E. (1991), Buivydiškių apylinkių (Vilniaus raj.) lenkų šnektos lituanizmai, in: *LKK* XXIX, 47-64.
Grinaveckienė E. (1994), Leksiniai Šaltinių šnektos savitumai, in *LKK* XXXI, 113-124.
Grinaveckis V. (1961), Kirčio atitraukimas ir nukėlimas lietuvių kalbos tarmėse, in: *LKK* IV, 117-140.
Grivaveckis V. (1972), Pluoštas žemaičių žodžių, in: *Kalbos kultūra* 22, Vilnius; 69-75.
Grivaveckis V. (1973), *Žemaičių tarmių istorija*, Vilnius.
Grinaveckis V. (1973_a), Kirčiavimo sistemos reikšmė kirčio atitraukimui, in: *Blt* IX(2), 151-160.
Güntert H. (1916), Zur o-Abtonung in den indogermanischen Sprachen, in: *IF* 37.
Güntert H. (1916_a), *Indogermanische Ablautprobleme*, Straßburg.
Haiman J. (1985), *Natural Syntax: Iconicity and Erosios*, Cambridge.
Hamp E. P. (1970), Produktive suffix ablaut in Baltic, in: *Blt* VI(I), 27-32.
Hamp E. P. (1974), Lith. *nasraĩ*, slav. *nozd()ri*, G. K. ῥίς, in: *Blt* X(I), 69-72.
Handke K. (1976), *Budowa morfologiczna i funkcje compozitów polskich*, Wrocław-Warszawa.
Hansson G. (1993), Litauisch nãmas – namaĩ: evidenz gegen *damas, in: *Linguistic and Oriental Studies from Poznań II. Contributions to Baltic Linguistics*, Poznań, 53-56.
Herej-Szymańska K. (2000), Z dziedzictwa indoeuropejskiego w słowiańskiej terminologii anatomicznej, in: *Studia Etymologica Brunensia* I. Praha, 177-181.
Hilmarsson J. (1996), *Materials for a Tocharian Historical and Etymological Dictionary*, Reykjavík.
Hinze Fr. (1985), Die nehrungskurischen Bezeichungen des Hausgeflügels und der Wild-Avifauna im Kontext der baltischen Sprachen, in: *Linguistische Studien. Reihe A Arbeitsberichte* 128. Berlin, 100-154.
Hirt H. (1900), *Der indogermanischen Ablaut*, Strassburg.
Hirt H. (1902), *Handbuch der griechischen Laut- und Formenlehre*, Heidelberg.
Hirt H. (1914), *Fragen des Vokalismus und der Stammbildung im Indogermanischen*, Straβurg.
Hirt H. (1921), *Indogermanische Grammatik*, Bd. 2, Heidelberg.

Hirt H. (1928), *Indogermanische Grammatik*, Bd. 4, Heidelberg.
Hirt H. (1929), *Indogermanische Grammatik*, Bd. 5, Heidelberg.
Hjelmslev L. (1932), *Études baltiques*, Copenhague.
Hjelmslev L. (1936-1937), Accent, intonation, quantité, in: *Studi Baltici* 6; 1-57.
Holzer G. (2000), Baltisch-slavische Lexik in den Lautungen von 600 n. Chr. (Entwurf einer Rekonstruktion), in: *Studia Etymologica Brunensia* I. Praha; 287-294.
Imbrazienė B. (1990), *Lietuvių kalendorinės šventės*, Vilnius.
Young St.R. (1994), Endzelin's law and the acute tone in Latvian, in: *LgB* 3; 101-108.
Isajinas V. N. (1964), *Botanika*, Vilnius.
Jakaitienė E. (1972), Dėl priesaginių veiksmažodžių darybinių reikšmių, in: *Blt* VIII(1); 49-55.
Jakaitienė E. (1980), *Lietuvių kalbos leksikologija*, Vilnius.
Jakaitienė E. (1988), *Leksinė semantika*, Vilnius.
Jakaitienė E. (2003), Homonimija paraleliniuose lietuvių kalbos žodynuose, in: *Leksikografijos ir leksikologijos problemos*. Vilnius; 70-79.
Jašinskaitė I. (1957), Kirtis, priegaidė ir jų poveikis vokalizmui Biržų tarmėje, in: *LKK* I; 189-195.
Job M. (1999), Zur semantischen Vorgeschichte von lit. smãkras „Kinn", in: *Florilegium Linguisticum*. Festschrift für Wolfgang P. Schmid zum 70. Geburtstag, hrsg. von Eckhard Eggers, Joachim Becker, Jürgen Udolph und Dieter Weber, Frankfurt am Main etc., Peter Lang, 1999; 251-266.
Jokl N. (1924), *Albaner/Reallexikon der Vorgeschichte*, Bd. 1. Hsg. von A. Ebert.
Jakobson R. (1980), *The framework of language*, Ann Arbor.
Jakobsohn H. (1922), *Arier und Ugrofinnen*, Göttingen.
Jonikas P. (1939), *Pagramančio tarmė*, Kaunas.
Kabašinskaitė B. (1998), *Lietuvių kalbos liaudies etimologija ir artimi reiškiniai*, Vilnius.
Kabelka J. (1982), *Baltų filologijos įvadas*, Vilnius.
Kabelka J. (1987), *Latvių kalba*, Vilnius.
Kagaine E. (1992), *Semantiskie dialektismi Ziemeļrietum-Vidzemes izloksnēs*, Rīga.
Karaliūnas S. (1968), Kai kurie baltų ir slavų seniausiųjų santykių klausimai, in: *LKK* X, 7-187.
Karaliūnas S. (1968_a), Baltų ir slavų seniausiųjų santykių klausimu (2. Hirto dėsnis), in: *MA Darbai,* t. 3(28); 91-95.
Karaliūnas S. (1970), Lietuvių-latvių etimologijos, in: *Blt* VI(2), 203-212.
Karaliūnas S. (1970_a), Baltų ir slavų seniausiųjų santykių klausimu (3. Baltų ir slavų kalbų intonacijos ir jų kilmė), in: *MA Darbai,* t. 2(33); 143-152.
Karaliūnas S. (1973), Lietuvių kalbos i̯o-kamienių veiksmažodžių istorija, in: *LKK* XIV, 7-150.
Karaliūnas S. (1987), *Baltų kalbų struktūrų bendrybės ir jų kilmė*, Vilnius.
Karaliūnas S. (1991), Kalbotyros pastabos, in: *LKK* XXIX, 65-79.
Karaliūnas S. (1995), Lithuanian *ámžius*, in: *LgB* IV, 1995; 135-140.
Kardelytė J. (1975), *Gervėčių tarmė*, Vilnius.
Karstien H. (1971), *Infixe im Indogermanischen*, Heidelberg.
Kaukienė A. (1994), *Lietuvių kalbos veiksmažodžio istorija I*, Klaipėda.
Kaukienė A. (1999), Prūsų kalbos u-kamienas, in: *Vakarų baltų kalbos ir kultūros reliktai III*. Klaipėda; 20-30.
Kazlauskas J. (1959), Daiktavardžių (i)u linksniavimo nykimas, in: *LKK* II, 17-45.
Kazlauskas J. (1968), *Lietuvių kalbos istorinė gramatika*, Vilnius.
Kindersley D. (2002), *Gyvūnai*, Vilnius.
Kiparsky V. (1963), *Russische historische Grammatik*, Bd. 1, Heidelberg.
Kiparsky V. (1968), Slavische und baltische b/p-Fälle, in: *Scando-slavica* 14; 73-97.
Kiparsky P., Halle M. (1977), Towards a reconstruction of the Indo-European accent, in: *Studies in stress and accent*. California, 209-238.

Klemensiewicz Z. (1974), *Historia języka polskiego*, Warszawa.
Kluge Fr. (1911), *Elemente des Gotischen*, Strassburg.
Kluge Fr. (1975), *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 21 unveränderte Aufl. Bearb. von Mitzka, Berlin-New York.
Kluge Fr. (2002), *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Bearbeitet von E. Seebold, Berlin-New York.
Knobloch J. (1954), La voyelle thématique -e/-o- serait-elle un indice d'objet indo-européen, in: *Lingua* 3(3).
Kokare E. (1980), *Latviešu un lietuviešu sakāmvārdu paralēles*, Rīga.
Kolbuszewski S. F. (1970), Einige slawische Wörter in den sog. Ostlettischen Mundarten, in: *Don. Balt.*, 273-279.
Kondratiuk M. (1985), Elementy bałtyckie w toponimii i mikrotoponimii regionu Białostockiego, in: *Prace Slawistczne* XLI, Wrocław.
Kortlandt F. (1975), *Slavic accentuation*, Lisse.
Kortlandt F. (1977), Historical laws of Baltic accentuation, in: *Blt* XIII (2); 319-330.
Kortlandt F. (1985), Long vowels in Balto-Slavic, in: *Blt* XXI (2); 112-124.
Krahe H. (1985), *Indogermanische Sprachwissenschaft*, Berlin.
Kregždys R. (2003), Dėl lie. *spar̃nas* ir Pabaltijo finų *perna* „blužnis", in: *Blt* XXXVII (1); 34.
Kregždys R. (2003$_a$), Dėl lie. *ãmas*, in: *Blt* XXXVII (2); 269-272.
Kregždys R. (2004), Lie. *barzdà* „barba": samplaikos *-zd-* kilmės klausimu, in: *Acta Linguistica Lithuanica* LI, 15-27.
Kregždys, R. (2005), *The hereditary names of body parts (with ŏ/ā Stems) in Baltic languages*. A Summary of Doctoral Dissertation. Vilnus; 1-31.
Kregždys R. (2006), Prūsų nom. prop. *Borssythe*, in: *Baltų onomastikos tyrimai*, Vilnius, 158-168.
Kregždys, R. (2006$_a$), Were the Baltic and Slavic names of the "Filix" fern taboo?, in: *Acta Baltico-Slavica* 30, Warszawa; 135-143.
Kregždys, R. (2008), Lie. *vė́daras*, la. *vȩ̂ders*, pr. *weders* kilmė, in: *Tarptautinė Kazimiero Būgos konferencija: etimologija ir onomastika. Pranešimų tezės*. Vilnius; 13-14.
Kregždys R. (2008$_a$), Teonimų, minimų „Sūduvių knygelėje", etimologinė analizė – dievybių funkcijos, hierarchija: *Bardoayts, Gardoayts, Perdoyts*, in: *Res humanitariae* IV. Klaipėda; 79-106.
Kregždys, R. (2009), Nomina collectiva formanto **-ā* įtaka ŏ/ā kamienų variantų, reiškiančių kūno dalis, akcentinei raidai. Nomina collectiva pliuralizacijos ir akcentinės kaitos sąsajos, in: *Garsas ir jo tyrimo aspektai: metodologija ir praktika*. Vilnius; 135-160.
Kregždys R. (2009$_a$), Ide. suff. **-ko-* semantinė sklaida baltų kalbose, in: *Res humanitariae* VI, Klaipėda; 112-132.
Kregždys R. (2010), Baltiškųjų teonimų perteikimo ir dievų funkcijų nustatymo problematika Jano Łasickio veikale „De Diis Samagitarvm Cæterorvmque Sarmatarum, & falſorum Chriſtianorum. Item de religione Armeniorum": *Salaus, Klamals, Atlaibos, Tawals*, in: *Perspectives of Baltic Philology. International conference abstracts*, Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu; 51-52.
Kronasser H. (1966-1987), *Etymologie der hetitischen Sprache*, 1-2, Wiesbaden.
Kronasser H. (1966), Heth. *eku-* „trinken" und andere Archaismus des Hethitischen, in: *ABSl* III.
Kuryłowicz J. (1927), ə indo-européen et ḫ hittite, in: *Symbolae Grammaticae in honorem Ioannis Rozwadowski* I. Cracoviae, 1927; 95-104.
Kuryłowicz J. (1935), *Études indoeuropéennes I*, Kraków.
Kuryłowicz J. (1949), La nature des proces dits analogiques, in: *Acta Linguistica* V, Copenhague, 15-37.
Kuryłowicz J. (1952), *L'accentuation des langues indo-européennes. Le balto-slave*, t. 3, Kraków.
Kuryłowicz J. (1956), *L'apophonie en indo-européen*, Wrocław.

Kuryłowicz J. (1958), *L'accentuation des langues indo-européennes*, Wrocław- Kraków.
Kuryłowicz J. (1962_a), Probleme der indogermanischen Lautlehre, in: *II Fachtagung für indogermanische und allgemeine Sprachwissenschaft.* Innsbruck, 107-115.
Kuryłowicz J. (1964), *The inflectional categories of Indo-European*, Heidelberg.
Kuryłowicz J. (1977), *Problèmes de linguistique Indo-Européenne*, Warszawa.
Kurschat A. (1968-1973), *Litauische-deutsches Wörterbuch*, Göttingen.
Laroche E. (1956), Notes de toponymie anatolienne, in: ΜΝΗΜΗΣ ΧΑΡΙΝ. *Gedenkschrift für P. Kretschmer*, 1-2. Wien.
Lasickis J. (1969), *Apie Žemaičių, kitų Sarmatų bei netikrų krikščionių dievus*. Parengė J. Jurginis, Vilnius.
Laučka A. (1971), *Senųjų germanų kalbų fonologinės ir gramatinės sandaros bruožai*, Vilnius.
Laumane B. (1996), *Zeme, jūra, zvejvietas. Zvejniecības leksika Latvijas piekrastē*, Rīga.
Lazauskaitė V. (1998), Dėl dviskiemenių a-kamienių daiktavardžių kirčiavimo variantų pietinėse aukštaičių tarmėse, in: *Lietuvių kalba: tyrėjai ir tyrimai. Kazimiero Jauniaus 150-osioms gimimo ir 90-osioms mirties metinėms paminėti*. Konferencijos pranešimų tezės 1998 m. spalio 22-23 d. Vilnius; 27-28.
Lazauskaitė-Ragaišienė V. (2000), Dėl dviskiemenių *ā* kamieno daiktavardžių kirčiavimo variantų pietinėse aukštaičių tarmėse, in: *IX tarptautinis baltistų kongresas*, Rīga; 174-175.
Lazauskaitė-Ragaišienė V. (2004), Dviskiemenių *ā* kamieno daiktavardžių kirčiavimo variantai pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių šnektose, in: *Baltų ir kitų kalbų fonetikos ir akcentologijos problemos*. Vilnius, 2004; 126-138.
Lekavičius A. (1989), *Vadovas augalams pažinti*, Vilnius.
Leščinskas A., Pileckis S. (1967), *Vadovas Lietuvos vabzdžiams pažinti*, Vilnius.
Lehmann W. P. (1955), *Proto-Indo-European Phonology*, Texas, Austin.
Lehmann W. P. (1958), On earlier stages of the Indo-European nominal inflection, in: *Language* 34(2), 179-202.
Lehr-Spławiński T. (1928), Najstarsze prasłowiańskie prawo cofania akcentu, in: *Symbolae Grammaticae in honoris Ioannis Rozwadowski* II, Cracoviae; 85-101.
Lehr-Spławiński T. (1963), Z rozważań o powstaniu akcentuacji połabskiej, in: *Studia z flologii polskiej i słowiańskiej* 4, Warszawa.
Leskien A. (1963), *Die Declination im Slawisch-Litauischen und Germanischen*, Leipzig.
Leumann M. (1952), Vokaldehnung, Dehnstufe und vr̥ddhi, in: *IF* 61; 1-16.
Leumann E., Leumann J. (1907), *Etymologishes Wörterbuch der Sanskrit Sprache*, Leipzig.
Levin J. F. (1974), *The Slavic element in the Old Prussian Elbing Vocabulary*, Berkeley-London.
Linde M. S. B. (1811), *Słownik języka polskiego*, II (2), Warszawa.
Lindemann F. O. (1970), *Einfürung in die Laryngaltheorie*, Berlin.
Liukkonen K. (1999), *Baltisches im Finnischen*, Helsinki.
Lyberis A. (1972), Metatonijos reiškiniai vediniuose, in: *Kalbos kultūra* XXII. Vilnius, 1972; 43-48.
Lohmann J. (1932), *Genus und Sexus*, Göttingen.
Macdonell A. A. (1910), *Vedic Grammar*, Strassburg.
Machek V. (1957), *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha.
Machek V. (1966), Lituanien *pa-* et *põ*, in: *Klb XIV*; 93-99.
Machek V. (1971), *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha.
Maciejauskienė V. (1991), *Lietuvių pavardžių susidarymas*, Vilnius.
Maciejauskienė V. (1993), Kriaunų parapijos XVII-XVIII a. asmenvardžiai, in: *LKK* XXXII; 34-99.
Mareš F. V. (1967), K metodice etymologického bádáni: Etymologie některých slovanských pojmenování ptaků onomatopoického původu, in: *Slavia* XXXVI. Praha; 345-373.
Marstrander C. J. (1919), *Caractère indo-européen de la langue hittite*, Christiania.
Martinet A. (1953), Non-apophonic o-vokalism in Indo-European, in: *Word* 9 (3), New York; 253-267.

Martinet A. (1955), *Economie des changements phonétique*, Berne.
Martinet A. (1982), Bilinguisme et diglossie: Les avatars d'une dichotomie ambigue, in: *La linguistique*, vol. 18.
Marvan J. (1970), Inflectional structure of the lithuanian noun, in: *Don.Balt*.; 313-321.
Matasović R. (1998), The Proto-Indo-European Heteroclita in Balto-Slavic, in: *Wiener slavistisches Jahrbuch XLIV*. Wien; 121-127.
Mathiassen T. (1970), Baltisch und Slavisch. Zur Chronologie und Bedeutung der Kürzung langer Diphtonge, in: *Don.Balt*., 322-333.
Mathiassen T. (1974), *Studien zum slavischen und indoeuropäischen Langvokalismus*, Oslo.
Mažiulis V. (1964$_a$), Linguistic notes on Baltic Ethnogenesis, in: *XII международный конгресс антропологов и этнографов,* Москва.
Mažiulis V. (1966), *Prūsų kalbos paminklai*, Vilnius.
Mažiulis V. (1970), *Baltų ir kitų indoeuropiečių kalbų santykiai (Deklinacija)*, Vilnius.
Mažiulis V. (1981), *Prūsų kalbos paminklai II*, Vilnius.
Mažiulis V. (1994), Dėl prūsų grafinių taisymų, in: *Blt* XXVII(2); 57-60.
Mažiulis V. (1999), Dėl prūsų vokalizmo istorijos, in: *Vakarų baltų kalbos ir kultūros reliktai* III, Klaipėda, 14.
Mažiulis V. (2004), *Prūsų kalbos istorinė gramatika*, Vilnius.
Meillet A. (1926), *Linguistique historique et linguistique général*, Paris.
Meillet A. (1931), Théorie du rythme et du ton en indo-européen, in: *BSL* 31 (1); 1-7.
Meillet A. (1931$_a$), Essai de chronologie des langues indoeuropéennes. La théorie du féminin, in: *BSL* 32 (1); 1-28.
Meillet A. (1931$_b$), Caractère secondaire du type thématique indo-européen, in: *BSL* 32 (1); 194-202.
Meillet A. (1931$_c$), *Grammaire du Vieux-Perse*, Paris.
Meillet A. (1937), *Introduction à l' étude comparative des langues indoeuropéennes*, Paris.
Meyer G. (1892), Albanesische Studien III, in: *Sitzungsberichte der Akad. der Wissensch. in Wien. Philos-hist. Kl.*, Bd. 125, Wien.
Melchert H. C. (1994), *Anatolian historical phonology*, Amsterdam-Atlanta.
Mikulėnienė D. (1982), *Metatonija*, Vilnius.
Mikulėnienė D. (1982), Metatonija morfonologijos požiūriu, in: *Klb* XL (1); 45-51.
Mikulėnienė D. (1992), Priešdėlio **pā-* raida išvestiniuose daiktavardžiuose, in: *Lietuvių kalbos tarmės ir jų tyrinėjimai. Praeitis ir dabartis*. Konferencijos tezės. Vilnius; 12-13.
Mikulėnienė D. (1994), Linksniuojamųjų priešdėlio **pă-* vedinių kirčiavimas, in: *LKK* XXXIV; 118-129.
Mikulėnienė D. (1994$_a$), Dėl ŏ-kamienių daiktavardžių raidos, in: *Lietuvių kalba: tyrėjai ir tyrimai*. Konferencijos pranešimų tezės. Vilnius; 17-18.
Mikulėnienė D. (1996), Dėl linksniuojamųjų žodžių kirčiavimo variantų pietinėse aukštaičių tarmėse, in: *LKK XXXVI*; 148-155.
Mikulėnienė D. (1997), Dėl cirkumfleksinės metatonijos dūriniuose, in: *VIII tarptautinis baltistų kongresas*. Vilnius; 99-100.
Mikulėnienė D. (1998), Dėl cirkumfleksinės metatonijos lietuvių kalbos dūriniuose, in: *Blt* XXXIII(1); 59-64.
Mikulėnienė D. (2000), Dėl cirkumfleksinės metatonijos lietuvių ir latvių kalbose, in: *Baltistica IX (tarptautinis baltistų kongresas)*. Rīga; 201-202.
Mikulėnienė D. (2003), Diachroniniai metatonijos tyrimai, in: *Lituanistica* 4 (56); 41-59.
Mikulėnienė D. (2005), *Cirkumfleksinė metatonija lietuvių kalbos vardažodiniuose daiktavardžiuose ir jos kilmė*, Vilnius.
Milewski T. (1936), *L' indo-hittite et l' indo-européen*, Cracovie.
Milewski T. (1966), Przyczynki do akcentologii bałtosłowiańskiej, in: *ABSl* III.

Milewski T. (1969), *Z zagadnień językoznawstwa ogólnego i historycznego*, Warszawa.
Miliūtė-Chomičenkienė A. (1990), Baltų-slavų-tocharų leksikos gretybės, in: *Blt* XXVI(2); 135-143.
Nemec I. (1980), *Rekonstrukce lexikalniho vyvoje*, Praha.
Nepokupnas A. (1983), *Baltai slavų giminaičiai*, Vilnius.
Nesselmann G. H. F. (1851), *Wörterbuch der Littauischen Sprache*, Königsberg.
Nieminen E. (1922-1923), Der urindogermanische Ausgang *-ăi* des Nominativ-Akuzativ Pluralis des Neutrums im Baltischen, in: *Annales Akademiae Scientiarum Fennicae*. Seria B, T. 16, Helsinki.
Nilsson T. K. (1998), Baltische Sprache mit deutscher Feder, in: *Colloquium Pruthenicum Secundum*. Kraków; 120-131.
Novak F. (1982), Vprašanja pomenske analize leksike strejsih obdobij, in: *Лексикографија и лексикологија*: Зборник реферата Огд. уредник Д. Ђупић, Београд-Нови Сад.
Oettinger N. (1979), *Die Stammbildung des hethitischen Verbums*, Nürnberg.
Olander Th. (2001), *Common Slavic accentological word list*, Copenhagen.
Orel V. (1998), *Albanian Etymological Dictionary*. Brill, Leiden etc.
Ostrowski N. (2001), S.sl. rozga „rykštė“ ir lie. razgaĩ „pinklės; spąstai“, in: *Blt* XXXV (2); 230.
Otrębski J. (1934), *Wschodniolitewskie narzecze Twereckie I*, Kraków.
Otrębski J. (1935), *Przyczynki słowiańsko-litewskie* (seria 4), Wilno.
Otrębski J. (1939), *Indogermanische Forschungen*, Wilno.
Otrębski J. (1956), *Grammatyka języka litewskiego*, t. 3, Warszawa.
Otrębski J. (1958), *Grammatyka języka litewskiego*, t. 1, Warszawa.
Otrębski J. (1965), *Grammatyka języka litewskiego*, t. 2, Warszawa.
Otrębski J. (1966), Lit. *Zãrasas, Zarasaĩ* (pl.), in: *Beiträge zur Namenforschung*. Band 1, Heft 3. Heidelberg; 327-330.
Palmaitis L. (1999), Prūsų kalbos identifikacijos klausimu, in: *Vakarų baltų kalbos ir kultūros reliktai* III. Klaipėda; 15-19.
Panini (1947), *La Grammaire de Panini*; Fasc. I, Paris.
Paulauskas J. (1977), *Lietuvių kalbos frazeologijos žodynas*, Kaunas.
Peciar St. (1980), Vzt'ah polysemie a homonymie, in: *Slovo a slovesnost.*, Roc. 41.
Pedersen H. (1909), *Vergleichende Grammatik der keltischen Sprachen*, Bd. 1, Göttingen.
Pedersen H. (1913), *Vergleichende Grammatik der keltischen Sprachen*, Bd. 2, Göttingen.
Pedersen H. (1931), *Linguistic Science in XIX century*, Cambridge.
Pedersen H. (1933), *Études lituaniennes*, København.
Pėteraitis V. (1992), *Mažoji Lietuva ir Tvaksta*, Vilnius.
Petit D. (2001), Quelques observations sur les substantifs de genre neutre en vieux prussien, in: *Blt* XXXV (I); 29-43.
Pikčilingis J. (1975), *Lietuvių kalbos stilistika*, Vilnius.
Pisani V. (1932), Balto e slavo, in: *StB* II; 1-22.
Pisani V. (1934), *L' allungamento secondario nell' apofonia indoeuropea*, Roma.
Pisani V. (1968), Rom und die Balten, in: *Blt* IV(1), 7-22.
Plāķis J. (1936), *Latvijas vietu vārdi un latviešu pavārdi*. I daļa – Kurzemes vārdi, Rīga.
Polański K. (1973), *Słownik etymologiczny języka Drzewian połabskich*, Wrocław-Gdańsk.
Poljakov O. (1995), *Das Problem der balto-slavischen Sprachgemeinschaft*. Heidelberger Publikationen zur Slavistik. Linguistische Reihe. Bd. 8, Frankfurt am Main.
Prellwitz W. (1905), *Etymologisches Wörterbuch der griechichen Sprache*, Göttingen.
Przybytek R. (1993), *Ortsnamen baltischer Herkunft im südlichen Teil Ostpreußens*, Stuttgart.
Puhvel J. (1984), *Hittite Etymological Dictionary*, 1-2, Berlin etc.
Pulleyblank E. G. (1965), The Indo-European vowel System and the qualitative Ablaut, in: *Word* 21(1). New York; 81-101.

Purvinas E., Skirgailaitė V. (1975), *Botanika*, Vilnius.
Putniņš E. (1976), Über den schwund des Genus femininum in der Mundart von Svētciems im Lettischen, in: *Blt* XII (1); 51-62.
Ragauskaitė A. (1999), XVI a. II pusės Kauno miestiečių lietuviškos kilmės asmenvardžiai, in: *LKK* XLI, 145-158.
Ragauskaitė A. (2005), *XVI-XVIII a. kauniečių asmenvardžiai*, Vilnius.
Raģe S. (1986), Baltijas somu valodu aizguvumi latviešu valodā, ko pirmais etimologizējis J. Endzelīns, in: *Dialektālās leksikas jautājumi* I. Rīga; 18-126.
Rasmussen J. E. (2002), The compound as a phonological domain in Indo-European, in: *Transitions of the Philological Society* 100:3, Oxford (USA); 331-350.
Rastorgueva T. A. (1969), *History of the English language*, Moscow.
Razmukaitė M. (1993), Oikonimų, atsiradusių iš asmenvardžių su patroniminėmis priesagomis, paplitimas Lietuvoje, in: *LKK* XXXII; 133-165.
Reichelt H. (1909), *Awestisches Elementarbuch*, Heidelberg.
Reķēna A. (1975), *Amatniecības leksika dažās Latgales dienvidu izloksnēs un tās sakari ar atbilstošajiem nosaukumiem slāvu valodās*, Rīga.
Renou L. (1930), *Grammaire Sanscrite*, 1-2, Paris.
Rinkevičius V. (2009), Dėl pr. *-ing-* priegaidės, in: *Blt* XLIV(1); 65-75.
Rokaitė B. (1962), Prieškirtinių ilgųjų balsių ir dvibalsių *ie, uo* trumpinimas žemaičių dounininkų tarmėje, in: *LKK V*; 171-174.
Росетти А. (1959), Slavo-Romanica (о категории среднего рода и категории личности в румынском языке), in: *ВСЯ*; 3-7.
Rosinas A. (1988), *Baltų kalbų įvardžiai*, Vilnius.
Rosinas A. (1994), Audiatur et altera pars, in: *Blt* XXVIII(I); 19-32.
Rosinas A. (1995), *Baltų kalbų įvardžiai: morfologijos raida*, Vilnius.
Rudzīte M. (1964), *Latviešu dialektoloģija*, Rīgā.
Rudzīte M. (1993), *Latviešu valodas vēsturiskā fonētika*, Rīga.
Sabaliauskas A. (1963), Baltų ir Pabaltijo suomių kalbų santykiai, in: *LKK* VI; 109-136.
Sabaliauskas A. (1966), Lietuvių kalbos leksikos raida, in: *LKK* VIII; 7-142.
Sabaliauskas A. (1966$_a$), Dėl liet. šérnas kilmės, in: *Blt* I (2); 162-163.
Sabaliauskas A. (1990), *Lietuvių kalbos leksika*, Vilnius.
Sabaliauskas A. (1994), *Iš kur jie? Pasakojimas apie žodžių kilmę*, Vilnius.
Safarewicz J. (1988), Języki italskie, in: *Języki indoeuropejskie* II, Warszawa.
Sakalauskienė V. (1995), Dėl veiksmažodžių su priešdėliu pa- valentingumo, in: *LKK* XXXV; 121-128.
Salys A. (1985), *Raštai*, t. 3, Roma.
Saussure F. de (1879), *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes*, Leipzig.
Schmalstieg W. R. (1968), Primitive baltic *ē, in: *Word* 24(1-2-3); 427-432.
Schmalstieg W. R. (1969), Four of Prussian etymologies, in: *Blt* V(2); 163-166.
Schmalstieg W. R. (1972), Baltų ir slavų kalbų vokalizmo sistemų raidos chronologija, in: *Blt* I priedas; 159-164.
Schmalstieg W. R. (1973), A Balto-Slavic and Indo-Iranian parallel: the non-existence of shwa indogermanicum (or laryngal) in the so-called long sonants, in: *Blt* IX (1); 7-13.
Schmalstieg W. R. (1975), Lithuanian a and the evolution of the Indo-European vocalic system, in: *Blt* XI(1); 7-19.
Schmid W. P. (1970), Zur primären - u̯- Ableitung in einigen baltischen Gewässernamen, in: *Don. Balt.*; 469-479.
Schmidt J. (1889), *Die Pluralbildungen der indogermanischen Neutra*, Weimar.

Schmitt-Brandt R. (1967), *Die Entwicklung des indogermanischen Vokalsystems*, Heidelberg.
Schulze W. (1931), *Tocharische Grammatik*, Göttingen.
Siliņš K. (1990), *Latviešu personvārdu vārdnīca*, Rīga.
Sirtautaitė J. (1982), Daiktavardžio skaičius ir leksinė reikšmė, in: *Sintaksės ir semantikos klausimai*. Šiauliai; 131-133.
Skardžius P. (1935), *Daukšos akcentologija*, Kaunas.
Sławski F. (1970), Lexikalische Neuerungen im Baltisch-Slavischen, in: *Don. Balt*; 501-506.
Smiltniece G. (1980), Dzimtes un celma formu svārstības ar priedēkļiem atvasinātos latviešu rakstu valodā, in: *IV vissavienības baltistu konference: Referātu tēzes,* Rīgā.
Smoczyński W. (1982), Indoeuropejskie podstawy bałtyckiego, in: *ABSl*; 211-241.
Smoczyński W. (1988), Języki bałtyckie, in: *Języki indoeuropejskie* II. Warszawa; 817-905.
Smoczyński W. (1990), Etimologijos pastabos, in: *Blt* XXVI(2); 162-164.
Smoczyński W. (1994), Etimologijos pastabos II, in: *Blt* XXVIII(1); 69-79.
Smoczyński W. (2000), Litewskie wyrazy typu *iñdas*, *ãpstas* oraz typu *sam̃das*, in: *Б.-с. иссл.* 1998-1999; 155-174.
Smoczyński W. (2001), *Język litewski w perspektywie porównawczej*, Kraków.
Sommer F. (1914), Kritische Erläuterungen zur lateinischen Laut- und Formenlehre, Heidelberg.
Specht F. (1922), *Litauische Mundarten gesammelt von A. Baranowski*, Bd. 2, Leipzig.
Specht F. (1935), Das indogermanische Wort für die Egge, in: *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen*, Bd. 62.
Stang Chr. S. (1966), *Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen*, Oslo.
Stang Chr. S. (1966_a), *Slavonic accentuation*, Oslo.
Stankiewicz E. (1995), Saussure's law and the nominal accentuation of the Lithuanian acute stems, in: *LgB* IV; 61-73.
Steinbergs A. (1996-1997), The reconstruction of Proto–Baltic body parts, in: *LgB* V-VI; 21-31.
Steinitz W. (1965), Zur Periodisierung der alten baltischen Lehnwörter im Ostsee-Finnischen, in: *Symbolae linguisticae in honorem Georgii Kuryłowicz*, Wrocław; 297-303.
Stundžia B. (1978), Dėl baltų ŏ/ā-kamienių daiktavardžių gretybių, in: *Blt* XIV(2), 112-119.
Stundžia B. (1980), Baltų kalbų ŏ/ā ir i̯i̯o/ē-kamienių daiktavardžių gretybių klausimu, in: *IV vissavienības baltistu konference:* Referātu tēzes. Rīgā; 83-84.
Stundžia B. (1981_a), Dėl cirkumfleksinės metatonijos išvestiniuose lietuvių kalbos daiktavardžiuose, in: *Blt* XVII(1); 58-65.
Stundžia B. (1981_b), Daugiskaitiniai asmenvardiniai oikonimai ir jų reikšmė linksniavimo bei kirčiavimo sistemų rekonstrukcijai, in: *LKK* XXI; 185-197.
Stundžia B. (1985), Endzelyno dėsnio statistinė analizė: daiktavardis ir būdvardis, in: *Blt* XXI(2); 142-151.
Stundžia B. (1988), Giminės kategorija lietuvių kalbos gramatinėje sandaroje, in: *Aktualios kalbotyros problemos*. Vilnius; 185-197.
Stundžia B. (1992), The category of collective and the development of nominal accentuation in East Baltic languages, in: *Colloquium Pruthenicum Primum*. Warszawa; 151-156.
Stundžia B. (1994), Daiktavardžio kamienų bei giminių variantai baltų kalbose (Ide. ir bendroji baltų bei slavų kalbų leksika), in: *Blt* XXVII(2*)*; 13-30.
Stundžia B. (1995), *Lietuvių bendrinės kalbos kirčiavimo sistema*, Vilnius.
Stundžia B., Mikulėnienė D. (1989), Dūrinių kirčiavimo dėsningumai, in: *Klb* XL (1); 83-90.
Sturtevant E. H. (1933), *A comparative Grammar of the hittite language*, Philadelphia.
Sturtevant E. H. (1936), *A hittite glosary*, Philadelphia.
Suolahti H. (1909), *Die deutschen Vogelnamen. Eine wortgeschichtliche Untersuchung*, Straßburg.
Szemerényi O. (1962), Trends and tasks in comparative philology, London.

Szemerényi O. (1964), Structuralism and substratum – Indo-Europeans and Semites in the Ancient Near East, in: *Lingua*. International Rewie of General Linguistics 13 (1); 1-29.
Szemerényi O. (1967), The new look of IE, in: *Phonetica* 17; 65-99.
Szemerényi O. (1970), *Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft*, Darmstadt.
Szemerényi O. (1970_a), The Indo-European name of the „heart", in: *Don.Balt*.; 515-533.
Szemerényi O. (1975), *Rekostruction in der indogermanischen Flexion*, Darmstadt.
Šukys J. (1959), Mežiškių tarmės vokalizmo bruožai, in: *LKK* II; 151-164.
Taszycki W. (1928), Stanowisko języka łużyckiego, in: *Symbolae Grammaticae in honoris Ioannis Rozwadowski* II. Cracoviae; 127-139.
Tichy E. (1990), Zum homerischen Dual, in: *Sprachwissenschaft und Philologie Jacob Wackernagel und die Indogermanistik heute*, Wiesbaden.
Torbiörnsson T. (1901), *Die gemeinslavische Liquidametathese*, Uppsala.
Torbiörnsson T. (1903), *Die gemeinslavische Liquidametathese*, Uppsala.
Trautmann R. (1910), *Die altpreussiches Sprachdenkmäler*, Göttingen.
Trautmann R. (1923), *Baltisch-Slavisches Wörterbuch*, Göttingen.
Trautmann R. (1925), *Die altpreußischen Personennamen*, Göttingen.
Uhlenbeck C. C. (1900), *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der gotischen Sprache*. Aufl. 2., Amsterdam.
Ullmann S. (1951), *The principles of Semantics*, Glasgow.
Urbutis V. (1969), Dabartinės baltarusių kalbos lituanizmai, in: *Blt* V (1); 43-68.
Urbutis V. (1978), *Žodžių darybos teorija*, Vilnius.
Urbutis V. (1981), *Baltų etimologijos etiudai*, Vilnius.
Wackernagel J. (1896), *Altindische Grammatik, Bd. 1. Lautlehre*, Göttingen.
Wackernagel J. (1930), *Altindische Grammatik, Bd. 3*, Göttingen.
Walde A. (1910), *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg.
Walde A. (1926), *Vergleichende Wörterbuch der indogermanischen Sprachen*. Herausgegeben von J. Pokorny. Bd. 2, Berlin und Leipzig.
Valeckienė A. (1984), *Lietuvių kalbos gramatinė sistema. Giminės kategorija*, Vilnius.
Vanagas A. (1970), *Lietuvos TSR hidronimų daryba*, Vilnius.
Vanagas A. (1981), *Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas*, Vilnius.
Vanagas A. (1981_a), Lietuvių hidronimų semantika, in: *LKK* XXI; 4-153.
Vanagas A. (1989), Latviškos pavardės Lietuvoje, in: *LKK* XXVIII, 62-68.
Watkins C. (1985), *The American heritage dictionary of Indo-European roots*, Boston.
Venckutė R. (1983), Lietuvių kalbos kiekybinė balsių kaita (apofonija), in: *Blt* XIX(2); 125-129.
Vidžiūnas A. (1997), *Jono Jablonskio akcentologija*, Vilnius.
Windekens Van A. J. (1976), *Le tokharien confronté avec les autres langues indo-européennes* (le phonétique et la vocabulaire). Vol. I, Louvain.
Wijk N. van. (1923), *Die baltischen und slavischen Akzent- und Intonationssysteme*, Amsterdam.
Vitkauskas V. (1960), Kuršėnų tarmės kirtis ir priegaidė, in: *LKK* III; 61-75.
Vitkauskas V. (1970), Dėl tęstinės priegaidės spūdžio vietos dvigarsiuose (kuriose-ne-kuriose žemaičių šnektose), in: *Blt* VI (2); 167–172.
Vitkauskas V. (1978), Mėsos pavadinimai žemaičių šnektose, in: *Blt* XIV(1); 61-65.
Vitkauskas V. (2006), *Lietuvių kalbos žodyno taisymai*, Vilnius.
Ziesemer W. (1924), *Die ostpreußischen Mundarten*, Königsberg.
Zinkevičius Z. (1966), *Lietuvių dialektologija*, Vilnius.
Zinkevičius Z. (1975), *Iš lietuvių istorinės akcentologijos*, Vilnius.
Zinkevičius Z. (1977), *Lietuvių antroponimika*, Vilnius.
Zinkevičius Z. (1980), *Lietuvių kalbos istorinė gramatika*, t. 1, Vilnius.

Zinkevičius Z. (1985), Lenkų-jotvingių žodynėlis?, in: *Blt* XX(2); 61-82.
Zinkevičius Z. (1985$_a$), Lenkų-jotvingių žodynėlis?, in: *Blt* XXI(1); 184-194.
Zinkevičius Z. (1989), Seniausi lietuvių kalbiniai kontaktai su slavais, in: *LKK* XXVIII; 4-11.
Zinkevičius Z. (2008), *Lietuvių asmenvardžiai*, Vilnius.
Žulys V. (1967), Nosiniai galūnių balsiai J. Rėzos psalmyne, in: *Blt* III (1); 25-28.
Župerka K. (1983), *Lietuvių kalbos stilistika*, Vilnius.
Авксентьева А. Г. (1975), Об одной балто-славянской изоглоссе (iR /uR), in: *Blt* XI(I); 37-61.
Амбразас С. (1987), К реконструкции словообразовательной системы отглагольных существительных литовского языка, in: *Blt* XXIII(2); 170-183.
Андреев Н. Д. (1977), Происхождение индоевропейского аблаута, in: *Ностратические языки и ностратическое языкознание.* Москва, 1977.
Андронов А. (1996), Некоторые замечания о просодических явлениях в диалектах латышского языка и их представлении на карте, in: *Blt* XXXI(2); 201-212.
Аникин А.Е. (1998), *Этимология и балто-славянское лексическое сравнение в праславянской лексикографии. Материалы для балто-славянского словаря I* (*a – *go), Новосибирск.
Ахманова О. С. (1969), *Словарь лингвистических терминов* [2-е изд., стереотип], Москва.
Баранцев А. П. (1967), Фонематика людиковского диалекта карельского языка, in: *Прибалтийско-финское языкознание,* Ленинград; 3-19.
Бенвенист Э. (1955), *Индоевропейское именное словообразование*, Москва.
Бенвенист Э. (1965), *Очерки по осетинскому языку*, Москва.
Бенвенист Э. (1974), *Общая лингвистика*, Москва.
Бернштейн С. Б. (1974), *Очерк сравнительной грамматики славянских языков*, Москва.
Бірыла М. В. (1969), *Беларуская антрапанімія*, Мінск.
Бирнбаум Х. (1987), *Праславянский язык*, Москва.
Брейдак А. Б. (1970), Влияние прибалтийско-финских языков на латгальские говоры Лудзенского района Латвийской ССР, in: *Взаимосвязи балтов и прибалтийских финнов.* Рига; 157-164.
Брейдак А. (1980), Из истории балтийского вокализма, in: *LP* XXIII; 65-79.
Брейдак А. Б. (1992), Данные древнепрусского языка для решения некоторых спорных проблем истории балтийского вокализма, in: *LgB* I; 173-178.
Бубрих Д. В. (1971), Русское государство и сформирование карельского народа, in: *Прибалтийско-финское языкознание. Ленинград,* 3-22.
Булаховский А. А. (1959), Акцентологическая проблематика вопроса о славяно-балтийском языковом единстве, in: *R.kr.Endz*.
Булатова Р. В. (1975), *Старосербская глагольная акцентуация*, Москва.
Булатова Р. В. (1989), Особенности акцентуации ŏ-основ среднего рода в сербохорватском, in: *Славянское и балканское языкознание. Просодия.* Москва, 164-191.
Ванагас А. (1983), *Проблема древнейших балто-славянских языковых отношений в свете балтийских гидронимических лексем*, Вильнюс.
Варбот Ж. Ж. (1974), Славянские этимологии, in: *Общеславянский лингвистический атлас*. Москва.
Варбот Ж. Ж. (1979), К реконструкции и этимологии некоторых праславянских глагольных основ и отглагольных имён. VII, in: *Этим*. 1977; 21-32.
Варбот Ж. Ж. (1983), К реконструкции и этимологии некоторых праславянских глагольных основ и отглагольных имён, in: *Этим*. 1983; 16-23.
Варбот Ж. Ж. (1984), Праславянская морфонология. Словообразование и этимология, Москва.
Вейк ван Н. (1957), История старославянского языка, Москва.
Виноградов В. В. (1944), О формах слова, in: *Изв. АН СССР.* Сер. ОЛЯ., т. 3. Вып. 1; 17-42.

Виноградов В. В. (1977), *Избранные труды. Лексикология и лексикография*, Москва.
Воронцова М. В. (1984), Теория Ф. Ф. Фортунатова о двух типах долготы и её значение для реконструкции индоевропейского вокализма, in: *Klb* XXXV(2); 18-26.
Вялкина Л. В., Коннова В. Ф., Лукина Г. Н. (1969), Изучение славянской лексики и ,, Словарь дренерусского языка XI–XIV вв." (на материале названий руки и её частей), in: *Общеславянский лингвистический атлас*. Москва; 82-119.
Гамкрелидзе Т. В. (1960), Хеттский язык и ларингальная теория, in: *Труды ИЯ АНГССР*, серия СВЯ, № 3, Тбилиси.
Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вч. Вс. (1984), *Индоевропейский язык и индоевропейцы*, 1-2, Тбилиси.
Георгиев В. (1958), *Исследования по сравнительно-историческому языкознанию*, Москва.
Георгиев В. (1964), Значение некоторых заимствований в финском языке для праславянской фонемной системы, in: *Lingua viget,* Helsinki; 56-60.
Георгиев В. (1969), *Основни проблеми на славянската диахронна морфология*, София.
Георгиев В. И., Журавлёв В. К., Филин Р. П., Стоиков С. И. (1968), *Общеславянское значение проблемы аканья*, София.
Герценберг Л. Г. (1979), Реконструкция индоевропейских слоговых интонаций, in: *Исследования в области сравнительной акцентологии индоевропейских языков.* Ленинград, 3-89.
Герценберг Л. Г. (1981), *Вопросы реконструкции индоевропейской просодики*, Ленинград.
Герценберг Л. Г. (1989), Ближайшие перспективы индоевропеистики, in: *Актуальные вопросы сравнительного языкознания.* Ленинград; 70-81.
Гиндин Л. А. (1967), Язык древнейшего населения юга Балканского полуострова, Москва.
Гиндин Л. А. (1969), К методике выявления и стратификации лингво-этнических слоев на юге балканского полуострова, in: *Этим.* 1967; 215-224.
Гиндин Л. А. (1984), Проблемы лексикографии в словаре Гесихия и этимология, in: *Международный симпозиум по проблемам этимологии, исторической лексикологии и лексикографии,* Москва.
Гиндин Л. А., Калужская И. А. (1991), Реконструкция карпатского регионального компонента позднепраславянского лексического фонда, in: *Сравнительно-историческое изучение языков разных семей* (отв. ред. Н. З. Гаджиева). Москва; 14-36.
Гирдянис А. (1982), Опыт морфонологической интерпретации северожемайтской аттракции ударения, in: *Blt* XVIII(2); 179-188.
Гирдянис А. (1985), Специфические признаки и развитие слоговых интонаций в литовских диалектах, in: *Tarptautinė baltistų konferencija.* Pranešimų tezės. Vilnius; 143-144.
Глинкина Л. А. (1974), О родовариантных формах имён существительных в древнерусском языке (по „Материалам" И. И. Срезневского), in: *Вопросы словообразования и лексикологии древнерусского языка.* Москва; 196-225.
Горбачевич К. С. (1978), *Вариантность слова и языковая норма: на материале современного русского языка*, Ленинград.
Горнунг Б. В. (1963), *Из предыстории образования общеславянского единства*, Москва.
Горшкова К. В. (1968), *Очерки исторической диалектологии северной Руси*, Москва.
Горячева Т. В. (1989), Этимологические заметки, in: *Этим.* 1986-1987; 153-159.
Гранде Б. М. (1972), *Введение в сравнительное изучение семитских языков*, Москва.
Гринавецкене Э., Мацкевич Ю. Ф., Раманович Е. М., Чеберук Е. И. (1975), Бытовая лексика литовского происхождения в западной Белоруссии, in: *LKK* XVI; 163-195.
Гринавецкене Э., Мацкевич Ю. Ф. (1979), Некоторые необычные микросистемы в диалектной структуре белорусского говора окрестностей ОПСА, in: *Blt* XV (1); 52-65.
Гринавецкис В. (1964), Историческое развитие ударения и интонаций жемайтских говоров литовского языка (в сравнении с латышским), in: *Славянская и балтийская акцентология.*

Институт славяноведения, т. 41, Москва; 3-17.
Гуер О. (1953), *Введение в историю чешского языка*, Москва.
Гухман М. М. (1958), *Готский язык*, Москва.
Дамбе В. (1972), Соответствия в топонимии Латвийской ССР с древнепрусским языком, in: *Blt* I priedas; 55-62.
Дегтярев В. И. (1989), Балтийские данные в сравнительно-историческом изучении категории числа славянских языков, in: *Blt* III (1) priedas; 40-49.
Дегтярев В. И. (1994), Рефлексы индоевропейской формы собирательности на *-ā в балтийских и славянских языках, in: *Blt* IV priedas; 29-41.
Десницкая А. В. (1941), Именные классификации и проблема индоевропейского склонения, in: *ИАН СССР* №3; 49-55.
Десницкая А. В. (1947), К вопросу о происхождении винительного падежа в индоевропейских языках, in: *ИАН СССР* №6, Москва; 493-499.
Десницкая А. В. (1955), *Вопросы изучения родства индоевропейских языков*, Москва.
Десницкая А. В. (1976), Категории собирательности и раздельной множественности в истории индоевропейских языков, in: *Грамматический строй балканских языков, Ленинград*; 5-104.
Десницкая А. В. (1978), К вопросу о балканизмах в лексике восточнославянских языков, in: *СЯ*; 145-171.
Десницкая А. В. (1984), *Сравнительное языкознание и история языков*, Ленинград.
Дыбо В. А. (1968), Акцентология и словообразование в славянском, in: *СЯ*, 148-224.
Дыбо В. А. (1981), *Славянская акцентология*, Москва.
Дыбо В. А. (1981_a), К вопросу о системе порождения акцентных типов производных имён в прабалтийском, in: *Б.-с. иссл.* 1980; 65-89.
Дыбо В. А. (2000), Из балто-славянской акцентологии. Проблема закона Фортунатова и поправки к закону Ф. де Соссюра, in: *Б-с. иссл.* 1998-1999; 27-82.
Дыбо, В. А. (2000_a), Морфонологизованные парадигматические акцентные парадигмы, in: *Типология и генезис* I, Москва.
Дыбо В. А., Иллич-Свитыч В. М. (1963), К истории славянской системы акцентуационных парадигм, in: *СЯ*; 70-87.
Дыбо В. А., Замятина Т. И., Николаев С. (1990), *Основы славянской акцентологии*, Москва.
Доля Т. Г., Суханова В. С. (1971), Структура прибалтийско-финских заимствованных слов в русских диалектах Карелии (имена существительные), in: *Прибалтийско-финское языкознание.* Ленинград; 52-56.
Елизаренкова Т. Я. (1974), *Исследования по диахронической фонологии индоарийских языков*, Москва.
Елизаренкова Т. Я. (1982), *Грамматика ведийского языка*, Москва.
Елизаренкова Т. Я. (1987), *Ведийский язык*, Москва.
Ермакова О. П. (1977), *Проблемы лексической семантики производных и членимых слов.* Автореф. дис. докт. филол. наук, Москва.
Жирмунский В. М. (1965), *История немецкого языка*, Москва.
Журавлёв В. К. (1986), *Диахроническая фонология*, Москва.
Журавлёв В. К. (1986_a), Принцип иерархичности языковых изменений в этимологии, in: *Этимология. 1984.* Москва; 60-66.
Журавлёв В. К. (1991), *Диахроническая морфология*, Москва.
Журавлёв В. К., Авксентьева А. Г. (1972), К фонологической интерпретации балто-славянских инноваций, in: *Blt* I priedas; 233-242.
Журавлёв В. К., Мажюлис В. П. (1978), *Из диахронической морфологии славянских и балтийских языков*, Вильнюс.

Журавлёв В. К., Шахмайкин А. М. (1987), Балто-славянская вариантность индоевропейского *s и сатемовая палатализация гуттуральных, in: *Blt* XXIII(2); 156-169.
Зализняк А. А. (1963), О характере языкового контакта между славянскими и скифо-сарматскими племенами, in: *СЯ*; 3-22.
Зализняк А. А. (1985), *От праславянской акцентуации к русской*, Москва.
Зализняк А. А. (1987), Грамматический очерк санскрита, in: *Кочергина В. А. Санскритско-русский словарь.* Москва; 785-895.
Зинкявичюс З. (1972), О развитии балтийского вокализма, in: *Балто-славянский сборник*. Москва; 5-14.
Иванов Вяч. Вс. (1957), О значении хеттского языка для сравнительно-исторического исследования славянских языков, in: *ВСЯ*; 3-28.
Иванов Вяч. Вс. (1959), *Тохарские языки*, Москва.
Иванов Вяч. Вс. (1963), *Хеттский язык*, Москва.
Иванов Вяч. Вс. (1965), *Общеславянская, праиндоевропейская и анатолийская языковые системы*, Москва.
Иванов Вяч. Вс. (1968), Отражение двух серий индоевропейских глагольных форм в праславянском, in: *СЯ*; 225-276.
Иванов Вяч. Вс. (1977), О происхождении некоторых балтийских названий металлов, in: *Blt* XIII(1); 233-236.
Иванов Вяч. Вс. (1977_a), *Луна, упавшая с неба*, Москва.
Иванов Вяч. Вс. (1979), [recenzija] Van Windekens Le tokharien confronté avec les autres langues indo-européennes. Vol. 1. Louvain, 1977, in: *Этим.*; 178-179.
Иванов Вяч. Вс. (1980), Анатолийские языки, in: *Древние языки Малой Азии.* Москва; 129-160.
Иванов Вяч. Вс. (1980_a), Разыскания в области анатолийского языкознания, in: *Этим.* 1978; 170-177.
Иванов Вяч. Вс. (1981), Разыскания в области анатолийского языкознания, in: *Этим.* 1979; 130-138.
Иванов Вяч. Вс. (1981_a), *Славянский, балтийский и раннебалканский глагол. Индоевропейские истоки*, Москва.
Иванов Вяч. Вс. (1983), Прус. Bardoayts, bordus и проблема названий «бороды» в индоевропейском, in: *Балто-славянские этноязыковые отношения в историческом и ареальном плане,* Москва.
Иванов Вяч. Вс. (1985), Индоевропейские этимологии, in: *Этим.* 1983; 160-166.
Иванов Вяч. Вс. (1988), [recenzija] Puhvel Joan. Hittite Etymological Dictionary. Vol. 1. Mounton Publishers, 1984, in: *Этим.*; 173-179.
Иванов Вяч. Вс. (1989), Синхронная и диахроническая типология посессивности, in: *Категория посессивности в славянских и балканских языках*. Москва; 5-44.
Иванов Вяч. Вс. (1989_a), Новые наблюдения над индоевропейской акцентологией. Проблема передачи тона и ударения в хеттском, in: *Славянское и балканское языкознание. Просодия.* Москва; 98-105.
Иванов Вяч. Вс., Топоров В. Н. (1958), *К постановке вопроса о древнейших отношениях балтийских и славянских языков*, Москва.
Иванов Вяч. Вс., Топоров В. Н. (1960), *Санскрит*, Москва.
Иванов Вяч. Вс., Топоров В. (1974), *Исследования в области славянских древностей*, Москва.
Ивић П. (1994), *Српскохорватски дијалекти* III. Њихова структура и развој, Нови Сад.
Иллич-Свитыч В. М. (1962), К истолкованию акцентуационных соответствий в кельто-италийском и балто-славянском, in: *СЯ*; 63-72.
Иллич-Свитыч В. М. (1963), *Именная акцентуация в балтийском и славянском*, Москва.
Иллич-Свитыч В. М. (1964), Следы исчезнувших балтийских акцентуационных систем, in:

Славянская и балтийская акцентология. Институт славяноведения, т. 41, Москва; 18-26.
Иллич-Свитыч В. М. (1971), *Опыт ностратических языков* (введение, сравнительный словарь), Москва.
Иоффе В. В. (1973), Происхождение и развитие категории рода в праиндоевропейском языке, in: *Научные доклады высшей школы. Филологические науки* 2; Москва.
Казлаускас И. К. (1962), *К развитию общеславянской системы гласных*, in: *ВЯ* 4; 20-26.
Касьяровіч М. К. (1927), *Віцебскі краёвы слоўнік*, Віцебск.
Климов Г. А. (1963), О лексике осетинского происхождения в сванском языке, in: *Этим.*; 180-186.
Климов Г. А. (1977), *Типология языков активного строя*, Москва.
Климов Г. А. (1988), Дополнения к этимологическому словарю картвельских языков III, in: *Этим.*; 151-165.
Кобозева И. М. (2000), *Лингвистическая семантика*, Москва.
Кондаков Н. И. (1979), *Логический словарь-справочник*, Москва.
Кондрашев Н. А. (1956), *Славянские языки*, Москва.
Королев А. А. (1976), Хетто-лувийские языки, in: *Языки Азии и Африки,* Москва.
Кочергина В. А. (1987), *Санскритско-русский словарь*, Москва.
Кочергина В. А. (1990), *Словообразование санскрита*, Москва.
Крегждис Р. (2009), Прусс. *Curche*: этимология теонима, функции божества; проблематика установления культовых соответствий на почве обрядовой традиции восточно-балтийских, славянских и других индоевропейских народов, in: *Studia Mythologica Slavica* 12, Ljubljana; 249-320.
Крегждис Р. (2010), Восточнославянские боги Киевской Руси: *Стрибог* (сопоставительный анализ данных славянской и балтийской мифологических систем), in: *Studia Mythologica Slavica* 13, Ljubljana; 211-232.
Кубрякова Е. С., Макаев Э. А. (1977), Диахроническая морфонология древних германских языков, in: *Историко-типологическая морфология германских языков,* Москва.
Кузнецов П. С. (1953), *Историческая грамматика русского языка*, Москва.
Кузнецова О. Д. (1991), Форма и семантика диалектного слова, in: *Диалектная лексика.* Санкт-Петербург; 3-12.
Кузьменко Ю. К. (1991), *Фонологическая эволюция германских языков*, Ленинград.
Курилович Е. (1962), О природе так называемых аналогических процессов, in: *Очерки по лингвистике.* Москва; 92-121.
Куркина Л. В. (1969), Названия болот в славянских языках, in: *Этим.* 1967; 129-144.
Куркина Л. В. (1978), Изоглоссные связи южнославянской лексики II, in: *Этим.* 1976; 17-31.
Куркина Л. В. (1982), [recenzija] Jurišič Blaž. Rječnik govora otoka Vrgade...Köln–Wien, 1979, in: *Этим.*; 180-186.
Куркина Л. В. (1992), *Диалектная структура праславянского языка по данным южнославянской лексики*, Ljubljana.
Лаумане Б. Э. (1977), Лексический материал Диалектологического атласа латышского языка, отражающий латышско-русско-белорусско-польские контакты, in: *Контакты латышского языка*, Рига; 48-96.
Лаучюте Ю. (1982), *Словарь балтизмов в славянских языках*, Ленинград.
Льюис Г., Педерсен Х. (1954), *Краткая сравнительная грамматика кельтских языков*, Москва.
Мажюлис В. (1958), *Заметки к вопросу о древнейших отношениях балтийских и славянских языков*, Вильнюс.
Мажюлис В. (1963), Заметки по прусскому вокализму, in: *Вопросы теории и истории языка,* Ленинград; 191-197.
Мажюлис В. (1964), Заметки по прусской этимологии (1-2), in: *Проблемы индоевропейского*

языкознания. Москва; 66-69.
Майрхофер М. (1988), Индоевропейская грамматика. Т. 2. Фонетика, in: *Новое в зарубежной лингвистике XXI.* Москва; 122-159.
Макаев Э. А. (1959), Вопросы именного склонения в древних германских языках, in: *Труды института языкознания* АН СССР №9. Москва; 5-51.
Макаев Э. А. (1963), Именное склонение в германских языках, in: *СГГЯ* III; 132-149.
Макаев Э. А. (1970), *Структура слова в индоевропейских и германских языках*, Москва.
Макаев Э. А. (1977), *Общая теория сравнительного языкознания*, Москва.
Мартынов В. В. (1963), *Славяно-германское лексическое взаимодействие древнейшей поры*, Минск.
Мартынов В. В. (1968), *Славянская и индоевропейская аккомодация*, Минск.
Мартынов В. В. (1978), *Балто-славяно-италийские изоглоссы*, Москва.
Мартынов В. В. (1982), *Становление праславянского языка по данным славяно-иноязычных контактов*, Минск.
Мартынов В. В. (1988), *Праславянский язык и его место в западнобалтийском диалектном континууме*, Минск.
Мейе А. (1914), *Грамматика индоевропейских языков*, Юрьевъ.
Мейе А. (1938), *Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков*, Москва.
Мейе А. (1951), *Общеславянский язык*, Москва.
Мейе А. (1952), *Основные особенности германской группы языков*, Москва.
Мельничук А. С. (1991), Вопросы реконструкции лексического состава праязыков, in: (отв. ред.) Н. С. Гаджиева, *Сравнительно-историческое изучение языков разных семей.* Москва; 5-14.
Меркулова В. А. (1967), *Очерки по русской народной номенклатуре растений*, Москва.
Миронов С. А. (1977), Типология родовой классификации имён существительных, in: *Историко-типологическая морфология германских языков.* Москва; 146-161.
Непокупный А. П. (1975), Локальные инновации в „Балто-славянском словаре“ Р. Траутмана, in: *Blt* XI (2); 133-148.
Непокупный А. П. (1976), *Балто-северо-славянские языковые связи*, Киев.
Непокупный А. (2001), Сербско-литовская изоглосса лѝпāр „липняк“/Лѝпāр – Liẽporas и прусский ороним Lepare, in: *Blt* XXXV(1); 91-101.
Нерознак В. Т. (1978), *Палеобалканские языки*, Москва.
Николаев С. Л. (1986), Греческая протеза и балто-славянский акут, in: *Балканы в контексте средиземноморья. Проблемы реконструкции языка и культуры*, Москва.
Николаев С. Л. (1989), Балто-славянская акцентуационная система и её индоевропейские истоки, in: *Историческая акцентология и сравнительно-исторический метод.* Москва; 46-109.
Николаев С. Л. (2000), Рефлексы праславянских тонов в восточнославянских языках, in: *Б.-с. иссл.* 1998–1999, Москва; 83-113.
Одри Ж. (1988), Индоевропейский язык, in: *Новое в зарубежной лингвистике* XXI, Москва; 24-121.
Оранский И. М. (1979), *Иранские языки в историческом освещении*, Москва.
Орёл В. Э. (1988), [recenzija] Huld M. E. Basic Albanian Etymologies. Columbus (Ohio), 1984, in: *Этим.*; 179-182.
Оссовский Л. (1971), Западное Полесье – прародина славян, in: *ВЯ* 1; 111-118.
Откупщиков Ю. В. (1963), Об этимологии русских слов борона и борода, in: *Этимологические исследования по русскому языку* IV, Москва; 87-96.
Откупщиков Ю. В. (1967), *Из истории индоевропейского словообразования*, Ленинград.
Откупщиков Ю. В. (1972), О принципах отбора лексических изоглосс, in: *Blt* I priedas; 115-124.
Откупщиков Ю. В. (1974), Литовский язык и праславянские реконструкции, in: *Blt* X(I); 7-20.
Откупщиков Ю. В. (1988), *Догреческий субстрат*, Ленинград.

Откупщиков Ю. В. (1989), Ряды индоевропейских гуттуральных, in: *Актуальные вопросы сравнительного языкознания.* Ленинград; 39-69.
Паэгле Дз. Я. (1977), Названия однолемешного плуга и его деталей, in: *Контакты латышского языка.* Рига; 150-163.
Петлева И. П. (1973), Праславянский слой лексики сербохорватского языка, in: *Этим.*; 20-57.
Петлева И. П. (1976), Этимологические заметки по славянской лексике IV, in: *Этим.* 1974; 125-131.
Петлева И. П. (1984), Этимологические заметки, in: *Общеславянский лингвистический атлас*, Москва.
Пизани В. (1956), *Общее и индоевропейское языкознание*, Москва.
Пирейко Л. А. (1968), *Основные вопросы эргативности на материале индоиранских языков*, Москва.
Плотникова О. С. (1977), Словенский язык, in: *Славянские языки.* Москва; 289-332.
Порциг В. (1964), *Членение индоевропейской языковой области*, Москва.
Постовалова В. И. (1978), *Историческая фонология и её основания*, Москва.
Посвянская А. С. (1977), Польский язык, in: *Славянские языки.* Москва; 19-63.
Преображенский А. Г. (1959), *Этимологический словарь русского языка*, Москва.
Расторгуева В. С. (1990), *Сравнительно-историческая грамматика западно-иранских языков*, Москва.
Савченко А. Н. (1972), К вопросу о генетических связях балтийских языков с другими индоевропейскими языками (одна изоглосса), in: *Blt* I priedas; 149-158.
Савченко А. Н. (1973), Проблема системной реконструкции праязыковых состояний (на материале балтийских и славянских языков), in: *Blt* IX(2); 135-150.
Савченко А. Н. (1974), *Сравнительная грамматика индоевропейских языков*, Москва.
Савченко А. Н., Потемкин Н. А. (1987), Происхождение аккузатива в праиндоевропейском языке, in: *Blt* XXIII (2); 135-151.
Сало И. В. (1971), Из истории взаимоотношений вепсов, карел и русских Карельского Беломорья, in: *Прибалтийско-финское языкознание.* Ленинград; 57-62.
Сараджева Л. (1987), Балто-армяно-славянские и балто-армянские параллели в лексико-семантической группе ,,Части тела и их функции", in: *Blt* XXIII(1); 23-27.
Селищев А. М. (1951), *Старославянский язык* I, Москва.
Семенюк Н. Н. (1965), Некоторые вопросы изучения вариантности, in: *ВЯ* 1; 48-55.
Семереньи О. (1980), *Введение в сравнительное языкознание*, Москва.
Серебренников Б. А. (1971), К проблеме смешения диалектов, in: *Прибалтийско-финское языкознание.* Ленинград; 23-32.
Скляренко В. Г. (1990), Происхождение литовских интонаций, in: *Blt* XXVI (1); 39-53.
Смилтниеце Г. Е. (1979), *Изменения форм рода и основы имён существительных в латышском письменном языке.* Автореф. Дис. ... канд. филол. наук, Рига.
Смирницкий А. И. (1954), К вопросу о слове, in: *Тр. Ин-та языкознания*, т. 4; 20-25.
Смочиньски В. (1999), Заметки о балто-славянских рефлексах и.-е. ларингальных, in: *Klb* 48 (2); 7-26.
Соссюр де Ф. (1977), *Труды по языкознанию*, Москва.
Сталтмане В. Э. (1981), *Латышская антропонимия. Фамилии*, Москва.
Стеблин-Каменский М. И. (1953), *История скандинавских языков*, Москва-Ленинград.
Стеблин-Каменский М. И. (1966), *Очерки по диахронической фонологии скандинавских языков*, Ленинград.
Степанов Ю. С. (1972), Ударение и метатония в литовском глаголе, in: *Blt* I priedas; 169-183.

Стунджя Б. П. (1981), *Категория рода и родовая вариантность основ существительных в балтийских языках* (основы на *-o/ā-* и *(i)i̯o//-ē*). Диссертация на соискание учёной степени канд. фил. наук, Вильнюс.
Сухачёв Н. Л. (1987), Лексико-семантическая дифференциация балкано-романского, in: *Romano-Balcanica.* Ленинград; 61-99.
Терновская О. С. (1977), Лексика, связанная с обрядами жатвенного цикла, in: *Славянское и балканское языкознание.* Москва; 77-130.
Тимофеев К. А. (1986), Вариантность в словообразовании (вариантность корневых морфем), in: *Вариантные отношения в лексике.* Новосибирск; 3–13.
Тихонов А. Н. (1988), Старославянизмы в словообразовательной системе современного русского языка (на материале гнезд однокоренных слов), in: *СЯ*; 238-250.
Топоров В. Н. (1961), К проблеме балто-славянских языковых отношений, in: *Актуальные проблемы славяноведения.* Москва; 211-218.
Топоров В. Н. (1977), К фракийско-балтийским языковым параллелям II, in: *Балканский лингвистический сборник.* Москва; 59-116.
Топоров В. Н., Трубачёв О. Н. (1962), *Лингвистический анализ гидронимов верхнего Поднепровья*, Москва.
Тронский И. М. (1953), *Очерки из истории латинского языка*, Москва-Ленинград.
Тронский И. М. (1960), *Историческая грамматика латинского языка*, Москва.
Тронский И. М. (1962), *Древнегреческое ударение.* Москва-Ленинград.
Тронский И. М. (1967), *Общеиндоевропейское языковое состояние*, Ленинград.
Трубачёв О. Н. (1963), О составе праславянского словаря, in: *СЯ*; 159-196.
Трубачёв О. Н. (1966), *Ремесленная терминология в славянских языках*, Москва.
Трубачёв О. Н. (1967), Из славяно-иранских лексических отношений, in: *Этим.*; 3-81.
Трубачёв О. Н. (1972), Литовское *nasraĩ* ,,пасть": этимология и грамматика, in: *Blt* I priedas; 225-226.
Трубачёв О. Н. (1972_a), Заметки по этимологии и сравнительной грамматике, in: *Этим.* 1970; 3-20.
Трубачев О. Н. (1976), Этимологические исследования и лексическая семантика, in: *Принципы и методы семантических исследований.* Москва; 147-179.
Трубачёв О. Н. (1988), Славянская этимология и праславянская культура, in: *СЯ*; 292-347.
Трубачев О. Н. (1988_a), Приемы семантической реконструкции, in: *Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Теория лингвистической реконструкции.* Москва; 197-222.
Трубачёв О. Н. (1991), *Этногенез и культура древнейших славян*, Москва.
Трубецкой Н. С. (1960), *Основы фонологии*, Москва.
Туманян Э. Г. (1978), *Структура индоевропейских имён в армянском языке*, Москва.
Филин Ф. П. (1964), К хронологии русского аканья, in: *Lingua viget,* Helsinki.
Филин Ф. П. (1972), *Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Историко-диалектологический очерк*, Ленинград.
Фортунатов Ф. Ф. (1895), Об ударении и долготе в балтийских языках, in: *Русский филологический вестник* XXXIII. Москва; 153-188.
Фортунатов Ф. Ф. (1922), *Краткий очерк сравнительной фонетики индоевропейских языков*, Петербург.
Фортунатов Ф. Ф. (1956), *Избранные труды*, т. 1, Москва.
Фридрих И. (1952), *Краткая грамматика хеттского языка*, Москва.
Хабургаев Г. А. (1974), *Старославянский язык*, Москва.
Чекмонас В. (1984), Проблема объяснения в диахронической фонологии, in: *Klb* XXXV(2); 4-17.

Чекмонас В. (1988), *Введение в славянскую филологию*, Вильнюс.
Черных П. Я. (1999), *Историко-этимологический словарь современного русского языка* II, Москва.
Шанская Т. В. (1963), Варианты родовых форм имен существительных в современном русском литературном языке, in: *Вестник МГУ*. Журналистика, вып. 6; 55-64.
Шелепова Л. И. (1977), *Диалекты как источник этимологии*, Томск.
Шустер-Шеву Г. (1971), Из славянского этимологического словаря, in: *Исследования по славянскому языкознанию.* Москва; 474-785.
Шустер-Шеву Г. (1972), Серболужицкие этимологии, in: *Этим.* 1970.
Эдельман Д. И. (1975), Эволюция фонологического типа, in: *Опыт историко-типологического исследования иранских языков (т. 1).* Москва; 19-89.
Эдельман Д. И. (1986), *Сравнительная грамматика восточно-иранских языков. Фонология*, Москва.
Эккерт Р. К. (1959), К вопросу о составе группы имён существительных с основой на -й в праславянском языке, in: *ВСЯ*; 100-129.
Эндзелин Я. (1911), *Славяно-балтийские этюды*, Харьков.
Якубинская-Лемберг Э. А. (1958), Проблема образования форм среднего рода в славянских языках, in: *СЯ*; 3-13.

SUTRUMPINIMAI

Tęstinių leidinių trumpiniai

ABSl – *Acta Baltico-Slavica*, Białystok, 1964-1970, Warszawa, 1970-...
Blt – *Baltistica*, Vilnius, 1965-...
BSL – *Bulletin de la Société de Linguistique*, Paris, 1868-...
FBR – *Filologu Biedrības Raksti*, Rīga, 1921-40.
IF – *Indogermanische Forschungen*, Strassburg, 1892-1916, Berlin, 1917-...
Klb – *Kalbotyra*, Vilnius, 1958-...
LgB – *Linguistica Baltica*, Warszawa, 1992-...
LKK – *Lietuvių kalbotyros klausimai*, Vilnius, 1957-...
LP – *Lingua Posnaniensis*, Poznań, 1949-...
MADarbai – *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai.* A serija, Vilnius, 1955-89.
ReB – *Res Balticae*, Pisa, 1995-....
Rkr. – *Rakstu krājums.*
StB – *Studii Baltici*, Roma, 1931-69.
Б.-с. иссл. – *Балто-славянские исследования*, Москва, 1972-...
ВЯ – *Вопросы языкознания*, Москва, 1952-...
ЕСУМ – *Етимологічний словник української мови* (I-IV...). Київ, 1982-2004...
ИАН – *Известия академии наук СССР*, серия ОЛЯ, Москва...
СЯ – *Славянское языкознание.* Москва...
ЭССЯ – *Этимологический словарь славянских языков.* Отв. ред. О. Н. Трубачёв. Москва, 1974-...
Этим. – *Этимология*, Москва, 1963-...

Gramatinių terminų ir kalbų bei dialektų trumpiniai

a. – aukštaičių (tarmės)
adj. – lo. adjectivum (nomen) – būdvardis
adv. – lo. adverbium – prieveiksmis
ags. – anglosaksų
air. – airių (kalbõs)
alb. – albanų (kalbõs)
angl. – anglų (kalbõs)
a.p. – akcentinė paradigma
arab. – arabų (kalbų)
arm. – armėnų (kalbõs)
at. – Atikos dialekto (pavyzdys)
av. – Avestos (kalbõs)
b. – bažnytinės (kalbõs)
b.k. – bendrinė kalba
bl. – baltų (kalbų)
bltr. – baltarusių (kalbõs)
bulg. – bulgarų (kalbõs)
C – lo. consonans (lie. priebalsis)
collect. – lo. collectivum (nomen) – kolektyvo (gramatinė kategorija)
č. – čekų (kalbõs)
dak. – dakų (kalbõs)
dial. – dialektinis, tarminis
dor. – dorėnų (tarmės)
ek. – ekavų
F – lo. flexio (galūnė) – stiprioji
f – lo. flexio (galūnė) – silpnoji
fin. – finų (kalbõs)
germ. – germanų (kalbų grupės)
g. fem. – lo. femininum (genus) – moteriškoji giminė
g. masc. – lo. masculinum (genus) – vyriškoji giminė
g. neutr. – lo. neutrum (genus) – bevardė giminė
got. – gotų (kalbõs)
gr. – graikų (senosios graikų kalbõs)
hebr. – hebrajų (kalbõs)
het. – hetitų (kalbõs)
heter. – heteroklitas
hidr. – hidronimas
Hom. – Homero (kūrinių pavyzdys)
ide. – indoeuropiečių (prokalbės)
ik. – ikavų (dialekto)
iran. – iranėnų (kalbų)
isl. – islandų (kalbõs)
jon. – jonėnų (dialektas)
kelt. – keltų (kalbų)
kr. – kroatų (kalbõs)
la. – latvių (kalbõs)
le. – lenkų (kalbõs)
lie. – lietuvių (kalbõs)
lik. – likų (kalbõs)
lo. – lotynų (kalbõs)
luž. – lužicų (kalbõs)
mak. – makedonų (kalbõs)
norv. – norvegų (kalbõs)
n. – naujojo laikotarpio (kalbõs)
oset. – osetinų (kalbõs)
osk. – oskų (kalbõs)
PA – pietų aukštaičiai
p. – persų (kalbõs)
pr. – prūsų (kalbõs)
pron. – lo. pronomen – įvardis
PŠ – periferinės šnektos
PŽR – pietų žemaičiai raseiniškiai
PŽV – pietų žemaičiai varniškiai
R – lo. radix (lie. šaknis) – stiprioji
r – lo. radix (lie. šaknis) – silpnoji
r. – rusų (kalbõs)
RAA – rytų aukštaičiai anykštėnai
RAK – rytų aukštaičiai kupiškėnai
RAP – rytų aukštaičiai panevėžiškiai
RAŠ – rytų aukštaičiai širvintiškiai
RAU – rytų aukštaičiai uteniškiai
RAV – rytų aukštaičiai vilniškiai
rum. – rumunų (kalbõs)
S – lo. suffixus (priesaga) – stiprioji
s – lo. suffixus (priesaga) – silpnoji
s. – serbų (kalbõs)
s.i. – senovės indų (kalbõs)
slov. – slovėnų (kalbõs)
slovk. – slovakų (kalbõs)
s.sl. – senovės slavų (kalbõs)
subst. – lo. substantivum – daiktavardis
suff. – lo. suffixus – priesaga
suo. – suomių (kalbõs)
s.v.a. – senosios vokiečių aukštaičių (kalbõs)
šved. – švedų (kalbõs)
ŠŽ – šiaurės žemaičiai
ŠŽK – šiaurės žemaičiai kretingiškiai

ŠŽT – šiaurės žemaičiai telšiškiai
toch. (A, B) – tocharų (A, B) (kalbõs)
top. – toponimas
ukr. – ukrainiečių (kalbõs)
umbr. – umbrų (kalbõs)
v. – vakarų
V – lo. vocalis (balsis)
VAK – vakarų aukštaičiai kauniškiai
VAŠ – vakarų aukštaičiai šiauliškiai
ved. – Vedų (kalbõs)
verb. – lo. verbum – veiksmažodis
vulg. – lo. vulgaris – liaudies/prastuomenės (kalbõs)
v.v.a. – vidurinės vokiečių aukštaičių (kalbõs)
v.v.ž. – vidurinės vokiečių žemaičių (kalbõs)
VŽ – vakarų žemaičiai
žem. – žemaičių (tarmės)

KITI TRUMPINIAI

a. – aikštė
ar. – arimas
arch. – archajiškas
b. – bala
dn – dainos
ež. – ežeras
ibd. – lo. ibidem „ten pat“, t. y. jau cituotame veikale
idem – lo. idem „tas pats“, t. y. to paties autoriaus veikalas
illat. – lo. illativus (casus) „iliatyvo (linksnis)“
gl. – gelmė
gn. – ganykla
klk – klasikų kūriniai (klasikinių kūrinių pavyzdžiai)
kln. – kalnas
mš. – miškas
mšk. – miško kampas
op.cit. – lo. opus citatum „cituotas veikalas“
pkln. – piliakalnis
plk. – pelkė
prt – prietarai
psk – pasakos
ptr – patarlės
pv. – pieva
pvd. – pavardė
RR – rinktiniai raštai
resp. – atitinkamai
rst. – raistas
up. – upė
upl. – upelis

LIETUVOS VIETOVARDŽIŲ TRUMPINIAI

Ad	Adutiškis (Švenčionių r.)
Akm	Akmenės apylinkė
Al	Alytaus apylinkė
Alk	Alkas (Plungės r.)
Alkn	Alksnėnai (Vilkaviškio r.)
Alks	Aleksandravėlė (Rokiškio r.)
Aln	Alanta (Molėtų r.)
Als	Alsėdžiai (Plungės r.)
Alt	Aluotos (Kupiškio r.)
Alv	Alovė (Alytaus r.)
Alvt	Alvitas (Vilkaviškio r.)
Alz	Alizava (Kupiškio r.)
An	Anykščių apylinkė
And	Andrioniškis (Anykščių r.)
Ang	Anglininkai (Biržų r.)
Ant	Antalieptė (Zarasų r.)
Antš	Antašava (Kupiškio r.)
Antz	Antazavė (Zarasų r.)
Aps	Apsas (Baltarusija, Breslaujos r.)
Arm	Armoniškės (Baltarusija, Varanavo r.)
Arn	Arnionys (Molėtų r.)
Auk	Aukštadvaris (Trakų r.)
Av	Avižiai (Zarasų r.)
Azr	Azierkai (Gardino sr., Baltarusija)
Až	Ažulaukė (Vilniaus r.)
Bb	Babtai (Kauno r.)
Bbr	Babrungėnai (Plungės r.)
Bčn	Bučiūnai (Joniškio r.)
Bd	Būdos (Prienų r.)
Bdv	Būdvietis (Lazdijų r.)
Berž	Beržoras (Plungės r.)
Bg	Bagaslaviškis (Širvintų r.)
Bgt	Bagotšilis (Marijampolės r.)
Birb	Birbinčiai (Klaipėdos r.)
Bjr	Bajorai (Vilniaus r.)
Bjr$_1$	Bajorai (Utenos r.)
Bjt	Bijutiškis (Molėtų r.)
Bkn	Bakainiai (Kėdainių r.)
Bl	Blyniškės (Zarasų r.)
Blb	Balbieriškis (Prienų r.)
Blč	Balčiai (Utenos r.)
Blt	Balatna (Varenavo r., Baltarusija)
Br	Barzdai (Šakių r.)
Brb	Birbinčiai (Klaipėdos r.)
Brč	Barčiai (Lazdijų r.)
Brč$_1$	Barčiai (Trakų r.)
Brk	Berklainiai (Pasvalio r.)
Brs	Barstyčiai (Skuodo r.)
Brsl	Breslauja (Baltarusija)
Brš	Birštonas (Prienų r.)
Brt	Bartninkai (Vilkaviškio r.)
Brt$_1$	Bartininkai (Šilutės r.)
Brž	Biržų apylinkė
Bsg	Baisogala (Radviliškio r.)
Btg	Betygala (Raseinių r.)
Btk	Batakiai (Tauragės r.)
Ck	Ceikiniai (Ignalinos r.)
Čb	Čiobiškis (Širvintų r.)
Čd	Čedasai (Rokiškio r.)
Čkn	Čekonys (Anykščių r.)
Člk	Čelkiai (Rokiškio r.)
Dbč	Dubičiai (Varėnos r.)
Dbg	Dubingiai (Molėtų r.)
Dbk	Debeikiai (Anykščių r.)
Ddv	Didvyžiai (Šakių r.)
Dg	Daugai (Alytaus r.)
Dgč	Degučiai (Zarasų r.)
Dgl	Daugailiai (Utenos r.)
Dglš	Daugėliškis (Panevėžio r.)
Dgp	Daugpilio artimoji apylinkė (Latvija)
Dj	Daujėnai (Pasvalio r.)
Dk	Duokiškis (Rokiškio r.)
Dkn	Daukniūnai (Pasvalio r.)
Dkn$_1$	Dikoniai (Panevėžio r.)
Dkš	Daukšiai (Marijampolės r.)
Dkšt	Dūkštas (Ignalinos r.)
Dl	Deltuva (Ukmergės r.)
Dml	Dameliai (Joniškio r.)
Dmp	Dumpiai (Klaipėdos r.)
Dmš	Damašiai (Baltarusija, Breslaujos r.)
Dov	Dovydai (Pasvalio r.)
Dpš	Dapšiai (Mažeikių r.)
Drb	Darbėnai (Kretingos r.)
Drc	Dercekliai (Klaipėdos r.)
Drg	Dargaičiai (Joniškio r.)
Drsk	Druskininkų apylinkė
Drš	Daršiškiai (Kupiškio r.)
Drv	Dreverna (Klaipėdos r.)
Ds	Dusetos (Zarasų r.)
Dt	Dotnuva (Kėdainių r.)

Dtn	Dotenėnai (Švenčionių r.)	Yl	Ylakiai (Skuodo r.)
Dtv	Dituva (Klaipėdos r.)	Iš	Išlaužai (Panevėžio r.)
Dv	Dieveniškės (Šalčininkų r.)	Jc	Jociai (Tauragės r.)
Dvd	Devynduoniai (Kėdainių r.)	Jd	Juodupė (Rokiškio r.)
Dvl	Dovilai (Klaipėdos r.)	Jdr	Judrėnai (Klaipėdos r.)
Dvrč	Dvarčėnai (Alytaus r.)	J-E	Joniškė – Eičiai (Tauragės r.)
Eig	Eigirdžiai (Telšių r.)	Jkb	Jakubiškiai (Varėnos r.)
Eiš	Eišiškės (Šalčininkų r.)	Jkn	Juknaičiai (Pakruojo r.)
End	Endriejavas (Klaipėdos r.)	Jkt	Jakutiškiai (Ukmergės r.)
Erž	Eržvilkas (Jurbarko r.)	Jnč	Jonaičiai (Šilutės r.)
Ėr	Ėriškiai (Panevėžio r.)	Jng	Jungėnai (Marijampolės r.)
Gdl	Gudeliai (Marijampolės r.)	Jnš	Joniškio apylinkė
Gei	Geidžiūnai (Biržų r.)	Jnšk	Joniškėlis (Pasvalio r.)
Gdr	Giedraičiai (Molėtų r.)	JnšM	Joniškis (Molėtų r.)
Gg	Gegužinė (Vilniaus r.)	Jonišk	Joniškaičiai (Pakruojo r.)
Ggr	Gegrėnai (Plungės r.)	Jrb	Jurbarko apylinkė
Glb	Gilbonys (Panevėžio r.)	Jrd	Judrėnai (Klaipėdos r.)
Glbn	Gulbinai (Šakių r.)	Jsv	Josvainiai (Kėdainių r.)
Glg	Gelgaudiškis (Šakių r.)	Jtk	Jutkonys (Kupiškio r.)
Gln	Gailiūnai (Šiaulių r.)	Jž	Jūžintai (Rokiškio r.)
Glv	Gelvonai (Širvintų r.)	Kair	Kairiai (Šiaulių r.)
Gntr	Gintarai (Ukmergės r.)	Karč	Karčemos (Radviliškio r.)
Gp	Gėpaičiai (Akmenės r.)	Kb	Kubiliai (Kelmės r.)
Gr	Gaurė (Tauragės r.)	Kbl	Kabeliai (Varėnos r.)
Grаž	Gražiškiai (Radviliškio r.)	Kbr	Kybartai (Vilkaviškio r.)
Grd	Gardamas (Šilutės r.)	Kdn	Kėdainių apylinkė
Grdš	Girdiškė (Šilalės r.)	Ker	Kernavė (Širvintų r.)
Grdž	Girdžiai (Jurbarko r.)	Kyb	Kyburiai (Joniškio r.)
Grg	Gargždai (Klaipėdos r.)	Kj	Kojeliai (Klaipėdos r.)
Grk	Girkalnis (Raseinių r.)	Kk	Kuktiškės (Utenos r.)
Grst	Girsteitiškis (Molėtų r.)	Kkt	Kuktiškiai (Marijampolės r.)
Gršk	Griškabūdis (Šakių r.)	Kl	Kuliai (Plungės r.)
Gršl	Grūšlaukė (Kretingos r.)	Klk	Klykoliai (Akmenės r.)
Grv	Gervėčiai (Baltarusija, Astravo r.)	Klkn	Kalkūnai (Latvija)
Grz	Gruzdžiai (Šiaulių r.)	Klm	Kelmės apylinkė
Grž	Grūžiai (Pasvalio r.)	Kln	Kalnalis (Šilutės r.)
Gržš	Gražiškiai (Vilkaviškio r.)	Klov	Klovainiai (Pakruojo r.)
Gs	Geistarai (Alytaus r.)	Klp	Klaipėdos apylinkė
Gst	Guostagalis (Pakruojo r.)	Kls	Kalesninkai (Vilniaus r.)
G-Š	Geidžiūnai-Šukionys (Biržų r.)	Klš	Klaišiai (Akmenės r.)
Gvk	Gaveikėnai (Ignalinos r.)	Klt	Kaltanėnai (Švenčionių r.)
Gž	Gižai (Vilkaviškio r.)	Kltn	Kaltinėnai (Šilalės r.)
Gžn	Gaižūnai (Pakruojo r.)	Klvr	Kalvarija (Marijampolės r.)
Ig	Igliauka (Marijampolės r.)	Km	Kamajai (Rokiškio r.)
Igl	Igliškėliai (Marijampolės r.)	Kmj	Kamajėliai (Rokiškio r.)
Ign	Ignalinos apylinkė	Kn	Kauno artimoji apylinkė
Imb	Imbradas (Zarasų r.)	Knr	Kiaunoriai (Kelmės r.)
Int	Inturkė (Molėtų r.)	Knt	Kintai (Šilutės r.)

Kp	Kupiškio apylinkė
Kpč	Kapčiamiestis (Lazdijų r.)
Kpr	Kupreliškis (Biržų r.)
Kr	Kairiškiai (Akmenės r.)
Krc	Karceviškiai (Šilutės r.)
Krč	Krinčinas (Pasvalio r.)
Krd	Kirdeikiai (Utenos r.)
Krek	Krekenava (Panevėžio r.)
Kriauš	Kriaušiškiai (Pasvalio r.)
Krk	Krakės (Kėdainių r.)
Krk$_1$	Kriukai (Joniškio r.)
Krk$_2$	Kriūkai (Šakių r.)
Krkl	Karklėnai (Kelmės r.)
Krkl$_1$	Karklėnai (Plungės r.)
Krn	Kruonis (Kaišiadorių r.)
Krok	Krokialaukis (Alytaus r.)
Krp	Kruopiai (Akmenės r.)
Krs	Karsakiškis (Panevėžio r.)
Krsn	Krosna (Lazdijų r.)
Krš	Kuršėnai (Šiaulių r.)
Kršč	Kreščionys (Rokiškio r.)
Krt	Kartena (Kretingos r.)
Krtn	Kretuonys (Švenčionių r.)
Krv	Kerviai (Skuodo r.)
Krž	Kražiai (Kelmės r.)
Kš	Kaišiadorių apylinkė
Ktk	Kuktiškės (Utenos r.)
Ktr	Keturvalakiai (Vilkaviškio r.)
Ktv	Kietaviškės (Kaišiadorių r.)
Kuk	Kuktiškis (Molėtų r.)
Kv	Kvėdarna (Šilalės r.)
Kvr	Kavarskas (Anykščių r.)
Kzl	Kazliškis (Rokiškio r.)
Kzt	Kazitiškis (Ignalinos r.)
Kž	Kužiai (Šiaulių r.)
Lb	Labanoras (Švenčionių r.)
Lc	Leckava (Mažeikių r.)
Ldk	Lyduokiai (Ukmergės r.)
Ldvn	Liudvinavas (Marijampolės r.)
Liep	Liepalotai (Šakių r.)
Lk	Luokė (Telšių r.)
Lkč	Lekėčiai (Šakių r.)
Lkš	Lukšiai (Šakių r.)
Lkv	Laukuva (Šilalės r.)
Lln	Leliūnai (Utenos r.)
Lmb	Lembas (Šilalės r.)
Lmn	Lementiškis (Utenos r.)
Ln	Linkuva (Kauno r.)
Lnk	Lenkimai (Skuodo r.)
Lnkm	Linkmenys (Ignalinos, Utenos r.)
Lnkv	Linkuva (Pakruojo r.)
Lp	Leipalingis (Lazdijų r.)
Lpl	Lieplaukė (Telšių r.)
Lš	Liškiava (Varėnos r.)
Lt	Litvinka (Minsko sritis, Baltarusija)
Lz	Lazūnai (Baltarusija, Vijos r.)
Lzd	Lazdijų apylinkė
Lzn	Lazinkos (Ignalinos r.)
Lž	Laižuva (Mažeikių r.)
Mcl	Maceliai (Varėnos r.)
Med	Medikoniai (Pasvalio, Panevėžio r.)
Melg	Melagėnai (Švenčionių r.)
Mgč	Megučioniai (Pakruojo r.)
Mgn	Magūnai (Švenčionių r.)
Miž	Mižuikai (Plungės r.)
Mkn	Mikniūnai (Pakruojo r.)
Mld	Meldučiai (Rokiškio r.)
Mlg	Mielagėnai (Ignalinos r.)
Mln	Molainiai (Panevėžio r.)
Mlt	Molėtų apylinkė
Mrc	Marcinkonys (Varėnos r.)
Mrj	Marijampolės apylinkė
Mrk	Merkinė (Varėnos r.)
Mrs	Miroslavas (Alytaus r.)
Ms	Mosėdis (Skuodo r.)
Mšg	Maišiagala (Vilniaus r.)
Mšk	Meškuičiai (Šiaulių r.)
Mtl	Meteliai (Lazdijų r.)
Mžč	Miežaičiai (Radviliškio r.)
Mžk	Mažeikių apylinkė
Mžš	Miežiškiai (Panevėžio r.)
Nair	Nairiai (Pasvalio r.)
Nč	Nočia (Varenavo r., Baltarusija)
Ndv	Naudvaris (Kelmės r.)
Nj	Naumiestis (Panevėžio r.)
NLž	Naujieji Lažai (Kėdainių r.)
Nm	Kudirkos Naumiestis (Šakių r.)
Nmč	Nemenčinė (Vilniaus r.)
Nmj	Namajūnai (Pasvalio r.)
Nmkš	Nemakščiai (Raseinių r.)
Nmn	Nemeniūnai (Rokiškio r.)
Nmn$_1$	Nemunaitis (Alytaus r.)
NmR	Nemunėlio Radviliškis (Biržų r.)
Nor	Noriūnai (Joniškio r.)
Nrb	Narbutai (Panevėžio r.)
Nrš	Norušaičiai (Šiaulių r.)

Nrv	Norvaišai (Pakruojo r.)
NŪ	Naujoji Ūta (Prienų r.)
Nv	Neveronys (Širvintų r.)
Nvn	Navininkai (Marijampolės r.)
Ob	Obeliai (Rokiškio r.)
Obl	Obelaukiai (Biržų r.)
On	Onuškis (Trakų r.)
Paup	Paupys (Raseinių r.)
Pb	Paberžė (Vilniaus r.)
Pb_1	Paberžė (Utenos r.)
Pb_2	Paberžė (Zarasų r.)
Pbr	Pabiržė (Biržų r.)
Pbs	Pabaiskas (Ukmergės r.)
Pc	Pociūnėliai (Radviliškio r.)
Pd	Pandėlys (Rokiškio r.)
Pdg	Padaigai (Jonavos r.)
Pdv	Padvarėliai (Akmenės r.)
Pg	Pagiriai (Kėdainių r.)
Pgg	Pagėgiai (Šilutės r.)
Pgr	Pagramantis (Tauragės r.)
Pj	Pajūris (Šilalės r.)
Pjv	Pajevonys (Vilkaviškio r.)
Pkl	Pikeliai (Mažeikių r.)
Pkln	Pakalniai (Utenos r.)
Pkp	Pakapė (Šiaulių r.)
Pkr	Pakruojo apylinkė
Pkrt	Pakertiškės (Kaišiadorių r.)
Pkrž	Pakražantis (Kelmės r.)
Pkš	Pakšteliai (Šiaulių r.)
Pl	Plikiai (Klaipėdos r.)
Plg	Palangos apylinkė
Plk	Plokščiai (Šakių r.)
Plkš	Plikiškiai (Joniškio r.)
Plm	Palomenė (Kaišiadorių r.)
Pln	Plungės apylinkė
Pls	Pelesa (Baltarusija, Varenavo r.)
Plš	Palūšė (Ignalinos r.)
Plšk	Plaškiai (Šilutės r.)
Plt	Plateliai (Plungės r.)
Pltš	Plutiškės (Marijampolės r.)
Plv	Pilviškiai (Vilkaviškio r.)
Pmp	Pumpėnai (Pasvalio r.)
Pn	Panevėžio apylinkė
Pnd	Pandėlys (Rokiškio r.)
Pnm	Panemunis (Rokiškio r.)
Pnml	Panemunėlis (Rokiškio r.)
Pns	Punskas (Lenkija)
Pp	Papilė (Akmenės r.)
Ppl	Papilys (Biržų r.)
Ppr	Paparčiai (Kaišiadorių r.)
Pr	Prienų apylinkė
Prg	Paragiai (Akmenės r.)
Prk	Priekulė (Klaipėdos r.)
Prl	Perlojus (Švenčionių r.)
Prng	Paringys (Ignalinos r.)
Prv	Parovėja (Biržų r.)
Prvn	Pravieniškės (Kaišiadorių r.)
Ps	Pasvalio apylinkė
Psč	Piesčiai (Varėnos r.)
Pstr	Paįstrys (Panevėžio r.)
Pš	Pašvitinys (Pakruojo r.)
Pšš	Pašušvys (Radviliškio r.)
Pun	Punia (Alytaus r.)
Pv	Pivašiūnai (Alytaus r.)
Pvč	Puvočiai (Varėnos r.)
Pvd	Pavandenė (Telšių r.)
Pžr	Paežerėliai (Šakių r.)
Raud	Raudonė (Jurbarko r.)
Rd	Radviliškio apylinkė
Rdm	Rudamina (Lazdijų r.)
Rdn	Raudėnai (Šiaulių r.)
Rdš	Radiškė (Ignalinos r.)
Rg	Raginėnai (Radviliškio r.)
Rgn	Ragainė (Kaliningrado srt., Rusija)
Rk	Rokiškio apylinkė
Rm	Ramygala (Panevėžio r.)
Rmš	Rumšiškės (Kaišiadorių r.)
Rmšk	Ramaškonys (Širvintų r.)
Rob	Robliai (Rokiškio r.)
Rod	Rodunia (Baltarusija)
Rs	Raseinių apylinkė
Rsn	Rusnė (Šilutės r.)
Rš	Rimšė (Ignalinos r.)
Rt	Rietavas (Plungės r.)
Rud	Rudnia (Varėnos r.)
Rug	Rugėnai (Kėdainių r.)
Rz	Rozalimas (Pakruojo r.)
Sb	Subačius (Kupiškio r.)
Sbl	Sablauskiai (Akmenės r.)
Sd	Seda (Mažeikių r.)
Sdb	Sidabravas (Radviliškio r.)
Sdk	Sudeikiai (Utenos r.)
Ser	Seredžius (Jurbarko r.)
Sg	Saugos (Šilutės r.)
Sgč	Suginčiai (Molėtų r.)
Sk	Skaistgirys (Joniškio r.)

Skč	Sakūčiai (Šilutės r.)	Škt	Šaukotas (Radviliškio r.)
Skd	Skuodo apylinkė	Šl	Šiaulių apylinkė
Skdv	Skaudvilė (Tauragės r.)	Šlč	Šalčininkų apylinkė
Skn	Sekonys (Ignalinos r.)	Šll	Šilalės apylinkė
Skp	Skapiškis (Kupiškio r.)	Šln	Šiaulėnai (Radviliškio r.)
Skr	Skirsnemunė (Jurbarko r.)	Šlu	Šilutės apylinkė
Skrb	Skrebotiškis (Pasvalio r.)	Šlv	Šiluva (Raseinių r.)
Skrp	Skirpsčiai (Plungės r.)	Šmk	Šimkaičiai (Jurbarko r.)
Sl	Salos (Rokiškio r.)	Šmn	Šimonys (Kupiškio r.)
Slč	Saločiai (Pasvalio r.)	Šp	Šipai (Rokiškio r.)
Sld	Saldutiškis (Utenos r.)	Špl	Šiupyliai (Šiaulių r.)
Slk	Salakas (Zarasų r.)	Šr	Širvintų apylinkė
Slm	Salamiestis (Kupiškio r.)	Šrk	Šarkė (Skuodo r.)
Slnt	Salantai (Kretingos r.)	Ššn	Šešuolėliai (Širvintų r.)
Smal	Smalininkai (Jurbarko r.)	Ššt	Šeštokai (Lazdijų r.)
Sml	Semeliškės (Trakų r.)	Št	Šutai (Švenčionių r.)
Smlg	Smilgiai (Biržų r.)	Štk	Šateikiai (Plungės r.)
Smlgš	Smilgiškiai (Molėtų r.)	Šts	Šatės (Skuodo r.)
Smlv	Smalvos (Zarasų r.)	Šv	Švėkšna (Šilutės r.)
Smn	Simnas (Lazdijų r.)	Švnč	Švenčionių apylinkė
Sn	Sasnava (Marijampolės r.)	Švnčn	Švenčionėliai (Švenčionių r.)
Snt	Sintautai (Šakių r.)	Tl	Telšių apylinkė
Spt	Spitrėnai (Utenos r.)	Tlt	Tiltai (Trakų r.)
Srd	Seredžius (Jurbarko r.)	Tlž	Tilžė (Rusija)
Srj	Seirijai (Lazdijų r.)	Tn	Teneniai (Šilalės r.)
Srk	Sereikoniai (Pasvalio r.)	Trak	Trakų apylinkė
Srp	Serapinai (Kretingos r.)	Trg	Tauragės apylinkė
Srt	Sartininkai (Tauragės r.)	Trgn	Tauragnai (Utenos r.)
Srv	Surviliškis (Kėdainių r.)	Trk	Tirkšliai (Telšių r.)
Ssk	Siesikai (Ukmergės r.)	Trkn	Truikinai (Skuodo r.)
Stak	Stakiai (Jurbarko r.)	Trp	Traupis (Anykščių r.)
Stl	Stulgiai (Kelmės r.)	Trš	Tryškiai (Telšių r.)
Stlm	Stelmužė (Zarasų r.)	Tršk	Troškūnai (Vilniaus r.)
Stp	Stupurai (Joniškio r.)	Ttv	Tytuvėnai (Kelmės r.)
Str	Strūnaitis (Švenčionių r.)	Tv	Tverai (Plungės r.)
Strg	Stragutė (Tauragės r.)	Tvr	Tverečius (Ignalinos r.)
Sv	Svėdasai (Anykščių r.)	Tvrj	Tverijoniškė (Raseinių r.)
Svb	Svobiškis (Rokiškio r.)	Ukm	Ukmergės apylinkė
Svk	Slavikai (Šakių r.)	U-P	Užubaliai-Pandėlys (Rokiškio r.)
Svl	Savilionys (Alytaus r.)	Up	Upyna (Šilalės r.)
Svn	Suvainiškis (Rokiškio r.)	Upn	Upninkai (Jonavos r.)
Šauk	Šaukėnai (Kelmės r.)	Upt	Upytė (Vilniaus r.)
Šd	Šeduva (Radviliškio r.)	Ut	Utenos apylinkė
Šil	Šilėnai (Prienų r.)	Užb	Užubaliai (Rokiškio r.)
Šiln	Šilinė (Utenos r.)	Užl	Užliedžiai (Kauno r.)
$Šiln_1$	Šilinė (Telšių r.)	Užp	Užpaliai (Utenos r.)
Šk	Šakių apylinkė	Užpl	Užpelkiai (Šilutės r.)
Škn	Šakyna (Šiaulių r.)	Užš	Užušiliai (Biržų r.)

Užv	Užventis (Kelmės r.)
Vb	Vabalninkas (Kupiškio r.)
Vbl	Vabaliai (Radviliškio r.)
Vd	Vidiškis (Utenos r.)
Vdk	Viduklė (Raseinių r.)
Vdl	Vaiduloniai (Radviliškio r.)
Vdn	Videniškiai (Molėtų r.)
Vds	Vidsodis (Kelmės r.)
Vdš	Vidiškės (Ignalinos r.)
Vdšk	Vidiškiai (Ukmergės r.)
Vdž	Vadžgirys (Jurbarko r.)
Vel	Velykiai (Panevėžio r.)
Verk	Verksnionys (Rokiškio r.)
Vgr	Vegeriai (Akmenės r.)
Vgt	Vigutėnai (Ignalinos r.)
Vj	Vajasiškis (Zarasų r.)
Vkš	Viekšniai (Akmenės r.)
Vl	Veliuona (Jurbarko r.)
Vlč	Vilučiai (Utenos r.)
Vlk	Vilkaviškio apylinkė
Vlkj	Vilkija (Kauno r.)
Vlkn	Valkininkai (Varėnos r.)
Vlkš	Vilkyškiai (Šilutės r.)
Vln	Vėlūnai (Ignalinos r.)
Vn	Vainutas (Šilutės r.)
Vnd	Vindeikiai (Skuodo r.)
Vndž	Vandžiogala (Kauno r.)
Vngr	Vingrėnai (Lazdijų r.)
Vnt	Ventė (Šilutės r.)
Vp	Vepriai (Ukmergės r.)
Vr	Varniai (Telšių r.)
Vrb	Virbalis (Vilkaviškio r.)
Vrd	Varduva (Plungės r.)
Vrn	Varėnos apylinkė
Vršk	Virškupėnai (Biržų r.)
Vs	Veisiejai (Lazdijų r.)
Všk	Vaškai (Pasvalio r.)
Všn	Viešintos (Anykščių r.)
Všt	Vištytis (Vilkaviškio r.)
Vv	Veiveriai (Prienų r.)
Vvd	Vaivadiškiai (Anykščių r.)
Vvr	Veiviržėnai (Klaipėdos r.)
Vvs	Vievis (Trakų r.)
Vž	Vėžaičiai (Klaipėdos r.)
Vžns	Vyžuonos (Utenos r.)
Zb	Ziboliškė (Švenčionių r.)
Zp	Zapyškis (Kauno r.)
Zr	Zarasų apylinkė
Zt	Zietela (Baltarusija, Gardino r.)
Žd	Židikai (Mažeikių r.)
Žem	Žemytė (Skuodo r.)
Žg	Žagarė (Joniškio r.)
Žgč	Žygaičiai (Tauragės r.)
Žgn	Žaiginys (Raseinių r.)
Žgr	Žagariai (Alytaus r.)
Žil	Žilinai (Varėnos r.)
ŽK	Žemaičių Kalvarija (Telšių r.)
Žl	Želva (Ukmergės r.)
Žlb	Žlibinai (Plungės r.)
Žlp	Žalpiai (Kelmės r.)
Žml	Žeimelis (Pakruojo r.)
ŽN	Žemaičių Naumiestis (Šilutės r.)
Žr	Žarėnai (Telšių r.)
Žs	Žostautai (Kėdainių r.)
Žsl	Žasliai (Kaišiadorių r.)
Žv	Žvingiai (Šilalės r.)
Žž	Žiežmariai (Kaišiadorių r.)

LATVIJOS VIETOVARDŽIŲ TRUMPINIAI

Akn	Aknīste (368)
Al	Alūksne (465)
Ar	Āraiši (Cėsių r.) – Vidžemės lyviškoji patarmė
As	Asīte (49)
Au	Auleja (502)
Auc	Auce [= Vecauce] (118)
Bn	Bēne (153)
Bnk	Bunka (47)
Brt	Bārta (54)
Brž	Birži (362)
Bsk	Bauska (235)
Ccr	Ciecere (105)
Cs	Cesvaine (416)
Dgd	Dagda (503)
Dnd	Dundaga (63)
Dnk	Dunika (60)
Dr	Drusti (303)
Drc	Dricēni (482)
Dv	Dviete (443)
Dž	Džūkste (133)
Er	Ergļi (326)
Erg	Ērģeme (262)
Gln	Galēni (434)
Id	Idus (249)
Iec	Iecava (224)
Jkb	Jękābnieki (157)
Jp	Jaunpils (101)
Kl	Kalupe (445)
Kln	Kalnciemā (134)
Kn	Ķoņi (253)
Krs	Krāslava (506)
Krš	Kursīši (110)
L-P	Laši-Pilskalne (448-9)
Lbž	Limbaži (183)
Lc	Lauciene (76)
Ld	Lode (252)
Lks	Līksna (450)
Lp	Liepāja
Lpp	Liepupe (187)
Ms	Misa (230)
Ncg	Nīcgale (444)
Nkr	Nīkrāce (50)
Nt	Nītaure (312)
Pal	Pāle (176)
Pl	Platone (158)
Pld	Pilda (492)
Pnm	Panemune (245)
Pr	Prode 373
Pre	Preiļi (439)
Prk	Pęrkuone (52)
Rc	Rucava (59)
Rn	Rauna (296)
Rzn	Rēzekne
Sg	Sigulda (204)
Sj	Sēja (202)
Skv	Saikava (424)
Slt	Slate (370)
Snk	Sniķere (161)
Snkt	Sunākste (353)
Snl	Sinole (392)
Spr	Spāre (71)
Srm	Sērmūkšos 308
Ssn	Sausnēja (335)
Ssv	Sesava (168)
Svc	Svētciems (175)
Ug	Ugāle (69)
Vdr	Vidriži (195)
Vlm	Valmiera (273)
Vln	Viļāni (427)
Vnd	Vaiņode (58)
Vndz	Vandzene (75)
Vnp	Vęntspils
Vnž	Vainiži (185)
VP	Vęc-Piebalga (316)
Vrk	Varakļāni (426)
Vtr	Vitrupe (178)
Zl	Zālīte (229)
Zln	Zaļenieki (156)
Zs	Zasa (363)
Zvr	Zvirgzdene (487)

ŽODŽIŲ RODYKLĖ

(žodžiai skirstomi, remiantis lietuviškąja abėcėle, išskyrus rusų ir senosios graikų kalbų pavyzdžius)

Baltų kalbos

Lietuvių

Prūsų

DARBE MINIMŲ AUTORIŲ PAVARDŽIŲ RODYKLĖ

UDK 808.8(091)
Kr-151

Kregždys R.
Kregždys, Rolandas
Kr-151 Baltų kalbų leksinės semantinės gretybės = Lexical-semantic variants in Baltic languages : (paveldėtieji ŏ/ā kamienų kūno dalių pavadinimai) : monografija / Rolandas Kregždys. – Vilnius : Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2010. – XXII, 352 p.
Santr. angl. – Bibliogr.: p. 303-328. – R-klės: p. 338-351
ISBN 978-9955-868-22-4

Monografijoje nagrinėjami indoeuropiečių leksikos sluoksniui priskiriami kūno dalių pavadinimai, sudarantys kurioje nors baltų kalboje leksines semantines ŏ/ā kamienų gretybes. Detalizuoti ŏ/ā kamienų žodžių fonetiniai, morfologiniai, akcentiniai ir semantiniai ypatumai, patikslinti jau esami ar pateikti nauji aptariamų žodžių kilmės aiškinimai, ŏ/ā kamienų gretybės įvertintos chronologiškai.

UDK 808.8(091)

Rolandas Kregždys
BALTŲ KALBŲ LEKSINĖS SEMANTINĖS GRETYBĖS

(PAVELDĖTIEJI *ŏ/ā* KAMIENŲ KŪNO DALIŲ PAVADINIMAI)

Monografija

Dailininkė maketuotoja – Skaistė Ašmenavičiūtė

Tiražas – 350 egz.
Išleido Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Saltoniškių g. 58, LT-08105 Vilnius, www.kfmi.lt
Spausdino spaustuvė „Sapnų sala“, Moniuškos g. 21, Vilnius, www.sapnusala.lt

Rolandas Kregždys gimė 1974 m. Kauno mieste. 1992 m. baigė Kauno 31-ąją vidurinę mokyklą. 1992–1998 m. studijavo klasikinę filologiją Vilniaus universiteto Filologijos fakultete. 2001 m. įstojo į Vilniaus universiteto baltų kalbotyros doktorantūrą. 2005 m. spalio 26 d. apgynė humanitarinių mokslų srities filologijos mokslo krypties darbą *Paveldėtieji baltų kalbų kūno dalių pavadinimai (ŏ/ā kamienai)*, už kurį suteiktas daktaro mokslo laipsnis.

Nuo 2002 m. iki 2005 m. VU KHF studentams dėstė lotynų ir graikų kalbas, sanskritą, antikinę kultūrą, lietuvių kalbos kultūrą. Nuo 2007 m. dirba Lietuvos kultūros tyrimų institute.

Moksliniai interesai: lyginamoji baltų ir kitų indoeuropiečių kalbų gramatika; baltų religija ir mitologija, šaltiniotyra.

El. paštas: rolandaskregzdys@gmail.com

ISBN 978-9955-868-22-4

